

ISSN 2224-5529



NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMİ ƏSƏRLƏR

Humanitar
elmlər seriyası



Filologiya elmləri
Psixologiya və pedaqogika elmləri
Sənətsüənəslıq və memarlıq elmləri

Nakhchivan State University
SCIENTIFIC WORKS
THE SERIES OF THE HUMANITARIAN

Нахчыванский Государственный
Университет

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ



2020 № 1 (102)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ISSN 2224-5529

ELMİ ƏSƏRLƏR

Humanitar elmlər seriyası

№ 1 (102)

I CİLD

- *Filologiya elmləri*
- *Psixologiya və pedaqogika elmləri*
- *Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri*

Naxçıvan - 2020

Naxçıvan Dövlət Universiteti. "Elmi əsərlər".
Humanitar elmlər seriyası. 2020, №1(102), I cild

*Jurnal 1997-ci il 13 fevral tarixdə Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. (Şəhadətnamə № 550)*

BAŞ REDAKTOR:

ELBRUS İSAYEV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ:

MƏFTUN İSMAYILOV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi katibi,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

REDAKTOR:

SAMİR TARVERDİYEV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin
"Qeyrət" nəşriyyatının direktoru*

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

Filologiya elmləri üzrə:

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü*

Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü*

Hüseyn Məmməd oğlu Həşimli

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Əsgər Nadir oğlu Qədimov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İman Zeynalabdın oğlu Cəfərov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qənirə İzzətulla qızı Əsgərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ceyran Manaf qızı Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Hüseyn Vəliyullah oğlu Adıgözəlov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Əli Lazım oğlu Allahverdiyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ramazan Qorxmaz

(Türkiyə, Maltepe Universiteti)

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Mişel Bozdəmir

(INALCO National Institut, Fransa)

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Psixologiya və pedaqogika elmləri üzrə:

İsmayıl İsrafil oğlu Əliyev

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Zərövşan Yaşar qızı Babayeva

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent

Vahid Məmməd oğlu Rzayev

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevinc Vasif qızı Orucova

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sənətşünaslıq və memarlıq elmləri üzrə:

İnara Eldar qızı Məhərrəmov

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gülxarə Mənaf qızı Əhmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qadir Əli oğlu Əliyev

memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

HÜSEYN HƏŞİMLİNaxçıvan Dövlət Universiteti
huseyn.hashimli@mail.ru

UOT: 82-053.2

HÜSEYN CAVID VƏ “MƏKTƏB” JURNALI

Məqalə 1911-1920-ci illərdə Bakıda nəşr edilmiş “Məktəb” jurnalı və məşhur romantik ədib Hüseyn Cavidin (1882-1941) yaradıcılığına həsr edilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mühüm yeri olan Hüseyn Cavidin uşaq ədəbiyyatına xüsusi marağı olmuşdur. Burada XX əsr Azərbaycan romantik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Hüseyn Cavidin “Məktəb” jurnalında çap olunan əsərləri təhlil edilir, onların ideoloji və bədii cəhətləri üzə çıxarılır.

Hüseyn Cavidin şeirləri məktəblilərin təlim-tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynamaq imkanlarına malik dəyərli bədii nümunə olmaqla yanaşı, şairin bədii üslubunu, eləcə də poeziyasının əsas xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır. Hüseyn Cavidin “Məktəb” jurnalında dərc etdirdiyi şeirlər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının dəyərli öməkləri sırasına daxildir. İdeya-bədii mükəmməlliyə malik həmin əsərlər tərbiyəvi əhəmiyyətini bu gün də saxlamaqdadır.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Naxçıvan ədəbi mühiti, uşaq ədəbiyyatı, Hüseyn Cavid, “Məktəb” jurnalı

Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi olan bir sıra şair və yazıçılar Bakıda 1911/1920-ci illərdə uşaqlar üçün çıxan “Məktəb” jurnalının səhifələrində çıxış etmişlər. Bu baxımdan məşhur romantik ədibimiz Hüseyn Cavidin, yazıçı-publisistlərdən Məmmədli Sidqi Səfərovun, Əli Səbri Qasımovun, Ələkbər Qərib Naxçıvan-ının və digərlərinin adlarını xatırlada bilərik.

Mütəfəkkir ədibimiz Hüseyn Cavid (1882-1941) müxtəlif vaxtlarda uşaqlar üçün də bəzi əsərlər yazmış, onlardan bir neçəsini “Məktəb” jurnalında dərc etdirmişdir. “Məktəb” jurnalının 21 aprel 1912-ci il tarixli 11-ci sayında Hüseyn Cavidin “İlk bahar” şeiri verilmişdir (3, s.162). Şairin 1913-cü ildə Tiflisdə (Tbilisidə) “Şərq” mətbəəsində çapdan çıxmış “Keçmiş günlər” adlı ilk kitabında yer alan şeirlərdən biri də məhz bu bədii nümunədir. “İlk bahar” romantik ədibin sonralar müxtəlif illərdə nəşr olunmuş “Əsərləri”nə də daxil edilmişdir. Müqayisələrimiz göstərir ki, Hüseyn Cavidin həmin şeirinin ilk nəşri olan “Məktəb” jurnalındakı variantı ilə ədibin müxtəlif vaxtlarda çapdan çıxmış kitablarındakı mətn arasında bəzi fərqlər vardır. İndiyədək ədəbiyyatşünaslıqda bu məsələyə diqqət yetirilməyib. Aydınlıq üçün ilk variantı H.Cavidin “Əsərləri”nin ən təkmlil nəşri sayılan 2005-ci il çapındakı müvafiq mətnlə (7, s.48) tutuşdurduq. Sonrakı nəşrlərdə əsərin adından sonra “kiçik bir məktəbliyə” qeydi verilib, bəzi misralarda isə dəyişiklik nəzərə çarpır:

Əsərin ilk misrası - “Məktəb” dərgisindəki “İlk bahar” şeirində:

Bahar, bahar, *başlayınca ilk bahar.*

Təkmlil variantda:

Bahar, bahar, *gəlmiş yənə ilk bahar.*

Səkkizinci misra - “Məktəb” jurnalında:

Güllüklərdə *toy məclisi* qururlar.

Təkmlil variantda:

Güllüklərdə *düyün, dərnək* qururlar.

Şeirinin on ikinci misrası – “Məktəb”də:

Oynar, *qoşar, mələr*, yənə toplaşır.

Təkmil variantda:

Oynar, *mələr, qoşar*, yenə toplaşır.

Sonuncu iki misra - "Məktəb" jurnalında:

Əl-ələ, qol-qola *seyran edirlər*,

Tanrıya şükür olsun, - *deyib gedirlər*.

Təkmil variantda:

Əl-ələ, qol-qola *şadan olurlar*,

Haqqın qüdrətinə heyran olurlar.

Yuxarıda göstərilən dəyişikliklər "İlk bahar" şeirinin daha da dolğunlaşmasına, cilalanmasına xidmət göstərmişdir. Çox güman ki, bu redaktəni H.Cavid əsəri 1913-cü ildə "Keçmiş günlər" kitabına daxil edərkən aparmışdır. Bütövlükdə Hüseyn Cavidin "İlk bahar" şeiri yüksək dəyəərə malik poetik nümunədir. Burada şair balaca oxucular üçün bahar fəslinin xarakterik mənzərəsini dolğun bədii biçimdə canlandırma bilmiş, cazibədar peyzaj yaratmışdır. Güllərin, çiçəklərin gülməsi, quşların oynaması, günəşin şafəq saçaraq insanların könlünü açması, çəmənlərin al-yaşıl geyinməsi, hər tərəfin parıldaması, ötüşən bülbüllərin cəh-cəhi, - bütün bunlar mükəmməl peyzajın komponentləri kimi ədəbi müstəviyə gətirilmişdir:

Bahar, bahar, başlayınca ilk bahar,
Güllər, çiçəklər gülər, quşlar oynar.
Göyün altun saçlı qızı nur saçar,
İnsanların tutqun könlünü açar.
Dağlar, çəmənlər geyinir al, yaşıl;
Yerlər, göylər parıldar işıl-ışıl.
Bülbüllər ötüşür, cəh-cəh vururlar,
Güllüklərdə toy məclisi qururlar.

Yuxarıdakı nümunədə şairin işlətdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələri də diqqəti çəkir. Məsələn, ikinci misrada insana aid xüsusiyyətin bitki üzərinə köçürülməsi yolu ilə metafora yaradılıb: *Güllər, çiçəklər gülər*. Və yaxud, nümunə verilən parçanın beşinci misrasındakı "*Dağlar, çəmənlər geyinir al-yaşıl*" deyimi, eləcə də, sonda bülbüllər barədə: "*toy məclisi qururlar*" ifadələri də metaforadır. Günəş haqqında işlədilən "*göyün altun saçlı qızı*" ifadəsi isə metonimiyadır. H.Cavid şeirdə başqa bir mənzərəni - on bir yaşlı oğlanın axar su kənarında tütək çalmasını, ətrafında isə qoyun-quzuların dolaşmasını da poetikləşdirir. Xoş ovqat yaradan belə təsvirlərlə yanaşı, müəllif mündəricəsi kədərdən yoğrulmuş başqa bir məqama da diqqət yönəldir, xəstə uşağın təmiz bahar havasına çıxaran dul qadının halını da nəzərə çatdırır:

Sevgili bir çoban, on bir yaşında,
Düdük çalar axar sular başında.
Ətrafında qoyun, quzu hoplaşır,
Oynar, qoşar, mələr, yenə toplaşır.
Bir yanda bir dul qadın ağır-ağır
Xəstə yavrusunu öpüb oynadır.

Şeir məktəbli oğlan və qızların oynayıb-oxuyaraq şənlənməsi, ulu yaradana şükür etmələri ilə bitir:

Bir yanda məktəbli bir çox qız, oğlan
Oynaşır oxuşur həp bir ağızdan.
Əl-ələ, qol-qola *seyran edirlər*,
"Tanrıya şükür olsun", - *deyib gedirlər*.

Beləliklə, "İlk bahar" şeirində Hüseyn Cavid bir tərəfdən, yaz fəslinin təbii gözəlliklərini, əsrarəngiz mənzərələrini, digər tərəfdən də müxtəlif insanların ovqatını xarakterik detallarla nəzərə çatdırmışdır. Təsvirin bir ünvanında baharın gəlişinə ümid bağlayıb könlü açılan şəxslər görünür, digər yerdə qoyun-quzu otaran qayğısız, balaca çoban diqqəti çəkir. Başqa tərəfdə bahardan sanki şəfa uman

xəstə çocuq və anası, ayrı bir qütbədə isə şadlıq edən uşaqlar ədəbi təqdimin mərkəzinə gətirilir. Beləcə, şair oxucuları həm təbiət, həm cəmiyyət mənzərələri ilə tanış edir, həm də düşündürür.

“Məktəb” jurnalının 22 may 1912-ci il tarixli 13-cü sayında Hüseyn Cavidin “Bir qız” şeiri oxuculara çatdırılmışdır (4, s.195). Mətnlə tanışlıq və müqayisəli tutuşdurmalarımız göstərir ki, həmin “Bir qız” əsəri sonralar şairin kitablarında “Qız məktəbində” adıyla, həm də bəzi dəyişikliklərlə təqdim olunmuşdur. Şairin “Keçmiş günlər” adlı ilk kitabında (1913) yer alan şeirlərdən biri də bu əsərdir. Ədibin 1958-ci ildə çap olunmuş “Seçilmiş əsərləri”ndə və bir sıra sonrakı nəşrlərdə də (1968, 1982, 2005 və s.) həmin bədii nümunə “Qız məktəbində” adıyla verilmişdir (güman ki, müəllif 1913-cü ildə ilk kitabına daxil edərkən şeir üzərində yenidən işləmişdir).

Bəs aparılmış dəyişikliklər nədən ibarətdir? “Bir qız” şeirini Hüseyn Cavidin “Əsərləri”ndəki (2005) “Qız məktəbində” şeiri ilə (7, s.49) tutuşdurduq. Aşağıdakı fərqlər müşahidə olunur: Qeyd etdiyimiz kimi, “Məktəb” jurnalındakı “Bir qız” şeiri Hüseyn Cavidin kitablarında “Qız məktəbində” adıyla verilib. Fikrimizcə, bu ad əsərin mövzu və problematikasına, didaktik qayəsinə daha uyğun olmaqla mükəllimin baş tutduğu məkanı da məxsusi nəzərə çatdırır. Ən çox dəyişiklik şeirin ilk misralarındadır. Əyani təsəvvür üçün hər iki variantdan müvafiq parçalara nəzər salaq:

“Məktəb” jurnalındakı “Bir qız” şeirində:

- *Yavrum, quzum!* Adın nədir?
- Gülbahar.
- Pəki, sənin *atan, anan* varmı?
- Var.
- Nasıl, zənginmidir *atan*?
- Əvət, zəngin, *mülkədar*.
- Öylə isə *neyçin böylə sadə,*
Geydigin paltar?

Hüseyn Cavidin “Əsərləri”ndəki “Qız məktəbində” şeirində:

- *Quzum, yavrum!* Adın nədir?
- Gülbahar.
- Pəki, sənin *anan, baban* varmı?
- Var.
- Nasıl, zənginmidir *baban*?
- Əvət, zəngin, *bəyzadə*...
- Öylə isə, *geydiyin geyim niçin*
böylə sadə?...

“Göründüyü kimi, “Yavrum, quzum” xitabında sözlərin yerləri dəyişdirilərək “Quzum, yavrum” kimi verilib; “atan, anan” əvəzinə “anan, baban” işlənib. Yəni maraqlıdır ki, şeirin ilk variantındakı “ata” sözü müəllifin redaktəsi zamanı Türkiyə türkcəsindəki eyni mənalı “baba” sözüylə əvəzlənib. “Əvət, zəngin, mülkədar” misrasında sonuncu sözün yerinə “bəyzadə”nin işlənməsi də, fikrimizcə, poetiklik baxımından gərəklili sayılmalıdır: “Əvət, zəngin, bəyzadə”. Buna uyğun olaraq: “Öylə isə neyçin böylə sadə, geydigin paltar?” yerinə “Öylə isə, geydiyin geyim niçin böylə sadə?” misrasının mətnə gətirilməsi ilə yeni qafiyələnmə yaradılmışdır: “bəyzadə-sadə”. Həmin misrada inversiya ilə yanaşı, “paltar” sözünün “geyim”lə əvəzlənməsi də diqqəti cəlb edir. Hüseyn Cavidin kitablarında: “Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir zinəti” misrasında “bilgi” sözünün “Məktəb” jurnalında “biligidir” (bilyidir) şəklində işlənməsini də nəzərə çatdırmaq. Nəhayət, “Bir qız” şeirinin sonundakı “atam, anam” sözləri də “Qız məktəbində”nin mətnində “anam, babam” şəklindədir” (12, s.15-16)

Hüseyn Cavidin “Bir qız” (Qız məktəbində) şeiri uşaqlar üçün yazılmış dəyərli didaktik nümunədir. Əsər dialoq əsasında qurulmuşdur. Burada sadə geyimli, bəzək-düzəksiz məktəbli qızın - Gülbaharın suallara verdiyi cavablar timsalında müəllif uşaq və yeniyetmələrdə görməyi vacib saydığı mənəvi keyfiyyətləri önə çəkmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli həmin şeir barədə yazır: “Başdan-başa

dialoglar əsasında yaranan “Qız məktəbində” şeirindəki poetik mükəlimə Gülbaharın nəciblik və ülviliyini mənalandırmağa xidmət edir” (10, s.359).

Bəs əsərdəki mükəlimənin digər qütübündəki insan – Gülbaharla söhbət aparan kimdir? Gülbaharın: “Müəlliməm hər gün söylər...” sözləri göstərir ki, bu obraz ona təlim verənlərdən deyil. Professor Qara Namazovun fikrincə, şagirdlə mükəlimə quran şəxs məktəbə gəlmiş müfəttişdir: “Məktəbli qızın sadə geyinməsi müfəttiş əfəndidə maraqlıdır, onun ata və anasının olub-olmadığını soruşur” (16, s.109). Lakin şeirdə həmin adamın təhsil ocağına gələn müfəttiş olması barədə konkret məlumat yoxdur. Ehtiram kontekstində işlənmiş “əfəndi” xitabına və sualların mündəricəsindəki müəyyən nabelədlik çalarına (sual verən adam məktəbli barədə heç bir məlumata malik deyil, onun adını da bilmir) görə bu qənaətə gəlmək əsaslı görünür. AMEA-nın müxbir üzvü Kamran Əliyevin yanaşması daha məntiqli və inandırıcıdır: “Şeir müəlliflə Gülbahar adlı bir qızın dialoqu əsasında qurulmuşdur” (9, s.55). Yəni lirika üçün xarakterik olan lirik mən, müəllif obrazı burada dialoqun bir qütübündədir. Bu dialoq məktəbli qız Gülbaharın təmiz qəlb aləmini, həyata sağlam baxışını üzə çıxarmaqla digər uşaqları da onun kimi mənəvi ucalığa, kamilliyə səsləyir. Zinətdən, dəbdəbədən uzaq olan sadə geyimli Gülbahar bunun səbəbini soruşan şəxsə bildirir ki, o, imkanlı, zəngin ailədən, lakin zahiri təmtərağa ehtiyac duymur. Çünki müəlliməsi ona təlqin edib ki, əsl zinət bilikdə və təmizlikdədir:

-Yoxmu sənincilərin,
altun bilərəklərin?
Söylə, yavrum, heç sıxılma!
-Var, əfəndim, var... lakin
Müəlliməm hər gün söylər:
onların yox qiyməti.
Bir qızın ancaq biligidir,
təmizlikdir zinəti.

Dialoqun davamında Gülbaharın mənəvi dünyasının yeni qatları da üzə çıxır. Bəlli olur ki, o, saf dini etiqada malikdir. Ulu Tanrıya, onun peyğəmbərlərinə böyük məhəbbət bəsləyir. Məktəbli qızın sevdiklərinin əhatəsi valideynləri, doğmaları ilə də məhdudlaşmır. Romantik ədəbiyyatın qayəsində uyğun olaraq bəşəri məhəbbət, bütün insanlara sevgi bəsləmək ideyası da (A.Şaiqin “Həpimiz bir Günəşin zərrəsiyik” misrası yada düşür) burada özünəməxsus tərzdə üzə çıxmışdır:

-Bü dünyadə sənincən ən çox sevdigin
Kimdir, quzum, söylərmisin?
-Ən çox sevdigim ilkin
O Allah ki, yeri, göyü,
insanları xəlq eylər.
-Sonra kimlər?
-Sonra onun göndərdiyi elçilər.
-Başqa sevdiklərin nasıl, yoxmu?
-Var.
-Kimdir onlar?
-Atam, anam, müəlliməm,
bir də bütün insanlar.

Sual verən obraz məktəbli Gülbaharın saf qəlbini tərcümanı olan dolğun cavablarından çox razı qalır. Bununla yanaşı, məktəbliləri sağlam ruhda formalaşdıran müəlliməyə ehtiram hissi də əsərdə boy verir. Gülbahar bu düşüncələri və davranışı ona məhz müəllimənin təlqin etdiyini vurğulayır. Əsərdə bilavasitə iştirak etməsə də, oxuduğumuz mükəlimə müəllimənin dünyagörüşü, tərbiyə prinsipləri barədə müfəssəl məlumat verir. Nəhayət, “şeirin sırf realist üslubda yazılması” barədə fikirlərdə (14, s.60) həqiqət payının azlığını, əsərdə “romantizmə məxsus xüsusiyyətlərin qabarıqlığını” (10, s.360) da qeyd edək. Hüseyn Cavidin uşaqlar üçün yazdığı “Bir qız” (“Qız

məktəbində”) şeiri bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir. “Təmizlik və saflıq mücəssəməsi kimi götürülmüş məktəbli qız Gülbaharın dili ilə sıralanan prioritet dəyərlər” (11, s.88-89) mənəvi tərbiyədə önəmli rola malikdir.

H.Cavidin “Bir qız” (“Qız məktəbində”) şeiri ilə bağlı bir başqa məsələyə də toxunmağa ehtiyac duyduq. Ustad ədəbiyyatşünas, akademik Məmmədcəfər Cəfərov “Hüseyn Cavid” monoqrafiyasında (1960) şairin ilk kitabı barədə yazırdı: “Bu məcmuənin “Keçmiş günlər” adlandırılması təsadüfi deyildi. Burada şairin, həqiqətən, keçmişdə, 1905-1909-cu illərdə yazdığı bəzi şeirləri toplanmışdı. Çox güman ki, “Ana” və “Keçmiş günlər”i Cavid 1911-ci ildə Tiflisə gəlirkən nəşriyyata vermiş, ancaq əsərlər sonra, 1913-cü ildə nəşr edilmişdir” (8, s.34-36). Xatırladaq ki, ilk dəfə 1912-ci ildə “Məktəb” jurnalında oxuculara çatdırılmış “Bir qız” (“Qız məktəbində”) şeiri də şairin “Keçmiş günlər” kitabçasında yer almışdır. Onda belə çıxır ki, həmin şeir də 1905-1909-cu illərdə yazılmış bədii nümunələrdən biridir. Bu isə inandırıcı görünür.

Çünki şairin Tiflisə 1911-ci il səfəri öləri, tələsik olmamışdı ki, şeirlər kitabını mütləq həmin vaxt mətbəyə verib geri dönsün. Belə ki, “1911-ci ildə Cavid Tiflisə gedib, 1912-ci ilin axırlarına qədər orada qalır... 1913-cü ilin əvvəllərində Cavid yenə Tiflisə qayıdır. Burada ... məktəbdə fars dili müəllimi vəzifəsini tutur” (8, s.33-34).

Hüseyn Cavidin müxtəlif vaxtlarda çapdan çıxmış kitablarının əksəriyyətində “Keçmiş günlər”dəki şeirlərin yazılma tarixi kimi haqlı olaraq 1905-1913-cü illər göstərilib. Məsələn, şairin “Seçilmiş əsərləri”ndəki (1958) qeydlərdə bu barədə oxuyuruq: “Kitabçaya daxil olan şeirlər 1905-1913-cü illərdə yazılmışdır” (6, s.644). Və “Keçmiş günlər”dəki “Bir qız” (“Qız məktəbində”) şeiri də bu qəbildəndir, 1911-ci, yaxud 1912-ci ildə qələmə alınmışdır.

Hüseyn Cavidin “Məktəb” jurnalında balaca oxuculara çatdırılmış üçüncü şeiri “İsmayıl bəy” adlanır (5, s.227). Jurnalın 21 oktyabr 1914-cü il tarixli 15-ci sayında verilmiş həmin bədii nümunə türk dünyasının böyük oğlu, məşhur ədib, “Tərcüman” qəzetinin naşiri və redaktoru İsmayıl bəy Qasıralının (1851-1914) vəfatı ilə əlaqədar qələmə alınmışdır. İsmayıl bəyin 1914-cü ildə dünyasını dəyişməsi Azərbaycan ziyalılarını da dərinlən kədərləndirmişdi. Bununla əlaqədar Firidun bəy Köçərli, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağaoğlu, Nəriman Nərimanov, Haşım bəy Vəzirov və bir çox başqaları mətbuatda dərc etdirdikləri məqalələrdə böyük türkçünün misilsiz xidmətlərini ehtiramla sadalamış, onun vəfatını ağır itki saymışdılar. Məhəmməd Hadi, Əhməd Cavad, Əliabbas Müznib, Əlipaşa Səbur Hüseynzadə, Əlisəttar İbrahimov, Əmin Abid, Balaqardaş Mürşüd, Molla Mahmud Çakər Naxçıvani və digər şairlər İsmayıl bəyin vəfatına şeirlər həsr edərək qəmli duyğularını təsirli şəkildə dilə gətirməklə yanaşı, onun mənəvi ölümsüzlüyünü, türk dünyası üçün xidmətlərinin unudulmayacağını da poetik tərzdə ümumiləşdirmişdilər. Məsələn, romantik şair Əlipaşa Səbur Hüseynzadə “Təziyyətnamə” adlı şeirində yazırdı:

...Məsləkdə idin həqiqət əkməl,
Ey Şərqdə ən böyük fədakar.
Millət adına yapar da heykəl,
Vicdanlar haqqını etməz inkar.
Bilməm, nə olub, bütün müsəlman
Matəmli baxışla ağlayır qan.

(13, s.60).

Əliabbas Müznib isə böyük türkçüyə poetik ehtiramını belə nəzərə çatdırmışdı:

...Zamanlarla yatıb düşkün və talesiz qalan millət,
Səadət qüvvət əxz etdi sənin əhdü zamanından.
Əsiri-qəhr olub dilsiz qalan biçarələr yeksər,
Dil açdı, tərcüman oldu, o canlı “Tərcüman”ından.
Əmni-millət idin sən, əminlik qədrinə bürhan,
Amansız qəlblər kəsbi-aman etdi amanından...

(1, s.101-102)

İstiqlal şairi Əhməd Cavad da İsmayıl bəy Qasıralının ölümünü bütün türk dünyasının itkisi və kədəri kimi mənalandırmışdı:

Milli sazlar çalır matəm, müsibət,
Başdan-başa qan ağlayır bir millət!
Dağlarına çökmüş matəm havası,
Baxdım, ağlar türkün bağı, bağçası...

(2, s.125)

İsmayıl bəyin dünyasını dəyişməsi ilə əlaqədar yazılmış digər əsərlərdə də analoji ovqat hakimdir. Ümumiyyətlə, türklərin milli oyanışı, tərəqqisi yolunda böyük xidmətlər göstərmiş İ.Qasıralının vəfatına şeirlər həsr edən Azərbaycan şairləri “onun ölümünü ağır milli itki kimi dəyərləndirmişlər”. (15, s.130)

Hüseyn Cavidin “İsmayıl bəy” şeiri də bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. Ədəbiyyatşünas Azər Turan yazır: “Bu, Cavid əfəndinin İsmayıl bəy Qasıralıya sevgili münasibətinin yazılmış, sənədləşmiş bir nümunəsidir. “İsmayıl bəy” şeirinin daha önəmli tərəfi isə şeirdə ifadə olunmuş məfkurə faktının özü və dərəcəsidir” (18, s.231). Hüseyn Cavidin “İsmayıl bəy” şeirinin əvvəlində “Məktəb çocuqlarına” qeydi var. Əsərdə şagirdlərin yaş və qavrama səviyyəsinə uyğun şəkildə, sadə, anlaşılıqlı tərzdə İsmayıl bəyin şəxsiyyəti və xidmətləri barədə müfəssəl məlumat verilməsi ilə yanaşı, həm də balaca oxucuların türkçülük ruhunda tərbiyəsi də bir bədii məram olaraq önəmli yer tutur. Altı bəndlik bu şeirin hər bəndi İsmayıl bəy Qasıralının amal və əməllərinə işıq salır, məktəblilərə müvafiq bilgilər verir. Şeirin ilk bəndində İsmayıl bəy Kırımdan doğub bütün türk-islam dünyasını işıqlandıran Günəş kimi səciyyələndirilir:

İsmayıl bəy, o, bir böyük türk idi,
Bir günəşdi, Kırım üfüqlərindən
Parlayıb ətrafı nura qərq etdi,
Yıldızlar yaratdı şəfəqlərindən.
İsmayıl bəy türk yurduna şan verdi,
Öksüz, ölgün millətinə can verdi.

Yuxarıdakı son iki misra hər bəndin axırında təkrarlanmaqla İsmayıl bəyin öz fəaliyyəti ilə türk yurduna şan, şərəf gətirməsini, zillətdə qalan millətə can verməsini obrazlı şəkildə vurğulayır. İkinci bənddə isə İsmayıl bəy türk dünyasının gələcəyə yol açan, yol göstərən böyük müəllimi, sarsılmaz qəhrəmanı kimi məktəblilərə tanıtdırılır:

İsmayıl bəy, o sarsılmaz qəhrəman,
O böyük müəllim, o böyük insan,
Həp çalışdı, rahat durmadı bir an,
Həp yol açdı, yol göstərdi hər zaman...

H. Cavid İsmayıl bəyin türk xalqlarını cəhalətdən ayılmaq, öz hüquqları uğrunda, sosial-mədəni tərəqqi yollarında çalışmağa yönləndirmək məqsədilə gördüyü işləri əsl fədakarlıq nümunəsi sayaraq yazırdı:

İsmayıl bəy açdı yumuq gözləri,
Açdı sağır qulaqları, dinlətdi.
Qan coşduran ruhlu, kəskin sözləri
Dilsizlərə yürək verdi, söylətdi...

H.Cavid yazırdı ki, İsmayıl bəy çoxşaxəli fəaliyyəti ilə təkcə türk xalqları arasında deyil, bütövlükdə Şərqdə böyük hörmət qazanmışdır. Türklərlə yanaşı, ərəblər də, farslar da onu böyük ustad, yol göstərən rəhbər kimi dəyərləndirirlər:

Ərəb, əcəm, xüsusən türk evladı,
Qəlbində bir yığım məhəbbət bəslər.
Böyük tanır o sevgili ustadı,
O fazil mürşidə bin hörmət bəslər...

Məlumdur ki, İsmayıl bəy Qasıralının bütün türk-islam dünyasında böyük canlanma yaradan fəaliyyətində əsas devizi “Dildə, fikirdə, işdə birlik” prinsipi idi. O da bəllidir ki, İsmayıl bəyin “Tərcüman” qəzeti də “1912-ci ildən ... “Dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarı ilə buraxılmışdır” (17, s.11). Hüseyn Cavid şeirdə bu birliyi cahanda var olmağın, diriliyin vacib şərti kimi dəyərləndirərək məktəblilərə izah edirdi:

Onun məsləki bu idi daima:
 “İşdə birlik; dildə, fikirdə birlik...”
 İş, fikir, dil birliyi olmayınca,
 Əvət, pək çətindir cihanda dirilik...

Bu bənddə İsmayıl bəy Qasıralının əsas fəaliyyət kredisini poetikləşdirərək Hüseyn Cavidin “Birlik harada, dirilik orada” atalar sözünə istinadı da yerinə düşmüşdür. Şeir sonunda Hüseyn Cavid belə bir inamı ifadə edirdi ki, İsmayıl bəy cismən dünyasını dəyişsə də, əməlləri ilə daima yaşayacaq, ruhu göyləri aşib əbədiyyətə qovuşacaq, adı həmişə xatırlanacaq:

İsmayıl bəy ölməz, yaşar, həp yaşar,
 Tarixlərdə, gönüllərdə, dillərdə.
 Böyük ruhu yüksək göylərdən aşar,
 Böyük adı yad olunur hər yerdə!
 İsmayıl bəy türk yurduna şan verdi,
 Öksüz, ölgün millətinə can verdi.

Onu da deyək ki, “İsmayıl bəy” Hüseyn Cavidin sovet dövründə nəşr olunmuş kitablarında yer almamışdır. Son onilliklərdə bu şeir müxtəlif kitablarda bir neçə dəfə oxuculara çatdırılmışdır. Şairin beş cildlik “Əsərləri”nin 2005-ci ildə çıxmış birinci cildində isə (7, s.134-135) şeirin ikinci bəndi verilməyib (yəqin ki, texniki xətdir) ...

Deyənlər göstərir ki, məşhur romantik ədibimiz Hüseyn Cavidin “Məktəb” jurnalında dərc etdirdiyi şeirlər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının dəyərli nümunələri sırasına daxildir. İdeya-bədii mükəmməlliyə malik həmin əsərlər tərbiyəvi əhəmiyyətini bu gün də saxlamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev İ. Əlabbas Müznib: həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr. Bakı, Elm, 2003
2. Cavad Ə. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə. 1-ci cild. Bakı, Azərnəşr, 1992
3. Cavid H. İlk bahar. “Məktəb” jurnalı, Bakı, 21 aprel 1912, № 11, s.162
4. Cavid H. Bir qız. “Məktəb” jurnalı, 22 may 1912, № 13, s.195
5. Cavid H. İsmayıl bəy. “Məktəb” jurnalı, 21 oktyabr 1914, № 15, s.227
6. Cavid H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958
7. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, I cild. Bakı, Lider nəşriyyat, 2005
8. Cəfər M. Hüseyn Cavid. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1960
9. Əliyev K. Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı. Bakı, Elm, 2008
10. Həbibbəyli İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Bakı, Elm və təhsil, 2017
11. Həsənoğlu A. Ürfan işığında. Bakı, Azərbaycan, 2002
12. Həşimli H. Naxçıvanlı yazıçılar və “Məktəb” jurnalı. Bakı, Elm və təhsil, 2019
13. Hüseynzadə Ə.S.Zümzümə, Düşüncə yarpağı (çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi H.Həşimli). Bakı, Nurlan, 2004
14. Xəndan R.Z. Cavid sənəti. Bakı, “Bilik” cəmiyyətinin nəşri, 1981
15. Kəngərli A. İsmayıl bəy Qasıralinski. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2005
16. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007
17. Tahiri A. Bütün türklərin tərcümanı. Bakı, Ozan, 2011
18. Turan A. Cavid əfəndi. Bakı, Araz, 2004

SUMMARY

Huseyn Hashimli

HUSEYN JAVID AND “MEKTEB” (“SCHOOL”) MAGAZINE

The magazine “Mekteb” (“School”) takes an important place in the history of Azerbaijan children’s press. The “Ishiq” newspaper was published during the years of 1911/1920 in Baku. This magazine also contains Huseyn Javid’s (1882-1941) poems.

The article has been dedicated to Huseyn Javid’s works.

Hüseyn Javid takes an important place in the history of Azerbaijan literature. Huseyn Javid is one of the most prominent enlightened romanticism of the Azerbaijani literature of XX century. His works rich with deep humanistic senses and qualities.

There have been published Huseyn Javid’s poetry works. There have been analysed Huseyn Javid’s characteristic poetry works, their ideological-literary features have been clarified.

There are have been telis opinions about his poetic style and on the examples of verse are exposed main features of his writer.

Key words: Azerbaijan literature, Nakhchivan literary environment, children’s literature, Huseyn Javid, “Mekteb” (“School”) magazine

РЕЗЮМЕ

Гусейн Гашимли

ГУСЕЙН ДЖАВИД И ЖУРНАЛ «МЕКТЕБ» (ШКОЛА)

Журнал «Мектеб» (Школа) занимает значительное место в истории азербайджанской детской прессы. Он издавался в Баку в 1911/1920-ых годах.

Статья посвящена творчеству известного поэта Гусейна Джавида (1882-1941). Гусейн Джавид занимает значительное место в истории азербайджанской литературы. Он является одним из выдающихся представителей азербайджанской романтической литературы двадцатого века. Его творчество пронизано гуманизмом, глубокими чувствами.

В статье анализируются характерные художественные произведения поэта Гусейна Джавида, опубликованные в журнале «Мектеб» (Школа), выявляются их идейно-художественные особенности. Здесь высказываются мнения о художественном стиле поэта, а также выявляются главные особенности его поэзии и сделаны некоторые вводы.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, Нахчыванская литературная среда, детская литература, Гусейн Джавид, журнал «Мектеб» («Школа»)

Məqalə daxil olmuşdur: 17 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

İMAN CƏFƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:82.091

“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALI VƏ İ.A.KRİLOV YARADICILIĞI

Məqalədə “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaradıcısı Mirzə Cəlilin rus ədibi İ.A.Krİlov təmsillərinə hansı məqsədlə müraciət etməsindən danışılır. Qeyd edilir ki, Cəlil Məmmədquluzadə təhsil illərindən başlayaraq məşhur təmsil ustası İ.A.Krİlovun ədəbi irsinə dərinədən bələd olmuş, öz felyetonlarında, xüsusən də jurnalistlik fəaliyyətində İ.A.Krİlovun təmsillərindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalında İ.A.Krİlovdan müxtəlif məqamlarda və müxtəlif formalarda söz açıldığını görürük. C.Məmmədquluzadə bəzən rus şairinin hər hansı bir təmsilinin adını çəkməklə həm rus ədəbiyyatından edilən tərcümələrdə ərəb-fars sözlərinin çox işlədildiyini tənqid obyektinə çevirmiş, həm də İ.A.Krİlovun “İtlər və yolçular” təmsilini yada salmaqla öz qələm dostlarını mühafizəkar qüvvələrin təzyiqlərinə fikir vermədən xalqın mənafeyi uğrunda mübarizə aparmağa təhrik etmişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında bir neçə karikaturanın mövzusu məhz İ.A.Krİlovun təmsillərindən alınmışdır. Lakin həmin məqamlarda da karikaturanın ideya müəllifi məhz C.Məmmədquluzadə olmuşdur. Məsələn, “Qarğa və tülkü” təmsili əsasında çəkilmiş karikaturada Qərb dövlətləri tərəfindən islam dünyasının tənəzzülə sürüklənməsi diqqətə çəkilmişdir.

C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalında İ.A.Krİlovu yada salmaqla eyni zamanda oxucuları şairin əsərlərini oxumağa həvəsləndirmişdir.

Açar sözlər: təmsil, karikatura, yolçular, qarğa, tülkü, savad, parnas

“Molla Nəsrəddin” jurnalının uğur qazanmasını təmin edən amillərdən biri Cəlil Məmmədquluzadə başda olmaqla mollanəsrəddinçilərin dünya ədəbiyyatının inkişaf qanunauyğunluqlarına bələdliyi, yaxud dünya ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılığından səmərəli şəkildə bəhrələnmələridir. Bu məqamda Avropa müəlliflərinin, xüsusən də rus şair və yazıçıların “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinə təsirindən məxsusi söz açılmalıdır. Məcmuənin səhifələrində yaradıcılığına bir qədər artıq müraciət edilən müəlliflərdən biri 1769-1844-cü illərdə yaşayıb-yaratmış rus ədibi, məşhur təmsil ustası İvan Andreयेviç Krİlovdur və bu hal təsadüfi deyil. Məsələ ondadır ki, XIX əsrin II yarısından Azərbaycanda daha aktiv şəkildə fəaliyyət göstərən şəhər məktəblərində şagirdlərə İvan Andreयेviç Krİlovun əsərləri haqqında da məlumat verilmiş, başqa sözlə, şagirdlərin dünyagörüşündə şərə qarşı mübarizə əzminin formalaşmasında Krİlovun yaradıcılığı mühüm rol oynamışdır. Bu proses “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadənin hələ Naxçıvan şəhər məktəbində təhsil aldığı dövrdə şagird dünyası üçün də xarakterik olmuşdur. Budur, “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” kitabında Mirzə Cəlilin xatirələrinə əsaslanan İsa Həbibbəyli belə bir qənaətlə çıxış etmişdir ki, Naxçıvan şəhər ibtidai məktəbinin ən böyük göstəricilərindən biri C.Məmmədquluzadənin bədii təxəyyülündə İ.A.Krİlov sənətinə yer qazandırmasıdır. (1, s. 58)

C.Məmmədquluzadənin rus ədibi İ.A.Krİlovla bağlı “Molla Nəsrəddin”də ilk çap etdiyi yazı məcmuənin birinci ilinin 21-ci sayında getmiş “Abirin və kilab” feilyetonudur (25 avqust 1906). Bu publisistik əsərin belə adlandırılması təsadüfi deyil və ilk əvvəldən müəllif oxucunu mövzu ilə tanış edərək yazmışdır: “Bir neçə gün bundan əvvəl türk qəzetlərinin birində oxudum ki, rus ədibi məşhur Krİlov “Abirin və kilab” adında bir təmsil yazıb.” (5, s. 183)

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ümumi fikir budur ki, “Abirin və kilab” adlı feilyetonda əsas

tənqid hədəfi rus ədəbiyyatından şeirləri, məxsusi də Krılovun təmsillərini qəliz ərəb-fars tərkibləri ilə Azərbaycan dilinə tərcümə edənlərdir. (Bax: 1, s. 301) Hətta F.Hüseynov “Satirik gülüşün qüdrəti” kitabında “Abirin və kilab” müəllifinin məramını birbaşa tərcüməçilik sənətinin prinsipinə uyğunluqla belə mənalandırmışdır: “Krılov təmsillərini sadə rus dilində yazıb ki, rus milləti yaxşı başa düşsün”, – deyən Mirzə Cəlil bir dildən başqa dilə tərcümə məsələsində də sadəliyi, xəlqiliyi əsas prinsip kimi müdafiə edirdi. Yolçulara “abirin”, itlərə “kilab” –deyən başabəla tərcüməçilərə qəzəbli gülüş acı istehza ilə anladır ki, həqiqətə sədaqət və sədəlik tərcümə sənətində də mühüm şərtlərdəndir. Krılov “firəng”, ya “nəmsə” dilində deyil, məhz sadə rus dilində yazdığı kimi, tərcüməçi də ərəb kəlmələri ilə yox, öz doğma ana dilində danışib yazmağı bacarmalıdır.” (2, s. 79)

Fikrimizcə, bu kimi obyektiv fikirlərlə razılaşmamaq qeyri-mümkündür. Bununla belə, “Abirin və kilab” əsərini başqa bir baxış bucağından da təhlil etmək mümkündür və bunun üçün İ.A.Krılovun “Yolçular və itlər” təmsilinin məzmunu mütləq nəzər nöqtəsinə çəkilməlidir.

Məsələ ondadır ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı elə ilk sayının nəşrindən başlayaraq müxtəlif mühafizəkar qüvvələr tərəfindən təqib və təzyiqlərə məruz qalmış, lakin öz yolundan dönməmişdir. Məlum olduğu kimi, mollalar müntəzəm surətdə “Molla Nəsrəddin”i yazan və oxuyanların dinsiz olduqlarını söyləmiş, məcmuənin 2-ci sayı sonradan qaytarılsa da, Bakı polisi tərəfindən müsadirə edilmiş, jurnalın ayrı-ayrı saylarında müxtəlif səhifələr sensor tərəfindən qaralanmışdır. Yəni artıq “Molla Nəsrəddin” ədəbi cəbhəsini məhv etməyə hesablanmış qarşıdurmalara start verilmişdir. Əslində İ.A.Krılovun “Yolçular və itlər” feilyetonu məcmuənin düşmənlərinə tutarlı bir cavab idi. Başqa sözlə, rus ədəbinin təmsilində qələmə alınmış vəziyyət “Molla Nəsrəddin” redaksiyasındakı əhvali-ruhiyyəyə tamamilə müvafiq idi. Fikir tamlığı naminə İ.A.Krılovun təmsili ilə tanış olmaq kifayətdir. Təmsilin məzmunundan aydın olur ki, yoldan ötən iki şəxsə itlər hürüşməyə başlayır. Yolçulardan biri daşla itlərə hücum etmək istəyir. Digər yoldaşın məsələyə müdaxiləsi isə belədir:

O biri dedi: – Dayan!
Heç bir şey çıxmaz bundan.
İtdə belə xasiyyət var –
Baş qoşduqca şırmanar,
İti susdurmaq olmaz.
Qabağa getsək bir az
Susacaq bu köpəklər.
Doğrudan da, bir qədər,
Yol getməmiş igidlər,
Səsini kəsdi itlər.
Bax belədir paxıllar,
Kimi görsə tez hürər.
Lakin eldə məsəl var,
İt hürər, karvan keçər. (3, s. 24)

Maraqlıdır ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalında bəzən Krılovun heç bir təmsilindən söz açılmadan sadəcə böyük təmsil ustasının adı çəkilmişdir. Məcmuədəki belə materiallardan bir jurnalın 18 yanvar 1909-cu il tarixli 3-cü sayında çap olunmuş “Savad” feilyetonudur. “Dərdmənd” imzası ilə oxuculara təqdim olunan və təbii ki, Cəlil Məmmədquluzadə qələmindən çıxmış feilyetonda əsas tənqid Bakıda yaradılmış məktəb komissiyasına ünvanlanmışdır. Əlbəttə ki, feilyetonda irəli sürülən ideya bütünlüklə Mirzə Cəlilin maarifçilik fəaliyyəti ilə üst-üstə düşməkdədir. Böyük yazıçı xalqın tərəqqisi işində təhsilin rolunu daim yüksək qiymətləndirmiş, bu qənaətdə olmuşdur ki, öz peşəsinə və elminə dərinədən bələd olmayanların müəllimlik etmələri yolverilməzdir. Eyni mövqedən qələmə alınmış “Savad” feilyetonu həcm etibarilə miniatür publisistik əsərdir və cəmi 10 cümlədən ibarətdir. Müəllif feilyetonun əvvəlində Nuxa məktəbi üzvlərinin müəllim axtarışından söz açır və az sonra Bakı məktəb komissiyasındakı vəziyyəti nəzər nöqtəsinə çəkir. Cəlil Məmmədquluzadə təlim-tərbiyə ilə heç bir əlaqəsi olmayan insanların məktəb

komissiyasına üzv seçilmələri ilə razılaşa bilmir, mövcud vəziyyətə qəti surətdə etiraz edərək yazır: "...Uşkol komissiyasının üzvləri çox alimdirlər, ona binaən lazımdır onlardan təlim almaq... Məsələn, bu il Bakıda uşkol komissiyasından bir neçə şəxslər seçilib sədr Makedonski ilə bərabər başladılar uşkolbauşkol gəzməyə. O şəxslər bunlardır: biri mağazin sahibi, adını yaza bilməz, birisi rusca heç bilməz dükançı, biri nə rusca və nə də müsəlmanca bilməz, qalanı da belə. Xülasə, zərgər, baqqal yığılıb bir yerə uşkola getdilər. Uçitellər deyən dərsləri xoşlamayıb tapdılar ki, nəinki uçitellər müsəlmanca bisavaddırlar və bəlkə rusca da. Lazımdır yazmaq seminariyaya ki, rus dərsinə artıq səy etsinlər...

Yadımdadır Krılovun bir basniyası?" (6, s. 473//)

Göründüyü kimi, oxucunun yadına sadəcə Krılovun bir təmsilinin yada salındığı feilyetonda hər hansı təmsilin mövzusu, yaxud ideyasına dair işarə yoxdur. Bununla belə, düşünürük ki, Mirzə Cəlil bu məqamda Krılovun məhz "Parnas" adlı təmsilini xatırlatmaq istəmişdir. Çünki birincisi, "Parnas" təmsilində də elm ocağındakı nöqsanlardan, daha doğrusu, Rusiya Akademiyasının elmi inkişaf etdirmək yerinə yeniliklərə qarşı çıxmasından danışılır. İkincisi, yunan əfsanələrinə görə, Parnas şeir tanrısı Apallonun yaşadığı dağın adıdır, yəni məbəddir. Cəlil Məmmədquluzadə, eləcə də Azərbaycan maarifçilik hərəkatının digər nümayəndələri də məktəbi müqəddəs məkan səviyyəsində dəyərləndirmişlər. "Parnas" təmsilində tanrıların Yunanıstandan qovulmasından, Parnasa sahiblənməmiş birinin oraya eşşəkləri gətirməsindən danışılır və əsər bu misralarla tamamlanır:

Çoşub acıqlanmasın nadanlar bu məsəldən,
Ellər doğru söyləyib bu sözləri əzəldən:
Başiboşu yüksəkdə oturtsalar da bişək,
Dünyaya eşşək gəlib, gedəcək onlar eşşək. (3, s. 19)

Əslində "Savad" feilyetonunda müəllifin "Parnas" təmsilini yada salmaq istəyi satiranın yeni bir forması kimi də diqqəti cəlb etməkdədir. Yəni Mirzə Cəlil savadı olmayan insanların məktəb komissiyasına üzv seçilmələrini eşşəklərin Parnasa yiyələnmələri ilə müqayisədə tənqid atəşinə tutmuşdur.

Mollanəsrəddinçilərin İ.A.Krılov sənətinə ehtiramını təsdiqləyən materiallardan biri məcmuənin 29 noyabr 1909-cu il tarixli 48-ci sayının son səhifəsində getmiş karikaturadır. İlk öncədən xatırladaq ki, karikaturanın alt yazısı və zahiri görünüşü birbaşa Krılovun "Qarğa və tülkü" təmsilindən alınmışdır. Əlbəttə ki, "Qarğa və tülkü" mövzusunun "Molla Nəsrəddin" səhifələrində yenidən gündəmə gətirilməsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının diqqətindən yayınmamışdır. Bu baxımdan F.Hüseynovun aşağıdakı dəyərləndirmələri xüsusilə maraqlıdır: "Molla Nəsrəddin" jurnalında Turgenevin şəklinə, Krılovun təmsilləri əsasında çəkilmiş mənalı karikaturalara ("Qarğa və tülkü", "Balıq, ördək..." və s.) rast gəlmək mümkündür." (2, s. 78)

O da var ki, "Molla Nəsrəddin"dəki "Qarğa və tülkü" karikaturasında ifadə olunan mənanın aydınlaşdırılması bir qədər diqqət tələb edir. Görünüşə görə, karikatura ciddi siyasi mövzuda çəkilmişdir və bu səbəbdən karikaturada mövzunun Krılovdan alınması sadəcə zahiri fondur. Karikaturada ifadə edilən müəllif ideyasını aydınlaşdırmaqdan ötrü təsvir olunmuş hər bir detala ayrıca diqqət yetirmək lazımdır. Fikrimizcə, qarğanın budağına qonduğu ağac islam dünyasıdır. Çünki qarğanın başında əmmamə vardır. Digər tərəfdən, islam dünyasını təmsil edən ağac tamamilə qurumuşdur. Halbuki uzaqda görünən ağaclar yamyasıldır. Ağacın dibində dizlərini yerə vurmuş tülkü rus geyimindədir. Onun qarğaya baxışında yaltaqlıqla qəzəb vəhdətdədir. Beləliklə, bu karikatura "Molla Nəsrəddin"ın oxucusuna deyir ki, hələ də din nümayəndələri və müstəmləkəçi dövlətlər qurumuş, yarpaqları tökülmiş, budaqları qırılmış, kökü torpaqdan ayrılmış islam dünyasından əl çəkmək fikrində deyillər.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının 6 iyun 1910-cu il tarixli 22-ci sayında getmiş karikaturalardan biri də Krılovun yaradıcılığı ilə bağlıdır. Daha doğrusu, həmin sayın 5-ci səhifəsində oxuculara təqdim olunan karikaturada zahirən Krılovun "Qu, durnabalığı və xərçəng" təmsilində qələmə alınmış hadisə təsvir olunmuşdur. Burada da dərya kənarında qalmış bir arabanı balıq, xərçəng və durna

tərpətməyə çalışır. Təəssüf ki, xərçəng quruya, balıq dəryaya, durna isə səmaya tərəf hərəkət etdiklərindən araba sükunət halında qalmışdır. Karikaturanın altında aşağıdakı sözlər yazılmışdır: “Etidalıyyun partiyası: - Nə vaxt bir qüvvətli partiya çıxacaq ki, bu yatmış arabanı bir tərəfə çəkib xilas etsin.” (7, s. 521)

Əlbəttə, Krılovun şeirində tənqid olunan vəziyyəti bütünlüklə islam aləminə də şamil etmək mümkün idi. Lakin diqqət yetirdikdə aydın olur ki, karikaturada tənqid obyektı konkretidir, İranın timsalında artıq islam dünyası üçün xarakterik cəhətə çevrilmiş və Şərqi ölkələrini tənəzzülə sürükləyən fikir ayrılığıdır.

Prinsipcə, Krılovun təmsili əsasında çəkilmiş karikaturanı “Molla Nəsrəddin” jurnalının 25 aprel 1910-cu il tarixli 17-ci sayında getmiş “Etidalıyyun” sərlövhəli feilyetonun davamı da hesab etmək mümkündür. “Molla Nəsrəddin” imzası ilə çap olunmuş həmin feilyetonda da o zaman İran cəmiyyətindəki hərc-mərclik, o cümlədən heç bir hüquqi formaya əməl edilmədən müxtəlif düşüncəli şəxslər tərəfindən ayrı-ayrı firqələrin yaradılması tənqid hədəfinə çevrilmişdir. C.Məmmədquluzadə tərəfindən qələmə alınmış feilyetonda XX əsrin əvvəlləri İranın siyasi mühitindəki kaos bütün aydınlığı ilə göz önündə canlandırılmışdır: “Demək olar ki, indi İranda papaqların fasonu o qədər artıq deyil, nə qədər ki, cürbəcür məsləklər moddadır; məsələn, məşrutəpərəst, inqilabiyyun, ictimaiyyun.

Hələ gözün aydın olsun!

Hə, nə var? Nə olacaq, canına sağlıq. Deyirlər, İranda bir firqə də əmələ gəlib. Sən allah? Vallah. Onun adı nədir?

Etidalıyyun.” (7, s. 479)

Məhz “Etidalıyyun” feilyetonu deməyə əsas verir ki, Krılov təmsili əsasında çəkilmiş karikaturanın ideya müəllifi C.Məmmədquluzadədir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 23 may 1925-ci il tarixli 21-ci sayında getmiş “Üsuli-tərbiyə” sərlövhəli və “Çırcırma” imzalı feilyetonda oxucu yenidən İ.A.Krılovun adı ilə, həm də bu dəfə müəyyən qədər başqa formada qarşılaşır. Feilyetonun müəllifi C.Məmmədquluzadə bu əsəri ilə bir daha yeni fəaliyyətə başlamış məktəblərdə şagirdlərə qarşı həyata keçirilən fiziki təzyiqin əleyhinə çıxmış, kinayəli formada müəllimlərə məktəblilərin “döyülmə qaydalarını” öyrətmişdir. Feilyetonun əvvəlindən oxuyuruq: “Söhbət məktəb şagirdlərinə tənbeh etmək barəsindədir. Söz yoxdur ki, şagird dərslərini bilməyəndə tənbeh lazımdır. Tənbeh də ona deməzlər ki, başlayasan şagirdə uzun-uzun nəsihət eləyəsən, çünki sən ona nəsihət edincə o da Krılov dayının pişiyi kimi bir ucdan əti yeyib qurtaracaq. Hətta atalar da bunu deyiblər ki, Quran oxumaqdan donuz darıdan çıxmaz.

Müxtəsər ki, kötək lazımdır.” (8, s. 250.)

“Üsuli-tərbiyə” feilyetonu ilə Mirzə Cəlil bir tərəfdən fiziki cəza yolu ilə şagirdlərə nəse öyrətmək istəyən müəllimləri tənqid etmiş, digər tərəfdən bir daha təsdiqləmişdir ki, klassik şair və yazıçıların yaradıcılığında nöqsanlı cəhətlərə də rast gəlmək mümkündür və həmin nöqsanlı cəhətlərdən müsbət göstərici kimi söz açmaq lazım deyil. Şübhəsiz ki, “Krılov dayının pişiyi” ifadəsi ilə Mirzə Cəlil “Aşçı və pişik” təmsilinə işarə etmişdir. Həmin təmsildə İ.A.Krılov mətbəxdə qızardılmış toyuğu yeyən pişiyə aşçı tərəfindən nəsihət edilməsinin faydasız olduğunu bildirir. İ.A.Krılov təmsillərinin insanlara aid olduğunu nəzərə alsaq, bu qərara gəlməliyik ki, rus şairi öz müasirlərini bəzi məqamlarda nəsihət söyləməyə deyil, zor tətbiq etməyə çağırmışdır. Silah gücünə hakimiyyətə gələn bolşeviklərin haqsız əməlləri ilə heç cür barışa bilməyən Mirzə Cəlil “Aşçı və pişik” təmsilində İ.A.Krılovun yanılmasına cox incə şəkildə işarə etmişdir.

Azərbaycan mətbuatı tarixində “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri ilə yeni bir mərhələnin başlanması elmi ədəbiyyatlarda dönə-dönə qeyd olunan həqiqətdir. Təsədüfi deyildir ki, jurnal istər Tiflis, istər Təbriz, istərsə də Bakı nəşrlərində şərə qarşı mübarizəsini heç bir zaman dayandırmamışdır. Başqa sözlə, molla-nəsrəddinçiləri nəinki müsəlman dünyası, ümumiyyətlə, bəşəriyyətin taleyi düşündürmüşdür. Bu fikri təsdiqləyəcək materiallardan biri ilə məcmuənin 22 sentyabr 1927-ci il tarixli 39-cu sayında getmiş “Cəmiyyəti-əqvam dövreyi-ictimaində” başlıqlı karikaturadır.

Qeyd edək ki, 1919-cu ildə yaradılan və 1946-cı ildə öz fəaliyyətini dayandıran Millətlər Cəmiyyətinin əsas vəzifəsi guya müharibələrin qarşısını almaq, beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq olmuşdur. Böyük Britaniya, İtaliya, Fransa və Yaponiya dövlətlərinin daimi üzvlüyü ilə fəaliyyət göstərən Millətlər Cəmiyyəti çox vaxt məhz həmin dövlətlər arasındakı fikir müxtəlifliyi səbəbində real nəticələr əldə etməmişdir. Millətlər Cəmiyyətinin səmərəsiz fəaliyyəti “Molla Nəsrəddin” jurnalının da diqqətindən yayınmamış, jurnal hətta cəmiyyətin uğursuzluqlarının səbəbini beynəlxalq ictimaiyyətin nəzər nöqtəsinə çəkməyi belə məqsədəuyğun saymış, bu məqsədlə rus şairi İ.A.Krılovun məşhur “Qu, durnabalığı və xərçəng” təmsilini xatırlatmışdır. İ.A.Krılovun təmsilində fikir ayrılıqlarının nəticəsi belə qələmə alınmışdır:

Dostlarda həmrəylik olmasa əgər,
İşləri irəli çox çətin gedər,
Bunun faydasından biryolluq əl çək.
Qu, Durnabalığı, bir də ki, Xərçəng
Yüklü arabanı aparmaq üçün
Ona qoşuldular həvəslə bir gün,
Dəridən çıxdılar, ancaq nə fayda! –
İrəli getmədi heç bir addım da.
Deyildisə də yük o qədər ağır:
Qu qanad çalaraq buluda qalxır,
Xərçəngsə geriyə gədirdi ancaq,
Durnabalığı da
Elə bu anda
Yükə güc verirdi, suya cumaraq.
Hansı müqəssirdir, bilmirəm mən də.
Amma araba
İndiyədək durub qalır yerində. (4, s. 48)

“Molla Nəsrəddin” jurnalında çəkilmiş karikarura da eyniliyə bu təmsilin məzmununa müvafiqdir. Yenilik ondan ibarətdir ki, ördək, balıq və xərçəng insan başlıdır və ördək şəklinin yanında “Brayan”, xərçəng şəklinin yanında “Şeterzman” və balıq şəklinin yanında “Çemberlen” adları yazılmışdır. Beləliklə, mollanəsrəddinçi rəssam Qərb dövlətlərinin beynəlxalq sülh uğrunda əməldə deyil, yalnız sözdə fəaliyyət göstərdiklərini tənqid atəsinə turmuş, öz düşüncələrinin ifadəsi üçün İ.A.Krılov yaradıcılığından faydalanmışdır. Karikaturanın yuxarısında yazılmışdır: “Cəmiyyəti-əqvamda iştirak edən dövlətlərin arasındakı ziddiyyətlər üzündən cəmiyyət dağılmaq üzrədir.” (9, s. 307)

Faktdır ki, “Molla Nəsrəddin”-in bu sözlərindən 19 il sonra Millətlər Cəmiyyəti müharibə aparan ölkələrə təsir mexanizminin olmaması, yaxud belə bir təsiri məqsədəuyğun saymaması səbəbindən öz fəaliyyətinə xitam vermişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 25 iyul 1929-cu ilə aid 30-cu sayında “Krılovun təmsilatından” başlıqlı bir yazı ilə qarşılaşırıq. Əgər məcmuə səhifələrində İ.A.Krılovla əlaqədar əvvəlki materiallarda sadəcə adçəkmə, yaxud yadasalma halında rus ədibindən söz açılmışdırsa, “Krılovun təmsilatından” yazısında birbaşa şairin iki təmsilinin məzmununu qısa şəkildə verilmiş, hətta həmin material “Krılovdan tərcümə edən” imzası ilə oxuculara təqdim olunmudur. Yazının əvvəlində müəllif belə bir açıqlamaya ehtiyac duymuşdur: “Şərq-Çin dəmir yolunun Çin quldurları tərəfindən zəbt olunması fəqərəsini mülahizə edəndə insanın yadına rus yazıçısı Krılov babanın iki təmsili düşür.” (10, s. 236)

Əlbəttə ki, mollanəsrəddinçi müəllifi düşündürən heç də Krılovun təmsilləri deyil, həyatda qüvvələr nisbətini dəyərləndirə bilməyən insanlardır. Bu səbəbdən “Krılovun təmsilatından” yazısında Şərq-Çin dəmir yolunu zəbt etməyə çalışan quldurlar İ.A.Krılovun “Fil və alabaş” təmsilində filin üstünə tullanan köpəyə oxşadılır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında rus ədibi İ.A.Krılovla bağlı materialların təhlili deməyə əsas verir ki, rus ədəbiyyatında təmsilin böyük ustadının yaradıcılığına əsasən Cəlil Məmmədquluzadə

müraciət etmiş, həmin məqamda Mirzə Cəlil eyni zamanda oxucuların rus ədəbiyyatı haqqında daha geniş bilgilər almasını həyata keçirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, Azərənəsr, 1997
2. Hüseynov F. Satirik gülüşün qüdrəti. Bakı, Yazıçı, 1982
3. Kırılov İ.A. Təmsillər. Bakı, Şərq-Qərb, 2006
4. Kırılov İ.A., Qriboyedov A.S., Nekrosov N.A., Bajov P.P. Seçilmiş əsərlər. Bakı, Gənclik, 1989
5. Molla Nəsrəddin. 12 cildə, I cild. Bakı, Elm, 1988
6. Molla Nəsrəddin. 10 cildə, II cild. Bakı, Azərənəsr, 2002
7. Molla Nəsrəddin. 10 cildə, III cild. Bakı, Çinar-Çap, 2005
8. Molla Nəsrəddin. 8 cildə, VI cild. Bakı, Çinar-Çap, 2010
9. Molla Nəsrəddin. 8 cildə, VII cild. Bakı, Çinar-Çap, 2010
10. Molla Nəsrəddin. 8 cildə, VIII cild. Bakı, Çinar-Çap, 2010

SUMMARY

Iman Jafarov

THE MAGAZINE "MOLLA NASRADDIN" AND I.A. KRYLOV'S CREATIVE ACTIVITY

The article studies the reason why Mirza Jalil, the founder of the magazine "Molla Nasraddin", addressed Russian writer I.A.Krylov's fables. It is noted that from his student years, M.Jalil showed great interest in the famous fable writer I.A.Krylov's literary heritage and creatively benefited from it in his feuilletons, mainly in his journalistic activity. The article underlines that I.A.Krylov was often mentioned in different time and forms in "Molla Nasraddin" magazine. Jalil Mammadguluzadeh sometimes criticized excessive use of Arabic-Persian words in translations from Russian literature mentioning of any fable by the Russian poet, as well as, incited his pen-friends to struggle for the interest of the people without rendering any attention to the pressure of conservative forces by reminding the fable "Dogs and Travellers" by I.A.Krylov. The theme of several cartoons in the magazine "Molla Nasraddin" was taken from the fables of I. Krylov. However, in those cases, the idea author of the cartoons was J. Mamedguluzadeh. For example, dragging of the Islamic world to the slump by Western States was highlighted in the caricature drawn on the basis of the fable "The crow and the fox". He frequently mentioned J. Mammadguluzadeh in Molla Nasreddin magazine and at the same time encouraged his readers to read poet's works.

Key words: fable, caricature, travelers, crow, fox, literacy, parnas

РЕЗЮМЕ

Иман Джафаров

ЖУРНАЛ «МОЛЛА НАСРЕДДИН» И ТВОРЧЕСТВО И.А.КРЫЛОВА

В статье говорится с какой целью создатель журнала «Молла Насреддин» Мирза Джалил обращался к басням русского писателя И.А.Крылова. Отмечается, что Джалил Мамедгулузаде, начиная с самых лет образования был глубоко знаком с литературным наследием знаменитого мастера басен И.А.Крылова и творчески использовал в своих фельетонах, особенно журналистской деятельности басни Крылова. Мы видим, как в журнале «Молла Насреддин» велась речь об И.А.Крылове в разных случаях и в разных формах. Дж.Мамедгулузаде иногда, называя какую-нибудь басню русского поэта, критиковал использование арабско-персидских слов в переводах из русской литературы, и, вспоминая слова басни «Собаки и путники» Крылова, предпочитал направить своих друзей по перу на борьбу за интересы народа, не обращая внимания на давление консервативных сил.

Тема нескольких карикатур в журнале «Молла Насреддин» взята из басен И.А.Крылова. Но даже в них автором идеи карикатур выступал Дж.Мамедгулузаде. Например, в карикатуре, основанной на «Вороне и Лисе» русского баснописца, изображается подвержение на деградацию исламского мира западными странами.

Дж. Мамедгулузаде, вспоминая И.А.Крылова в журнале «Молла Насреддин», одновременно заинтересовал своих читателей читать произведения поэта.

Ключевые слова: басня, карикатура, путники, ворона, лиса, грамота, парнас

Мəqalə daxil olmuşdur: 15 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

HİKMƏT MEHDİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:82.02

İMADƏDDİN NƏSİMİ LİRİKASINDA MƏNZUM DRAM JANRININ ELEMENTLƏRİ

Nəsimi yaradıcılığının indiyədək tədqiq edilməmiş bir sıra problemlərinin araşdırılmasına ehtiyac yaranır ki, onlardan biri də bu alovlu humanist sənətkarın əsərlərində özünü göstərən dramatik situasiyadır. Bu da təbiidir: Nəsimi öz sözünü ilk növbədə geniş kütlələrə çatdırmaq istəyir və buna görə də şeirlərində dramatik vasitələrdən, əlbəttə, özü belə fərqiinə varmadan geniş istifadə etməli olur.

Nəsimi şeirində mənzum dram elementlərinin axtarılması sadəcə iki uyşmaz anlayışı süni surətdə eklektik yolla uyuşdurmaq cəhdi olmayıb, Şərq və Qərb bədii təfəkkür tərzində bir çox kəşiflər və hələ də elmi cəhətdən araşdırılıb üzə çıxarılmamış nöqtələrin və formatların olduğunu göstərməkdədir. Bunları qərəzsiz və sistemli şəkildə araşdırmaq qloballaşma dövründə “barışmaz” elan edilmiş iki sivilizasiya tipinin arasında oxşar cəhətlərin tapılması ilə onların yaxınlaşmasına xidmət göstərə bilər.

Açar sözlər: klassik poeziya, Nəsimi lirikası, mənzum dram, dramatik situasiya, dialoq, monoloq, pərdə

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı ilə elan edilmiş “Nəsimi ili”ndə dahi şairin 650 illik yubileyinin qlobal şəkildə qeyd edildiyi bir zamanda Nəsimi yaradıcılığının indiyədək tədqiq edilməmiş bir sıra problemlərinin araşdırılmasına ehtiyac yaranır ki, onlardan biri də bu alovlu humanist sənətkarın əsərlərində özünü göstərən dramatik situasiya və buradan da irəli gələn mənzum dram janrının elementləridir. Bu da təbiidir: Nəsimi öz sözünü ilk növbədə geniş kütlələrə çatdırmaq istəyir və buna görə də şeirlərində dramatik vasitələrdən, əlbəttə, özü belə fərqiinə varmadan geniş istifadə etməli olur.

Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan xalqının böyük humanist sənətkarı İmadəddin Nəsimiyə həsr etdiyi “Cahana sığmayan şair” adlı məqaləsində yazır:

“İnsanın qüdrətini tərənnüm edən Nəsimi poeziyasında mübarizə ruhu vardır. O, üsyankar şeirləri ilə kamil insan olmaq uğrunda mübarizə aparmışdır. Şairin fikrincə, kamil insan ədalətli cəmiyyət yaratmağın əsasıdır, ilahi varlıq səviyyəsinə yüksələn böyük mənəvi sərvətdir. Ona görə də Nəsimi yaradıcılığında ilhamla vəsf olunan kamil insan obrazı orta əsr Azərbaycan şeirində ən yüksək zirvəni fəth etmiş insan heykəlidir. Ədəbiyyatda mənəvi kamillik konsepsiyasını ifadə edən Nəsiminin lirikası fərqli bir mövqeyə malikdir. O, əsərlərində idealla insanlıq arasında bərabərlik yaratmışdır.” (1, s. 29.)

Akademik İsa Həbibbəylinin İmadəddin Nəsimi yaradıcılığına verdiyi bu lakonik olduğu qədər də dəqiq və dolğun qiymətdən çıxış edərək deyə bilərik ki, Nəsiminin kamil insan uğrunda mübarizəsi onun öz dinləyicisi və oxucusuna yönəlmiş monoloqlarla sıx bağlıdır. Şairin tuyuqlarından birini bu baxımdan nəzərdən keçirək:

Ey özündən bixəbər qafil, oyan!
Həqqə gəl kim, Həqq degil batil, oyan!
Mərifətdən nəsnə qıl hasil, oyan!
Olma fani dünyaya mail, oyan! (2, s. 603.)

Göründüyü kimi, bu tuyuqda öz əksini tapmış monoloqda Nəsimi insanı qəflət və cəhalət yuxusundan oyanmağa, özünü tanımağa, Tanrı tərəfindən onun üzərinə qoyulmuş məsul vəzifəni, şərəfli missiyanı yerinə yetirməyə çağırır. Diqqətlə baxdıqda burada təkcə bir obraz – monoloq söyləyən şair-Nəsimi obrazı yoxdur. Dramatik situasiyanı yaratmaq üçün əslində bir obraz da yetməzdi. Situasiyadakı ikinci obraz – qafil insan obrazıdır ki, ona yönəlmiş monoloqa lal sükutla cavab verir. Əslində bunu həm də cavabsız dialoq adlandırmaq mümkündür. Məlumdur ki, bu cür dialoqlar istər dünya, istərsə də Azərbaycan dramaturgiyasında geniş yayılmışdır və mənzum dramalarda da az deyildir.

Dramatik tuyuqdakı üçüncü obraz Haqq-Tanrı obrazıdır. Monoloq müəllifi qafil insanı məhz ona yönəlir, onun müəyyən etdiyi yola düşməyə səsləyir.

Dördüncü obraz – Tanrı ilə Qiyamət gününə qədər müxalifətdə olan Fani dünya-Şeytan obrazıdır ki, məhz onun vəsvəsesi ilə nəfs-heyvani instinktlər insanı doğru yola – Haqq yoluna düşməyə qoymur, onun gözlərini yalançı dəyərlərlə qamaşdırır, doğru yoldan azdıraraq div xislətinə buxovlayır.

Beləliklə, dörd misralıq Nəsimi tuyuğunda biz dörd obraz görürük ki, onların arasında dramatik kolliziya özünü büruzə verməkdədir. Dramatik hərəkət isə həm monoloq söyləyənin mübariz, həyəcanlı mimikasında və diksiyasında, həm Qafil insanın yuxusunda, həm də Haqqa doğru potensial gedişində özünü büruzə verir. Bununla da kiçik bir lirik əsərdə dramatik konflikt rüşeym halında üzə çıxır.

Nəsiminin Tanrıya müraciətlə yazdığı monoloq-qəzəllərdə də dramatik elementlər güclüdür. Aşağıdakı qəzəlin bir neçə beytinə nəzər salaq:

Yarəb, ol üzün çırağı şəmi-xavərdənmidir?
Yarəb, ol sərvın yanağı vərđi-əhmərdənmidir?

Yarəb, ol mişkin səlasil kim, niqab olmuş gülə,
Mişki-tatari deyim, ya sünbülü-tərdənmidir?

Şol dodağın cürəsindən əsrimiş ruhülqüdüs,
Yarəb, ol camın şərəbı abi-kövsərdənmidir? (3, s. 278.)

Bu üç beytdəki monoloqda lirik qəhrəmanın Tanrıya ünvanladığı ritorik sualların cavabları əslində özlüyündə məlumdur. Sual yalnız cavabı təsdiqləmək üçün verilir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatında geniş yayılmış mənzum dram janrında Tanrıya ünvanlanmış bu cür monoloqlara kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Örnək üçün Xalq şairi Səməd Vurğunun məşhur “Vaqif” mənzum dramının birinci pərdəsindən Vidadinin monoloquna nəzər salmaq kifayətdir:

Xudaya! İnsanın halı yamandır!
Nələr çəkdiyimiz sənə əyandır!
Mənası varmıdır min təriqətin?
Aç... aç qapısını sən həqiqətin!
Nə olur, bir yeni işıq ver bizə,
Bizim kor yaranmış gözlərimizə -
Bəlkə də yaxşını seçək yamandan,
Ta ki, qansız keçən bir güzərandan
Biz də ilham alağ, sevinək barı!
İşıqlat bu dibsiz qaranlıqları...
Yazıqdır dünyanın əşrəfi insan,
Böyüksən, adilsən, keç günahından!
Qoyma ki, yerlərdə sürünsün bəşər,
Dünyada qalmasın nə pislik, nə şər.

Yaxşılıq insana bir sənət olsun,
Dünya başdan-başa bir cənnət olsun! (4, s. 6.)

Göründüyü kimi, Səməd Vurğunda beş beytlik monoloq əvvəldən axıra qədər Tanrıya müraciətlə deyilir; Nəsimidə isə üç beytdən sonra monoloqun ünvanı dəyişir, biz artıq lirik qəhrəmanın Tanrıya deyil, dramatik situasiyanın başqa bir iştirakçısına, məsələn, Səbaya müraciət etdiyini görürük:

Ey Səba, İsanəfəsdir canfəza buyun məgər,
Uğradı ərvağa, ya şol zülfi-ənbərdənmidir? (3, s. 6.)

Növbəti beytdə isə yenə də Tanrıya müraciət olunur:

Bərgi-nəsrin üzrə, yarəb, şol düzölmüş incilər
Sübhədən vaxtında düşmüş çeymi, ya tərdənmidir? (3, s. 6.)

Monoloqdakı situasiyada qiyabi iştirak edən daha bir obraz vardır ki, bu da klassik ədəbiyyatda lirik qəhrəmanla həmişə barışmaz müxalifətdə olan Zahid obrazıdır. Şair onun yalnız nə vaxtsa dediyi sözlərdən sitat gətirərək özünə müraciət etmir:

Zahid aydır: sevmə xubu, baxma anın üzünə,
Şol həcər yürəkli ahən, yoxsa mərmərdənmidir? (3, s. 6.)

Qiyabi bir obrazın dediklərindən sitat gətirmək müasir mənzum dramda da tez-tez rast gəlinən bir ədəbi üsuldur. Bu obraz konkret də ola bilər, qeyri-müəyyən də. Məsələn, yenə də “Vaqif” dramından Qacarın bir replikasına baxaq:

Deyirlər, şirindir busənin dadı,
O da kor bəxtimə qismət olmadı...
(xanəndələrə kinayə ilə)
Belə deyirlər ki, ağladır yeri
Sizin Qarabağın xanəndələri.
Hünəriniz varsa, bir “Rast” oxuyun! (4, s. 79-80.)

Ancaq təbii ki, Nəsiminin lirik əsərlərində özünü büruzə verən dramatik monoloqların ən geniş yayılmış ünvanı məhz müxtəlif məziyyətlərə malik olan sevgili obrazıdır. Təsadüfi deyil ki, şairin divanının ilk qəzəli də elə müxtəlif təşbih və metaforalarla adlandırılan sevgili obrazına müraciətlə yazılmışdır:

Mərhəba, xoş gəldin, ey ruhi-rəvanım, mərhəba!
Ey şəkərləb yarı-şirin, laməkənim, mərhəba!

Çün ləbin Cami-Cəm oldu nəfkeyi-ruhülqüdüs,
Ey cəmilim, ey cəmalım, bəhrü kanım, mərhəba! (3, s. 13.)

Öz ünvanını müxtəlif epitetlərlə bəzəyən və bununla da məhəbbətinin dərinliyini ifadə edən lirik qəhrəman üçün son beytdə dramatik situasiya çox maraqlı bir şəkil alır. Belə ki, sevgili özü söhbətə qoşulur və beləliklə, monoloq dialoqa çevrilmiş olur:

Gəldi yarım naz ilə sordu: Nəsimi, necəsən?
Mərhəba, xoş gəldin, ey xırdadəhanım, mərhəba! (3, s. 13.)

Nəsiminin lirik-fəlsəfi poeziyasında mənzum dram elementlərini araşdırarkən bir teatr elementi də maraq doğurmaya bilmir ki, bu da “pərdə” anlayışıdır. Əslində, Nəsimidəki “pərdə” bir təsəvvüf terminidir. Akademik Rafael Hüseynov bu barədə yazır:

“Daha çox *teatr anlayışı* (kursiv bizimdir – H.M.) olsa da, poeziyaya münasibətdə məcazi mənada qavranılrsa da, “pərdə”, əslində, incəsənətin hər sahəsində var. Sənəti sənət edən, ona sehr,

cazibə, şirinlik bəxş edən də ilk növbədə ondakı şərtlilik, gerçəkliyi bədii don geydirərək, pərdə arxasından görüldüyü kimi göstərməsidir.” (5, s. 16.)

Göründüyü kimi, məqalədə sufi simvolikasından olan pərdədən bəhs açılrsa da, müəllif “teatr anlayışı” ifadəsini işlətməkdən də özünü saxlaya bilmir ki, bu da Nəsimi yaradıcılığında mənzum dram elementləri axtarmağın elmi əsaslarının olduğunu göstərir.

Təbii ki, Nəsimi şeirində dramatik gərginlik öz zirvəsinə məhz lirik qəhrəmanla rəqib, əğyar obrazı arasında, eləcə də kamil insanla cahil insan obrazı arasında çatır. Bir sıra hallarda, hətta bu iki dramatik-polyar qütb arasında sərt dialoq da baş tutur. Məsələn, aşağıdakı beytin misralarında olduğu kimi:

Rəqib məndən sorar: nəndir sənin yar? (3, s. 172.)

Burada “rəqib məndən sorar” sözlərini remarka kimi qəbul etsək, “nəndir (nəyindir – H.M.) sənin yar” sözləri dialoqun birinci tərəfi olacaq. Qarşı tərəfin də sərt cavabı gecikmir, bir fərqlə ki, burada remarka buraxılır və yalnız təsəvvür edilir:

Əzizimdir, ümidimdir! Nəm olsun?! (3, s. 172.)

Nəsiminin tez-tez işlətdiyi “dedi”, “deyir”, “sordu”, “aydır” (deyir) və s. feillər də hansısa bir obrazı monoloq və ya dialoqa cəlb etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, Məhəmməd peyğəmbərin hədisini sitat vermək üçün şair “dedi” sözündən istifadə etmişdir:

“Möminin miratı mömindir!” dedi Xeyrülbaşər –
Güzgüyü-safi tutun, güzgüdə Allahı görün! (3, s. 179.)

“Mömin möminin güzgüsüdür” hədisini sitat verən şair bu hədisin şərtlərini yerinə yetirmək üçün öz dinləyici və oxucu auditoriyasına üz tutub: “Saflıq güzgüsü tutun ki, Allahı görə biləsiniz!” – deyir.

Nəsimi şeirinin dramatik konfliktlərində cansız əşya və hadisələr də insani cizgilər kəsb edə bilirlər. Bunlardan biri aşiqin ahıdır ki, Nəsimi onun pərdədən çıxmasını və təkəllümə gələrək sirləri açmasını eynilə teatr pərdəsindən çıxan aktyora bənzətmişdir:

Razımı faş etdi ahım, aləmə çaxdı məni –
Aşiqi rüsva qılan şol pərdədən ahı görün! (3, s. 179.)

Maraqlıdır ki, bu qəzəldəki “görün” rədifə də birbaşa tamaşaçıya ünvanlanmış kimi görünür. Yəni “baxın və görün” ki, pərdə açılan kimi ahım mənim sirlərimi söyləyərək məni aləmdə rüsvay etdi.

Nəsimi şeirində mənzum dram elementlərinin axtarılması sadəcə iki uyuşmaz anlayışı süni surətdə uyuşdurmaq cəhdi olmayıb, Şərq və Qərb bədii təfəkkür tərzində bir çox kəşifən və hələ də elmi cəhətdən araşdırılıb üzə çıxarılmamış nöqtələrin və formatların olduğunu göstərməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsa Həbibbəyli. Cahana sığmayan şair // İsa Həbibbəyli. Əsərləri. 10 cildə. Bakı, Elm və təhsil, 2017, c. 2
2. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1973
3. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. Bakı, Lider Nəşriyyat, 2004, c. 1
4. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. Bakı, Şərq-Qərb, 2013, c. 4
5. Rafael Hüseynov. Nəsimi şeirində “pərdə” və “pərdə”nin ardındakılar / Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün... (AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, professor R.Azadənin xatirəsinə həsr olunmuş III Beynəlxalq elmi konfransın materialları). Bakı, 2017

SUMMARY

Hikmet Mehdiyev

THE SUBJECT OF LOVE IN "SHEIKH SANAN" AND "KHAYYAM"
POETICAL DRAMAS BY HUSSEIN JAVID

The subject of love is the main line of "Sheikh Sanan" and "Khayyam" poetical dramas, written by great Azerbaijani poet and playwright Hussein Javid (1882-1947).

In these works, reflecting the various hypostases of love, the presentation of human love, which arises from the humanistic traditions of classical Azerbaijani poetry are widely used. In one of his works, Hussein Javid, who proposed the aphorism, "Love is the greatest religion!" never dropped from this principle throughout his creative career.

In both dramas, the topic of unfortunate love is reflected at a high artistic level.

Key words: Hussein Javid, classical poetry, shades of love, poetical drama, the subject of love, unrequited love, friendship, unfortunate love

РЕЗЮМЕ

Хикмет Мехдиев

ЛЮБОВНАЯ ТЕМА В СТИХОТВОРНЫХ ДРАМАХ «ШЕЙХ САНАН» И
«ХАЙЯМ» ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

Ведущую линию драм Гусейна Джавида (1882-1947) «Шейх Санан» и «Хайям», написанных в стихотворной форме, составляет тема любви.

В этих произведениях, отражающих разные ипостаси любви, широкое место отводится представлению человеческой любви, порожденной от гуманистических традиций классической азербайджанской поэзии. Гусейн Джавид, выдвинувший в одном из своих произведений афоризм «Любовь – самая большая религия», во всем творчестве не отступал из этих принципов.

В обоих произведениях разочарованная любовная тема отражена на высоком художественном уровне.

Ключевые слова: Хуссейн Джавид, классическая поэзия, оттенки любви, поэтическая драма, субъект любви, неразделенная любовь, дружба, несчастная любовь

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H. Həşimli

Məqalə daxil olmuşdur: 14 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

SƏDAQƏT NEMƏTOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
sedaqetnemet@gmail.com

UOT: 398

MUXTARIYYƏT İLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA FOLKLORŞÜNASLIĞIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Ümumtürk folklorunun mühüm tərkib hissələrindən olan Naxçıvan folkloru özünəməxsus ənənələrlə zəngindir. Muxtariyyət illərində bölgədə folklor mətnlərinin toplanması Naxçıvan folklor antologiyasının nəşri və tədqiqi sahəsində mühüm addımlar atılmışdır. Məqalədə Naxçıvanda muxtariyyət illərində folklorun tədqiqi məsələlərindən bəhs olunur.

Açar sözlər: Muxtariyyət, folklorşünaslıq, ənənə, antologiya, horamallar

Son 90 ilin nəticələri folklorun toplanması, nəşri, tədqiqi işinin Naxçıvan modelindən bəhs etməyə geniş meydan açır. Folklor milli yaddaşdır. S.Rzasoy yazır ki, milli yaddaş etnosun “düşüncə sxemləri” və “davranış formullarından” təşkil olunur (7, s. 15). Məhz bu “düşüncə sxemləri”, “davranış formulları” çox ciddi ənənə hadisəsidir. Folklor mətnlərinin toplanma, araşdırma səviyyəsi ənənəyə münasibətlə şərtlənir. Məlumdur ki, Naxçıvanda folklor mətnlərinin toplanıb çap olunması tarixi XIX əsrin ikinci yarısı ilə bağlıdır.

R.Babayev qeyd edir ki, bölgədə folklor mətnlərinin toplanma, nəşr, tədqiq tarixini üç mərhələdə nəzərdən keçirmək (1920-ci ilə qədərki dövr; sovet dönəmi; müstəqillik illəri) milli – mənəvi dəyərlərimizin bərpasına münasibətin bəzi cəhətlərini aşkarlamağa imkan verir (4, s.3). Birinci mərhələdə, məlumdur ki, digər xalqların da nümayəndələri bölgədə folklor mətnlərinin toplanması, nəşri ilə məşğul olmuşlar. Onların fəaliyyətində müəyyən maraqlar (imperiya maraqları, ekzotik maraqlar) əsas şərt idi. Məhz elə buna görə də onlar bölgədə qeydə alınan mətnlərə fərqli istiqamətlərdən yanaşırdılar.

Bu dövrdə milli ziyalıların fəaliyyəti ilə folklorşünaslığımızın təməl daşları qoyulurdu. Aşıq Abbas haqqında ətraflı məlumat vermiş, üç minə qədər atalar sözü və məsəl toplamış, bir sıra mətbuat orqanlarında yazılar dərc etdirmiş Eynəli Sultanovu tədqiqatçılar çox haqlı olaraq, “milli folklorşünaslığın ilk cəfəkeş yaradıcılarından biri” kimi dəyərləndirmişlər (5, s.63).

Nehrəm kənd məktəbinin müəllimi Kərimbəy İsmayılovun da bu sahədəki xidmətləri araşdırmaçıların diqqətindən kənarda qalmamışdır.

Naxçıvan öz müxtariyyətinə qovuşduqdan sonra bölgədə folklor mətnlərinin toplanması, nəşri, tədqiqi işi daha sistemli xarakter alır. Bakıdan Naxçıvana gələn folklorşünaslar buradakı folklor mühiti ilə yaxından tanış olur, dastanlarımızı, nağıllarımızı, əfsanə və rəvayətlərimizi toplayırlar. Məhz onların fəaliyyəti nəticəsində bölgədə zəngin folklor mühitinin incəlikləri, özəllikləri aşkara çıxır. Toplanan haxıştalar, bayatılar, mahnılar nəşr etdirilir, tədqiq olunur. Maraqlıdır ki, həmin illərdə toplanan mətnlərin bir qismi horamallar adı ilə nəşr etdirilmişdir. Sonralar biz folklor janrları arasında belə bir ada təsadüf etmirik. Araşdırmalardan aydın olur ki, horamallar kəndlilər çüt sürəndə oxuduqları mətnlərdir. Deməli, holavarların bölgənin bəzi yerlərində horamal adlandırılması nəticəsinə gəlmək olur.

Bu dövrdə Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin Naxçıvan Şöbəsi də folklor mətnlərinin toplanmasına xüsusi həssaslıq və diqqət göstərir.

M.H.Təhmasibin Naxçıvan folklorunun toplanması, nəşri sahəsində fəaliyyəti misilsizdir. Görkəmli folklorşünasın “Xalq ədəbiyyatında mövsüm və mərasim nəğmələri” adlı fundamental

əsərində (8, s.18-98) bölgə ilə bağlı çox ciddi məsələlərə toxunulur. Əsərdəki “Ata-baba günü mərasimi”ndə Naxçıvanda adət-ənənələr əsas qaynaqdır. Onun “Adət, ənənə, mərasim, bayram” adlı məqaləsində də eyni vəziyyətlə rastlaşırıq (8, s.107-116).

M.H.Təhmasibin “Azərbaycan xalq ədəbiyyatında div surəti” məqaləsində (8, s.124-142) Naxçıvandan – Bağır Qədimovdan toplanmış “Şahzadə Mütalib” nağılından da ətraflı söz açılır.

Müstəqillik illərinə qədər folklorun öyrənilməsi işinə sovet ideologiyasının vurduğu zərbələri də qeyd etmək lazımdır. Məsələn, tanınmış alim H.Əlizadənin “Oktyabr inqilabı və el ədəbiyyatı” adlı məqaləsi bu gün təkcə təəssüf hissləri doğurmur. Alim öz məqaləsində sovet ideologiyasının diktəsini əsas götürür, yazırdı ki, məlum olduğu üzrə el ədəbiyyatı dini əfsanələr, mövhum fikirlər, yanlış təsəvvürlər, çürük, bədbin fəlsəfələr ilə başdan-başa dolu olur. Zira ağaları, bəyləri, xanları, varlıları, qoçuları, xalqı canavarcasına çalıb-çapan qaçaqları mübaliğəli bir halda tərif və təsvir etmək... el ədəbiyyatının əsas mövzusunu, əsas məfkurəsini təşkil edir (6, s. 23).

Şübhəsiz ki, milli dəyərlərin əsas daşıyıcısı olan folklorla bu cür münasibət sovet ideologiyasının milli yaddaşı zədələməyə, süni surətdə dəyişdirməyə yönəldilən tədbirlərindən idi.

Bu dövrdə folklorla milli düşüncənin ağırlıq mərkəzlərindən biri kimi yanaşan folklorşünasların fəaliyyətləri nəticəsində şifahi ədəbiyyatımız özünü, sözünü qoruyurdu. Folklorun ümumətə hadisəsi olması da bu yönümdən mühüm şərtlərdən idi.

Fikrimizcə, muxtariyyət illərində Naxçıvanda folklorşünaslığın əsas istiqamətlərindən bəhs edərkən bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir.

M.H.Təhmasib, M.Seyidov, Ə.Axundov, İ.Abbasov, O.Əliyev, S.Paşayev, M.Cəfərli və başqaları öz araşdırmalarında bölgədən toplanmış nümunələri də tədqiqata cəlb etmiş, maraqlı elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Müstəqillik illərində folklorun öyrənilməsi işi milli müstəviyə köçürülür, bu əsasda, qənaətimizcə, folklorşünaslıq elmimiz özünün yeni mərhələsinə qovuşur.

Əlincəy və Gilənçay folklorunun bədii özünəməxsusluqları, Naxçıvan əfsanələri, bayatıları, Gəmiqaya təsvirləri, bölgə folklorunun regional xüsusiyyətləri və s. ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilir. Məhz bu tədqiqatlar nəticəsində bölgə folklor mühitinin elmi mənzərəsi yaradılır.

“Azərbaycan folkloru antologiyası”nın Naxçıvana həsr olunmuş I kitabı, “Naxçıvanın hikmət xəzinəsindən”, “Söz karvanı”, “Şərur folkloru”, “Yol gələr Ordubada”, “Xalq yaddaşının izləri”, “Azərbaycan nağılları. Naxçıvan”, “Naxçıvan bayatıları”, “Naxçıvan folkloru”, “El sözü, yurd yaddaşı” və başqa kitabların nəşri folklorun öyrənilməsi sahəsində çox ciddi addımlara çevrilir.

“Naxçıvan maniləri” kitabının Tükriyədə, “Naxçıvan nağılları”nın Təbrizdə çap olunması da mühüm hadisələr idi.

“Naxçıvan folklor antologiyası” üç cildliyinin (2010-2012-ci illər) yaratdığı əks-səda birbaşa bölgə folklor mühitinin zənginliyi ilə şərtlənir. Həmin nəşrin birinci cildində 26, ikinci cildində 33, üçüncü cildində 36 janrda nümunələrin təqdim edilməsi, fikrimizcə, parlaq sübutdur.

Məhz muxtariyyət illərində Naxçıvanda folklor mətnlərinin toplanması, nəşri və tədqiqatı bir daha göstərdi ki, bölgədə folklor təfəkkürü olduqca güclü və zəngindir, bu mətnlər bölgənin keçdiyi tarixi yolun bədii salnaməsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. I c., Naxçıvan, Əcəmi, 2010, 510 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. II c., Naxçıvan, Əcəmi, 2011, 496 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. III c., Naxçıvan, Əcəmi, 2012, 560 s.
4. Babayev R. Naxçıvan folkloru: Bəşəriyyət, türklük, regionallıq. Bakı, Elm, 2008, 144 s.
5. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1981, 403 s.
6. Əlizadə H. Oktyabr inqilabı və el ədəbiyyatı. “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jur., 1930
7. Qasımov C. Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı, Nurlan, 2011, 599 s.
8. Təhmasib M.H. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı, Mütərcim, 2010, 488 s.

SUMMARY

Sadagat Nematova

**DEVELOPMENT DIRECTIONS OF NAKHCHIVAN FOLK-LORE STUDY
DURING THE AUTONOMY YEARS**

Nakhchivan folklore is very rich for its specific traditions as one of the main member of generally turkish folk-lore. There had been done important works on the field of the gathering, publishing and investigation of Nakhchivan folk-lore during the autonomy years. In the article the author deals with all these facts and the same time main development directions.

Key words: Autonomy, folklore study, tradition event, anthology,

РЕЗЮМЕ

Садагат Нематова

РАЗВИТИЕ НАХЧЫВАНСКОГО ФОЛЬКЛОРА ЗА ГОДЫ АВТОНОМИИ

Нахчыванский фольклор, являются неотъемлемой частью общет-тюркского фольклора, имеет богатые традиции. За годы автономии проделана большая работа по сбору фольклорных текстов, исследованию и изданию антологии нахчыванского фольклора. В статье говорится о развитии нахчыванского фольклора за годы автономии Нахчыванской Республики.

Ключевые слова: Автономия, фольклористика, традиция, антология, весенние обряды..

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H. Həşimli

Məqalə daxil olmuşdur: 20 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

İLHAMƏ MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:82.3

ÇİNGİZ ABDULLAYEVİN SƏNƏTKAR MÖVQEYİ

Müasir Azərbaycan siyasi dedektiv janrının inkişafında bir sıra nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu mənada müasir Azərbaycan ədəbiyyatında dedektiv janrdə yazılmış əsərlərdən Çingiz Abdullayevin “Mavi mələklər”, “Etiraf Vadisi” və digər dedektiv nəşrlərini qeyd etmək olar. Məqalədə “Etiraf Vadisi” romanı təhlil edilir və bu romanın müəllifin digər detektiv əsərlərindən fərqləndirici cəhətlərinə toxunulur.

Açar sözlər: *səmimi etiraf, kriminal komediya, detektiv yazıçı, hadisələrin gedişi, ən kiçik detallar, hadisələrin məkanı*

Ç.Abdullayev müasir dünyanın ən çox oxunan yazıçılarından biridir. Bu, təbii ki, biz azərbaycanlılarda böyük qürur hissi doğurur.

Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat kimi ümuminin gözündən kənarında fəaliyyət göstərən xidmət sahələrinin ən kiçik detallarını özündə əks etdirən hadisələr yazıçının qələmində heyrətamiz dərəcədə təbii alınır. Bakının “Çıraq” nəşriyyatında çapdan çıxmış “Etiraf vadisi” romanı məşhur Azərbaycan detektiv yazıçısı Çingiz Abdullayevin daha bir uğuru hesab oluna bilər. Əgər bundan əvvəl nəşr olunmuş əsərlərində baş verən hadisələrin məkanı Avropa ölkələrini əhatə edirdisə, “Etiraf vadisi” əsərində müəllif öz oxucusunu dünyanın çox sakininin tanımadığı, haqqında eşitmədiyi ərazilərə aparır.

Əsər birinci şəxsin dilində nəql olunur. Etiraf olunur ki, doxsanıncı illərin ortalarında bütün qəzetlər “Lampadovun fırladaqları” haqqında yazırdı. Roman Robertoviç Lampadov. O vaxt o, tanınmış bir bankirlə şərikli böyük miqdarda şəkər almış, şəkərin bazar qiyməti yüz əlli dollar olsa da, onlar onu dövlətə iki yüz əlli dollardan satıb, xeyli pul qazanmışdılar. Onlar müəyyən faiz verərək məmurları yalnız onlardan şəkər almağa sövq edirdilər. Lampadov etiraf edir ki, həmin məmurlar şəkəri özlərinə almırdılar, xərclədikləri pul da öz ciblərindən yox, dövlətin hesabından gedirdi. Lampadova və onun şəriklərinə qarşı cinayət işi də açılmış, onları həbsxanaya salmaq istəmişlər. Lakin Lampadov səmimiyyətlə etiraf edir ki, prokurorlar da faiz almağı xoşla-yırlar, onlar haqlarını alan kimi dərhal onların cinayət işini xətm eləmişdilər.

Əsərdə qrup üzvləri arasındakı insani münasibətlərin saxta mahiyyəti onların öz dili ilə oxucusunu hər şeydən hali edən Ç.Abdullayevin sənətkar mövqeyindən xəbər verir. Oxucu başa düşür ki, bu sayaq bir-birlərini inkar edənlərin birgə səyahəti heç də səyahətə bənzəməyəcək, yeni mahiyyət kəsb edəcəkdir. Əsərin əsas qəhrəmanı Lampadovla Feliks arasında təyyarədəki ilk söhbət məhz bu məqsəddə xidmət göstərir. Təkcə ilk söhbətmi? Xeyr! Ç.Abdullayev böyük məharətlə digər obrazların iklikdə olan söhbətlərini öz oxucusuna çatdırır. Onların bəzisi gəncliyini xatırlayır, buraxdığı səhvlərdən söz açır, əlçatmaz arzularından danışır. Əlbəttə, müəllif bütün bunlar haqqında obrazın özünü danışdırmağa üstünlük vermiş və bircə, düzgün bədii priyom işlətmişdir. Bu, ümumiyyətlə, dünyanın aparıcı nəşrində qəbul olunmuş haldır ki, hadisələrin gedişini yalnız müəllif nitqinin öhdəsinə buraxmaq və ya hansısa obrazın uzun-uzadı monoloji nitqini oxucuya təqdim etmək son nəticədə əsərin bədii xislətinə ziyan vurur, əsərə oxucu marağı azalır.

Hansı uğuru qazanmasından asılı olmayaraq, Ç.Abdullayev ilk növbədə, Azərbaycan yazıçısıdır. Azərbaycanın milli mentaliteti isə daim nəzarətdə saxlanmalıdır. Ona görə də kişi və qadının intim münasibətlərindən imkan daxilində az danışılmalıdır. Qeyd etməliyik ki, bu, təkcə

haqqında söhbət gedən “Etiraflar vadisi” əsərinə aid deyildir.

Bu əsərə aid maraqlı faktlardan biri də budur ki, əsərin sonunda baş verən epizodlara qədər oxucu bu əsərdə detektiv elementlərə rast gəlmir və etiraf olunmalıdır ki, bu, əsərin ən böyük müəmmasıdır. Axı, Ç.Abdullayevin digər əsərləri məhz ilk səhifələrdən detektiv mürəkkəbliyi ilə oxucunu sehləyirdi. “Etiraflar vadisi” əsərinin yalnız sonunda detektiv janra çevrilməsi də, maraq kəsb edən ölüm hadisələrinin bolluğu da əvvəldən yaranmış detektiv boşluğu doldura bilmir.

Sevimli Dronqo obrazı da bu əsərdə yoxdur. Dronqo kimi ağıllı, məntiqli bir detektiv çətinlik çəkmədən əsərdəki Kim Do Su kimi cinayətkarın maskasını yırtardı. Altı nəfərlik dəstə üzvləri arasında bircə nəfər də soyuqqanlı düşünən, nəticə çıxara bilən adamın olmaması adamı istər-istəməz təəccübləndirir.

Bax, Dronqo kimi sərrafın yeri məhz burada görünürdü. Öz sahəsinin mahir ustası olan, təmənnəsiz surətdə hamıya kömək əli uzadan, yaxınlaşan təhlükəni əvvəlcədən hiss edən, onun haradan törənəcəyini fəhminin və məntiqinin gücü ilə qabaqcadan bəyan edən Dronqo üçün Kim Do Sunu tanımaq və ifşa etmək qətiyyəni çətinlik törətməyəcəkdi. Ancaq müəllifin haqlı qənaətinə görə, cinayətkar aləm böyük və çoxşaxəlidir, Dronqo kimi işini kamil bilən mütəxəssis isə azdır.

Ç.Abdullayevin digər əsərlərində dünyanın məşhur ölkə və şəhərlərinin hadisələrə məkan olduğuna öyrəşdiyimizdən “Etiraflar vadisi” əsərinin əksər hissəsində heç bir yaşayış məskəni yoxdur. Adı məntiqə əsasən, buralarda ciddi hadisələrin törədiləcəyi də güman olunmur. Ç.Abdullayevin yazıçı məharəti də burasındadır ki, o öz oxucusuna dünyada cinayətlərin dəqiq ünvanlarının olmadığını bildirir.

Axı, kimin ağılına gələrdi ki, milliyyətə koreyalı olan, onlara bələdçilik edən Kim Do Su əslində hansı hisslərlə yaşayır, O, bütün bəşəriyyətə qarşı intiqam hissi ilə yaşayan unikal bir adamdır. Qırx il qabaq gəmi qəzasına uğrayanda və qayıqın göyertəsindəki dörd adamın onun xilasını naminə heç nə etmədiklərini görəndən sonra həmin intiqam hissi ilə yaşamışdı. İş elə gətirmişdi ki, o, məhz ən çox nifrət bəslədiyi indi dağılmış SSRİ-nin vətəndaşlarına bələdçilik etməli olmuşdu. Tale onun rastına ən çox nifrət bəslədiyi ölkənin adamlarını çıxarmış, o da fürsəti fəvta verməmişdi.

Ç.Abdullayevin “Etiraflar vadisi” romanında bu barədə birbaşa soruşulmur, lakin əsərin məzmunu çox vacib bir sualı gündəmə gətirir: kim cavab verə bilər ki, yer üzünün müxtəlif guşələrində indi neçə nəfər Kim Do Su kimiləri və müxtəlif dərəcədə ona oxşayan, intiqam hissi ilə alışmış-yananlar vardır. Müəllifin haqlı qənaətinə görə, belə insanlar daim nəzarətdə saxlanmalı, ümumi qanunları qeyd-şərtsiz qəbul edərək, axının əleyhinə çıxmayanlarla müəyyən hədd çərçivəsində əməkdaşlıq etməli, digərlərindən isə təcrid yolu tutulmalıdır.

Yazıcının bu romanında qanunçuluğa zidd olan heç bir formal və ya qeyri-formal kəşfiyyat fondlarından söz açılmaz, sanki həmin fondların qatillik missiyasını ayrı-ayrı fərdlər, taleyindən küsmüş və bu yolla sanki öz intiqamını alan sırası adamlar kor-koranə yerinə yetirirlər.

Deməli, cəmiyyətin əsas qaydalarından biri hər bir fərdə müstəqil yanaşmaq olmalı, heç kimin şəxsiyyəti əsassız təhqirlərə məruz qalmamalı, insan öz ləyaqətinin tapdanmasının lal şahidinə çevrilməməlidir. Əgər belə olmazsa, cəmiyyət öz sıralarında yaratdığı inciklər dəstəsinin əli ilə min bir problemlə qarşılaşmalı olar. “Etiraflar vadisi” romanında bu məsələyə də toxunulmuşdur. Birlikdə səyahətə çıxanların hər biri maddi cəhətdən təmin olunmuş adalar olsalar da, sən demə heç də keyf etmək üçün səyahətə seçməmişlər. Qırx il bu adada zülm çəkmiş Kim Do Su da bunu hiss edir və yalnız özünə məlum olan üsul ilə onları yedirir və bir-birinin səmimi etiraflarına qulaq asır. Kim Do Su eşitdiklərindən qiyamçıya çevrilir. Məlum olur ki, səyyahların altısının da insan ölümündə iştirakı olmuşdur. Kim Do Su əmin olur ki, Qadir Allah onları öldürmək üçün onun yanına göndərmişdir.

Ümumiyyətlə, Ç.Abdullayevin əsərlərini ayrı-ayrılıqda təhlil etməklə onu anlamaq çətin olar. Onun bütün yaradıcılığına vahid bir orqanizm kimi yanaşmaq lazımdır. Təsədüfi deyil ki, yazıcının özü də romanlarını “Kriminal komediya” sikli adı altında birləşdirib.

Son iyirmi ilin detektiv əsərlərində qoyulan problemlər bir nəfərin, beş nəfərin deyil, geniş ictimai dairələrin taleyini əhatə etməyə başlamışdır. Qeyd-şərtsiz demək olar ki, detektiv janra yeni uzun-ömürlük bəxş etmiş Azərbaycanın xalq yazıçısı Çingiz Abdullayev ən öncüllərdən biridir.

Ç.Abdullayev öz əsərləri ilə milyonlarla oxucusunun qəlbinə yol tapmış, dünyanın ən məşhur qələm sahiblərinin sırasına daxil olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ç.A. Etiraflar vadisi (roman). Bakı, Çıraq, 2009
2. Ağayev Z. A. Amerika-Azərbaycan ədəbi əlaqələri. Fil.elm.dok....dis. Bakı, 1997
3. Mirbağirova S.A. Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv janr dünya ədəbiyyatı kontekstində. Fil.elm.namə...dis. Bakı, 1998

ABSTRACT

Ilhama Mammadova

LITERARY OUTLOOK OF CHINGIZ ABDULLAYEV

A number of achievements have been made in the development of the modern Azerbaijani political detective story. In this sense, among the works of detective genre in modern Azerbaijani literature, we can name the novels “Blue Angels”, “Valley of Confessions” and others by Chingiz Abdullayev. The article analyses the novel “Valley of Confessions” and touches on its distinguishing features from other detective works of the author.

Key words: sincere confession, crime comedy, detective writer, course of events, smallest details, place of events

РЕЗЮМЕ

Ильхама Мамедова

ЛИТЕРАТУРНОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ ЧИНГИЗА АБДУЛЛАЕВА

Достигнут ряд достижений в развитии современного азербайджанского политического детектива. В этом смысле среди произведений детективного жанра в современной азербайджанской литературе можно отметить романы Чингиза Абдуллаева «Голубые ангелы», «Долина исповеди» и другие детективные прозы. В статье анализирован роман «Долина исповеди» и затронут его отличительные черты от других детективных произведений автора.

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

Məqalə daxil olmuşdur: 21 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

NADİR İSMAYILOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-09

HACI KƏRİM SANILI POEZİYASINDA TƏBİƏT

Hacı Kərim Sanılı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun poeziyası dərin humanist məqamlar və keyfiyyətlərlə zəngindir. Məqalə məşhur şair Hacı Kərim Sanılının poeziyasına həsr edilmişdir. Məqalədə şairin yaradıcılığının müxtəlif mərhələləri araşdırılır. Bu mərhələlər müvafiq nümunələr əsasında araşdırılır və nəticələr əldə edilir. Məqalə mövzu ilə əlaqəli xarakterik əsərləri təhlil edir, onların ideoloji və bədii xüsusiyyətlərini ortaya qoyur. Burada şairin poetik üslubu ilə bağlı fikirlər söylənilir, poeziyasının əsas xüsusiyyətləri poetik nümunələr vasitəsilə aşkar olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, poeziya, təbiət, Hacı Kərim Sanılı

İyirminci əsrin ilk onillikləri Azərbaycan ədəbiyyatında bir sıra şairlərin yaradıcılığında təbiət mövzusu qabarıq yer tutur. Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət və digərlərinin bir sıra əsərləri bu qəbildəndir. Onların sırasında istedadlı şair Hacı Kərim Sanılının (1878-1937) qələmindən çıxmış şeirlər və poemalar da özünəməxsus əhəmiyyət daşıyır. H.K.Sanlı 1910-1930-cu illərin ədəbi prosesində yaxından iştirak etmiş, ədəbiyyatımızı bir sıra qiymətli nümunələrlə, xüsusən kənd həyatından, təbiətdən bəhs edən mükəmməl şeir və poemalarla zənginləşdirmişdir. Xalq həyatına, məişətinə, adət-ənənəsinə, mənəviyyatına, vətənimizin təbiətinə, onun əsrarəngiz gözəlliklərinə dərinləndirən bağlılıq şairin əsərlərində geniş yer tutmuş, dolğun poetik təcəssümünü tapmışdır. Hətta onu 1930-cu illərdə “kəndli şairi” deyərək tənqid edənlər, kənd həyatını, təbiətini, idillik məişəti ideallaşdırmaqda haqsız qınayanlar da az olmayıb. Lakin H. K. Sanılı ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yer tutan, orijinal duyum və deyim tərzinə malik olan qüdrətli qələm sahibidir.

Ədəbiyyatşünaslıqda vurğulandığı kimi: “H. K. Sanılı yaradıcılığının mövzu dairəsi çox genişdir. Onun müxtəlif bədii səviyyəli şeirləri, bir-birindən fərqlənən poemaları vardır. Təəssüf ki, hələlik bu əsərlər ədəbiyyatşünaslığımızda layiqincə tədqiq olunub nəzərdən keçirilməmişdir” (2, s. 32). Vaxtı ilə şair haqqında çap olunmuş kiçik bir kitabın (5), eləcə də ədibin sənət yolundan bəhs edən azsaylı məqalələrin (3; 4 və s.), həmçinin son vaxtlarda gənc tədqiqatçı Könül Məhərrəmovanın şair haqqında nəşr etdirdiyi kiçik həcmli kitabın (6) əhəmiyyətini vurğulamaqla yanaşı, deməli ki, həmin əsərlər bu sahədəki mövcud boşluğu aradan qaldırmaq üçün kifayət deyil. H. K. Sanılının yaradıcılığı ətraflı tədqiqata layiqdir.

Hacı Kərim Sanılının poeziyasında təbiət mövzusunun xüsusi mövqeyi vardır. Şair bir tərəfdən Azərbaycanın könül oxşayan təbiətini, onun füsunkar gözəlliklərini vəsf etmiş, digər yandan da ana təbiət qoynunda yaşanan kənd həyatını təbiətin bir parçası kimi vəsf etmişdir. Hər iki halda şairin əsərlərinin ideya-bədii mükəmməlliyi diqqəti çəkir. Hacı Kərim Sanılının təbiət mövzusunda yazdığı əsərlər məzmunca rəngarəngdir. Bunlardan bir qisminə yurdumuzun təbii gözəllikləri vəsf olunur. Məsələn, şair “Azərbaycan” şeirində vətənimizin təbii gözəlliklərini obrazlı şəkildə belə təsvir edir:

Durna gözlü bulaqların,
Cənnət kimi yaylaqların,
Geniş-geniş otların,
Azərbaycan, Azərbaycan! ...

Qayaların əlvan mərmər,
Belində var qızıl kəmə, r,
Bir yanında bəhri-Xəzər,
Azərbaycan, Azərbaycan! (6, s.14)

Onu da deyək ki, bu şeir H.K.Sanılının 1919-cu ildə çap olunmuş “Yeni şərqlər” kitabında yer aldığı halda (6, s.11-12, 14-15), 1992-ci ildə yanlış olaraq Əhməd Cavadın əsərləri sırasına daxil

edilmişdir. (8, s.216-217)

H.K.Sanılının təbiət mövzusunda yazdığı şeirlərdə dolğun bədii deyimlər vardır. Məsələn, şair “Muğan” şeirində Muğan çöllərini “qartallar oylağı, ceyran arxacı” kimi obrazlı ifadələrlə təqdim etmişdir (7, s.17). Diqqətəlayiq bədii təsvir və ifadə vasitələrinin köməyi ilə təbiətin bir parçasını ədəbi müstəviyə gətirmək istedadlı söz ustasının “Çinar” şeirində (7, s.18-19) də ön planda dayanır. Bahar gələndə çinarların ağ gövdəsinin yaşıl yarpaqlarla örtülməsini şair metaforik şəkildə “ağ bədəne yaşıl geymək”, gecələr küləkdən yırgalanmasını isə “aya əl etmək” kimi poetikləşdirmişdir:

Ağ bədəne yaşıl geyib bir zaman,
Qulaqların təpələyib bir zaman,
Gündüz günə naz eyləyib bir zaman
Əl edərdin gecə aya, çinarım.

H.K.Sanılının bədii yozumunda müəyyən simvolik məqamlar da özünü göstərir. Məsələn, şair payızda yarpaqları saralıb tökülən çinara daha quşların yaxın düşmədiyini, budaqlarında yalnız qarğaların cövlan etdiyini deyərəkən analoji mövqedən çıxış etmişdir:

Bax, saralıb yarpaqların tökülür,
Düymələrin qayım-qayım bükülür.
Quşlar qorxub daha səndən çəkilir.
Meydan qalır tək qarğaya, çinarım.

Çinarın qış ovqatını da müəlif obrazlı ifadələrlə nəzərə çatdırmışdır. Yarpaqları tökülmüş, gövdəsi ağaran, üstəlik qışda qardan ağ örtüyə bürünən çinarın bu halının “boynuna qışın ağ kəfən salması” kimi mənalandırılması bu qəbildəndir:

Var bədənin bir gün tamam donacaq,
Könlüm onda keçmişləri anacaq.
Ağ kəfəni qış boynuna salacaq,
Etibar yox bu dünyaya, çinarım.

Hacı Kərim Sanılının “Uca dağlar”, “Kəndimiz”, “Ay”, “Axar çay” və digər şeirlərində də təbiət mövzusunun müxtəlif aspektlərdə təqdimini görürük. “Buludlar” şeiri (7, s.29) bu baxımdan təsvirlərin sadəliyi və təbiiliyi ilə səciyyəlidir:

Qış ayazdan bitkiləri saxlayıb,
Yazda, yayda ölkəmizi sulayıb,
Hər dəm yerə qollarınız sallayıb,
Şeh salırsız bağça-bağa, buludlar!

“Meşələr” şeiri də (7, s.35) poetik duyum və deyim tərzinin rəngarəng çalarlarını nümayiş etdirir. “Yaz olanda çiçəklərlə bəzənən”, “dərdi, qəmi tamam atan” meşələrin külək əsdikcə yırgalanmasını “yaşıl donun yellənməsi” kimi obrazlı ifadələrlə nəzərə çatdırmışdır:

Yel vurduqca yaşıl donu yellənir,
Ətəkləri xışıldanır, dillənir.
Qollu palıd yarpaq açır, güllənir,
Həm qolların, həm boy atır meşələr.

“Dağlar” şeiri də (7, s.47-48) bədii siqləti ilə razılıq doğurur. Bahar yellərinin təsiri ilə dağlarda qarların əriməsini şair “ağ çadranı başdan atmaq” kimi poetikləşdirmiş, lələləri dağların ənliyi, tala-tala ağ qarları isə xalı kimi mənalandırmışdır:

Novruz olub yaz yelləri əsəndə,	Geyinər, bəzənər telli, talalı,
Ağ çadranı başdan atar, o dağlar.	Lalədən ənliyi, ağ qardan xalı.
Yaylaq deyib ellər dağa köçəndə	Gümüş qolbağılı, yaqut sırğalı,
Gül-çiçəyə tamam batar o dağlar.	Ellərə işvələr satar o dağlar.

H.K.Sanılının təbiət şeirlərinin bəzilərinin mövzusu heyvanlar aləmindən götürülüb, bəziləri ilin fəsillərinə həsr olunub, kənd əməkçilərinin təbiət qoynunda keçən həyatından bəhs edən səciyyəvi

poetik nümunələr də az deyil. Belə nümunələrin çoxu həm də uşaqlar üçün faydalı mütaliə materialıdır. Şair heyvanlar aləmindən bəhs edən bir sıra maraqlı şeirlərlə uşaqların diqqətini çəkməyi bilmişdir. Ədəbiyyatşünas Qara Namazovun aşağıdakı fikrini H. K. Sanılının da əsərlərinə aid etmək olar: “Aydındır ki, uşaqlarda saf, nəcib duyğular oyatmaqda, ətraf mühit haqqında onların biliklərini zənginləşdirməkdə heyvanlar aləmini öyrənməyin əhəmiyyəti misilsizdir” (1, s. 172).

H. K. Sanılının da uşaqlar üçün təbiət mövzusunda yazdığı bir sıra əsərlərin məzmunu məhz heyvanlar aləmindən götürülmüşdür. Bu baxımdan “Meymun və ilan” şeiri maraqlıdır. Şeir müəyyən novellavari süjetə malikdir. Burada təsvir olunur ki, Afrika çöllərində cürbəcür heyvanlar yaşayır, xüsusən meymunlar diqqəti cəlb edir. Bədii təqdimdən öyrənirik ki, bir meymun çöldə tənha bir ağac görür, onun yaşıl yarpaqlarını yemək üçün həmin ağaca dırmanır. Əsl mətləb də bundan sonra aydınlaşır:

Yüyürdü gəlmiş meymun, Bu ağaca dırmandı. Yarpaqlara çatanda Gördü ağac ilandı.	Yarpağı atdı ilan, Ağzını bərk ayırdı. Ehtiyatsız meymunu Göz qırpınca aşdı. (7, s. 72)
--	--

Bu şeiri oxuyan məktəbli bir tərəfdən, ov etmək üçün özünü ağaca oxşadıb meymunu özünə tərəf cəlb edərək tutan ilan barədə maraqlı məlumat öyrənir, digər tərəfdən də ehtiyatı əldən verməməyin vacibliyinə əyani şəkildə inanır. Çünki meymun ehtiyatı və diqqətli olsaydı, ilana qismət olmazdı.

H. K. Sanılının mövzusu heyvanlar aləmindən alınmış şeirlərinin bir çoxunda ayrı-ayrı heyvanların hərəkətləri timsalında ağıllı, fərasətli, diribaş olmağın üstünlükləri oxucuların diqqətinə çatdırılır. Məsələn, “Leylək” şeirində leyləyi görə qurbağanın cəld tərpnib suya tullanaraq gizlənməklə təhlükədən xilas olmasından danışılır. “Dolaşa” şeirində isə təsvir olunur ki, Lətif adlı kiçik oğlan bir yaşıl qurbağanı tutub bankaya salır. O, həyəət çıxır, bəslədiyi dolaşa isə qurbağanı yemək üçün başını bankaya uzadır. Lakin dolaşanın başı bankaya keçir, ilişib orada qalır. Çabalayan dolaşa bankanı salıb sındırır. Beləcə, qurbağa xilas olur, dolaşa isə çətin vəziyyətə düşür. Şair dolaşanın aqibətinin timsalında balaca oxucularına demək istəyir ki, tamahgirlik son nəticədə fəlakət gətirir.

Bir sıra şeirlərdə isə H.K.Sanlı ayrı-ayrı heyvanların və quşların diribaşlığı, fərasəti timsalında məktəblilərin əqli tərbiyəsinə müvafiq tərzdə diqqət yönəltmişdir. Məsələn, “Şüurlu qarğa” şeirinə nəzər salaq. Adətən folklorda və uşaq ədəbiyyatı nümunələrində qarğa ağılsızlıq simvolu kimi obrazlaşmışdır. Lakin H.K.Sanlı öz şeirində qarğaya fərqli xarakter vermişdir. Əsərdə təsvir olunur ki, möhkəm susamış qarğa yerdə bir sənək görür. Lakin su yalnız onun dibindədir, boğazı dar olan bu dərin qabdan su içmək mümkünsüz görünür. Lakin fərasətli qarğa buna əlac taparaq su içməyə nail olur. Necə?

Yerdəki xırda daşı
O, sənəyə doldurdu.
Daşlar suyu qaldırdı,
Su boğaza yetişdi,
Qarğa doyunca içdi. (7, s. 67)

Şairin “Saqqa quşu” şeiri də analoji xarakterdədir. Burada saqqa quşlarının fərasəti bədii qayənin mərkəzinə çəkilmişdir. Əsərdə deyilir ki, üç saqqa quşu ağacdən armud qoparıb yemək istəyir, lakin boyları çatmır. Axırda belə bir üsulla öz məqsədlərinə yetirlər:

Bir gör, nə fənd qurdular,
Zəncir kimi durdular,
Qaldırdılar bir-birin,
Bərkitdilər özlərin,
Bir qədər güc verdilər,
Armudcığı dərdilər. (7, s. 68)

Şairin “İt və siçan”, “İt və pişik”, “Kirpi”, “Oxlu kirpi” kimi şeirləri də balaca oxucuları yığcam, maraqlı süjetlər əsasında heyvanlar aləmi ilə tanış edir, həmçinin onlarda əqli tərbiyə

hisslərini qüvvətləndirir, insan zəkasının gücünə inam formalaşdırır. Adı çəkilən ilk nümunədə öz fərasəti ilə itə qalib gəlib onun təqibindən xilas olan siçanın diribaşlığı, güclü düşmən önündə aciz qalmaması təsvir olunur. İkinci nümunədə isə nənənin yuyub təmizləyərək divardan asdığı toyuğu yemək üçün itlə pişiyin göstərdiyi səylər maraqlı bədii biçimdə verilmişdir. Belə ki, pişik toyuğun asıldığı ipin ucunu dartır, nəticədə taxçadakı küpə aşağı düşərək itin başına keçir. Öz növbəsində toyuq da aşağı sallanır. Son nəticədə qazanan pişik olur, o, toyuğu yeyir.

“Oxlu kirpi” şeiri bir tərəfdən, bu qeyri-adi heyvan barədə müvafiq bilgi verir, digər tərəfdən də uşaqların marağına səbəb olacaq hekayəti bədii tərzdə canlandırır. Şeirdə deyilir ki, ağacda oynayan meymunlar alma dərib yeyirlər. Onlara həsədlə baxan oxlu kirpi alma yeyə bilmək və balalarına da aparmaq üçün müvafiq üsul tapır. Hiyləgər kirpi meymunları qəzəbləndirən hərəkətlər edir, meymunlar isə onu alma ilə vururlar:

Almaları meymunlar
Ona tərəf atırlar.
Gedib onun almalar
Oxlarına batırlar.
Tutub böyük bir şələ
Kirpi gəlir evinə.
Balaları şadlıqla
Çıxır onun önünə. (7, s.71)

Elə buradaca deyək ki, H. K. Sanılının şeirlərində ümumən bədii mükəmməllik var, amma bəzən yerinə düşməyən tək-tək misralara da təsadüf olunur. Bu məqamda yuxarıdakı parçadan bir misraya diqqət yetirək: *Gedib onun almalar oxlarına batırlar*. Hesab edirik ki, burada söz sırasının pozulması uyğunsuzluqla nəticələnmişdir. Fikrimizcə, aşağıdakı kimi işlənsəydi, daha dəqiq olardı: *Almalar gedib onun oxlarına batırlar (batır)*. “Kirpi” şeirinin əsasında da oxşar motivlər dayanır. Yuvasına alma daşımaq istəyən kirpi onları tikanlarına batıraraq aparır.

H. K. Sanılının şeirlərinin bəzilərində təbiətə qayğı, onun qorunması ideyası önə çəkilməmişdir. Məsələn, “Quşçıqaz” şeirində qış fəslində şaxtada ağır vəziyyətə düşmüş quşçıqazı xilas edən Leylanın nəcib əməli təqdir olunur. Yem tapmayan, şaxtada islanıb titrəyən quşçıqazın acınacaqlı halı balaca Leylanın uşaq qəlbini ağrıdır:

Görüb yazıq heyvanı,	Qəfəsdə dən, su verdi,
Leylanın yandı canı,	Hər ehtiyacı gördü.
Qapını açdı, tutdu,	Tez-tez onu yoxladı,
Tüklərini qurutdu.	Yaza kimi saxladı. (7, s. 66)

Havalar isinəndə Leyla balaca quşçıqazı təbiətin azad qoynuna buraxır.

H. K. Sanılı təbiətdəki ziyanvericilərə qarşı mübarizə mövzusunda da yer vermişdir. Məsələn, “Siçan” şeirində çöl siçanı pislənmiş, onun taxıla ziyan verməsindən danışılmışdır.

Hacı Kərim Sanılının uşaqlar üçün yazdığı bir qisim şeirlərdə ilin müxtəlif fəsilləri, bu fəsillərdə təbiətin rəngarəng görüntüləri, əsrarəngiz vəziyyəti, kənd əməkçilərinin gördüyü cürbəcür işlər və s. barədə maraqlı təsvirlərlə qarşılaşırıq. Məsələn, o, “Biçin” şeirində yay fəslində tarlalarda taxıl biçinini çox təbii şəkildə canlandırmışdır:

İşə düşüb
Ay şəkilli oraqlar,
Sarı sünbül
Dəstə-dəstə bağlanır.
Yerə düşür
Kəsildikcə alaqlar,
Gün dəydikcə
Yaraları buğlanır. (7, s.74)

Şairin məharəti göz qabağındadır. “Ay şəkilli oraq” epitetinin təbiiliyi diqqəti çəkir. Oraqla kəsilmiş alaqlar otları barədəki metafora da orijinal və tutarlıdır. Burada müəllif oraqla kəsilmiş alaqlarındakı nəmişliyin günəşin təsiri ilə buxarlanmasını “gün dəydikcə yaradan axan qanın buğlanması” kimi ifadə etməklə maraqlı metafora yaratmışdır. Sonrakı bəndlərdə də təbii lövhələr bir-birini əvəzləyir. Əldə səbət başa qayğı uşaqlar, yuvasına dən çəkən qarıncaqlar, xırmana dərz daşıyan kənd əməkçiləri

şair tərəfindən dolğun bədii boyalarla təqdim olunmuşdur. Müəllifin məqsədi təkcə biçin mənzərəsini canlandırmaq deyil, o, bu yolla həm də balaca oxucularda əməyə məhəbbət hissi aşılamağa xüsusi diqqət yetirmişdir. Şeirinin sonunda “ellik ilə hamının işə darışması, yaz zamanı heç kimsənin boş durmaması”nın ayrıca vurğulanması da həmin məqsədə xidmət göstərir.

“Yaz işləri” şeiri də bu qəbildəndir. H. K. Sanılı bu şeirdə də bahar fəslində kənd zəhmətkeşlərinin çoxşaxəli əmək fəaliyyətindən maraqlı lövhələr yaratmışdır. Çöllərdə cürbəcür təsərrüfat işləri görənlər kəndliləri şair məhəbbətlə təsvir etmiş, onların əməyinə poetik ehtiramını dilə gətirməklə yanaşı, məktəbliləri də zəhmətsevərlik ruhunda böyüməyə səsləmişdir. Şeirinin gözlərimiz önünə gətirdiyi mənzərə belədir: Səhər erkəndən kəndlilər tarlalara axışır. Bir tərəfdə dəmir kotan sürülür, digər tərəfdə dırmıq, tapan yürüyür. O tərəfdə bostan, pambıq əkilir, bu tərəfdə şüma peyin tökülür. Bu yanda hazır şumlara toxum əkilir, ardınca isə həmin ərazi suvarılır. Müəllif daha çox səbir, təmkinlə çalışmaq tələb olunan işləri də unutmur:

Kartofları
Bircə-bircə əkirlər.
Çəltik üçün
Ağır zəhmət çəkirlər. (7, s.76)

Bu kimi nümunələr balaca oxucuların həm də bilik dairəsini genişləndirməyə, müxtəlif əmək sahələri barədə məlumatlarını artırmağa yönəlmişdir.

Hacı Kərim Sanılının uşaqlar üçün yazdığı şeirlərdə payız fəslə bağlı təsvirlər də özünəməxsus yer tutur. “Payız işləri” adlı şeirdə ilin bu çağına aid əsas işlər poetik biçimdə, uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun tərzdə sadalanmışdır. Meyvələrin dərilib evlərə daşınması, üzumdən doşab çəkilməsi, pambıq yığılı, mal-qaranın, cürbəcür meyvələrin satılmaq üçün şəhərə aparılması kimi lakonik təsvirlər bu qəbildəndir. “Payızın ortası” şeirində isə bu fəslin sona doğru getməsi, artıq yaxınlaşmaqda olan qışın ilkin xəbərdarlığı barədəki təsvirlər sanki bir rəssam fırçası ilə çəkilmiş əsrarəngiz lövhə kimi təsirlidir. Ağaclardakı yaşıl donların saralması, köçəri quşların getməyə hazırlaşması, arıların, kəpənəklərin gizlənməsi və s. barədəki misralar özünün təsir gücü, məna yükü ilə razılıq doğurur:

Ağaclarda yaşıl donlar saralır,	Qonaq quşlar gündən-günə seyrəlir,
Ağ bulutlar göy üzündə qaralır.	Göyün üzü ağlamsınır, köyrəlir.
Dinc küləklər acıqlanır getdikcə,	Görsənməyir nə kəpənək, nə arı,
Əlvan çiçək solur, yanır getdikcə.	Qorxudubdur soyuq külək onları. (7, s. 77)

Nümunə gətirdiyimiz ikinci bənddəki bir tutarlı bədii təsvir vasitəsi xüsusilə təqdirəlayiqdir. Payızın ortalarında arabir yağışların yağmasını şair köçəri quşların uçub getməsindən qəmlənən göy üzünün köyrəlib ağlamsınması kimi mənalandırmaqla mükəmməl metafora yaratmışdır.

Kənd həyatına yaxından bələd olan sənətkar “Yay” fəslini də uşaqlar üçün böyük məharətlə təsvir etmişdir. Şair bir tərəfdən, təbiətin yay fəslindəki halından bir lövhəni təsvir etmiş, digər tərəfdən də kənd əməkçilərinin iş-gücündən fraqmentlər canlandırmışdır. Beş bəndlik əsərin ilk bəndində günorta vaxtı cırcıramaların ötüşməsi, mal-qaranın bürküdən töyüşməsi, qara camışın gölə girib ağnaması, çibin sancan atın quyruğunu bulması barədəki konkret sadalamalar balaca oxucuların gözləri önündə maraqlı bir mənzərə yaradır. İkinci bənddə başlarını çalma ilə bağlamış, biləyinə parça dolamış, sinəsi açıq, qolu çirməkli kəndlilərin buğda biçməsindən bəhs olunur. Üçüncü bənddə isə digər bir tərəfdə taxılbiçənin işləməsi nəzərə çatdırılır. Dördüncü bənddə kərəntilərlə ot biçən, arada dincəlib sərinləmək üçün avdıq içən, qaravəlli deyib zarafatlaşmaqdan da qalmayan kəndlilərin saf məişətindən bir parça şair tərəfindən məhəbbətlə təsvir olunmuşdur:

Bir yandan da kərəntilər ötüşür,
Ot çalınır, cığır-cığır yol düşür.
Çiçək ətri bürüyübdür hər yanı,
Tək iydənin kölgəsində surfanı
Biçinçilər salıb avdıq yeyirlər,
Arabir də qaravəlli deyirlər.

Şair bu əsərində balaca dostlarının yay məşğuliyyətinə nəzər yetirməyi də unutmur. Yay tətilində olan uşaqların öz valideynlərinə kömək etdiklərinə diqqəti yönəltməklə onların əməyə məhəbbət ruhunda böyüməsinin vacibliyini müəllif bir daha vurğulayır:

...Su gətirib biçinçiyə verirlər,
Yaş otları yaba ilə sərirlər.
Qurumuşu xotma, taya vururlar,
Çalışırlar, özlərini yorurlar. (7, s. 78)

H. K. Sanılının “Bağ”, “Sünbül”, “Bağım”, “Bostanım” kimi digər şeirlərində də ilin müvafiq çağları ilə bağlı maraqlı təsvirlər var. İlk nümunədə şair bağdakı müxtəlif meyvələrdən söz açır. “Bağım” şeirində isə şair ilin müxtəlif fəsilələrində bağın vəziyyəti, görünüşü barədə balaca oxuculara müvafiq məlumatlar verir. Yaz olanda başdan-başa bəzənən, rəngbərəng ləçəklərə bürünmüş ağacları ilə diqqəti çəkən bağın meyvələri yay fəslində yetişməyə başlayır, payızda isə sarı xəzəllər ağaclardan yerə səpələnir. Qış fəslini şair bağın dincəlmək mövsümü kimi mənalandırır.

“Bostanım” şeirində isə bostanın təsviri ön planda dayanır. Sənətkar qarpız, qovun, soğan, pomidor, kartof və s. tərəvəz bitkilərinin yütişdirilməsindən uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun tərzdə söz açmaqla yanaşı, onları halal zəhmətə alışmağa da yönləndirir. “Sünbül” adlı mənzum əsərdə isə ruzi, bərəkət rəmzi olan sünbül əsas təsvir predmeti kimi seçilmişdir. Burada şairin sünbül barədəki deyimləri, xüsusən işlətdiyi təşbehlər şeirin bədii siqlətini daha da artırmışdır:

Yel vurduqca enir, qalxır,
Dən tutduqca yerə baxır.
Dəniz kimi dalğalanır,
Beşik kimi yırgalanır. (7, s.80)

Göründüyü kimi, yuxarıdakı bənddə sünbülün dən tutduqca yerə baxması barədəki fikir həm də balaca oxuculara təvazökarlıq hissləri aşılamaq imkanlarına malikdir. Bu deyim “Ağac bar verəndə başını aşağı əyər” atalar sözü ilə yaxından səsləşir. “Qış” şeiri də mükəmməl bədii nümunədir. Şeiri şərti olaraq iki hissəyə ayıra bilərik. Birinci hissədə ilin qış fəslinin səciyyəvi görüntüsü poetik fikrin diqqət mərkəzinə çəkilərək ədəbi müstəviyə gətirilir:

Soyunmuş ağaclar
Yaşıl paltarı.
Geyinmiş əyninə
İndi də qarı...
Görünmür çöllərdə
Əlvan çiçəklər,
Gizlənmiş arılar,
İtmiş milçəklər. (7, s. 78)

Şeirin ikinci hissəsində isə insanların məişətinə diqqət yönəldilir. Meşədən kütük, çırpı toplayan ata ilə oğul, qartopu oynayan qayğısız uşaqlar, bahar təşnəsi olan insanlar konkret detallarla təqdim olunur.

Ümumiyyətlə, istedadlı şairimiz Hacı Kərim Sanılının təbiət mövzusunda yazdığı şeirlər özünün təbiiliyi, sadəliyi, fikir və ideyaların aydınlığı, duyum və deyim tərzinin dolğunluğu ilə səciyyələnir. Şairin bu kimi əsərlərində bir tərəfdən, dolğun təbiət təsvirləri diqqəti çəkir. Digər tərəfdən də müəllifin oxuculara təbiət haqqında maraqlı məlumatlar vermək istəyi reallaşır. Bunlarla yanaşı, H.K. Sanılı oxucuların, xüsusən məktəblilərin fiziki, əqli, estetik və əmək tərbiyyəsinə müsbət təsir göstərməyə xüsusi önəm vermiş, əksər əsərlərində bu cəhəti diqqət mərkəzində saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007
2. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, iki cildə, 1-ci cild. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007
3. Əlioğlu M. Hacı Kərim Sanılı. “Azərbaycan” jurnalı, 1966, № 9, s.196-202

4. Əliyeva A. Hacı Kərim Sanılı. "Azərbaycan" jurnalı, 1991, № 7, s. 167-170
5. Şükürov S. Hacı Kərim Sanılının ədəbi və pədaqoji fəaliyyəti. Bakı, Maarif, 1970
6. Məhərrəmov K. Sanılı dünyası. Bakı, Elm və təhsil, 2015
7. Sanılı H. K. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993
8. Cavad Ə. Seçilmiş əsərləri, iki cildə, 1-ci cild. Bakı, Azərənşr, 1992

SUMMARY

Nadir Ismailov

NATURE IN THE POETRY OF THE HAJI KARIM SANILI

Haji Karim Sanılı (1878-1937) is one of the most prominent representatives of the Azerbaijani literature of XX century. His poetry is rich with deep humanistic senses and qualities.

The article has been dedicated to the lyrics of Haji Karim Sanılı. In this paper attention is directed to the various phase's of literary activities Haji Karim Sanılı. These stages are investigated on the basis of those examples, facing a poet and made appropriate conclusions.

There have been analysed characteristic works, their ideological-literary features have been clarified. There are have been telis opinions about his poetic style and on the examples of verse are exposed main features of his poetry.

Key words: Azerbaijan literature, poetry, nature, Haji Karim Sanılı

РЕЗЮМЕ

Надир Исмаилов

ПРИРОДА В ПОЕЗИИ ХАДЖИ КЕРИМА САНЫЛЫ

Хаджи Карим Санылы (1878-1937) является одним из выдающихся представителей азербайджанской литературы двадцатого века. Его поэзия пронизана гуманизмом, глубокими чувствами.

Статья посвящена лирике известного поэта Хаджи Карима Санылы. В статье рассматриваются разные этапы творчества Хаджи Карима Санылы. Здесь на основе примеров исследуются темы, к которым обращался поэт на этих этапах, и сделаны некоторые вводы.

В статье анализируются характерные произведения, связанные с темой, выявляются их идейно-художественные особенности. Здесь высказываются мнения о поэтическом стиле поэта, а также выявляются главные особенности его поэзии на стихотворных примерах.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, поэзия, природа, Хаджи Керим Санылы

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H. Həşimli

Məqalə daxil olmuşdur: 27 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

BÜLBÜL HACIYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:398

SƏRHƏD TANIMAYAN KƏLAMLAR

Milli mədəniyyət söz, frazeoloji birləşmələr, aforizmlərlə yanaşı, atalar sözü, məsəllər, qanadlı sözlər kimi dil səviyyələrini də özündə əks etdirir. Məqalədə bugünə qədər gəlib çatan aforizmlər, hikmətli sözlər, atalar sözləri araşdırılır və qeyd olunur ki, onlar bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Qeyd olunur ki, tərbiyənin əsasını təşkil edən bütün cəhətlər (vətənpərvərlik, əməyə məhəbbət, kollektivçilik, mübarizlik, sədaqət, böyüklərə hörmət, elmə, biliyə həvəs və s.) hikmətli sözlərdə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *kəlam, folklor, janr, etik normalar, optimizm, qarşılıqlı anlaşma*

Əsrlər boyu xalq öz arzu və istəklərini, onu düşündürən və duyğulandıran məram və niyyətlərini sövq-təbii olaraq münasib üsullarda və ifadə formalarında dilə gətirmiş, zaman-zaman onu hafizələrə və yaddaşlara köçürmüş, bununla da nəsil-nəsil insanlar belə bir yaradıcılıq ənənəsinin varislərinə və daşıyıcılarına çevrilmişlər.

Məsəllər, atalar sözləri, hikmətli sözlər ulu əcdadlarımızın minilliklər ərzində toplanmış həyat təcrübəsinin ən dəyərli incilərindəndir. Xalqımızın xarakteri, ruhu, dünyagörüşü və mentaliteti heç bir folklor janrında atalar sözləri və məsəllərdə olduğu qədər sərrast və parlaq şəkildə əks olunmamışdır. Atalar sözləri və məsəllər məzmun və funksiya baxımından bir-birinə çox yaxın olduqlarına görə onlar adətən birlikdə nəşr və tədqiq edilir. Belə tədqiqatlarda isə bir qayda olaraq ya məsəllərdən olduqca az danışılır, ya da ümumiyyətlə, onlardan söz açılmaz. Halbuki bu iki janr arasında oxşar cəhətlərlə yanaşı, ciddi fərqlər də vardır. Atalar sözləri, müdrik kəlamlar zamanından, məkanından, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün dünya xalqlarının yaradıcılığının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Müdrik kəlamlar isə müdriklərə məxsusdur: Xalqın içindən çıxan, xalqın adından danışan, xalqlaşan müdriklərə. Hikmətlərlə insanları heyratləndirən, möcüzələr aləminə uğurlayan müdriklər. Onlar insanları daima nəzarət çərçivəsində saxlayan, tərbiyə edən etik normalar sistemi, əxlaq kodeksidir – desək, yanılmazıq.

Müdrik kəlamlar, hikmətli sözlər də müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif şəraitdə yaranmışdır. Buna görə də onlar, müxtəlif təbəqələrin dünyagörüşünü, təcrübə və arzusunu ifadə etmişdir. Ona görə də hikmətli sözlərə ruslar ibrətəmiz söz, qanadlı söz, qızıl söz, yunanlar və romanlar hakim fikirlər, italyanlar xalq məktəbi, ispanlar ruhu təbiəti, ingilislər və fransızlar təcrübənin barı və s. adlar vermişlər.

Hikmətli sözlər və aforizmlər təlim-tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən də olduqca qiymətli materiallardır. Tərbiyənin əsasını təşkil edən bütün cəhətlər - vətənpərvərlik, əməyə məhəbbət, kollektivçilik, mübarizlik, sədaqət, böyüklərə hörmət, elmə, biliyə həvəs və s. hikmətli sözlərdə öz ifadəsini tapmışdır. Yüz illər bundan əvvəl söylənmiş ən müdrik fikirlər, kəlamlar bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu hikmətli sözlərə, aforizimlərə, atalar sözlərinə, zərb-məsəllərə görkəmli yazıçıların, ictimai xadimlərin, tanınmış sənətkarların əsərlərində bu gün də rast gəlinir. Bu kəlamlar içərisində insan, şəxsiyyət, cəmiyyət, azadlıq, millət, torpaq, həqiqət, hikmət, ədalət, mənəviyyət, inam, dostluq və s. mövzularda həyat təcrübəsindən süzülüb gələn hikmətli düşüncələr vardır. “Qobustannamə”nin müəllifi Keykavus ibn İskəndər insanın ağıla, kamala sahib olmasında hikmətli sözlərin misilsiz əhəmiyyətini xüsusı qeyd etmiş və bu haqda oğluna xitabən demişdir:

“İstəyirsən ağıllı olasan hikmət öyrən, çünki ağıllı hikmətlə öyrənmək olar” (Keykavus. “Qobustannamə”, Bakı, Azərənəşr, 1989, səh. 217).

Nə vaxt və kim tərəfindən deyilməsindən aslı olmayaraq, müdrik və hikmətli sözlərə həmişə ehtiyac duyulur. Dünya xalqlarının hikmətli sözləri içərisində Amerikan alimi Yakson Braunun “Live, learn and pass it on” (Yaşa, öyrən və ondan səmərəli istifadə et!) hikmətli sözlər məcmuəsi diqqəti cəlb edir. Bu kitabda 5 yaşdan 25 yaşa qədər olan insanların həyat, sevgi, gözəllik, ağıl, xoşbəxtlik, səadət, səbr və təmkin haqqında olan kəlamları toplanmışdır.

“Live, Learn and Pass it on” kitabının müəllifi J. Brown əsərinin müqəddiməsində belə yazır: “Bu kitab min illər boyu yaşadığımız həyatın müştərək müdrikliyi və öyrədici nümunələrindən ibarətdir. Bütün bunlar bizə valideynlərimizin, dəyərlərimizin, övladlarımızın, din xadimlərimizin, müəllimlərimizin, dostlarımızın hətta düşmənlərimizin öyrətdiklərindən ibarətdir. Bütün bunlar məhəbbətin, qabiliyyətin, məğlub olmağı da bacarmağın, həyatın ağır zərbələrinə, hədə-qorxu kimi köhnə metodlara sinə gərmək bacarığından yerində və vaxtında istifadə edilməsi bacarığıdır”. Daha sonra Jakson Broun yazır : “51 yaşın astanasında öz həyat təcrübəmdən doğaraq ən müdrik ifadələr, kəlamlar üzərində düşünüb daşındım, bu məqsədlə ətrafımda olan insanlara - 5 yaşlı bağça uşağına, məktəb şagirdinə, yeni evlənən cütlüyə, fəhləyə, institut tələbəsinə, 95 yaşlı qadına müraciət edərkən belə bir nəticəyə gəldim ki, müdrik ifadələr 5 yaşlı uşaq tərəfindən də 95 yaşlı qoca tərəfindən də söylənə bilər”. 5 yaşlı uşaq: “When mommy and daddy shout at each other, it scares me – Anamla atam biri-birinə qışqıranda mən təlaşa düşürəm”. 95 yaşlı qadın : “The optimists live longer than pessimists. That’s why I’m an optimist- Deyirlər ki, optimistlər pessimistlərdən çox yaşayır. Ona görə də mən optimistəm”

92 yaşlı bir qoca söyləyəndə ki, “I still have a lot to learn at this age- Mənim bu yaşda da öyrənməli çox şeyim var”. Deməli, aforizm sahibinin mənəvi dünyası həyat eşqi üzə çıxır. 17 yaşlı bir gəncin “My best friend is my doll. She never tells my secrets”- /Mənim ən yaxşı dostum mənim gəlinciyimdir, o sirrimi heçkimə söyləmir”/ kəlamı 17 yaşlı gənc üçün də məqbul sayılır.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, müdrik söz həqiqətən də yaşından aslı olmayaraq, istənilən adamın dilindən çıxa bilər. Bir qayda olaraq, qiymətli, müdrik sözlər insanları qarşılıqlı anlaşmaya, saflığa, müdrikliyə, xeyirxahlığa, bir sözlə optimist həyat tərzinə səsləyir.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir xalqın işlətdiyi hər hansı bir müdrik ifadə başqa xalq tərəfindən qəbul edilə və ya qəbul edilməyə bilər. Məsələn, bu kitabda 40 yaşlı bir şəxs tərəfindən söylənmiş “Never be too busy to say “please” and “thank you”- Heç vaxt “buyurun”, “təşəkkür edirəm” deməyə çəkinmə” elə bir kəlamdır ki, digər xalqlar da onu böyük məmnuniyyətlə qəbul edərlər. Başqa sözlə desək, bu ifadələr hər bir xalqın milli mentalitetinə uyğundur.

Beləliklə, müxtəlif xalqların əxlaq normaları haqqında işlətdiyi aforizmlər, hikmətli sözlər heç bir sərhəd tanımır, müxtəlif xalqların bir-birinə yaxınlaşması prosesini sürətləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. H. Jackson Brown “Live, Learn and Pass it on”. Rutledge Hill Press, tennessee./ Printed in USA/1991, p 159
2. İpə-sapa düzülməmiş incilər. Bakı, Azərənəşr, 1993, 272 s.
3. Vəfalı. Atalar sözü, ağılın gözü. Bakı, Azərənəşr, 1976, 209s.
4. Hikmətli sözlər. Uşaqgəncəşr, 1961

SUMMARY

Bulbul Hajiyeva

SAYINGS BEYOND BORDERS

National culture, along with the word, phraseological combinations and aphorisms, also includes such language levels as proverbs, sayings.

The national culture, along with words, phraseological units, aphorisms, includes language levels such as proverbs and sayings. The article examines aphorisms, words of wisdom, and proverbs that have come up to this day, and notes that they are still relevant today. It is noted that all the foundations of education (patriotism, love of work, collectivism, courageousness, loyalty, respect for older people, love of science, knowledge, etc.) are reflected in words of wisdom.

Key words: sayings and aphorisms, folklore, genre, ethical standards, optimism, mutual understanding

РЕЗЮМЕ

Бюльбюль Гаджиева

БЕЗГРАНИЧНЫЕ ПОГОВОРКИ

Национальная культура, наряду со словом, фразеологическими сочетаниями и афоризмами, также включает в себя такие языковые уровни, как пословицы, поговорки. В статье рассматриваются афоризмы, мудрые слова и пословицы, которые дошли до нас, и отмечается, что они актуальны и сегодня. Отмечено, что все основы воспитания (патриотизм, любовь к труду, коллективизм, решимость, верность, уважение к старшим, любовь к науке, знаниям и т. д.) нашли отражение в мудрых словах.

Ключевые слова: изречения и афоризмы, фольклор, жанр, этические нормы, оптимизм, взаимопонимание

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H. Həşimli

Məqalə daxil olmuşdur: 28 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

TEHRANƏ XUDAVERDİEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

t.salmanova001@gmail.com

UOT:81.37

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA MƏKAN ELEMENTLƏRİNİN SEMANTİK TƏSVİRİ

Nağıllarda məkan sadəcə peyzaj rolu oynamır, eyni zamanda nağılların struktur elementi kimi çıxış edir, nağıl daxilində bəlli funksiya yerinə yetirir. Ona görə də nağılları məkan elementlərindən kənar təsvir etmək mümkün deyildir. Nağıl dünyası məkan elementlərinin çoxsaylı transformasiya və dəyişmələrindən ibarətdir. Bu məqalədə də Azərbaycan nağıllarında məkan elementlərinin semantik təsviri verilməklə, onların nağıl strukturunda oynadığı, daşdığı funksiyalar müəyyənləşdirilmiş, məkan elementlərinin transformasiyalarından, bunu doğuran səbəblərdən bəhs olunmuşdur. Qeyd olunmuşdur ki, arxaik dünya modelini təşkil edən məkan elementləri sonralar struktur vahidinə çevrilərək nağılların təşkilində də iştirak etmişdir.

Açar sözlər: xtonik məkan, əksinəlik, transformasiya, semantika, struktur, nağıl

Epik məkan anlayışı folklorşünaslığın ən aktual mövzularından biridir. Bu mövzunun tədqiqinə irili-küçüklü onlarla əsər həsr olunmuş, S.Y.Neklyudov, T.V.Sivyan, D.S.Lixaçev, V.N.Toporov kimi tanınmış tədqiqatçılar bu mövzuya müraciət etmişlər. Bu araşdırmaların böyük bir qisminə epik məkanın öz və yad oppozisiyası üzərindən dəyərləndirilərək səciyyəsi verilmişdir. Füzuli Gözələvün Azərbaycan sehrli nağılla-rına həsr etdiyi araşdırmasında da məkan bu aspektdən öyrənilmişdir.

Folklorda epik məkan iki istiqamətdə tədqiq olunur: 1. Mətnüstü məlumatlar əsasında məkanın təhlili; 2. Mətn daxili məlumatlar əsasında məkanın təhlili. Birinci halda mətnin özündən deyil, ondan çıxarılan məlumatlar əsasında məkanın səciyyəsi verilir. Bu zaman məkanın mətnə özünü bürüzə verməyən, lakin digər mətnlərdəki informasiyalarla tutuşdurduqda bəlli olan xüsusiyyətləri ortaya çıxarılır. İkinci halda isə mətndəki məkan elementlərini təsvir etməklə məkanın səciyyəsi verilir ki, bu da epik məkanı təşkil edən elementlər, onların nağıl strukturunda oynadığı rol, daşdığı funksiya haqqında aydın təsvir yaradır. T.V.Sivyanın “Nağıllarda məkan elementlərinin semantikasına dair” araşdırmasında məhz məkan elementlərinin semantik təsviri yolu ilə epik məkanın təsviri verilmişdir (15). S.Y.Neklyudovun “Bilinalarda zaman və məkan” məqaləsində isə hər iki üsuldən istifadə edilməklə bilinalardakı zaman və məkanın səciyyəsi verilmişdir (10). Biz də bu araşdırmamızda mətn daxili elementlərin təsvirini verməklə məkanın səciyyəsinə verməyə çalışacağıq.

Məkan nağıllarda sadəcə hadisələrin cərəyan etdiyi fon kimi çıxış etmir, həm də bu elementlərin hər birinin nağıl strukturunda oynadığı rol, daşdığı funksiya vardır. Nağılda hansısa məkan elementinin iştirak etməsi hansısa funksiyanın gerçəkləşməyi anlamına gəlir. Məsələn, ata oğlanlarına Qara dağda ova çıxmağı qadağan edir. Dağın nağılda oynadığı rolu nəzərə alsaq, qadağa pozulduğu təqdirdə müəyyən faciənin yaşanacağı qaçılmazdır. Doğrudan da belə olur. Qara dağda ova çıxan böyük qardaşlar ceyranı təqib edirlər və bir daha onlardan xəbər almaq mümkün olmur. Göründüyü kimi, dağ sadəcə hadisələrin cərəyan etdiyi məkan deyil, eyni zamanda süjetin bir parçası, nağıl strukturunu təşkil edən element kimi çıxış edir. Başqa sözlə, məkan nağıllarda hadisələrin cərəyan etdiyi peyzaj elementi deyil, həm də nağıl strukturunun bir parçasıdır. Daşdığı funksiyadan asılı olaraq, nağıl strukturunda bəlli bir rol oynayır, müəyyən funksiya yerinə yetirir.

Eyni məkan elementlərinin fərqli nağıllarda iştirak etmələrinə baxmayaraq, onların daşdığı funksiya, demək olar ki, hamısında eynidir. Dünya haqqında təsvirlərin inkişafı ilə əlaqədar

müəyyən dəyişikliyə uğramalarına, fantastik cizgilərini itirib real səciyyə kəsb etmələrinə baxmayaraq, arxaik məzmunlarını qoruyub saxlamışlar. Nağıllardakı dağ, meşə, çay, dərə və sair məkan elementləri haqqında təsəvvürləri izlədikdə hamısının dünya haqqında arxaik təsəvvürlərdən törədiyinə əmin oluruq. Ona görə T.V.Sivyan haqlı olaraq qeyd edir ki, məkan elementlərinin semantik təsvirinin verilməsi süjetlərin arxaik cizgilərinin bərpasına, bu vasitə ilə mifoloji dünya modelinin bərpası üçün geniş imkanlar açır (15,s.191). Məkan elementlərinin semantik təsviri göstərir ki, nağıllar sadəcə morfoloji baxımdan deyil, həm də leksik baxımdan da sabitdir. Hansı xalqa məxsus olmasına baxmayaraq, bəlli leksik vahidlər əsasında təşkil olunurlar. Ona görə də T.V.Sivyan qeyd edir ki, nağıllar nəinki eynidir, həm də eyni sözlərlə yazılmışlar (15,s. 212).

Avropa, Asiya və Şimali Afrika xalqlarında şifahi epik ədəbiyyatın eyni ənənə üzərində təşəkkül tapması, süjet oxşarlığı, nağılların sabit struktura malik olması məkan elementlərinin də universal səciyyə kəsb etdiyini, dünyanın əksər xalqlarında bir-birinə bənzərlik göstərdiyini deməyə əsas verir. Ona görə Azərbaycan nağıllarındakı məkan haqqında söylənilən fikirləri, verilən təsvirləri dünyanın əksər xalqlarında da müşahidə etmək mümkündür. Sadəcə olaraq, dünya haqqında təsəvvürlərin inkişafı ilə əlaqədar variantlılıq, milli məişətdən irəli gələn müəyyən dəyişikliklər müşahidə oluna bilər.

Azərbaycanda epik folklorun janrları içərisində nağıllar nisbətən daha ətraflı toplamaya cəlb olunmuşdur. Sovet dövründə çap olunmuş beş cildlik “Azərbaycan nağılları” toplusu, müstəqillik illərində çap olunmuş “Şah Abbasın arvadı”, “Allah yıxan evi qızlar tikər” nağıllar toplusu, həmçinin “Azərbaycan folkloru antologiyası” seriyasından buraxılan kitablarda bölgələrdən toplanmış nağılların yer alması məkan elementlərini izləmək üçün zəngin material verir. Nağıl söyləyiciləri arasında zəngin repertuarı, özünəməxsus ifaçılıq dəsti, üslubu ilə seçilən Səməd Səmədov, Baxşəli Sultanov, İsrail Tağızadə, Qara Məmmədov, Nariş Bayramova, Musa Bayramov, Süleyman Süleymanov kimi usta nağılçıların olması məkan elementlərinin öyrənilməsinə daha cəlbedici hala gətirir. Amma problemlər də yox deyildir. Bir çox nağılların bədii işləmələrə məruz qalması, onların dilinə, üslubuna müdaxilə olunması, qondarma, saxta nağılların toplularda yer alması məkan elementlərini doğru-dürüst təsvirini verməkdə çətinlik yaradır. Belə hallar həm müstəqillik əldə etdikdən sonra çap olunmuş folklor toplularında, həm də keçən əsrin əvvəllərində toplanmış nağıllarda müşahidə olunur. Təbii ki, bu hallar müəyyən çətinliklər yaradır, amma onların aşkar edilməsi olduqca asandır. Şifahi ənənənin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun variantlaşmasıdır. Əgər hansısa süjetin, motivin və ya təsvirin, epik toponimlərin, məkan təsvirlərinin şifahi ənənədə variantına rast gəlinmirsə, bu onların saxta, qondarma olduğunu göstərir.

Nağıl mətni üzərində “işləmələr”ə ən bariz nümunə kimi Hümmət Əlizadənin “Azərbaycan el ədəbiyyatı” toplusuna daxil edilmiş nağılları göstərə bilərik. Hümmət Əlizadənin topladığı mətnlər üzərində müəyyən “işlər apardığı”, epizodları ixtisar etdiyi, süjet və motivlər üzərində oynadığı toplunu nəşrə hazırlayan müəlliflər tərəfindən də etiraf edilmişdir (8,s. 6). Haqqında bəhs etdiyimiz mətnlər üzərində işləmələr təkcə mətnlərin dili, üslubu ilə məhdudlaşmır, bura toponimləri də əlavə etmək olar. Həmin nağıllarda işlədilən Xanqıran mahalı, Dondar mahalı, Vahat şenni, Bəndərpeşər şəhəri, Oymadaran ovası və sair məkan adlarının Azərbaycan folklorunda qarşılıqlı olaraq rast gəlinməsi onların mətnə sonradan daxil edildiyini deməyə əsas verir. Bir faktı diqqətinizə çatdırmaq istəyirik. “Azərbaycan el ədəbiyyatı” toplusundakı nağılların bəziləri 1937-ci ildə çap olunmuş “Dastanlar və nağıllar” toplusuna da daxil edilmişdir. Həmin nağılları müqayisə etdikdə tərtibçinin nağıl mətnləri üzərindəki “işləmələrini” açıq-aşkar görmək mümkündür. “Azərbaycan el ədəbiyyatı” toplusundakı variantda tərtibçi özündən əlavə təsvirlər verməklə, müəyyən dialoqlar əlavə etmək, epizodları artırmaqla mətni genişləndirməyə çalışmışdır. Bundan əlavə, “bir şəhər”, “bir kənd” kimi qeyri müəyyən adlarla verilmiş məkanlara Bəndərpuş şəhəri, Libnan şəhəri, Vizcadi bağı kimi xüsusi adlar verməklə onları konkretləşdirmişdir. Mətnə müdaxilə bununla da yekunlaşmır. Tərtibçi personajlara da özündən adlar vermiş, nəticədə “Azərbaycan el ədəbiyyatı” toplusunda rast gəlinən Mərdan şah, Teymur şah, Balxı kimi personaj adlarına həmin nağılların 1937-ci ildə çap olunan variantında rast gəlinmir. Bu cür müdaxilələr həm tərtib işinin keyfiyyətinə kölgə salır, həm də məkanın dəqiq xüsusiyyətlərini izləməyə imkan vermir. Mətnə bu cür müdaxilə edənlər əslində

unudurlar ki, nağılların özünəməxsus toponomiyası, personaj adları, özünə xas sistemi vardır. Bu sistem o qədər mühafizəkardır ki, yad elementləri, yad ünsürləri asanlıqla içəri buraxmır. Kimsə bunu pozub özündən müəyyən toponimlər yaratmağa cəhd edərsə, məkan elementlərinin ənənəvi təsvirinə müdaxilə edib onları dəyişdirərsə, bu o dəqiqə gözə çarpar.

Yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərə görə təhlil zamanı “Azərbaycan el ədəbiyyatı” toplusundakı nağıllardan istifadə etməmişik. Təhlilləri beş cildlik “Azərbaycan nağılları” toplusu əsasında verməyə çalışmışıq. Topludakı nağılların böyük əksəriyyəti keçən əsrin birinci yarısında toplandığı üçün məkan elementləri arxaik cizgilərini daha yaxşı qoruyub saxlamışlar. Müasir dövrdə nağıllarda tez-tez qarşılaşdığımız məişət elementlərinin nağıllara nüfuz etməsi, nağılların fantastik xüsusiyyətini itirib realistik səciyyə kəsb etməsi onlarda müşahidə olunmur. Ona görə də onlar nağıl məkanının xüsusiyyətlərini izləmək üçün gözəl material verir. Doğrudur, mətnə müdaxilələr, qondarma mətnlər beş cildlik nağıllar toplusunda da vardır (məsələn, beş cildlikdə çap olunan “Daşdəmir” nağılı ənənəvi nağılların kompozisiya tələblərinə cavab vermir və onun müəllif əsəri olduğu qənaətdindəyik), amma onların sayı o qədər çox deyildir. Zaman və məkan elementlərinin izlənməsi həm də mətn üzərindəki işləmələri, mətnə edilən müdaxilələri üzə çıxarmaq baxımından da bizə kömək edir.

Nağıl qəhrəmanın öz və yad məkan arasında yerdəyişmələrindən təşkil olunub. Oğurlanmış arvadını xilas etmək üçün qəhrəman yad məkana gedir, orada müəyyən qəhrəmanlıqlar göstərdikdən sonra öz ölkəsinə qayıdır. Yaxud Hindistan padşahının qızına aşiq olan qəhrəman onun dalınca yollanır, müəyyən sınaqlardan sonra qızı əldə edib geri qayıdır. Yaxud padşahın tapşırığı ilə yad məkana yollanan qəhrəman divlərin özü yanan şamını gətirir. Nağıl məkanının öz və yad qütblər olaraq bir-birindən ayrılması nağıl mətnində də açıq-aşkar müşahidə olunur. Bu məkanları bir-birindən ayırmaq üçün “öz”, “özgə”, “uzaq”, “başqa”, “qonşu” kimi təyinlərdən istifadə olunur. Bu təyinlər çox vaxt ya nağılın əvvəlində, ya da finalda qəhrəman nağıl dəyərlərini əldə edib ölkəsinə qayıtdığı zaman işlənir: Məsələn, Bir tacir var imiş. Bir gün fikrinə düşür ki, ticarət üçün özgə vilayətə getsin (1,s.225). Yaxşısı budu ki, burdan şələ-şüləmizi yığışdıraq, baş götürək özgə bir ölkəyə gedək (3,s.184). Az getdi, çox getdi, gəzə-gəzə, axtara axtara gedib öz yerlərinə çıxdı (3,s. 214). Cəlayivətənnən Vətən arvadlarını götürüb öz vilayətlərinə gəldilər (3,s.247). Qonşu məmləkətin padşahı bizi davaya çağırır 3,s. 76). “...bu şəhərdən çıxıb özünü yetridi başqa şəhərə” (4,s.190); “Gəlib çıxdılar bir başqa padşahın vilayətinə” (4,s.280), Oğlan padşahla hallaşıb başladı öz vilayətinə getməyə (5,s. 107).

Təyinlərdən əlavə öz və yad məkanları bir-birindən ayırmaq üçün mənsubiyyət bildirən sözlərdən istifadə olunur. Məsələn, Məhəmməd atasının vilayətinə qayıtmaq istədi (1,s. 222). “Cantiq öz mallarını, Pəri xanımı götürüb dədəsinin şəhərinə tərəf getdi” (2, s. 81). “Şahzadə Mütəlib arvadını da, uşaqlarını da götürüb öz atasının vilayətinə döndü” (2,s. 137). Gəldi birbaşa atasının vilayətinə sarı (3,s. 150); Öz və yad məkanı ifadə etmək üçün işarə əvəzliliklərindən də istifadə olunur. Bu işarə əvəzliyi yaxında olanı, o işarə əvəzliyi isə uzaqda olanı ifadə edir. Onları məkan müstəvisinə gətirdikdə “bu” öz məkanı, “o” isə yad məkanı ifadə edir. Firəng padşahı tez-tez bu padşahın torpağına basqın eləyib bac-xərac almış (5,s. 129).

Məkanlar şaquli şəkildə yerləşdikdə öz və yad oppozisiyası o dünya/bu dünya, işıqlı dünya/qaranlıq dünya leksemləri ilə ifadə olunur. “Oğul, qocalmışıq, bugün-sabah bu dünyadan köçəcəyik (AN IV c, 6). Gərək o dünyaya gedib mənim ata-anamdan xəbər gətirəsən (4,s. 100). Ağ qoçun belinə minən kimi işıqlı dünyaya çıxacaqsan. Qara qoçun belinə minsən, qaranlıq dünyaya düşəcəksən (4,s. 174).

Nağıllarda yad məkana gedərkən qət edilən məsafə təsvir olunmur, amma gedilən məsafəni ifadə etmək məqsədilə işlədilər “dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi, badeyi-sərsər kimi, ayaq üzəngidə, diz qabırğada, az getdilər, üz getdilər, dərə-təpə düz getdilər” formulu o dünyanın olduqca uzaqda yerləşdiyini göstərir. Qəhrəmanın qeybə çəkilməmiş arvadını axtararkən ayağına dəmir çarığ geyib əlinə dəmir əsa alması və çarğın dabanı yeyilənə, əsanın ucu deşilənə qədər onu axtarması da qət edilən məsafənin uzaqlığını göstərir. Təbii ki, bu qədər uzaq məsafəni qəhrəman təkbaşına qət

edə bilməz, bunun üçün ona köməkçi lazımdır. Köməkçi olmadan qəhrəmanın o dünyaya getməsi və oradan qayıtması mümkün deyildir.

Yad məkan ya üfiqi, ya da şaquli şəkildə verilir. Üfiqi şəkildə verildiyi zaman yad məkan dağ, meşə, çay, dərə və sair sərhəd zonaları vasitəsilə doğma məkandan ayrılır. Nağıllarda qəhrəman o dünyaya oğurlanmış şəxsi xilas etməyə və yaxud o dünya elementlərini gətirməyə yollandığı zaman həmin zonalarından keçərək gedir. O dünya varlıqları da qəhrəmanı təqib etdiyi zaman həmin sərhəd zonalarına qədər təqib edir, qəhrəman sərhədi keçdikdən sonra təqibi dayandırır. Dağ, meşə, çay, dərə kimi məkan elementlərinin sərhəd adlandırılmasına yalnız bir nağılda rast gəlinir. Şahzadə Mütəlib nağılında divlər Şahzadə Mütəlibi boyunlarına alıb o dünya ilə bu dünyanın sərhədinə qədər gətirirlər. Sərhəddə onu düşürüb deyirlər: Bizim sərhədimiz buracandı. Burdan o yana gərək özünüz gedəsiniz (2, s. 131). Əksər hallarda həmin məkan elementlərinin nağıl daxilində yerinə yetirdiyi funksiyadan onların sərhəd rolu oynadığı anlaşılır. Dağ, meşə, çay, dərə və sair xtonik məkanlar təkcə o dünya ilə bu dünyanı ayırmır, eyni zamanda şəhərlər, məmləkətlər arasında da sərhəd funksiyası yerinə yetirir. “Şəms-Qəmər” nağılında qəhrəman aşiq olduğu qızın ölkəsinə dəryanı keçərək gedir (4, s. 14). “Əhmədi Çekkaş” nağılında qəhrəman tilsim sənətini öyənmək üçün getdiyi Hindistandan dəryanı keçərək qayıdır (4, s. 191). Hətta qəhrəmanın getdiyi yolu təsvir edən “az getdilər, çox getdilər, dərələr keçib, dağlar aşdılar, ta ki gəlib çatdılar Çin padşahının torpağına” (5, s. 9) formulunda da qəhrəman o dünyaya gedərkən dərələr keçib, dağlar aşdığı qeyd olunur.

Xtonik məkanların nağılların təşkilində rolu olduqca böyükdür. Nağılda qəhrəmanı fəaliyyətə təhrik edən, süjet xəttinin başlamasına səbəb olan bir çox hadisələr məhz bu məkanlarda yaşanır, qəhrəman köməkçi vasitələrlə bu məkanlarda qarşılaşır, bir çox cinayətlər, ölümlər bu məkanlarda icra olunur. Belə məkanlardan biri də meşədir. Meşə nağıllarda adətən qaranlıq, ucu-bucağı olmayan, adam ayağı dəyməyən, ağaclarla sıx örtülmüş yer kimi təsvir olunur: “Gəzhagəz, gəlib çıxdı bir qaranlıq meşəyə” (2, s. 17). Girdilər meşənin içinə, başladılar meşəni gəzməyə. Vallah burada elə köhnəsala ağaclar vardı ki, elə bil Adəm atadan indiyə kimi bura insan ayağı dəyməmişdir (2, s. 247). Axırda yolu azıb bir qalın meşəliyə çıxdı (4, s. 16). “Gəlib bir qalın meşəyə çıxdılar. Elə bil heç bu meşəyə bəni-insan ayağı dəyməmişdir. İlan-çayan, qurd-quş, çaqqal-canavar, ayı, şir, pələng bir nərə çəkirdilər, bir uluşma vardı ki, az qalırdı adamın bağı çatlasın” (5, s. 69). Qəhrəman o dünya varlıqları ilə meşədə qarşılaşır, onların yaşayış yerləri – qalaça, daxma və sair meşədə yerləşir. Qəhrəman meşənin ortasında qapısı qıfıllı qalaçaya rast gəlir (2, s. 172). “Hatəm” nağılında İbrahim qiblə tərəfə üç gün at sürürür, dördüncü gün meşəyə gəlib çıxır. Meşədə ayağına çinar budağı batmış divlə qarşılaşır (3, s. 31). “Əmiraslan” nağılında qəhrəman onu atasının qatili olan vəzirin yanına ceyranı təqib edərək gəlib çıxır. Həmin ceyranla isə meşənin kənarından keçərkən qarşılaşır (2, s. 253).

Süjet xəttinin başlamasına səbəb olan bir çox hadisələr – qızın oğurlanması, qaçırılması və sair məhz meşədə baş verir. “Lalə-Nərgiz” nağılında bacı-qardaş meşədə gecələdiyi vaxt göydən bir əl uzanıb Nərgizi göyə çəkir (1, s. 169). “Şəms-Qəmər” nağılında qəhrəman dincəlmək üçün meşədə düşərgə saldığı zaman bir quş şığıyıb onun əlində oynadığı üzüyü caynağına alıb aparır (4, s. 18).

Dağ da meşəylə eyni funksiyayı yerinə yetirir. Dağ demonik varlıqların olduğu yerdir. Ona görə qəhrəman o dünya varlıqları ilə çox vaxt dağ, meşə kimi ərazilərdə qarşılaşır. “Şah Bəhrəm” nağılında Ağ çeşmə daşını gətirməyə gedən qəhrəman iki dağın arasında xarabalıqda divlərə rast gəlir (3, s. 172). Cəlayi-vətən” nağılında divlərin alma bağı dağın ətəyində yerləşir (3, s. 232). Suyun qabağını kəmiş əjdaha dağın dalında yaşayır (3, s. 244). Padşah qəhrəmandan gətirməsini tələb etdiyi nar içində huri qızı dağın dibindəki nar bağında bitir (1, s. 48). Yunan padşahın qızı rəfiqələri ilə dağın başında seyrə çıxdığı vaxt ayı tərəfindən qaçırılır (1, s. 179). Şikara çıxmış padşah dağda əjdahaya rast gəlir. Əjdaha oğlu Məhəmmədi ona verməsini tələb edir (1, s. 221). Qəhrəmanı Gülüstani-İrəmə dağın ətəyindəki kahada yaşayan div gətirir (AN III c., 33). Dağın demonik varlıqlarla bağlılığını göstərən əlamətlərdən biri də o dünya varlıqlarına məxsus bir çox əşyaların, sehri predmetlərin dağdan tapılmasıdır: Qəhrəman öz-özünə işıq saçan Şahqonqar quşunun lələyini dağdan tapır (1, s. 222).

Çay da dağ və meşə ilə eyni funksiyayı yerinə yetirir. O dünya ilə bu dünyanı ayıran, demonik varlıqların yaşadığı məkan kimi təsvir olunur. Demonik varlıqların yaşadığı məkanlar adətən çay

kənarında yerləşir. “Cırtan” nağlında divin yaşadığı məkanı bu dünyadan çay ayırır. Cırtan divdən yaxa qurtarmaq üçün onu çaydan xəlbirlə su gətirməyə göndərir. Onları təqib etmək istəyən div çayda boğulub ölür. “Qaraqaş” nağlında dərvişin qalaçası çay kənarında yerləşir. Odunçunun arvadı qanova düşən yarpağı təqib etməklə dərvişin yaşadığı qalaçaya gəlib çıxır (2, s.5). Əjdaha çayın qabağını kəsərək şəhəri susuz qoyur (3, s.74). O dünya varlıqlarına məxsus bir çox əşyaları qəhrəman çay qırağında əldə edir. Əjdahaların gecə-gündüz keşiyini çəkdikləri yanan əskilər Nil çayında yerləşir (2, s.58).

Dərya, dəniz də çayla eyni funksiyaları yerinə yetirir. Ona görə çaya şamil olunan bir çox xüsusiyyətlər onlar üçün də xarakterikdir. Bəzən nağıllarda bu məkanların əvvəlində qara təyini işlədilir ki, bu da həmin məkanın xüsusiyyətindən irəli gəlir. Qara dəryada bir naxa əmələ gəlib gəmiləri batırır. Tacirlər naxadan xilas olmaq üçün hər keçəndə onun ağzına bir adam atırlar (1, s. 172).

Dərə də o dünya ilə bu dünya arasında sərhəd rolu oynayır. “Beçə dərviş” nağlında Sarı divin yurduna aparıcı yol dərənin ortasındakı oyuqdan başlayır. Oyuq o qədər böyük olur ki, onun içərisində atla sərbəst hərəkət etmək olur. Qəhrəman oyuqla bir qədər getmişdi ki, ayağı daşa ilişir. Daşı qalxdırır, altında yeraltı dünyaya gedən bir yol olur. Həmin yolla gedib Sarı divin məkanına gəlib çıxır (3, s.128). Yaxud eyni nağılda divlər Beçə dərvişin qardaşı oğlunu qaçırdıb dərənin ortasındakı yanan ocağa atmaq istəyirlər (3, s. 131). İbrahim at mindi üz qoydu şəhərdən çıxmağa. Az gedib çox dayandı, neçə mənzil keçib gəlib çatdı çöllü-bəri-biyabana. İbrahim bərk yorulmuşdu, çəkib atını bir sərin bulağın üstə yancidar elədi, özü də uzanıb dincəlməkdə olsun, bir vədə gördü ki, bir dərədən tüstü çıxdı, qalxdı havaya. Tüstünün içindən bir dərviş peyda oldu (2, s.57). Az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi, gəldi bir dərənin başına çatdı. Bu dərə vilayətdə Cinni dərə adınan məşhurdur. Buraya girən sağ-salam evinə qayıtmazdı. Sağdan-solda buludlar içində gizlənən dağları aşib şəhərə getmək dərədən də qorxuluydu. Adam çənə dumana düşüb yolunu azıb genə də bu dərəyə gəlib çıxırdı, ya da qurd-quş didişdirib aparırdı (1, s.21). Qəhrəman köməkçi vasitələrlə də dərədə qarşılaşır: Şükufə xanım dərədə göyərçinlərin danışığını eşidir, onların verdiyi qanadla başı kəsilmiş oğlunu dirildir (3, s.223). Soltan İbrahimdən atasının qisasını almaq istəyən vəzirin oğlu onu yolda zəhərləyib dərəyə atır (3, s. 259). Nağıllarda dərə qaranlıq yer kimi təsvir olunur, qırx arşın dərinliyi olduğu deyilir. “Şükufə xanım” nağlında qızı uşağın ölümündə günahlandırılıb qırx arşın dərənin dibinə atırlar (3, s. 222).

Xtonik məkanların bir də törəmə funksiyaları vardır. Epik ənənənin inkişafı ilə əlaqədar xtonik məkanlar zaman keçdikcə yeni məzmun kəsb etməyə başlayırlar. Demonik varlıqlar qaçaq-quldurlarla əvəzlənir, nəticədə demonik varlıqların yaşadığı xtonik məkanlar artıq quldurların, hərəmilərin məskən saldığı yer kimi təsvir olunmağa başlayır. Qırx hərəmi dağın döşündəki bir imarətdə yaşayır (1, s. 136). Dağın dibindəki mağarada lotular məskən salır (2, s. 98). “Əmiraslan” nağlında da şikara çıxmış vəzir dağın dalında quldurlara rast gəlir (2, s. 255). “Həsən Qara” nağlında qırx hərəmi qəbiristanlıqda qəbirin içindəki zirzəmidə yaşayır (4, s.78). Sarıgədik qırx hərəminin yaşadığı yer kimi verilir (3, s.118). Xtonik məkanlar əvvəlki funksiyasını itirsə də, məzmununu – qorxulu, vahiməli yer olmasını qoruyub saxlayırlar. Bir çox cinayətlərin xtonik məkanlarda törədilməsi onların qorxulu, vahiməli yer kimi təsəvvür olunmasından irəli gəlir. Tacirin oğlu pis yola düşdüyü söylənilən bacısını öldürmək üçün meşəyə aparır (1, s.27). Qapıçı əjdahanı öldürən qəhrəmanı doğrayıb onun cəsədini meşəyə atır (1, s.171). Ata adam yeyən qızından xilas olmaq üçün onu aparıb meşəyə atır (1, s. 192). Ata ögey ananın tələbi ilə qızını və oğlunu meşədə azdırır (4, s. 108). Şahın oğurlanmış vəzirləri meşədə başları kəsilmiş halda tapılır (4, s.87). “Beçə dərviş” nağlında Mənzər pədaşın qızı alından yaralanmış Beçə dərvişi bir palaza sarıtdırıb dərənin dibinə atdırır (3, s. 131). Ana uşağı vəzirin adamlarının əlinə keçməsin deyərək onu dərəyə atır (2, s. 103). Cinayətlərin, edamların, bir çox qaranlıq işlərin meşədə icra olunması, meşənin xalq təfəkküründə qorxulu, vahiməli məkan olması haqqında arxaik təsəvvürlərdən qaynaqlanır.

Qəhrəman müəyyən bir tilsimi sındırarkən bu zonalar həm də bir maneə, əngəl kimi onun qarşısına çıxır. Məsələn, Qaraqaş Pəri xanımı xilas etmək üçün quyuya düşdükdə qarşısına əvvəl Pəriyə oxşar bir qız çıxır. Dərviş verən sehrli qılıncla qızı ikiyə bölür. Qızı öldürəndən sonra qarşısında bir qapı açılır. Bu şəkildə dörd qızı öldürür, sonra qarşısına bir dərya çıxır. Dəryanın

içərisindən əjdaha, pələng, bəbir, gürzə ilan çıxıb ona hücum çəkir. Qəhrəman onları öldürür, axırda qarşısına qoca qılığına girmiş dərviş çıxır (2, s. 18). “Siman nağılı”nda qəhrəman tilsimi qırarkən qarşısına sıx meşəlik çıxır. Elə ki qılinc çalıb meşəni qırmağa başlayır, meşə yoxa çıxır (2, s. 47).

Sərhəd zonaları bəzən kombinasiya olunmuş şəkildə təsvir olunur. Məsələn, çay+dağ – İyirmi günlük səfərə çıxan Xan-xani Çinin dəstəsi çay yuxarı gedərək meşəyə rast gəlir. Meşə ağzında çadır qurmaq istədikləri vaxt bir əjdaha onların üstünə hücum edir (2, s. 39); Qəhrəman qızıl camı əldə etmək üçün öncə dəryanı keçir, quruya çıxdıqdan sonra bir xeyli yol gedib sıldırım qayaların arasında camın saxlandığı hamama rast gəlir (3, s.179). Dağ+dərya – Tacir qırxıncı gün Şahzadə Mütəlibi bir dağın ətəyinə gətirir. Dağ o qədər hündür olur ki, adam baxanda başından börkə düşür. Dağın dibindən dərya axırdı (2, s. 123). Dağ+meşə – “Qırx qönçə” nağılında Qara div iki dağın arasındakı meşədə yaşayır (3, s. 88). Qızıl qazı gətirməyə gedən qəhrəman meşəylə bir xeyli yol getdikdən sonra dağın ətəyində qazın olduğu quyuya rast gəlir (3, s. 177). Dərə+meşə – Atına mindi yola düşdü. Düz getdi, dərə keçdi, bir meşəyə çatdı (1, s. 230). Qəhrəman köməkçi vasitələri həmin meşədə əldə edir.

O dünya üfiqi şəkildə təsvir olunduqda ora quyu, oyuq, mağara kimi məkan elementləri vasitəsilə daxil olurlar. Quyu (içərisində su olub-olmaması fərq etmir), adətən, dağın ətəyində, çöldə, düzəngahda və s. yerləşir və ağzı dəyirman daşı ilə örtülü olur. “Ceyran” nağılında quyunun ağzında səkkiz dəyirman daşı ağırlıqda daş olur. Daşı qaldırmağa gücü çatmayan qəhrəman qılıncla onu parçalayır. “Məlikməmməd” nağılında da almaları oğrulan divin girdiyi quyunun ağzında dəyirman daşı olur. Qəhrəman dəyirman daşını kənara atdıqdan sonra quyuya daxil olur. Quyu o qədər dərin olur ki, onun dibini gözlə görmək olmur. Qəhrəman quyuya kəndirlə enir. Quyunun içərisi dözülməz isti olur. Böyük qardaşlar quyunun ortasına çatdıqda həmin istiyə dözməyib geri qayıdırlar. Yalnız kiçik qardaş nə qədər isti olsa da, quyuya enməkdə davam edir, müəyyən qədər məsafə qət etdikdən sonra isti tədricən azalmağa başlayır. Od, alov xtonik məkanların əsas atributu sayılır. Xtonik məkanların təşkilində bu elementlərdən sıx-sıx istifadə olunur. “İbrahim” nağılında qəhrəman yeddiqanad ifritənin dünya boyda tiyanını söndürməyə gedərək tiyana on günlük yol qalanda elə bir isti, boğanaq gəlir ki, irəliləməkdə çətinlik çəkir. Paltarının yaxasını cırır, gözlərini yumub irəliləməyə başlayır, bir qədər irəlilədikdən sonra artıq isti tədricən çəkilməyə başlayır. Əjdahanın, dərya aygırının və digər o dünya varlıqlarının ağzından od-alov püskürməsi, onların xtonik məkana məxsus varlıqlar olduğunu göstərir.

Oyuq da quyu ilə eyni funksiyaları yerinə yetirir, amma quyudan fərqli olaraq, o, birbaşa o dünyaya aparan yol kimi çıxış etmir. Qəhrəman oyuqla müəyyən qədər getdikdən sonra qarşısına bir daş çıxır, daşı qaldırdıqda, yerin altına aparan yol olduğunu görür. Həmin yolla gedib o dünyaya çıxır (3, s. 128).

Oyuq və quyudan əlavə mağara da o dünyaya aparan yoldur. “Şahzadə Mütəlib” nağılında qəhrəman dağdan məhz mağara vasitəsilə enməyə nail olur. Bu dünyanın yolunu tapmaq üçün bəzən müəyyən heyvanlar qəhrəmana bələdçilik edir. Adı çəkilən nağılda qəhrəman tülkünü təqib edərək bu dünyanın yolunu tapır. Tülkünün mağaranın sonundakı bir deşikdən çıxıb qaçdığını görə Şahzadə Mütəlib həmin deşiyi böyüdü bu dünyaya daxil olur. O dünyanın yolunu tapmaq üçün bəzən qan izi qəhrəmana kömək olur. “Məlikməmməd” nağılında qəhrəman almaları oğrulan divi yaraladıqdan sonra onun qan izini təqib edərək quyunu tapır. “Çəlayi-vətən” nağılında qəhrəman mağaradan gələn işığı təqib edərək divlərin yaşadığı məkana gəlib çıxır (3, s. 238). Mağara bəzi yönələri ilə quyunu xatırladır. Qəhrəman mağaraya girdikdən sonra pilləkənlə aşağı doğru hərəkət edib gözəl bir bağa gəlib çıxır (4, s. 206)

Xtonik məkanların əvvəlində işlədilən bəzi təyinlər məkanın xüsusiyyəti haqqında müəyyən informasiya verir. Başqa sözlə, məkanın səciyyəsinə ifadə edir. Belə məkanların əvvəlində çox vaxt qara təyini işlədilir. Az getdi, çox getdi, gəldi Qara dəryaya çıxdı (1, s. 172). Ata oğlanlarına Qara dağda ova çıxmağı qadağan edir. Kiçik qardaşın qız seçmək üçün atdığı ox qara küllüyə düşür və s. Qara rəng qaranlıq dünya ilə assosiasiya olunur, bu mənada o dünyaya məxsus varlıqlar da qara təyini ilə verilir: Qara div, qara ilan, qara qoç, qara at və s. “Qırx qönçə xanım” nağılında baş hərəm qızı dilə tutub qardaşını Qara divin yurdunda bitən almaları gətirməyə göndərməyə razı salır (3, s. 89). Məlikməmməd quyudan çıxmaq üçün ağ qoçun belinə atılır, amma ağ qoç onu qara qoçun belinə atır. Qara qoç da Məlikməmmədi

qaranlıq dünyaya atır (1, s.113). Qəhrəmanın xtonik məkandan əldə etdiyi dərya atı da qara rəngdə təsvir olunur. “Ovçu Pirim” nağlında ağ rəngli ilanın müsbət, qara rəngli ilanın mənfi personaj kimi təqdim olunması da, qara rəngin ifadə etdiyi anlamdan irəli gəlir (4, s. 4). Qara təyini təkcə o dünya varlıqlarını ifadə etmir, eyni zamanda onların yaşadığı məkanlar da həmin təyinnə verilir. “Lala və Nərgiz” nağlında tacir padşahdan Qara dəryada peyda olmuş naxanın ağzına atmaq üçün qul istəyir (1,s.172). Kiçik qardaşın qız seçmək üçün atdığı ox qara küllüyə düşür (1, s. 141).

Məkan elementlərini təhlil edərkən görürük ki, o dünyanın təşkilində istifadə olunan bir çox təsəvvürlər sonradan real məkana gətirilir və real məkanın təşkilində də onlardan istifadə olunur. Ona görə dağ, meşə təkcə o dünya ilə bu dünyanı bir-birindən ayırmır, eyni zamanda iki ölkəni, iki şəhəri, iki məmləkəti bir-birindən ayıran sərhəd funksiyası yerinə yetirir. Eyni inkişaf xüsusiyyətini qara təyində də izləyirik. O dünya və onun sakinlərinə şamil olunan qara təyini sonradan mənfi xarakterli personajların adının əvvəlində də işlədilməyə başlamışdır. Məsələn, “Əmiraslan” nağlında padşahı öldürüb taxtı ələ keçirən, padşahın varisini də aradan götürmək istəyən şəxs Qara vəzir kimi təqdim olunur. Beləliklə, qara rəng ilk olaraq işıqlı dünyaya əks qütbədə duran o dünyaya (qaranlıq dünyaya) şamil olunmuş, buna uyğun olaraq, o dünya varlıqları da qara rəngdə təsvir olunmuşdur. Sosium daxilində müəyyən şəxslərin qara təyini daşması isə qara rənginin sonradan qazanılmış mənasıdır.

Xtonik məkanların içərisində bir qismi də vardır ki, onlar sərhəd funksiyası yerinə yetirməsələr də, demonik varlıqların sirayət edə biləcəyi məkanlar hesab olunurlar. Hamam, dəyirman, qəbiristanlıq, xarabalıq belə məkanlardır. Belə yerlər nağıllarda insan üçün təhlükəli yer kimi verilir. “Kəl Həsən” nağlında Pəri xanım bağda seyrə çıxdığı vaxt Kaşkaş pəhələvan tərəfindən qaçırılır (2, s. 164). Marginal zonalar demonik varlıqların olduğu məkan kimi təsvir olunur. “Keçəl Məhəmməd” nağlında hamamda məskən salan pəri qız insanları qorxudub oradan didərgin salır (1, s. 36). “Mərd və Namərd” nağlında Mərd heyvanların danışığını bir xarabalıqda gecələdiyi zaman eşidir (1, s. 175). “Kəl Həsən” nağlında qəhrəman ceyran cildinə girmiş pəri qızların danışığını xaraba dəyirmanında gecələdiyi zaman eşidir (2, s. 171). Hamam, dəyirman kimi məkanların əvvəlində bəzən xaraba, köhnə təyinnələri də işlədilir: köhnə hamam, köhnə dəyirman və s. Bəzən hər iki təyin eyni anda işlədilir: köhnə xaraba dəyirman.

Həmin məkanların cin-şeytan yığnağı olması bu gün də xalq təfəkküründə yaşamaqdadır. Hamam, dəyirman, qəbiristanlıq, xarabalıq kimi məkanların yanından keçərkən üç dəfə “bismillah” deyilməsi həmin inancdan irəli gəlir. Deyilənə görə cin-şeytan bismillah kəlməsindən qorxur, bismillah sözü çəkilən yerdə onlar olurlar. Həmin məkanların yanından keçərkən bismillah deyilməsi də, cin-şeytanı qovmaq, onların insana xəsarət toxundurmasının qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Zaman keçdikcə cin-şeytan qaçaq-quldurla əvəz olunmuş, dəyirman, xarabalıq, qəbiristanlıq qaçaq-quldurların sığındığı məkan kimi təsəvvür olunmağa başlamışdır. Həmin ənənə sonralar yazılı ədəbiyyata da keçmiş, Mövlud Süleymanlı “Dəyirman” povestində, qondarma mətn hesab etdiyimiz “Daşdəmir” nağlında da dəyirman qorxulu məkan, qaçaq-quldur yığınağı kimi təsvir olunmuşdur. Bu kimi faktlar onu göstərir ki, ənənədə heç nə itmir, bir haldan digər hala keçərək öz varlığını sürdürür. “Xarabalıqda cin-şeytan olar” məsəli də həmin məkanın onlarla bağlılığını göstərir.

Verilən təsvirlərdən aydın olur ki, xtonik məkanlar haqqında təsəvvürlər eyni inkişaf yolu keçmişdir. Vaxtilə demonik varlıqların yaşadığı məkan kimi təsvir olunan bu yerlər sonralar qaçaq-quldur yuvası kimi verilməyə, bir çox cinayətlərin, qətlərin icra olunduğu yer kimi təsvir olunmağa başlamışdır. Məkan haqqında təsəvvürlərin inkişafı nəticəsində xtonik məkanların məzmununda, funksiyasında dəyişikliklər baş versə də, onlar öz mahiyyətini qoruyub saxlamış, qorxulu, vahiməli yer olaraq xalq təfəkküründə qalmışlar.

Ev nağıllarda ən etibarlı məkan hesab olunur. Nə qədər ki, qəhrəman evdədir, onun üçün heç bir təhlükə yoxdur. O özünü evdə daha güvənli və etibarlı hiss edir. Əsas təhlükə qəhrəman evi tərk etdikdən sonra başlayır. “Qaraqaş” nağlında odunçunun arvadının dərişlə qarşılaşması, onun tüpürçəyindən hamilə qalması onun odandan su gətirmək məqsədilə evi tərk etməsindən sonra baş verir (2, s. 5). “Kəl Həsən” nağlında Nisənin odun şələsinin üstündə yumurtlayan quşun yumurtasını içib uşağa qalması onun odun toplamaq məqsədilə evi tərk etməsindən sonra yaşanır (2, s.162).

“Cəlayi-vətən” nağlında qazanc məqsədilə evi tərk edən kişi divlərin yurduna gəlib çıxır. Divlərdən gizlənməyə çalışsa da, adam qoxusunu alan divlər onu tapıb yeyirlər (3, s. 236). Yaxud ata oğlanlarını qapalı bir yerdə böyüdür. Nə qədər ki qardaşlar qapalı yerdə böyüyürlər, başqa bir dünyanın varlığından xəbərsizdirlər, onlar üçün təhlükə yoxdur. Aşbaz qardaşların xörəyinə sümüklü ət qoyduqdan sonra vəziyyət dəyişir. Qardaşlar əti yeyib sümüyü ilə oynadıqlar zaman sümük pəncərəyə dəyib şüşəni qırır, içəri gün işığı düşür. Qardaşlar kənardan daha maraqlı bir dünyanın olduğundan xəbər tutub atalarından ova çıxmaq üçün icazə istəyirlər. Bundan sonra qəhrəman şəkildə gördüyü qıza aşiq olur və onun dalınca yollanır (1, s. 54). Evdən ayrılma müəyyən faciələrə yol açır. Ona görə “Üçbiğ kosa” nağlında qəhrəman böyük gəlinlərə kiçiyi evdən bayıra işə buyurmağı qadağan edir. Kiçiyə həsəd aparən böyük gəlinlər qadağanı pozur, evi süpürməyi ona tapşırlar. Kiçik gəlin evi süpürdükdən sonra zibili atmaq üçün evdən çıxır, bir daha geri qayıtmır (3, s.138). Nuşapəri xanım qul-qaravaşla bağda gəzməyə çıxır, bu vaxt göylə gedən yeddibaşlı div onu qaçırır (3, s.255). Yaxud sövdəgərin qızı rəfiqələri ilə dağda gəzintiyə çıxdığı vaxt ayı tərəfində qaçırılır (1, s. 124).

Ev o vaxta qədər qəhrəman üçün güvənli yer hesab olunur ki, ora yad ünsürlər – ögey ana, naməhrəm biri, nabeləd adam və yaxud kənardan gətirilmiş yad cisim düşməyib. Bunların evə düşməsi ilə ev güvənliyini itirir. Məsələn, “Taxta qılinc” nağlında nə qədər ki, ana sağ idi, qəhrəman ata və anası ilə xoşbəxt, məsud yaşayırdı. Elə ki ana ölür, ata yad bir qadınla evlənir, bundan sonra qəhrəmanın hüuru qaçır. Analıq ata ilə oğulun arasına ziddlik salmağa, atanı oğula qarşı qaldırmağa çalışır. Qəhrəman analığının atası ilə onun arasını açmaması, ziddiyyətin daha da böyüməməsi üçün evi tərk etmək məcburiyyətində qalır (1, s. 120). Yaxud padşah arvadı öldükdən sonra cavan bir qızla evlənir. Oğulluğu ilə başbir olmaq istəyən ana buna nail olmadıqda oğlunu böhtanlayır və onun evi tərk etməsinə səbəb olur (2, s. 122). Yaxud nə qədər ki tacir quru kəlləni tapıb evə gətirməmişdi, evdə hər şey qaydasında idi. Elə ki, quru kəlləni tapıb gətirir və onu daxılın gözünə qoyur, ondan sonra ailənin hüuru qaçır. Tacirin qızı quru kəllənin tozundan dadıb uşağa qalır (4, s.119). Ona görə nağıllarda yad adamın evə gətirilməsi qadağan edilir, yaxud arvad ərinə evə yad adam gətirdiyi təqdirdə qabaqcadan onu xəbərdar etməsinə tapşırır. “Daş üzük” nağlında qız qarını evə qəbul etmək istəmir, amma qəhrəman onun iradəsinin əksinə olaraq qarını evə alır. Evə daxil olan qarı qızın qılığına girib ondan qəhrəmanın sirrini öyrənir, ondan sonra sehrlili üzüyü ələ keçirib qızı qaçırdır (3, s. 68). “Şükufə xanım” nağlında da qız onunla evlənmək istəyən padşah oğlu ilə şərt kəsir ki, evə yad adam gətirəndə və yaxud axşam evə gəlməyəndə ona xəbər versin. Hər iki şərt pozulur. Padşahın oğlu Şükufə xanıma xəbər vermədən dərvişi qəsirə alır. Gecəni yoldaşları ilə keçirir, amma evə gəlməyəcəyini Şükufə xanıma xəbər vermir. Gecə hamı yuxuda ikən dərviş uşağın başını kəsib qanlı bıçağı qızın cibinə qoyur. Qızı uşağın ölümündə günahlandırır evdən qovurlar (3, s. 219).

Təkcə yad adam deyil, yad cismin, əşyanın da evə gətirilməsi qəhrəman üçün müəyyən fəsadlar törədir. Qəhrəman bulaq başından tapdığı qiymətli daşı evə gətirir. Daşa gözü düşən padşah qəhrəmanı gedər-gəlməzə göndərərək onu ələ keçirməyə çalışır (1, s., 209). “Şahşonqar” nağlında at qəhrəmana dağdan tapdığı quş lələyini götürməməyi tapşırır, amma qəhrəman onun tapşırığına məhəl qoymayıb lələyi götürür. Lələyə gözü düşən padşah ondan lələyin sahibini də gətirməsini tələb edir (1, s.223). Bir sözlə, o dünyaya məxsus elementlər uğursuzluq gətirir. Qəhrəmanın yoldan tapdığı qanad onun gedər-gəlməzə göndərilməsinə səbəb olur, çaydan tapılan quru kəllədən doğulan uşaq qan tökülməsinə bais olur və s.

Evin əsas elementlərindən biri qapıdır. Qapı giriş-çıxış funksiyası yerinə yetirir. Hatəmin yeddi yolun ayrıcında imarət tikdirib, imarətə qırx qapı qoydurması da, qapının həmin funksiyasından irəli gəlir (3, s.24). Qapının sayının çox olması bir tərəfdən Hatəmin əliaçıqlığının, qonapərəvərliyinin göstəricisidirsə, digər tərəfdən həmin evin qonaq-qaralı, gediş-gəlişli olmasını göstərir. “Hillilimnən Güllülüm” nağlında kişi evdən çıxarkən arvadına qapıdan muğayət olmasını tapşırması, arvadın qapını dalına alaraq ərinin dalınca gəlməsi də, əslində həmin təsəvvürün karnavalsayağı təqdimatıdır. Yəni evin qapısı yoxdursa, evə girən də olmayacaq. Demək, qapı müəyyən məkana giriş-çıxış funksiyası yerinə yetirir, bu baxımından məkanın təhlükəsizliyində onun rolu böyükdür. Başqa sözlə, məkanın təhlükəsizliyi ilk növbədə qapıdan başlayır. Şəhərin qapıları önündə keşikçilər keşik çəkir, yad adamların şəhərə daxil olmaması üçün axşamlar şəhər

darvazaları bağlanılır. Padşah əmioğlu əmiqızını küçüyə döndərüb qalaçaya həbs edir, qalaçanın qapısının ağzına da qarovulçu qoydurur və sair.

Yad məkanda da qapı eyni funksiyanı yerinə yetirir. Demonik varlıqların olduğu qalaçanın qapısı önündə əjdaha keşik çəkir, Gülüstani-baği-İrəmin qapısını yeddibaşlı dev qoruyur. Təkcə ev, qalaça kimi tikililərdə deyil, həm də mağara kimi təbii məkanlarda da qapı olur. “Çələyi-vətən” nağlında divlərin yaşadığı mağaranın qapısı olur. Cələyivətən mağaranın qapısını açıb içəri girir, birinci otaq boş olur. İkinciyə keçir, ikinci də boş olur, üçüncü otaqda qarşısına div çıxır (3, s. 238). Baxdı gördü dağın döşündə bir qapı görürükür (1, s. 236). O dünyaya keçid rolu oynayan quyunun ağzına qoyulan daş da, əslində qapı rolu oynayır. O dünya varlıqları bu dünyaya gəldikləri zaman daşı qaldırıb quyudan çıxır, sonra yenidən daşı quyunun ağzına qoyurlar.

Məkanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qapılar bağlı saxlanılır, ağzı qıfıllı olur. “Qalaçanın qapısına səkkiz yerdən möhür vurulmuşdur (2, s. 173). Bəzən də açar, qıfıl əvəzinə lövlərdən, tilsimlərdən istifadə olunur. Yeddi təpə qalasının qapısına qırx dildə tilsim yazılmış olur. Həmin tilsimləri oxuduqdan sonra qapını açmaq mümkün olur (2, s. 63). Divlər səfərə getdikləri zaman bir lövh oxuyurlar, Gülüstani-baği-İrəmin qapıları açılır, çıxdıqdan sonra yenə bir lövh oxuyurlar, qapılar bağlanır (3, s. 36). Qapının yeddi yerdən qıfıllanması, səkkiz yerdən möhürlənməsi, müəyyən lövhlər vasitəsi ilə açılıb-bağlanması məkanın təhlükəsizliyinə xidmət edir. Bu qədər təhlükəsizlik vasitələrindən istifadə edilməsi, əslində qapının məkana daxil olmaq üçün zəif yer olduğunu göstərir. Ona görə ev tikilərkən, bağ salınarkən məkanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bəzən qapı qoyulmur. Padşah qızı üçün imarət tikdirir, yad adamın içəri girməməsi üçün qapı qoydurmur (2, s. 193). “Ax-vax” nağlında otağa girilməməsi üçün qırxıncı otağın qapısı hörülmüş olur (2, s. 183). Bir gün İbrahim şəhəri gəzirdi. Gördü bir ev var, qalxıb ərşi-fələyə, amma heç bunun yolu yoxdu. Padşah imarətə öz evinin içindən yol qoydurmuş olur (1, s. 239); Qara devin məkanı hər tərəfdən hündür hasarla əhatə olunur, içəri girməyə yolu olmur. Qəhrəman yeddi gün yeddi gecə bağın ətrafına dolanır, amma içəri girməyə yol yapmır (4, s. 97); “Tapdıq” nağlında Ağ dev qapısız-bacasız bir mağarada yaşayır. Mağaraya ancaq balaca bir kufuldan (yeraltı su yolu) daxil olmaq mümkündür ki, onun da ağzında əjdaha qarovul çəkir (4, s. 52).

Demonik varlıqlar məkana çox vaxt qapıdan deyil, bacadan, pəncərədən, divardan daxil olurlar. Ona görə nağıllarda yad məkan təşkil olunarkən baca, pəncərə, divar kimi elementlər qapı rolu oynayır. “Yetim İbrahim və sövdəgər” nağlında dev iki barmağı ilə işarə verdikdən sonra hasar yarılır, içəri keçdikdən sonra hasar yenidən birləşir (4, s. 97); “Keçəl Məhəmməd” nağlında qəhrəman xaraba hamama mıx çalarkən divar yarılır, içindən qəddi minarə kimi bir oğlan çıxır (1, s. 36). “Peşə dalınca” nağlında padşah gecələmək üçün karvansarada bir otaq tutur. Gecə bir vaxt görür ki, otağın divarı yarıldı, divarın arasından bir qarı, iki qız çıxdı (1, s. 159).

Tədqiqatçıların fikrincə, ev kiçik bir kosmos rolu oynayır. Qəhrəmanın öz şəhəri haqqında təsəvvürlər də onun əsasında formalaşmışdır. Ev kimi öz şəhəri də onun üçün güvənli yer hesab olunur. Qəhrəman üçün təhlükə yad şəhərdən, yad məkandan gəlir. “İsgəndər” nağlında qəhrəman öz şəhərlərini tərk edib anası ilə yad məkanda – divin imarətində məskunlaşdıqdan sonra ana divlə əlbir olub oğlunu aradan götürməyə çalışır (1, s. 180). Bu tip nağıllar qəhrəmanın şəhəri tərk edib yad məkana gəlməsi ilə başlayır. Qəhrəmanın şəhəri tərk etməsi nağıllarda fərqli əsaslandırılır. “İsgəndər” nağlında qəhrəman ölçüyə sığmayan gücə sahib olur. Məktəbdə hansı uşaqla dalaşarsa, onun qolunu, qıçını sındırır. Camaatın ondan şikayətçi olmasından sonra anası ilə birlikdə şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qalır. Süjet birləşmələrindən təşkil olunmuş nağıllarda da söyləyicilərin qəhrəmanı bir məkandan digərinə gətirərək yeni bir konfliktin əsasını qoyması və bununla da nağılı yeni bir istiqamətdə inkişaf etdirməsi məhz yad məkanın bu xüsusiyyətinə əsaslanır.

Öz şəhəri qəhrəman üçün o vaxta qədər güvənli olur ki, ora yad əşya gətirilməyib. Yad əşya və ya varlıq gətirildikdən sonra artıq qəhrəman üçün təhlükə yaranır: həmin əşyaya gözü düşən padşah və ya başqa biri qəhrəmanı aradan götürüb ona sahib olmağa çalışır. “Yetim İbrahim və sövdəgər” nağlında qəhrəman atasının sənətini davam etdirir, ovladığı heyvanlarla həm özünü, həm də yaşlı anasını saxlayır. Kasıb dolansalar da, sakit və hüzur içində yaşayırlar. Ta ki meşədə qurduğu cələyə hər tükü bir rəngə çalan quş düşənə qədər. Quşu tutandan sonra həyatı da dəyişir. Quşun

yurmurtalarını əvvəl sövdəgərə satır, sövdəgər də ondan aldığı yumurtaları daha baha qiymətə padşaha satır. Bundan xəbər tutan İbrahim yumurtaları sövdəgərə deyil, birbaşa padşaha satmağa başlayır. Qazanc yeri əldən çıxan sövdəgər qəhrəmanı gedər gəlməzə göndərməklə aradan götürməyə çalışır (4, s.94). “Avçı Məhəmməd” nağılında qəhrəman Ağ divin qalaçasından gətirdiyi ceyranı padşaha hədiyyə edir. Padşah həmin hədiyyənin qarşılığında qəhrəmana min tümən verir. Aldığı puldan ona vermədiyi üçün vəzir qəhrəmana qarşı kin bəsləyir və gedər-gəlməzə göndərməklə onu aradan götürməyə çalışır (1, s. 88). “Məlik Dücar” nağılında isə qəhrəman yoldan tapdığı işıqsaçan qanadı padşaha hədiyyə aparır. Qanad gəldikdən sonra padşahın meylini qanada saldığını, yaxın admalarını gözdən çıxardığını görən vəzir qəhrəmanı aradan götürmək fikrinə düşür (3, s.143). “Məlikməmməd” nağılında divin padşahın bağında bitən cavanlıq almasını oğrulaması da, o dünyaya məxsus cavanlıq almasının bu dünyada olmasıdır. O dünyaya məxsus predmetlərin bu dünyaya gətirilməsi, antoqonist varlıqları bu dünyaya gəlməsinə səbəb olur. İbrahim nağılında əmisi qəhrəmana toy hədiyyəsi olaraq işıqsaçan kəmər bağışlayır. Divlər həmin kəməri qəhrəmandan almaq üçün gecəyarı onun olduğu düşərgəyə hücum edirlər. Ona görə nağıllarda qəhrəman yolda tapdığı qeyri- adi qanadı götürmək istəyəndə köməkçi vasitələr onun uğursuzluq gətirəcəyini xəbərdar edirlər, amma qəhrəman buna baxmayaraq, qanadı götürür.

Nağıllarda aktiv məkan elementlərindən biri də şəhər kənarıdır. Qəhrəman yad məkandan qayıdıqda Simurq quşu və ya digər varlıqlar onu şəhər kənarında düşürürlər (3, s. 46). Qəhrəman pəri qızların danışığını şəhər kənarında yerləşən çarhovuzun başında eşidir (1, s. 214). Qəhrəman yad məkana gedərkən, adətən, şəhər kənarında yaşayan qarışa qonaq olur. İç və çöl oppozisiyasından yanaşdıqda şəhərin içindəki özü, çölündəki isə yadı təmsil edir. Ona görə padşahın gözdən düşən, xoşuna gəlməyən şəxsləri şəhərdən kənara köçürməsi və ya onları şəhərdən sürgün etdirməsi bununla əlaqədardır. Məsələn, padşah it küçüyü doğan arvadını şəhər kənarında bir xaraba evə köçürdü (5, s. 81); meymunla evlənən kiçik oğlunu şəhər qırağında bir evə köçürdü (1, s. 142), qəhrəmanı yeməyinə bihuşdarı qatıb onu şəhərdən kənara atdırır (1, s. 35).

Şəhər kənarı, adətən, demonik varlıqların yaşadığı məkanlardır. Nağıllara diqqət yetirdikdə demonik varlıqlar bir qayda olaraq, insanlardan, yaşayış yerlərindən uzaqda tək-tənha yaşayırlar. “Qırx qönçə” nağılında Qara div iki dağın arasında meşədə tək imarətdə yaşayır (3,s.88). Qəhrəmanın yad məkana gedərkən evində gecələdiyi qarış obrazı da o dünya varlıqları haqqında təsəvvürlərdən yaranmışdır. Qarının küllükdə eşələnən yerdə təsvir edilməsi, şəhər kənarında tək-tənha yaşaması və sair detallar onun div qarışı surətindən yarandığını deməyə əsas verir. Demonik varlıqlar kimi onun da təbiətində ikilik vardır: həm müsbət, həm də mənfi personaj kimi verilir. Həddindən artıq pulgir olur. Şəhərə yeni gəlmiş qəhrəmanı əvvəl evə qəbul etmək istəmir, amma ovcuna bir kisə pul qoyulduqdan sonra münasibəti tamamilə dəyişir. Qəhrəman onun vasitəsilə şəhərdə baş verən hadisələrdən xəbər tutur, dalınca gəldiyi qızı əldə etməkdə qəhrəmana kömək edir və sair. Demonik varlıqlar üçün xarakterik olan şəhər kənarında yaşamaq sonralar sosial məzmun kəsb etmiş, kasıb, kimsəsiz, cəmiyyət üçün yarasız hesab olunanlar da, şəhər kənarında verilmişlər. Qızının “evi arvad tikər” sözünə acığı tutan padşah onu şəhər kənarında yaşayan Topal Əhmədə ərə verir (5, s.166). Bazarın qırağı qırx lotunu oturduğu yer kimi təsvir olunur (1, s. 35).

Gətirilən nümunələr nağıllardakı məkan elementlərinin çoxsaylı dəyişmə və transformasiyalar keçirdiyini göstərir. Bu dəyişikliklər sayəsində məkan elementləri yeni şəkil almış, müəyyən transformasiyaya uğramışlar, bununla belə ilkin məzmunlarını qoruyub saxlamışlar. Təbii ki, bu inkişaf və dəyişikliklər necə gəldi deyil, bəlli qanunauyğunluqlara söykənir. Məna tutumu eyni olan elementlərin oxşar inkişaf yolu keçmələri, bu dəyişikliklərin bəlli prinsiplərə söykəndiyini deməyə əsas verir. Məkan elementlərinin bu cür dəyişiklik keçirməsini şərtləndirən amillər vardır. Ətraf dünya haqqında təsəvvürlərin inkişafı, ideya-estetik tələblərin dəyişməsi buna uyğun olaraq, məkan elementlərinin də inkişafını şərtləndirmişdir. Məkan elementləri bu inkişafa cavab verərək ilkin məzmununu saxlamaqla forma dəyişikliyinə uğramışlar. Həmin dəyişikliklərin öyrənilməsi nağılların keçdiyi inkişaf yolunu göz önünə sərir, onların arxaik strukturunu üzə çıxarır.

S.Y.Neklyudov epik folklorun təşkilində zaman və məkanın rolundan bəhs edərək yazır ki, təhkiyə formullarının tarixi davamlı olaraq məzmun elementlərinin forma elementlərinə keçidi ilə xarakterizə olunur. Qədim obraz yeni estetik tələbə uyğun olaraq, yenidən funksionallaşır, bununla belə ilkin cizgilərini saxlayır (11, s.182). Azərbaycan nağıllarındakı məkan ünsürlərinin təsvirindən də məlum olur ki, mifoloji dünya modelini formalaşdıran elementlər sonradan kompozisiya ünsürlərinə çevrilmişlər. Bunun nəticəsində o dünya ilə bu dünyanı ayıran məkan elementləri sonralar iki ölkə, iki məmləkət arasında da sərhəd rolu oynamış, o dünya varlıqlarını ifadə edən qara təyini sonralar sosiuma gətirilərək pis əməlli, xəbis niyyətli adamalara şamil edilmiş və sair. Beləliklə, nağıllar dünya haqqında arxaik təsəvvürlərin izlərini özündə saxlayır. Nağıllardakı məkan elementlərinin tədqiqi qədim insanların dünya haqqında təsəvvürlərini öyrənməyə, günümüzə gəlib çatmış bir çox inanc və təsəvvürlərin haradan qaynaqlandığını izah etməyə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, I cild. / Toplayıb tərtib edən: Hənəfi Zeynallı. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
2. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, II cild. / Tərtib edən Məmmədhusəyn Təhmasib. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
3. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, III cild. / Tərtib edən Əhliman Axundov. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
4. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, IV cild. / Tərtib edən Əhliman Axundov. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
5. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, V cild. / Tərtib edən Nürəddin Seyidov. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
6. Баят (Гезалов) Ф. Структура волшебных сказок (На основе материалов азербайджанских сказок). Казан, РЦРТК, 2018, 200 с.
7. Dastanlar və nağıllar / Toplayan H.Əlizadə. I c., Bakı, Azər nəşr, 1937, 434 s.
8. Əlizadə H. Azərbaycan el ədəbiyyatı (Nağıllar), Bakı, Elm və təhsil, 2013, 316 s.
9. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. 3-е изд. М., Наука, 1979, 360 с.
10. Неклюдов С.Ю. Время и пространство в бытине // Славянский фольклор. М., Наука, 1972, с.18-45
11. Неклюдов С.Ю. Статические и динамические начала в пространственно-временной организации повествовательного фольклора // Типологические исследования по фольклору. Сборник статей памяти Владимира Яковлевича Проппа (1895-1970). М., Наука, 1975, с.182-190
12. Пропп В. Я. Морфология сказки. Изд. 2-е. М., Наука, 1969, 168 с
13. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Пространство и время. Вещный мир / Э.Л.Львова, И.В.Октябрьская, А.М.Сагалаев, М.С.Усманова. Новосибирск, Наука, 1988, 225 с.
14. Топоров В.Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. М., 1983, с. 227-284
15. Цивьян Т.В. К семантике пространственных элементов в волшебной сказке (на материале албанской сказки) // Типологические исследования по фольклору. Сборник статей памяти Владимира Яковлевича Проппа (1895-1970). М., Наука, 1975, с.191-213

SUMMARY

Tehrana Khudaverdiyeva

SEMANTIC DESCRIPTION OF SPATIAL ELEMENTS IN AZERBAIJANI FAIRY TALES

In fairy tales, space not only plays the role of a landscape, but also acts as a structural element of fairy tales and performs certain functions in a fairy tale. Therefore, it is impossible to imagine fairy tales beyond the elements of space. The world of fairy tales consists of numerous transformations and changes in spatial elements. This article presents a semantic description of spatial elements in Azerbaijani tales, explains reasons of their formation, defines the functions they play in the structure

of the tale. It was noted that the spatial elements that make up the archaic model of the world were subsequently transformed into structural units and is used in the organization of fairy tales.

Key words: chthonic space, opposite, transformation, semantics, structure, fairy tale

РЕЗЮМЕ

Техрана Худавердиева

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СКАЗКАХ

В сказках пространство не только играет роль пейзажа, но также выступает в качестве структурного элемента сказок и выполняет определенные функции в сказке. Поэтому невозможно представить сказки за пределами элементов пространства. Мир сказок состоит из многочисленных трансформаций и изменений пространственных элементов. В настоящей статье представлено семантическое описание пространственных элементов в азербайджанских сказках, определены функции, которые они играют в структуре сказки. Здесь говорится о трансформации пространственных элементов и причинах порождающих это. Было отмечено, что пространственные элементы, составляющие архаическую модель мира, впоследствии были преобразованы в структурные единицы и участвовали в организации сказок.

Ключевые слова: хтоническое пространство, обратное, трансформация, семантика, структура, сказка

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H. Həşimli

Məqalə daxil olmuşdur: 20 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

AYTƏKİN QƏHRƏMANOVA

Naxçıvan şəhər İ.Qasımov adına Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi

aytekin1962@mail.ru

UOT: 025.4

XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA ŞƏXSİ KİTABXANALAR

Məqalədə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən yaranan şəxsi kitabxanalardan bəhs edilir. Burada Eynəlibəy Sultanovun “Ziyalılar Məclisi”, “Müsəlmanlar İncəsənət və Dram Cəmiyyəti” üzvlərinin köməyi ilə Naxçıvanda kitabxana yaradıldığı haqda məlumat verilir. Bununla yanaşı, məqalədə M.T.Sidqinin, Qurbanəlibəyli Şərifzadənin, Məmmədqulubəy Səfiəğa oğlu Kəngərlinin, Mirzə Mirheydər Nəsirbəyovun, Kamranxanın şəxsi kitabxanaları haqqında da məlumat verilir.

Məqalədə kitabxanalarda bibliografik təsvir və kitabların elm sahələrinə görə düzülüşü, eləcə də Azərbaycanda ilk bibliografik təsvirin məhz Naxçıvanda Eynəlibəy Sultanov tərəfindən yaradılması geniş araşdırılır. Tədqiqi zamanı müəllif, bir sıra yeni elmi nəticələr əldə etmişdir.

Açar sözlər: şəxsi kitabxana, dövrü mətbuat, kitab, jurnal, kitabxana

Qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə malik olan Naxçıvan və onun maarifpərvər ziyalıları bütün dövrlərdə kitaba, elmə, təhsilə böyük maraq göstərmişlər. Mənbələrə əsaslanaraq demək olar ki, IX əsrdən etibarən Naxçıvanda xanəgah, zaviyyələr, dərgah və mədrəsələr nəzdində kitabxanaların ilkin rüşeymləri yaranmış, XII əsrdən etibarən saray və hökmdar kitabxanaları, sonrakı əsrlərdə isə şəxsi kitabxanalar fəaliyyətə başlamışdır.

İlk əvvəllər ictimai müəssisə kimi Naxçıvanda Möminə Xatın və Yusif Küseyir türbələrinin gəlirləri hesabına fəaliyyət göstərən kitabxanalar bütün dövrlərdə aid olduğu cəmiyyətin üzvlərinə xidmət göstərmişdir. Azərbaycanın hər bölgəsində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsi də zaman-zaman yadelli işğalçıların təzyiqlərinə məruz qalmış və xalqımızın mənəvi sərvəti sayılan kitabxanalar talan olunmuş, xalqın yaratdığı qiymətli kitablar dünyanın bir çox yerlərinə aparılmışdır.

Xalqın savadlanmasında, dünyagörüşünün artmasında şəxsi kitabxanalar müstəsna rol oynamışdır. Belə kitabxanalardan biri Eynəli bəy Sultanovun Naxçıvanda açdığı qiraətxanadır.

1883-cü ildə gimnaziyanı qurtarıb Naxçıvana qayıdan Eynəli bəy Sultanov burada “Ziyalılar məclisi”, “Müsəlman İncəsənət və Dram Cəmiyyəti” kimi mədəni-maarif mərkəzlərinin təşkilatçısı, yerli ziyalılar dəstəsinin müəllimi və tərbiyəçisi olmuşdur. Eyni zamanda “Ziyalı məclisi”nin üzvlərinin köməyi ilə bir sıra əməli tədbirlərin həyata keçirilməsinə çalışmış, 1907-ci ilin avqust ayında onun təşəbbüsü ilə Naxçıvanda qiraətxana açılmışdır. Eynəli bəy Sultanov rus və Qərbi müəlliflərinin əsərlərini, eyni zamanda bədii, fəlsəfi və tarixi əsərləri çox oxuyur və kitabxananın fondunu zənginləşdirirdi. Onun kitabxanasında Şekspir, Şlosser, Dreper və digər xarici yazarların əsərləri ilə yanaşı, doğma ədəbiyyat nümunələrindən Vaqifin, Zakirin, Nəbati və Axundovun, Aşıq Abbas Tufarqanlımın əsərləri, həmçinin Azərbaycan dastanları da var idi.

Ziyalıların maariflənməsində mühüm rol oynayan bu kitabxananın fəaliyyətinə qaragüruhçu dəstələr təsir göstərirdilər. Onlar maarifpərvər qüvvələri xalqın gözündən salmaq istəyirdilər. Qiraətxananın açılması üçün Eynəli bəy Sultanov tərəfindən guya camaatdan yığılan pulların mənimsənildiyini iddia edənlər mətbuatda çıxış etməkdən də çəkinmirdilər. “Tazə həyat” qəzetinin 1907-ci il 14 sentyabr tarixli 120-ci nömrəsində qiraətxana üçün yığılan pulların Eynəli bəy Sultanov tərəfindən zorla ələ keçirilib mənimsənilməsi qeyd olunur. Ancaq bu maarifpərvər, xalqını sevən insan

çox gözəl bilirdi ki, həmin adamlar camaatdan qiraətxana üçün toplanan pulu mənimsəyərək qiraətxananı iqtisadi cəhətdən boğmaq istəyirlər. Səbəb aydın idi o qara qüvvələr adamların maarifləməsinə hər yol ilə maneə olub, qiraətxananın fəaliyyətinin dayandırılmasını istəyirdilər. Eynəli bəy Sultanov köhnəpərəstlərin belə bir çirkin niyyətdə olduqlarını vaxtında hiss edərək onların istəklərini puç etmişdir. “Tazə həyat”ın 16 sentyabr tarixli 121-ci nömrəsində dərc olunan feilyetonda E.Sultanov üstüörtülü şəkildə təhqir olunmuşdur ki, bu da Naxçıvanın tərəqqipərvər ziyalılarının kəskin etirazları ilə qarşılanmışdır. Qaragüruhçuların ağızlarını birdəfəlik yummaqdan ötrü Əliqulu Nəcəfov “Tazə həyat”ın redaksiyasına etiraz məktubu göndərmişdir. Qəzet onun məktubunu özünün 28 sentyabr tarixli 132-ci nömrəsində “Tazə həyat”ın 121-ci nömrəsinə etiraz” sərlövhəsi ilə dərc etmişdir. Əliqulu Nəcəfovun qaragüruhçulara layiqli cavabı olan məktubu tərəqqipərvər ictimaiyyətin fikir və mövqeyini müdafiə etmişdir.

Eynəli bəy Sultanov kitabxanasında olan kitabları Naxçıvanın o zamankı tərəqqipərvər gənclərinə layiqincə təbliğ edirdi. Naxçıvanın başqa ziyalıları kimi Cəlil Məmmədquluzadə də ondan çox şey öyrənmişdi. Bunu o, Eynəli bəy Sultanova yazdığı məktublarda birində etiraf edirdi: “Həmin Eynəli qardaşım qırx il bundan qabaq yanımda oturub, cavanlıq həvəsiylə oxuduğu kitablardan, rus maarifindən, Avropa əhli-qələmlərindən şirin-şirin və bəzən də yanıqlı-yanıqlı söhbətlər edərdi”. Sonra ədib dostuna müraciət edir: “O qədər məni özünə qulaq asdırdın ki, məni doğurdan da maarif aləminə daxil elədin”(4. s.51-52).

Qeyd etmək lazımdır ki, E.Sultanov Naxçıvanda kitabxana açmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda kitabxanada biblioqrafik işi mükəmməl təşkil etmişdir. Bunu onun “Qeyd dəftəri”nin təhlili zamanı aydın görmək olur. Dəftərdə Uşakovun “1828-1829-cu illərdə Asiya Türkiyəsində gedən hərbi döyüşlərin tarixi” (1843, I hissə) kitabından geniş sitatlar, Şantepi de-lya Sosseyin “Rəsmli din tarixi” əsərinin I cildindən Məhəmməd peyğəmbər haqqında böyük bir parça, Şopenhayer və İ.Xoneliçdən sitatlar verilir. Eynəli bəy Sultanov N.V.Qoqolun “Ölü canlar” əsərinin epiqrafını eynilə dəftərə köçürmüşdür (4.s.54).

Eynəli bəy Sultanov məqalələri oxumaqla yanaşı, onların biblioqrafik təsvirini də vermişdir. O, “Əkinçi” qəzetinin komplektini əldə edib oxumuş və bütün nömrələrin daxilindəki məqalələrin hər birinin ayrı-ayrılıqda biblioqrafik təsvirini də vermişdir. Azərbaycanda bu təsvir dövrü mətbuat biblioqrafiyası sahəsində bizə məlum olan ilk təsvirdir.

Həmin təsvir haqqında konkret təsəvvür yaradan “Əkinçi” qəzetinin məqalələrindən birinin qısa məzmununa nəzər salaq: “№12, 9 iyun. Avropanın tərəqqisinin əsas səbəbi, təhsildən əlavə azadlıqdır. Bizdə azadlıq yoxdur. [...] Biz hamımız köləyik və i.a” (s.21). (4. s.122) Göründüyü kimi, hələ XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda E.Sultanov tərəfindən yaranmış biblioqrafik təsvirin müasir dövrümüzdə kitabxanalarda istifadə edilən təsvir qaydasına müəyyən oxşarlığı vardır.

Eynəli bəy Sultanov biblioqrafik təsvirlə yanaşı, eyni zamanda yazdığı məqalələrə dair tövsiyə xarakterli biblioqrafik məlumat da vermişdir. O, 1892-ci il 31 yanvar tarixdə “Novoye obozreniye” jurnalında dərc olunan “Biblioqrafiya” məqaləsində Puşkinin məşhur “Balıqçı və balıq haqqında nağıl”ının Azərbaycan dilində nəzm formasında İrəvan gimnaziyasının Azərbaycan dili və müsəlman şəriəti müəllimi C.Köçərlinski tərəfindən tərcümə edilməsi, kitabın ölçüsü, səhifəsi və qiyməti haqqında məlumat verilir. Bununla yanaşı, Köçərlinskinin bu tərcüməsinin kiçik və yuxarı yaşlı uşaqlar üçün tərcümə edildiyini açıqlamaqla yanaşı, onlar üçün öz ana dillərində yazılan və müəyyən əxlaqi nəticəsi olan bu kitabın oxunmasının faydalı olduğu haqqında ətraflı məlumat verir (E.Sultanov s.25).

Ordubadda şəxsi kitabxanası olan görkəmli maarifpərvər ziyalı olan Məhəmməd Tağı Sidqi 1894-cü ilin noyabr ayında Ordubaddan Naxçıvana gəlir və yerli maarifpərvər zədəganların köməkliyi ilə “Tərbiyə” məktəbinin əsası qoyulur. Məktəbin nəzdində özünün şəxsi kitabxanasını yaradır. Sidqi Ordubaddan gələrkən kitabxanasının bir hissəsinə də özü ilə bərabər Naxçıvana gətirmişdir. Sidqinin şəxsi kitabxanasında mühafizə edilən nadir kitablardan maarifçi ziyalılar, müəllim və şagirdlər istifadə edib faydalanmışlar. C.Məmmədquluzadə, Qurbanəli Şərifzadə, Cümşüd-Paşa Sultanov, Mirzə Cəlil Şürbi və başqaları tez-tez məktəbə gəlib, Sidqinin ədəbi-pedaqoji

söhbətlərini dinləmiş, bədii əsərləri və kitabların müzakirəsini keçirmiş, müxtəlif ölkələrdən gətirilmiş qəzet və jurnalları oxuyub məlumatlanmışlar. Məktəbdə həmçinin yerli ziyalıların iştirakı ilə 1889-cu il, 26 may tarixində rus şairi A.S. Puşkinin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə yubiley gecəsi keçirilmişdir. Gecədə M.T.Sidqinin Puşkinin mövqeyini şəhr edən İmpərqəys, Firdovsi, Xaqani, Nizami, Nəvai, Namiq Kamal kimi Şərq klassikləri ilə birlikdə Homer, Şekspir, Volter, Şiller, Höte, Karamzin, Krilov, Qriboyedov, Alferdde Müsse və Sülli Prüdomun da adını çəkib onlar haqqında xeyli biblioqrafik məlumat verir.

Əziz Mirəhmədova əsaslanıb deyə bilərik ki, Sidqinin şəxsi kitabxanasının siyahısına yüz iyirmi adadək kitab daxil idi. Ə.Mirəhmədov yazır: “O zaman üçün bu bir o qədər böyük rəqəm olmasa da, əyalət şəhəri Naxçıvanda kitab ticarətinin o zamankı vəziyyəti və kitabxana sahibinin maddi imkanları baxımından çox kiçik rəqəm də sayılmamalıdır”. (4. s.86).

Sidqinin kitabxanasında kitablar elm sahələrinə görə təsnifləşdirilmişdir. Şərqə aid ədəbiyyatlar ictimai elmlərin bu sahələrinə aiddir: bədii ədəbiyyat (külliyyatlar, dramaturgiya, romanlar, uşaq ədəbiyyatı və s.), dilçilik əsərləri və dil-ədəbiyyat dərsləkləri eyni zamanda digər elm sahələri etika, coğrafiya, astronomiya, tarix, pedaqogika, metodika, dini ədəbiyyat və s. Onun kitabxanasında dilçilik, fəlsəfə, etika və tarixə dair kitablar üstünlük təşkil edirdi.

İ.Həbibbəyli də M.T.Sidqinin “Məktəb hekayələri” adlı kitabında Sidqinin kitabxanasında olan kitabların adlı siyahısını vermişdir. Bu siyahıda elmin bütün sahələrinə dair kitablar əks olunmuşdur.

Əlyazmaları İnstitutunun fondunda, M.T.Sidqinin şəxsi arxivində saxlanılan siyahıdan aydın olur ki, maarifçi yazıcının kitabxanasında Şərq ədəbiyyatı klassiklərinin, ədibin müasirlərinin əsərləri, dərsləklər, tarixi-dini ədəbiyyat toplanmışdır. Buraya Firdovsinin “Şahnamə”si, Sədinin “Külliyyat”ı, Nəvai, Vəfai, Talibi, Məğribi, S.Ə.Şirvaninin divanları, M.Ə.Talıbovun “Kitabi-Əhməd”, “Əxlaqimöşsinin” kimi bədii əsərləri, Tusinin “Əxlaq-Nasiri” didaktik traktatı, A.O.Çernyayevski ilə S.Vəlibəyovun “Vətən dili”, R.Əfəndiyevin “Uşaq bağçası”, “Bəsirətül-ətfal” dərsləkləri, habelə müəllifləri qeyd olunmayan “Qiraət kitabı”, “Risaleyi-əxlaq”, “Lügəti-Quraniyyə”, “Qiraəti-fənniyyə”, “Yeni hesab” (I-III hissələr), “Rəhbər-tədris və tərbiyə”, “Təlimi-qiraət”, “Ayineyi-nəsihət” qəbilindən olan dərs vəsaitləri və coğrafi ədəbiyyat daxildir (1. s.205).

M.T.Sidqinin kitabxanasında kitablarla yanaşı, dövrü mətbuat materialları daha çox üstünlük təşkil edirdi. Bu haqda Ə.Qədimov yazır: “Bu dövrdə Sidqi Naxçıvanda maarif və mədəni həyatı dirçəltmə üçün şəhər bələdiyyə idarəsinin nəzdində ziyalılar üçün bir qiraətxana təşkil edir və əcnəbi ölkələrdə nəşr olunan mətbuat orqanlarının redaksiyaları ilə məktublaşib xarici qəzetlərin Naxçıvanın bələdiyyə qiraətxanasına göndərilməsinə nail olmuşdur. Bu barədə Sidqi tez-tez İrəvana - dostu Qurbanəli Şərifzadəyə məktub yazır və ona Naxçıvana göndərilən xarici qəzetlərin Naxçıvana göndərilməsi işində fəallıq göstərilmirdi. O, 29 dekabr 1903-cü il tarixli məktubunda “Sultani-İran” qəzetinin müdirindən Naxçıvan şəhər klubunun qiraətxanasına il yarımliq abunə üçün qəzet göndərilməsini xahiş edirdi (4. s.105).

Naxçıvan bələdiyyə idarəsinin nəzdində yardılan qiraətxana nəinki Naxçıvanda, həmçinin xarici ölkələrdə də adı çəkilmirdi. Belə ki, Misirdə çıxan “Cöhrənüma” qəzetinin müdiri 1906-cı ildə Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı məktubundan məlum olur ki, o, M.T.Sidqinin ölümündən və Naxçıvan qiraətxanasının pis vəziyyətindən çox narahat olduğunu bildirir: “... Amma o nakam cavanın ölümündən (M.T.Sidqi nəzərdə tutulur- Ə.Q.) və qiraətxananın pis aqibətindən ki, işarə etmisiniz, çox kədərliyə və göz yaş tökdük” (4 s.107).

Naxçıvanda digər şəxsi kitabxanalardan biri də Qurbanəli Şərifzadənin Naxçıvan bələdiyyə idarəsi nəzdində açdığı qiraətxanadır. Q.Şərifzadə 20 may 1906-cı ildə “Naxçıvandan məktub” başlığı altında ilk məqaləsini yazmış, çap olunması üçün “İrşad” qəzetinə göndərmişdir. O, məqalədə Q.Şərifzadə vəkillər məclisinin təşəbbüsü ilə oxucular üçün qiraətxana yaradıldığını bildirir və yazırdı: “Bir qiraətxana təsis olundu. İstanbuldan, Misirdən, Hindistandan və Rusiyadan türki, farsı və rusi lisanlarında ruznamələr iştirak olundu. (3 s.26) O, bu qiraətxananın çox çətinliklə yarandığını, lakin mədəniyyətin rişəsi olduğunu söyləyirdi.

Q.Şərifzadənin təşəbbüsü ilə açılan Naxçıvan Bələdiyyə qiraətxanasına Bakıda Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən nəşr olunan “Kaspi” qəzeti, Hindistanın Kəlküttə şəhərində nəşr olunan “Həblül-mətin” qəzeti, Misirin Qahirə şəhərində nəşr olunan “Sürəyya”, “Pərvəriş”, “Əl-hilal”, “Hikmət”, “Çöhrənüma” qəzetləri, Kırında Bağçasarayda nəşr olunan “Tərcüman”, “Tərcümani-həqiqət” qəzetləri, İranın Buşəhr, Təbriz, Tehran şəhərlərində nəşr olunan “Nasiri”, “Müzəffəri”, “Sultaniye-İran”, “Ədəb”, “Sərvəri-fünun” və s. qəzetlər göndərilmişdir.

Əsgər Qədimov “Qurbanəli Şərifzadənin həyatı və yaradıcılıq yolu” kitabında Naxçıvan bələdiyyəsi qiraətxanası haqqında dəyərli məlumatlar verir. Q.Şərifzadənin Şərq mətbuatı orqanlarının redaktor və nasirlərinə yazdığı məktubların içərisində Bolqariyanın Sofiya şəhərində nəşr olunan “Qeyrət” qəzetinin müdirinə yazdığı məktudən məlum olur ki, o, Naxçıvan qiraətxanasına gətirdiyi qəzetləri abunə üçün sifariş verməzdən əvvəl onların ideya istiqaməti ilə tanış olmuş. Odur ki, o, sifariş verdiyi qəzetlərdən əvvəlcə bir nüsxə alıb və millət üçün faydalı olduğunu qiraətxanada müzakirə etdikdən sonra qəzetlərə abunə yazılışına başlayırdı. Ə.Qədimovun apardığı araşdırmalar içərisində diqqətimizi çəkən Q.Şərifzadənin Sofiyada çıxan “Qeyrət” qəzetinin redaksiyasına yazdığı məktubudur. Məktubda yazılır: ”Sofiyada “Qeyrət” cəridəsinin müdiri-möhtərəm həzrətlərinin mülahizəyi-aliyyələrinə!

Fi-5 zihəcətül-həram 1320; 20 mahe-fevral 1903.

Qafqaz məmləkəti İrəvan quberniyası.

Naxçıvan şəhərinin klubi-bələdiyyə rəisi tərəfindən.

İzzətli əfəndim həzrətləri!

Cərideyi-mübarəkənizdən bir nüsxə nümunə olaraq Naxçıvan şəhərinin kitabe-bələdiyyə isminə göndərməyinizi təmənna və rica edirik ki, mülahizə və müşavirədən sonra cəridənizdən bir sənəlik qiymətinin inzimamı ilə məktubən idarənizə işarə və iradə olunacaqdır. İşbu məktubun visulindən sonra cəridənin irsalı bəndə ədami-təxiri rica olunur. Rəisi-idareyi-klub”. (2. s.155)

Q.Şərifzadə kitabxanaya təkcə milli-azadlıq ideyalarının təbliği ilə mütaliəni genişləndirmək üçün təkcə dövrü mətbuatı deyil, eyni zamanda müxtəlif növ çap əsərlərinin, xüsusilə də kitabların Naxçıvana gətirilməsində uğurlu addımları olmuşdur. Onun Mirzə Həbib Cavad oğlu Zeynalov Şirvaniyə yazdığı məktubları və Mirzə Həbibin ona yazdığı cavab məktubları da diqqəti cəlb edir. Qurbanəli Şərifzadə Mirzə Mülkümxanın “Şeyx və vəzir” əsərini əldə etmək məqsədilə Həbib Zeynalovla məktublaşmışdır. Və çətinliklə də olsa həmin kitabı əldə edib M.T.Sidqi, Molla Mahmud Cakərlə birgə bir ay müddətində üzünü köçürüb poçt vasitəsilə Tiflisə göndərmişdir. Üzü köçürülən kitabda təkcə “Şeyx və vəzir” əsəri deyil, onunla yanaşı, 18 əsərin adı da daxil edilmişdir. Bu əsərlərin içərisində M.F.Axundovun fəlsəfi əsərlərindən fars dilində olan parçaları da var idi. Q. Şərifzadənin kitabxanasında Təbrizdə daş çapı ilə buraxılmış kitablar, rus və dünya klassiklərinin əsərləri də yerləşirdi.

Misirin Qahirə şəhərində nəşr olunan “Çöhrənüma” qəzetinin müdiri 1904-cü ilin aprel ayında Q.Şərifzadəyə göndərdiyi məktubda Sidqinin vəfatından kədərləndiyini bildirir və onun ölümündən sonra Naxçıvan qiraətxanasının cansıxıcı aqibətindən narahatlığını bildirmişdi.

İrəvanda şəxsi kitabxanası olan ziyalılardan biri də naxçıvanlı Məmmədqulu bəy Şəfi ağa oğlu Kəngərlidir. Ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov Məmmədqulu bəy Kəngərlinin İrəvanda şəxsi kitabxanasında üç yüz cildə yaxın kitabın olması haqqında fikirlər söyləyir: “Onun oxuduğu əsərlər arasında əsas yeri hüquqa dair ədəbiyyat tuturdu” (5. s.116). Bu kitabxananın ən fəal üzvlərindən biri də Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə oxuduğu kitabların səhifəsində bəzi qeydlər də etmişdir. Onun ən çox oxuduğu ədəbiyyatlar hüquqa dair idi. Kəngərlinin köməkliyi ilə C.Məmmədquluzadə dava vəkilinə hazırlayırdı. Sonradan bu kitabxana İrəvan məktəblərinin birinə bağışlanmışdır.

İsa Həbibbəyli Məmmədqulubəy Şəfi ağa oğlu Kəngərlinin şəxsi kitabxanası barədə dəqiq məlumat verir:” Bu faktlar M.Kəngərlinin “300 cildə ibarət” ibarət olan şəxsi kitabxanası üç bölmədən təşkil olunmuşdur. Burada müəllimlər üçün 41 adda 42 cild, şagirdlərin istifadəsindən ötrü 247 adda 152 cildlik kitab olmuşdur. Kitabxanada 10 adda 70 ədəd dərslük var idi. Ümumi kitab fondu

298 adda 263 cildlik kitablardan təşkil olunmuşdur. İ.Həbibbəyli yazır: “Deməli, indiyə qədərki “300 cildlik kitab” göstəricisi təxminidir. Bu rəqəm kitabların cildindən çox adına (298) yaxındır” (1.s.153)

Musa Quliyevin “Məşhur xeyriyyəçi” məqaləsində Mirzə Heydər Nəsirbəyovun XX yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvanda çox nüfuzlu ağsaqqal, eləcə də Rusiya imperiyasında ən varlı şəxslərdən biri olması haqqında ətraflı məlumat verir. Mirzə Heydər Nəsirbəyovun Xan dikində olan mülkündə bir otağını kitabxana etmişdi. O, “Molla Nəsrəddin” jurnalına abunəçi idi. Çox təssüflər olsun ki, 1920-ci ildə onların var-dövlətləri ilə birgə kitabxanaları da dağıtmışlar.(7.Şərq qapısı, 2009 11 fevral)

Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinin banisi, görkəmli yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin kitabxanası olmuşdur ki, bu haqda akademik İsa Həbibbəylinin “Cəlil Məmmədquluzadə” adlı kitabında məlumat verilir. Hətta onun əsərlərini də oxuduqda məlum olur ki, ustad sənətkar nəinki Şərq mütəfəkkirlərinin, eyni zamanda Qərb yazıçılarının və filosoflarının əsərləri olmuşdur. Onun kitabxanasında Lev Tolstoyun, M.F Axundovun, Dobrolyubovun və digərlərinin əsərləri örnək olacaq kitablardı. Hətta İ.Həbibbəyli C.Məmmədquluzadənin kitabxanasında olan kitabların şəklini çəkib öz kitabında əks etdirmişdi.

1907-ci ildə Naxçıvan şəhərinin “Söyüdlü” məhəlləsində indiki “İstiqlal” küçəsində Kamranxan tərəfindən şəxsi kitabxana yaradılmışdır. Kitabxananın müdiri vəzifəsində Əkbərov Məhəmməd işləmişdir. Kitabxanaya üzv olanlar ildə 10 manat pul verməli idilər. Kitabxanadan kitab aparanların adı qeyd dəftərinə yazılırdı. Kitabxanaya üzvlük haqqı vaxtılı-vaxtında verilmədiyə üçün 1909-cu ildə bağlanır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın mədəni mərkəzlərindən biri olan Ordubadda 1906-cı ildə M.S.Ordubadi, M.T.Sidqi və Mirzə Abdinin təşəbbüsü ilə o zaman Ordubadda mövcud olan “Cəmiyyət” tərəfindən qiraətxana yaradılmışdır. Bu cəmiyyətin üzvləri içərisində M.S.Ordubadi, Mirzə Adil, Mirzə Sadiq, Mirzə Salman, Mirzə Ələsgər oğlu Məhəmməd, Məşədi Əsgər Həsənzadə, Mirzə Cəlil Salehzadə kimi qabaqcıl fikirli ziyalılar var idi. Cəmiyyət şəhər əhalisi arasında maarif və mədəniyyəti yaymaq üçün bir qiraətxana açmaq qərarına gəldi (2, s.91-94).. Qiraətxananı təşkil etmək üçün ilk növbədə vəsait toplandı. Sonra şəhər polis idarəsinə müraciət olundu. Pristav Terpalevski ziyalılardan müraciətinə müsbət cavab verdi. Qiraətxana Mirzə Adilin evində yerləşdirildi. Qiraətxananın açılmasını şəhər əhalisi sevinclə qarşılayan şəhər ziyalıları qiraətxana üçün xeyli kitab, jurnal və qəzet toplamışdılar. Qiraətxanaya Azərbaycan və rus dilində “Hümmət”, “Yoldaş”, “Təkamül”, “İrşad”, “Nur”, “Həbubul-mətin”, “Naşa jizn” və s. qəzetləri alınmağa başlandı. Qiraətxananın yanında bir qiraət dərnişini təşkil edilmişdir. Dərnişik üzvləri üçün qəzet oxunurdu. Qəzet oxumaq üçün idarə işçiləri, ziyalılar, hətta bağbanlar da qiraətxanaya toplaşmışdılar. Qəzetlər ucadan oxunurdu. Sonradan polis ziyalılardan bir yerə toplaşib qəzet oxumalarına icazə vermədi. Qiraətxanada “Naşa jizn”, “Hümmət” kimi inqilabi qəzetlərə böyük tələbat var idi. Qiraətxananın müxtəlif forma və üsullarından istifadə edilərək yerli əhali arasında qəzetlər oxunub müzakirə edilirdi. Qiraətxana qısa bir zamanda əhalinin ən çox gəldiyi, onun kitab və qəzetlərindən bəhrələndiyi bir müəssisəyə çevrilmişdi. 9 il fəaliyyət göstərən qiraətxana 1914-cü ildə hökumət tərəfindən bağlandı.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvanda maarifpərvər qüvvələr Naxçıvan əhalisinin savadlanması uğrunda bacardıqları qədər fəaliyyət göstərmiş və cəmiyyətin savadlanmasında əsas rol oynayan kitabxana və qiraətxanalar açmış və dəyərli ədəbiyyatla zənginləşdirmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri. Naxçıvan, Əcəmi, 412 s.
2. Xələfov A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi. II hissə. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 550 s.
3. Qədimov Ə. Qurbanəli Şərifzadənin həyatı və yaradıcılıq yolu. Bakı, Elm və təhsil, 2009, 251 s.
4. Qədimov Ə. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və yaradıcılığı. Bakı, Çarşıoğlu, 2004, 151 s.

5. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, Yazıçı, 1980, 415 s.
6. Sultanov E. Məqalələr. Naxçıvan, Əcəmi, 2017, 281 s.
7. Şərq qapısı, 11 fevral 2009

SUMMARY

Aytekin Kaghramanova

AT THE END OF THE XIX AND AT THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY PERSONAL LIBRARIES IN NAKHCHIVAN

The article deals with the libraries established by some people in late XIX and Early XX century. There were established the private libraries by the help of prominent figures of Nakhchivan Eynely bey Sultanov's "Enlightenment Community", members of the "Muslim's Art and Drama Community" M.T.Sidgy, Gurbanaly Sherifzadeh, Mammadgulu bey Shefiaga oglu Kengerly, Mirze Mirheyder Nesirbeyov and Kamran khan.

There have been described that, the libraries were compiled according to the bibliographic description and the fields of science, and also it is said that the first bibliographic description in Azerbaijan was established by Eynely bey Sultanov.

Key words: private library, periodicals, book, magazine, library

РЕЗЮМЕ

Айтекин Гахраманова

В КОНЦЕ XIX И В НАЧАЛЕ XX ВЕКА ЛИЧНЫЕ БИБЛИОТЕКИ В НАХЧЫВАНЕ

В статье говорится о создании отдельными лицами в конце XIX и в начале XX века личных библиотек в Нахчыване. Здесь даётся сведение об открытии библиотеки «Кружок образованных» со стороны Эйналибека Султанова, и о создании библиотеки с помощью членов «Искусства и Общества Драма Мусулмани» в Нахчыване. Одновременно здесь упоминается и о личных библиотеках М.Т.Сидги, Гурбаналибек Шерифзаде, Мамедкулибек Кенгерли Сефиагаоглы, Мирза Миргайдар Насирбекова, Кямранхана и тд.

В статье широко исследуются библиографические описания библиотек, расположение книг по научным направлениям, одновременно и впервые в Азербайджане о создании библиографических описаний, которые совершил Эйналибека Султановым в Нахчыване. При исследовании выявлены ряд научных результатов.

Ключевые слова: собственная библиотека, периодическая публикация, книга, журнал, библиотека

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Nəşimli

Məqalə daxil olmuşdur: 29 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

KÖVSƏR ABBASOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82.09

AZƏRBAYCAN – ALMANİYA SİYASİ VƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ

Almaniya 1991-ci il dekabrın 12-də Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk qərb dövləti oldu. 1992-ci il fevralın 20-də isə bu iki dövlət arasında rəsmi diplomatik münasibətlər quruldu. Tezliklə, yəni 1992-ci il iyun ayında Almaniyanın Bonn şəhərində Azərbaycan səfirliyi açıldı.

1996-cı il iyulun 1-də Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev AFR-ə rəsmi səfəri baş verdi. Səfər gedişində Heydər Əliyev Almaniyanın prezidenti Roman Hersoq, federal kansler Helmut Koll, Xarici İşlər naziri Klaus Kinkel və digərləri ilə görüşlər keçirilmişdi. AFR rəhbərləri Azərbaycana üç istiqamətdə dəstək verməyə razılıq bildirdilər:” N.Babayeva Alman – Azərbaycan əlaqələri. səh. 5s”

Qərb dövlətləri arasında AFR Azərbaycana həmişə dəstək verməyə hazır olan dövlətdir. Bu mənada Almaniya ilə münasibətlərimizin gələcəkdə daha da inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan ədəbiyyatı alman alim, yazıçı və tərcüməçilərinin həyatında, onların tanınmasında böyük rol oynamışdır.

Açar sözlər: münasibət, beynəlxalq təşkilat, dəstək, ədəbi əlaqə, mədəni əlaqə, dostluq əlaqəsi, ayı heykəli, Qarabağ problemi

Almaniya 1991-ci il dekabrın 12-də Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk qərb dövləti oldu. 1992-ci il fevralın 20-də isə bu iki dövlət arasında rəsmi diplomatik münasibətlər quruldu. Tezliklə, yəni 1992-ci il iyun ayında Almaniyanın Bonn şəhərində Azərbaycan səfirliyi açıldı.

1993-cü ilin ikinci yarısından Azərbaycanla Almaniya arasında münasibətlər daha intensiv inkişaf etməyə başladı. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev 1993-cü ilin dekabrında AFR Bundeştaqının Qafqaz üzrə komissiyasının sədri V.Vimmeri, 1994-cü ilin martında Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin Şərqi Avropa və MDB ölkələri siyasi idarəsinin müdir müavini E.Fon Ştudnitsi, 1995-ci il avqustun 21-də ATƏT-in Minsk qrupundakı AFR nümayəndəsi F.Lambaxı qəbul etmişdir. Bu görüşdə əsas müzakirə obyektı Dağlıq Qarabağ münaqişəsində beynəlxalq təşkilatların və böyük dövlətlərin rolu olmuşdur.

1996-cı il iyulun 1-də Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev AFR-ə rəsmi səfəri baş verdi. Səfər gedişində Heydər Əliyev Almaniyanın prezidenti Roman Hersoq, federal kansler Helmut Koll, xarici işlər naziri Klaus Kinkel və digərləri ilə görüşlər keçirilmişdir. AFR rəhbərləri Azərbaycana üç istiqamətdə dəstək verməyə razılıq bildirdilər:

- Azərbaycanın Avropa ailəsinə inteqrasiyasının dəstəklənməsi;
- Azərbaycanda Avropa modeli dövlət quruculuğuna yardım;
- Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı şərti ilə həlli.

1999-cu il may ayının 6-da Milli Məclisin spikeri M.Ələsgərov Avropa Təhlükəsizliyinin İnkişafı Məsələləri ilə məşğul olan Xüsusi Tapşırıqlar üzrə səfiri F.Lambaxı qəbul etmişdi. Görüşdə M.Ələsgərov səfirə Qarabağ münaqişəsinin tarixi və Azərbaycanın siyasi durumu haqqında məlumat vermişdir. 2001-ci il oktyabrın 29-da Azərbaycanın AŞPA-dakı nümayəndə heyəti ilə Almaniya Bundeştaqının Almaniya – Qafqaz qrupunun rəhbəri X.Lerxer arasında görüş keçirildi. Görüşdə xanım Lerxer Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbul olunmasından sonra vəziyyətin nə dərəcədə dəyişdiyi ilə maraqlanmışdı. Bu görüşlər Azərbaycan ilə Almaniya arasında parlamentlərarası və

təşkilatlardaxili əlaqələrinin inkişafına daha bir sübutdur. (Həsən Sadıqov. “Almaniya Respublikası ilə mədəni əlaqələr”).

2003-cü il oktyabrın 15-də keçirilmiş prezident seçkilərində qalib gələn prezident İlham Əliyev 2004-cü il avqustun 24-də AFR-ə rəsmi səfər etdi. Səfər zamanı İlham Əliyev AFR-in prezidenti Horst Koler, federal kansler Gerhard Şröder, Xarici İşlər Naziri Yoşka Fişerlə görüşmüş, bir sıra mühüm məsələləri, xüsusilə də Qarabağ münaqişəsini müzakirə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, prezidentimizin Almaniyaya səfəri Ermənistanda ciddi narahatlıqla qarşılanmışdır.

Qərb dövlətləri arasında AFR Azərbaycana həmişə dəstək verməyə hazır olan dövlətdir. Bu mənada Almaniya ilə münasibətlərimizin gələcəkdə daha da inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan ədəbiyyatı alman alim, yazıçı və tərcüməçilərinin həyatında, onların tanınmasında böyük rol oynamışdır. Bunlara misal olaraq, müxtəlif illərdə görülən yaradıcılıq işlərini təqdim etmək istərdim ki, bunların hər biri gələcəkdə ayrılıqda dərin elmi axtarışlar tələb edir. Belə ki, Horst Vilfird Brand 1958-ci ildə Mirzə Fətəli Axundov haqda monoqrafiya yazaraq onu Şərqi Mülleri adlandırır. Fritz Meyer isə Məhsəti Gəncəvi barədə kitabını 1963-cü ildə Visbadendə çap etmişdir. 1972-ci ildə XIX əsr Azərbaycan satirik ədəbiyyatı haqqında Berlində çıxan “İslam” jurnalında məqalə çap edilmişdir. Herbert V.Duda 1933-cü ildə Leypsiqdə “Fərhad və Şirin” poemasını tərcümə etmişdir. Yoaxim Haym 1958, Valter Ruben isə 1944-cü illərdə “Kitabi Dədə Qorqud” haqqında monoqrafiyalarını çap etdirmişdilər. 1920-ci ildə M.F.Axundovun “Vəzir xani Lənkəran” əsəri alman dilində tərcümə edilmişdir. Hamburqlu şərqşünas Barbara Fleminq türk dilində Nizaminin əsərlərində “Fərhad və Şirin” haqqında araşdırmalarını 1965-ci ildə Visbadendə dərc etdirmişdir. Müəllif “Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft” cəmiyyəti ilə sıx əlaqə saxlayaraq bu sahədə çalışmışdır. 1913-cü ildə çap olunmuş ensiklopediyada Xaqani öz lazımı yerini tapmışdır. M.F.Axundov haqqında Berlində çap olunan “İslam” jurnalında məqalə çap olunmuşdur. 1930-cu ildə Berlində 75 Azərbaycan bayatısı tərcümə edilmişdir. 1971-ci ildə Nizami poeziyası haqqında “Musiqi və poeziya” adlı kitab Leypsiqdə çap olunmuşdur. Yoxanes Müthens “Fridrix Bodensdtet və Mirzə Şəfi Vazeh” kitabını 1970-ci ildə Münxendə yazmışdır. Münxendə yaşayan Anna Şmid, F.Bodensdtetin yaradıcılığını öyrənən dəyərli alimlərdən biridir. Professor A.Bayramovun dediyinə görə, keçən ilə qədər Bodensdtet nəslinin nümayəndələri Villix və Münxen şəhərlərinin yaxınlığında yaşayırdılar. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin dostu, islamı qəbul etmiş alman yazıçısı Hörst Əhməd Şmidt Azərbaycanla 1966-cı ildən əlaqə saxlayır və Azərbaycan ədəbiyyatına aid bir neçə əsər çap etdirmişdir. Hazırda “Kitabi - Dədə Qorqud” üzrə yaradıcılıq fəaliyyəti davam etdirir.

Ümumiyyətlə, XIX əsr Almanların Azərbaycana öyrənməsində əsas yer tutur. 1886-cı ildə M.F.Axundovun “Molla İbrahim Xəlil kimyagər” əsəri alman dilində tərcümə olunub, “Asiya” jurnalında çap edilmişdir.

1889-cu ildə “Müsyö Jordan” əsəri alman dilinə tərcümə edilir və Vyanada çap olunur. (R.Məmmədov “Mədəni Əlaqələr tarixindən” səh. 23).

R.Emmer “Qafqaz xalqları” əsərində Azərbaycan xalqından bəhs edir və öz fikrini deyir: “Bütün bu sadalanan tarixi faktlar keçmiş zamanlarda alman alimlərinin Azərbaycan şair və yazıçılarından əsərləri ilə yaxından tanış olmaları bir daha sübut edir ki, iki xalqın dostluğu qədim tarixə malikdir. Eyni zamanda, qeyd etmək istərdim ki, mənə bəlli olan və bəllin olmayan Almaniya kitabxanalarında, qalereya və muzeylərində saxlanılan əsərlər hər biri gələcəkdə böyük elmi axtarışlar tələb edir. Güman edirəm ki, zaman gələcək, mənim arzuladığım neçə-neçə əsərlərin tarixi araşdırması elmi əsaslarla təsdiq olunacaq”.

Azərbaycanın rəssam və heykəltəraşlarının da Almaniyada gördükləri işlər diqqəti cəlb edir. Belə ki, heykəltəraş Azad Əliyev sonradan hissiyyat əsasında danışmamağına baxmayaraq, onun qüdrətli usta əlləri bir neçə əsər yaradır. Bərpaçı Yoxan Baptist Şakla birgə yaratdığı bu sənət əsərinin açılışı 1995-ci ildə Cənubi Amerikada, San-Salvadorda olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Heimatbuch. 1961. Zandmannschaft der deutschen aus Rusland
2. Э.М АУХ. Немецкие колонисты в Закавказье
3. Nigar Babayeva. Alman-Azərbaycan əlaqələri

SUMMARY

Kovsar Abbasova

AZERBAIJANI-GERMAN POLITICAL AND LITERARY RELATIONS

Germany was the first Western state to recognize the independence of Azerbaijan on December 12, 1991. On February 20, 1992, diplomatic relations were established between the two countries. Soon in June 1992, the embassy of Azerbaijan was opened in Bonn, Germany. On July 1, 1996, the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev had an official visit to Germany. During his visit, Heydar Aliyev met with German President Roman Herzog, Chancellor Helmut Kohl, Foreign Minister Klaus Kinkel and many other officials. The leaders of the Federal Republic of Germany agreed to support Azerbaijan in three directions. "N. Babayeva: German-Azerbaijani Relations", p.5. Among the Western countries, Germany is a state that is always ready to support Azerbaijan. In this sense, the further development of our relations with Germany is of great interest. The Azerbaijani literature has played a major role in the life and recognition of German scholars, writers and translators.

Key words: attitude, international organization, support, literary relations, cultural relations, friendly relations, bear monument, Garabagh problem

РЕЗЮМЕ

Кёвсар Аббасова

АЗЕРБАЙДЖАНСКО-ГЕРМАНСКИЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ

Германия первое западное государство, признавшее независимость Азербайджана 12 декабря 1991 года. А 20 февраля 1992 года между двумя этими странами установились дипломатические отношения. Вскоре, в июне 1992 года, открылось посольство Азербайджана в городе Бонн Германии.

1 июля 1996 года Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев совершил официальный визит в ФРГ. В ходе своего визита Гейдар Алиев встретился с президентом Германии Романом Херцогом, федеральным канцлером Гельмутом Коллом, министром иностранных дел Клаусом Кинкелем и многими другими официальными лицами этой страны. Лидеры Федеративной Республики Германии согласились поддержать Азербайджан в трех направлениях: «Н.Бабаева Германо-азербайджанские отношения с. 5».

Среди западных государств ФРГ всегда готова поддержать Азербайджан. В этом смысле большое значение имеет дальнейшее развитие наших отношений с Германией.

Азербайджанская литература сыграла большую роль в жизни немецких ученых, писателей и переводчиков в их популяризации.

Ключевые слова: отношение, международная организация, поддержка, литературные отношения, культурные отношения, дружеские отношения, памятник медведю, карабахская проблема

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H. Həşimli

Məqalə daxil olmuşdur: 5 may 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

SİTARƏ ƏLİZADƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT 82-1.512.162

QABILIN “NƏSİMİ” POEMASINDA FİLOSOF-ŞAIRİN BƏDİİ OBRAZI

Məqalədə "Azərbaycan tarixi şəirlərindəki ədəbi şəxsiyyətlərin bədii obrazı" problemi Qabilin "Nəsimi" poeması əsasında araşdırılır. Gərgin və mürəkkəb yaradıcılıq nəticəsində yaradılan poema Azərbaycan ədəbiyyatında ən dəyərli əsərlərdən sayılır.

Tədqiqatçı Qabilin üç hissəli "Nəsimi" poemasının yaranma tarixini araşdırmış, əsərin ideya-bədii, janr və dil xüsusiyyətlərini təhlil etmiş, mövzu ilə bağlı ədəbiyyatşünasların fikirlərini qiymətləndirmişdir. Poemanın çoxşaxəli süjet xəttinin, mürəkkəb kompozisiya quruluşunun, zəngin tarixi, ictimai və siyasi hadisələrin təsviri Nəsimi obrazının bütün mahiyyətinin canlandırılmasına imkan veridi vurğulanır.

Məqalənin məzmunundan irəli gələn əsas nəticə budur ki, Nəsiminin müdrikliyindən ilhamlanan Qabil, bütün dramatikliyilə insan azadlığı uğrunda mübarizəyə əsaslanan şair-filosofun ədəbi obrazını dilimizin ədəbi və bədii vasitələrindən məharətlə istifadə etməklə yaratmışdır.

Açar sözlər: Qabil, tarixi poema, mənzum roman, Nəsimi, ənalhəqq, sufizm, hürufat, bədii obraz, janr, süjet, kompozisiya, poetik təsvir, poetik abidə

Azərbaycanın xalq şairi Qabilin (1926-2007) 5 aprel 1964 – 10 may 1973-cü illər ərzində çoxşaxəli və mürəkkəb yaradıcılıq axtarışları nəticəsində yazdığı “Nəsimi” poeması (1) təkcə mütəfəkkir şairə həsr edilmiş bədii nümunələr içərisində deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında ən dəyərli əsərlərdən biridir. Ədəbiyyatşünas Vaqif Yusiflinin qənaətinə görə, ədəbiyyatımızda “Nəsimi obrazını ən dolğun şəkildə, özü də lirik-epik planda Qabil yaratmışdır” (2). Əsər 1976-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Poema üç hissədən ibarətdir, birinci hissə 1970-ci (3), ikinci hissə 1972-ci (4), sonuncu hissə 1974-cü ildə (5) “Gənclik” nəşriyyatında işıq üzü görmüş, tam şəkildə isə 1980-ci ildə “Yazıçı” nəşriyyatında çap edilərək layiqincə qiymətləndirilmişdir: “Nəsimi ömrünün bədii salnaməsini qələmə alan müəllif (Qabil – S.Ə.) onu doğma xalqının həyatı, mədəniyyəti və azadlıq uğrunda mübarizəsiylə bağlı götürmüş, şairin dövrünü, mühitini orta əsr Azərbaycanı və Şərqi koloriti fonunda əlvan, canlı, dramatik lövhələrlə, inandırıcı epizodlarla göstərmişdir” (1, s. 4).

Geniş oxucu kütləsinə müəllifin də poema kimi təqdim etdiyi əsərin sonradan əsaslı olaraq mənzum roman adlandırılmasına üstünlük verilmişdir. Akademik B.Nəbiyev bu xüsusda yazmışdır: “Qabilin əvvəlcə poema kimi düşünülmüş “Nəsimi”si bu janrın hüdud və imkanlarını aşıb keçmiş, orijinal mənzum roman kimi ədəbiyyatımızın qiymətli nümunələri sırasına daxil olmuşdur. Əsəri xalq tarixinin ideoloji, siyasi və hərbi keşməkeşlərlə dolu olan çox mürəkkəb bir dövrünün mənəvi-əxlaqi problemlərini, rəngarəng insan xarakterlərini zəngin epik lövhələrdə, axar-baxarlı poetik bir dillə, ümumiləşdirmələr yolu ilə canlandırdığı üçün mən onu mənzum roman hesab edirəm” (6, s. 8). Professor Tofiq Hacıyev isə əsərin dastana yaxınlığını qeyd etmişdir: “Qabilin poeması (“Nəsimi” – S.Ə.) dastançılıq cizgiləri ilə dolğunlaşır və Qabilin Nəsimisi qəhrəmanlıq dastanının obrazıdır, poema dastan epikliyi ilə səciyyələnir” (7).

Əlbəttə, əsərdə çoxşaxəli süjet xəttinin, mürəkkəb kompozisiya quruluşunun, zəngin tarixi, ictimai və siyasi hadisələrin varlığı, müxtəlif insan xarakterlərinin və talelərinin fərqli həyat və amal məqamlarında təsviri onun məhz mənzum roman janrında yazıldığını, dastana yaxınlığını sübut edir.

Əsər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında böyük ədəbi hadisə kimi qarşılanmışdır. Ə.Məmmədovun da təsdiqlədiyi kimi, M.Cəfər, B.Nəbiyev, B.Vahabzadə, N.Xəzri, Anar, Elçin və bir

çox digər alim, şair və ziyalılarımız “Nəsimi” poemasının əhəmiyyətindən, Qabil təxəyyülündən, onun daxili aləmindəki mərdlik, bahadırlıq pafosu və ölməzlik əzminin ştrixlərindən və bir çox məziyyətlərindən danışaraq onun bizdə öz keçmişimizə, ümumən ədəbiyyatımıza, xalqımızın qəhrəmanlığına, azadlıq uğrunda apardığı mübarizəyə dərin bir məhəbbət oyatdığını vurğulamışlar (8).

Nəsiminin bədii obrazının yaradıldığı bu iri həcmli əsərdə hadisələrin xronoloji ardıcılığını saxlamaq, baş verənləri inandırıcı və əyani şəkildə təqdim etmək, dövrün psixologiyasını düzgün çatdırmaq, oxucuları hadisələrin iştirakçısına və şairin həmsöhbətinə çevirmək məqsədilə müəllif adından təqdim olunan başlıqlar istisna olmaqla, bütövlükdə nəql olunma bilavasitə Nəsiminin öz dilindən aparılır, bu da onun bədii təsir gücünü artırır və “Qabil də nəsimiləşir” (2). Fikrimizi onunla əsaslandırmaq ki, I hissədə 12 başlıqdan yalnız biri – “Qiymət” (s. 10-13), II hissədə 23 başlıqdan üçü – “Xəncər və məktub” (s. 157-162), “Fəzlullahın vəsiyyəti” (s. 172-181, müəllif Fatimənin dilindən), III hissədə 32 başlıqdan ikisi – “Əlamətlər” (s. 349-351), “Təsadüf-zərurət” (s. 362-264) və “Həll-həll”in son bəndi müəllifin dilindən verilir, qalanlarda isə oxucu Nəsimini dinləyir.

Bundan başqa, əsərin III hissəsinin bəzi başlıqlarında çoxsaylı obrazlarının fikirləri, mübahisələri, tarixi şəxsiyyətlərlə və Nəsimi ilə münasibətləri, cərəyan edən hadisələrə qiymətləri də Nəsiminin təqdimatında verilir. Buna misal olaraq şair Əli ül Əlanın Nəsimi ilə dialoqu (“Əli ül Əla”, s. 214-221), Əlanın, Orxanın, Feyzullahın və bəzircanlar Mərdanın, Rəhmanın, Sübhanın şairlə söhbəti (“Çövkən”, s. 226-233), qul satan 8 nəfərin səsləri və qarışıq səslər (“Məşəllər”, s. 234-239), ozan Gümrahla ozan Əmrahın deyişməsi (“Ozanlar”, s. 262-272), şirvanlı Murad və onun qızı Zəhranın Nəsimi ilə tanışlığı (“Ağ saray”, s. 289-308), kərküklü Mürsəlin Fədanın həbsilə bağlı hekayəti və azad edilməsi üçün düşündükləri tədbirlər (“Mürsəlin hekayəti”, s. 330-340), bu haqda Nəsiminin Qaraqoyunlu Yusiflə görüşü (“Qaraqoyunlu”, s. 341-348), Ənuşirəvanın, Nemanın və Pərvizin səslərini (“Mədəində son gecə”, s. 352-356) və s. göstərmək olar.

Poemada xüsusi məzmun ardıcılığı ilə xarakterizə olunan vahid süjet xətti var, həm də əsər boyu süjetin inkişafına nail olmaq üçün başlıqlar sətir ötürmə şəklində bir-birilə əlaqələndirilir, yəni məzmun etibarlı ilə əvvəlki başlıqdakı müəyyən misralar növbəti bölümün adlandırılmasına və hadisələrin ardıcılığına rəvac verir və vahid süjet xəttinin dinamikasına nail olunur. Əsərin ilk misralarından başlayaraq müəllif ədəbi qəhrəmanın mahiyyətini açır, oxucuya Nəsimini olduğu kimi təqdim etməyə üstünlük verir. Nəsimi görüşünə gəlmiş xələfinə:

...Mən kiməm ki, kim?
Nəkarəyəm özüm, nəçidir şeirim
Babam Nizamının yanında, oğlum?!
Nəvəm Füzulinin yanında, oğlum?!
Günəşmi söyləyim, aymı onlara?..
Onların kəlamı dillərdə gəzər
“Xəmsə”si, divanı əllərdə gəzər.
Bəs məndən nə qalıb sizə yadigar?..
Məni nə həvəslə salmışan yada,
Məni xatırladan nə var dünyada? (1, s. 8)

deyə üz tutur. Əsərin “Heyrət” adlanan ilk başlığından gətirdiyimiz bu misralar müəllifə növbəti bölümündə (“Qiymət”) aldığı suallara cavab verərkən Nəsimi dühasına layiqli qiymət verməyə çalışır, həm də bu qiymətin bir millət tərəfindən verildiyini təsdiqləyir, onu bitməz, tükənməz xəzinəyə bənzədir, dəst-xəttinin qətiyyəni silinməyəcəyini deyir:

Ana dilimizin axar-baxarı
Şeirində bir daha aşkar oldu.
Böyük Füzulinin şah misraları
Sənin bünövrəndə bərqərar oldu. (1, s. 12)

“Ozanlar” bölümünün sonunda “Şirvanlı Murad” pıçıltısının duyulması ilə növbəti başlığın eyni adda başladığını, “Mürsəlin hekayəti”nin sonunda Qaraqoyunlu Yusifin daşqalağı faciəsinin

xatırladılmasından sonrakı bölümün ona həsr olunması və digər başlıqların bu qaydada verilməsi dediyimizə əyani sübutdur.

Əsərin əksər bölmələrində Nəsimi qəzəllərindən istifadə olunması onun mənə təsirini artırmaqla, şairin yaradıcılığının müəyyən mərhələsində yaranmış nümunənin tarixini, qayəsini də aydınlaşdırmış olur. I hissənin “Ənəlhəqq” adlanan başlığında gənc İmadəddinin Mövlana Fəzlullahla Usta Tahir cəməsində görüşü, ondan “ənəlhəqq” kəlməsini duyması, Nəiminin hüsurunda bədahətən:

Bulmuşam həqqi, ənəlhəqq söylərəm,
Həq mənəm, həq məndədir, həq söylərəm,
Gör bu əsrarı nə müğləq söylərəm,
Sadiqəm qövlümdə, səddəq söylərəm... (1, s. 50)

deməsi və digər başlıqlarda da bu priyomdan istifadə olunması əsərin yaranmasında müəllifin tükənməz mənbə kimi Nəsimi irsindən səmərəli bəhrələndiyini göstərir.

Qabil əsərdə Nəsiminin faktiki bütün həyatını, yaradıcılığının poetik təsvirini yaratmışdır. Şamaxıdan Bakıya, Bakıdan Təbrizə, Təbrizdən Konyaya, Konyadan Ağ saraya, Ağ saraydan Bağdada, Bağdaddan Hələbə adlayan Nəsimi yaradıcılığının bütün mərhələləri, əqidə mübarizəsinin geniş mahiyyəti ustadı Nəimi, ən müxtəlif hürufi sənətkarları, orta əsr hökmdarları, fanatiklər, bəzirganlar, ozanlar, dünyanı dolaşaraq şairin qəzəllərini yayan fədailərlə sıx təmasda verilir və bədii obrazın daxili aləminin açılmasına xidmət edir.

Poemanın dərin məzmununu, mübariz şair və cəfəkeş insan Nəsiminin bədii obrazını zənginləşdirən əsas cəhətlərdən biri onun əsərdəki çoxsaylı poetik obrazlarla tez-tez ünsiyyətdə olması və öz təriqətini təlqin etməsilə əlaqədardır. Müəllif Nəsimi obrazını yaradarkən onun yaradıcılığının inkişaf pillələrinə nəzər salmış, tarixi hadisələri, şairin mühitini, tərəfdarlarının və əleyhdarlarının ona münasibətini canlı şəkildə ifadə edə bilmişdir. Əsərin epik xəttində geniş təsvir olunan tarixi-ictimai hadisələr fonunda üsyankar şairin obrazı orta əsr qaranlıqlarından, ziddiyyətli dövrün kəşməkeşli hadisələrindən şərəflə keçərək ölməzlik qazanmışdır. Əsərin bölmələri bütövlüklə Nəsimi obrazının salnaməsini yaratmağa xidmət edir, onun hər bir hərəkəti, idrakı uğrundakı mübarizəsi təmsil etdiyi xalqın həyatı, mübarizə yolu ilə sıx əlaqədə verilir. Başlıca məqsəd anadilli şeirimizi yeni inkişaf yoluna çıxaran sənətkarı, bəşər insanını layiq olduğu səviyyədə, maddi və mənəvi buxovlardan azad görmək və bunun uğrunda mübarizə aparan, əqidəsindən dönməzlik nümayiş etdirən varlıq kimi təqdim etməkdir. Elə buna görə də, şairin zəngin yaradıcılıq və məşəqqətlə dolu mübarizə yolu tarixi hadisələrlə bağlı və şəxsiyyətlərlə dialoqda tam dramatik təsvirlərlə verilmişdir.

Müəllif şeirimizin ən müxtəlif ölçülərindən – heca və əruz vəznlərindən, xalq şeirinin, aşıq poeziyasının geniş növlərindən bacarıqla istifadə edərək əsərdə maraqlı obrazlar sistemi yaratmışdır. Şair-ədəbiyyatşünas Xəlil Rza “Nəsimi” poemasının heca və əruz vəznlərində yazıldığını, müxtəlif ölçü, bölgü və bəhrlərdən ustalıqla istifadəni yüksək qiymətləndirmişdir (9). Əsər boyu Qabil Nəsimi obrazını qardaşı Şahi Xəndandan başlayaraq ilk mədrəsə müəllimi Mövlana Məhiyyəddinin, Piri Muğanın, Fəzlullahın, hürufi sənətkarlarının, hökmdarlardan Əmir Zülfüqarın, I Sultan Məhəmmədin, Fərman Paşanın, Qara Yusifin, Miranşahın, Əmir Yaşbəkin və digər obrazların ona olan münasibətləri, yanaşmaları, onu qiymətləndirmələri fonunda təsvir etmişdir. Bu məziyyət şair Əliəğa Kürçaylıya Qabilin “Nəsimi” əsərini “talelər poeması” (10) adlandırmağa əsas vermişdir.

Qabil əsərin I hissəsini əsasən İmadəddinin Şamaxı həyatına, onun maraqlı dünyasına, poetik düşüncəsinin mənbəyi olan qardaşı Şahi Xəndanla yaşadığına, onun ölümündən sonra tənha qaldığına, mollaxanada, mədrəsədə Mövlana Məhiyyəddindən dərs aldığına, “Ənəlhəqq” adlanan bölümə Fəzlullah Nəimi ilə ilk tanışlığına və həyat, məslək yolunun başlanğıcına həsr etmişdir. Ustada o “şair” kimi təqdim olunur:

Gəldi, qənşərimdə durdu müəllim,
Döndü Fəzlullaha, güldü xəfifcə.
– Mənim şair balam – İmadəddinim! –
Qürurla səsləndi bu sözlər necə.

Hüseynidir təxəllüsü cavanımın,
Xaqanisi zühur edib Şirvanımın! (1, s. 43)

Bu görüşdə İmadəddin Fəzlullahın arzu və istəyilə tanış olur, bu adla əqlinin qol-qanad açacağına, azad sözün haqq olduğuna, haqqı insanın öz içərisində axtarmasına inanır, bu yolun çətin yol, “ənəlhəqq” söyləyənin asudəlik axtarmaması, özündə cəsarət tapması, ölüm hökmündən belə qorxmaması tövsiyə olunur:

Bu mənim arzumdur: əşarın sənin
İnsanı qaldırsın ulduza, aya.
“Ənəlhəqq!” qərarın, şüarın sənin
Şərinlə yazılsın ərşi-əlaya. (1, s. 50)

Nəsihətinin sonunda Nəimi varisinə “ənəlhəqqi” iqlimdən iqlimə aparmasını, donuq ehkamların buzunu qırmasını, işıqlı şeirlərilə “ənəlhəqq” bayraqlı təriqəti yaymasını, bəşəri insan azadlığına və mənalı həyata çağırmasını tövsiyə edir və qətiyyətlə:

Səninlə qovuşur əbədiyyətə,
Səndə sabahını görür Nəimi.
Bahar nəsimi saç küllü xilqətə,
Bu gündən çağrılısın adın Nəsimi! (1, s. 50)

bildirir. Buna cavab olaraq Nəsimi “Fəzli həqdir, fəzli həq memarımız”, – deyə təsdiq edir, bütün yaradıcılığını və həyat amalı Fəzlullahın elminin yayılmasına yönəldir.

Nəsiminin insanın özünü dərk etməsi, həqiqətə qovuşması uğrunda mübarizəsi, üzləşdiyi çətinliklərin aradan qaldırılması, ürəklərdə məslək şamı yandırması əsərdə bütün drammatizmi ilə göstərilir. “Çaharsu” və “Mən bu cahana sığmazam” adlı başlıqlarda Nəsiminin beynində qarışıqlıq salan, Şamaxının Çaharsu meydanında cərəyan edən aləmlə, real həyatla “ənəlhəqq” arasındakı uyğunsuzluğun fərqi varır, baş verənlərdən düzgün nəticə çıxarmaq üçün ustasına üz tutur. Nəsiminin əqidə mübarizəsi öz inkişafını Bakıda tapır, Fəzlullahın müdrik məramı, nurlu təriqəti müntəzəm yayılsın deyə burada o, hurufi mərkəzi – xanəgah yaradır, qaranlıq cahanı nura döndərmək üçün mübarizəyə qoşulur, ətrafında məsləkdaş hürufilər toplayır, Fəzlullah təriqətini yayaraq özü də insanların gözündə ucalır, Qabil bu anda Nəsimini dünyanı işıqlandıрмаğa başlayan doğan günəşə bənzədir:

Bir şair ucalır günəşlə birgə,
Bir insan mənliyi, insan qüruru!
Günəşin özünə od verib bəlkə,
Sözünün atəşi, gözünün nuru. (1, s. 90)

Əsərdə “Həndəvər”, “Cavidannamə”, “Ehkamçı”, “Balıqçı nəğmələri”, “Atəşpərəst”, “Bəziranlar”, “Xanəgah” və digər başlıqlarda Nəsiminin qəzəllərindən də istifadə etməklə müəllif bütün canlıların ən yüksəyi, külli kainatın döyünən ürəyi hesab olunan şairin idrakının mahiyyətini, gücünü inandırıcı şəkildə təsvir edir. Nəsiminin Əlincə qalasında qətlindən sonra Nəsimi Təbrizə üz tutur, ehkam buzlarını əritmək üçün çox ölkələr dolaşmalı olur. Əsərin II hissəsində müəllif ədəbi qəhrəmanını rastlaşdığı, ünsiyyətdə olduğu yeni insanlarla münasibətdə təsvir etmişdir. Ustadının “Cavidannamə”sini öyrənərək insan şəxsiyyətini, insan dühasını, kainatın ab-havasını bu kitabda tapır. Təbrizdə Nəimi yadigarı Fatimə ilə, nişanlısı Cavidlə, hürufi rəmzi olan papaqçılarla görüşür, Fəzlullahın onun da mənəvi atası olduğunu, onları birləşdirən dünyəvi inamdır deyir:

Adımı adına yaraşdırdı o,
Nəimi özüydü, Nəsimi mənəm.
Mənim taleyimə yaraşıqdır o,
Onun əbədiyyət nəsibi mənəm. (1, s. 146)

Kəlamı üsyanla dolu, beytinin mənası dərin olan Nəsimi hürufilərin təzə peyğəmbərinə çevrilir, onun zühur etməsilə məsləkdaşları artıq özlərini əlacsız və köməksiz hiss etmirlər. Hələ Bakıda ikən şair Nəsiminin əsərləri Təbrizə çataraq yayılmış, Nəsiminin qətiyyətlə ağılayan gözlər

Nəsimi vəsliylə çağlamağa başlamışdır. Lakin Təbrizdə də Qazi Nurullahın fitvasıyla hürufilər təqib olunur, şəhərin məhbəsə çevrildiyi dövrdə hürufilər onu öldürmək istədikdə Nəsimi qətiyyət göstərir, “canı candan ancaq cəllad alar”, – deyir, onun bu humanizmini müəllif belə ifadə edir:

Qazini yox, Qazidəki nəfsi öldür,
Şəri öldür, bədi öldür, nəhsi öldür.
Məkri öldür, pisi öldür, pəsi öldür.
Canı məgər biz vermişik, biz də alaq? (1, s. 156)

Qazi Nurullaha məktub yazıb onu bəd əməllərindən, insanları qan içində boğmaqdan əl çəkməyi məsləhət görülür. Əsər müəllifinin dilindən söylənilən “Dərülmarə” adlanan başlıqda Təbriz əmirliyinin toplanıb xalqı itaətdə saxlayan amillərin, şaha itaətin sovurulub getməsilə dağılıb gedən məmləkətə çarə axtarılır. Əmirin hüzurunda əyləşən qazi, vali, şəhnə rəisi, məmurlar itaətsizliyin bir səbəbini də onda görürlər ki,

...Qətlə yetirilmiş Nəimi ruhu
Kiminsə cismində gəzir şəhəri... (1, s. 168)

Tədbirlər tökülür, qılınclar itilənir, hürufilər üçün təzə hökm yazılır, Təbrizin üstünü dumanlar alır, Fatimə, Cavad, hürufi başçısı Əminəddin həbs olunur, təqiblər başlanır.

II hissənin sonrakı bölümlərində qədim Gilan mahalında, Mazandaranda, külli İranda, Azərbaycanca, Ərəbistanda təriqətin yayılması, hürufizmin gələcəylə bağlı Fəzlullahın vəsiyyəti, Fatimənin ölümdən qurtarılması, Təbrizin xalqın qəzəb dalğasına bürünməsi, uzaq Rum torpağının, doğma Rum elinin təriqətçilərin yolunu gözləməsi, Nəsiminin Türkiyəyə üz tutması, yerlərini və ünvanlarını dəfələrlə dəyişsələr də, hər cür cəza və ittihama məruz qalsalar da, əqidə dönməzliyi göstərmələri əks olunur. Əsərin III hissəsində Qabil Nəsimi yaradıcılığını və onun vəhdəti-vüçüd, hüsni-mütləq fəlsəfəsini Konyada, Ağ sarayda, Bağdadda, Hələbdə dərvişlər, bəzircanlar, ozanlar, çobanlar arasında, düşərgələr əhatəsində, ən geniş xalq kütləsi axarında təsvir edir və yeni-yeni çətin sınaqlardan keçirir. Burada ilk 8 başlıq bədii qəhrəmanın Rumun qüdrətli söz sərkərdəsi Əli ül Əla ilə görüşünə, onunla dialoqunda Allahın, ilahi gözəlin mahiyyətinin açıqlanmasına, Nəimi amalının Rumda yayılmasına həsr olunmuşdur. Nəsimi həmsöhbətinə müraciətən deyir:

Sənin sakit gərdeşinə
Mən bir tufan gətirmişəm.
Sənin sakit vərdeşinə
Mən bir ümman gətirmişəm.
Əli, Əli! (1, s. 217)

Nəsiminin təbirincə, həqiqəti, Allahın varlığını dərk etməyən kim olursa olsun, hansı mövqeni tutursa tutsun, o heç vaxt məqsədə nail ola bilməz. Qabil bu müdrük fəlsəfənin ədəbi qəhrəmanla ünsiyyətdə olan müxtəlif zümrə nümayəndələrinə necə siraət etdiyini, onların həmməsləkə çevrildiklərini, seçdikləri yoldan dönməzliyini təsvir etmişdir. Nəsiminin dünyanı dolanması da bu ali məqsədə xidmət edir, onun Ruma gəlişi ustadı Nəiminin amalıyla nalələrlə dolu bu eldə qiyamət qoparmağın gərək olduğundan irəli gəlir. Əli ül Əlanın “Cavidannamə”ni xə-t-xət şeirə düzməsi, onun dillərə düşməsi təriqətin rəğbət qazanmasının göstəricisidir.

Əsərin “Qaraman”, “Ozanlar”, “Şirvanlı Murad”, “Zəhra”, “Ağ saray”, “Çisr-Müseyyib” və digər başlıqları qəhrəmanın Bağdad elində seçdiyi yola sədaqəti, bu yolun düzgünlüyünə inamı, başqalarının da bu məsləkə qoşulmaqla sufiliyə qovuşması önə çıxır. Dəmir əsa götürüb, dəmir çarıq geymiş, hey gəzərək axtaran, üzləşdiyi çətinliyə baxmayaraq, özünü bəxtiyar sanan məsləkdaşların istəyini ifadə edən Nəsimi:

Mənəm insan, mənəm allah,
Etiqadım, inamım haqq.
Cahan Tur dağı, mən agah,
Sən də agah ol, Qaraman.

Mən Nəsimi Şirvaniyəm
 Ruhun yüksək məqamiyəm
 Bu məqamın... məramiyəm.
 Tanış olaq, gəl Qaraman! (1, s. 258-259)

nidasını dilə gətirir. Müəllif xalq mifologiyasına uyğun olaraq Nəsiminin Bağdada üz tutmasının təhlükəli olduğunu Bağdada sarı könülsüz uçan durnaların səfinin pozulması, onların qanad saxlamaları, göz yaşı tökmələri ilə xəbər verir. Bunun ardınca havanın da çiskinə, dumana bürünməsinin xoş əlamət olmadığına işarə edir:

Qanad saxlayaraq məhzun durnalar,
 Mənə deyirlər ki: – Bağdada getmə!
 Qayıt Şamaxıya... Bağdada nə var!
 Qayıt Şamaxıya... Bağdada getmə! (1, s. 259)

Lakin tarixi hadisələrin inkişafından da məlum olduğu kimi, Nəsiminin Bağdada getməsi həm tarixi zərurət, həm də Nəsimi dönməzliyinin təzahürü idi. Xalq yazıçısı, professor Elçin Əfəndiyevin “tiplər və xarakterlər poeması” (11, s. 539) adlandırdığı Qabilin “Nəsimi”si ədəbi obraz kimi şairin dini-fəlsəfi, bəşəri humanist yaradıcılığının və dünyagörüşünün mahiyyəti bütün əsər boyu mənalandırılır, bu məziyyət müəllif tərəfindən ozan Gümrahla ozan Əmrahın deyişməsində sonuncunun dilindən daha obrazlı ifadə olunur:

– Nəsimidir – zərrə-ümman vəhdəti,
 Nəsimidir – nəsim-tufan vəhdəti,
 Nəsimidir – piri-cavan vəhdəti,
 Nəsimidir – allah-insan vəhdəti,
 Sualının cavabını al görək! (1, s. 266)

Ozanların deyişməsində Nəsimi obrazı “sözünün əvvəl-axırı “ənəlhəqq”, “həm allah, həm insan” olan, özündə “aləmin sirrini agah görən”, lakin heç də ilahiləşdirilməyən real şəxs kimi dəyərləndirilir. Sufizm təriqətinin öndərləri kimi, Nəsimi də tamamilə “vəhdəti-vücut”, “hüsni-mütləq” ideyasını bölüşür, həm lirikasının gücünü, həm də təriqətin mahiyyətini bu səmtə yönəldir. Bu ideya şair-filosofu hər yerdə – Konyada çövkanda, qul bazarında, Ərzurum qaçqınlarının arasında, Fərman paşanın ağır imtahanında, qətlə yetirildiyi Hələbdə də müşayiət etmişdir.

Şirvanlı Muradla tanışlıqdan, onun qızı Zəhra ilə vüsala qovuşduqdan sonra Muradın xeyir-duası ilə Nəsiminin Zəhra ilə birlikdə Şamaxıya qayıtması qərara alınır. Ancaq Bağdaddan gələn bir xəbər – hürufi təlimiylə qanadlanan Fədanın burda qiyam qaldıraraq ələ keçməsi – Şamaxı karvanını Bağdada yönəldir. Nəsimi çarə tapmaq, Fədanı xilas etmək üçün tədbir düşünür, Qaraqoyunlu Qara Yusifin köməyinə ümid bağlayır. Onunla görüşə gedərkən Nəsimi diri-diri basdırılıb daşqalaqla öldürülməli olan bir qadını xilas edir və Qara Yusifdən səngər cəzasını ləğv etməsini xahiş edir. Fədanın azad olunması üçün Qara Yusifin əmrilə Hələbə məktub yazılır, lakin qazi onları qabaqlayaraq Hələb müftisinə gizləncə məktubunda:

Nəsimi başçısıdır bütün hürufilərin.
 Gəliniz məktubda da Nəsimidən danışaq,
 Onun müqabilində Fəda-gəda oyuncaq.
 Fəda bir dam içində bir danə olsun gərək - , (1, s.)

deyə xəbərdarlıq edir. Qazi məktubunda Nəsiminin Şirvandan Bağdadacan dünyanı qarışdırdığını, ondan qurtarmağın yollarını bildirir.

Nəsiminin əbədiyaşarlığını vurğulamaq məqsədilə Qabil “Mədaində son gecə” adlı başlıqda “ədalət toxumunu allahdan alıb dünyaya səpən” Ənuşirəvanın, “insanlara igidlik bəxş edən” Nemanın, “dilində “yox” kəlməsi olmayan, səxavətilə fərqlənən Pərvizin səslərini ucaldır, o bağdan, o gücdən, o əliaçıqlıqdan əsər-əlamət qalmadığını, onların tarixdə yalnız adlarının qaldığını hesab edənlərin yanıldıqlarını bəyan edir, seçilmiş insanların öz əməllərilə daim ucaldıqlarını və əsrlər boyu yaşayacaqlarını təsdiqləyir, Nəsimini də onların arasında görür:

Gəlsə də, getsə də tək-tək adamlar,
Xərabə qalsa da min-min Mədain,
İlahi bir qüvvə daima yaşar,
Ondadır iksiri bütün hikmətin,
İnsan olmaq üçün həmişə yanır...
Yeddinci səmada mələklər belə. (1, s. 355)

Müəllif burda o yanaşmanı əsas götürür ki, ağıllı adamlar əməlləri ilə həqiqəti dərk etməyə çalışır və ona nail olduqda öz əbədiyyətlərini təmin edirlər. Nəsimi də əqidəsindən dönməzlik nümayiş etdirərək əbədiyyətə qovuşmuş, ölməzlik qazanmışdır. Qabil zaman-zaman təsdiqləyir ki, Nəsimi bu əzab yolunu bilərəkdən seçərək taleylə barışmış, Allaha olan məhəbbətinə – öz nəsibinə qovuşmuşdur. Elə buna görə də Zəkəriyyə meydanında edam edilmək üçün həbs olunmuş insanların xilasını naminə irəli çıxan şair etiraf edərək özünü ələ verir:

İmadəddin Nəsimi Şirvani mənəm, baxın!
Bu günahsız, bu sədiq insanları buraxın.
Onlar mənim şerimlə vəcdə gəliblər ancaq,
Hər adamın işimi böylə dastan bağlamaq?
Ənəlhəq şüarıyla iqlimlər aşmışam mən,
Ənəlhəq vüqarıyla ellər dolaşmışam mən.
“Həqbin” mənim kəlamım, mən – allah, allah da mən,
Cəlladlar! Əl götürün siz bu mərdanələrdən. (1, s. 381)

Əsərin son bölümlərindən olan “Məktublardan sətirlər”də qətlindən əvvəl Hələb qalasındakı quyuda qolları buxovlanmış, cismi dustaq olan Nəsiminin məsləkdaşları ilə vidalaşması, onlara xəyalən məktub göndərməsi həm nəqlolunmanın, həm də şairin həyatının özünəməxsus finalını təşkil edir.

Nəsimi iki “günaha” görə – “bəni-insanı ərşi-əlaya qaldırdığına” və “dinə asi kəsildiyinə” görə edam olunur. Qətl fərmanında da Nəsimi ucalır, Şirvandan Misirədək Qaraqoyunlular, Fərman paşalar, Kərkük eli, Zülqədriyyə üsyankar şairə havadar çıxır:

Məşəllər qovuşdu fəcrin nuruna,
Gecə işıq oldu sabaha kimi.
Tarix şəxsiyyətin ən məğruruna
Hələbdə rast gəldi – şair Nəsimi! (1, s. 405)

Hələbə qiyamçıların köməyinə gedən dəstə dalğın, pərişan halda Fərat sahiliylə Nəsiminin ayaq izlərinə baxaraq, səsinə duyaraq geri qayıdır. O izlərdən, o səsdən, Nəsimi hikmətindən ilham alan Qabil əsərdə şairin bədii obrazını onun insan azadlığı, amalları uğrunda çəkdiyi cəfanı bütün dramatikliyi ilə oxucuya çatdırmış, dilimizin ədəbi-bədii vasitələrindən bacarıqla istifadə etməklə poetik abidə-obraz ucaltmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qabil. Nəsimi. Poema, Bakı, Yazıçı, 1980, 407 s.
2. Yusifli Vaqif. Şəhidliyin zirvəsi... Azərbaycan ədəbiyyatında Nəsimi obrazı / Ədəbiyyat qəzeti. 2019, 02 fevral, № 4 (5179).
3. Qabil. Nəsimi. Birinci hissə. Bakı, Gənclik, 1970, 68 s.
4. Qabil. Nəsimi. İkinci hissə. Bakı, Gənclik, 1972, 164 s.
5. Qabil. Nəsimi. Üçüncü hissə. Bakı, Gənclik, 1974, 202 s.
6. Nəbiyev Bəkir. Ön söz / Qabil. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 248 s.
7. <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2011/avqust/195374.htm> (Professor Tofiq Hacıyev Qabil yaradıcılığı haqqında)
8. Məmmədov Ə. Qabil – 85. Əbədiyaşar sənətkar / Ədəbiyyat qəzeti, 2011. 12 avqust. № 30
9. Xəlil Rza. Tarixi-romantik poema. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1972, 29 iyul, № 31
10. Kürçaylı Ə. İnsan qüdrətinin tərənnümü. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1976, 3 aprel, № 14
11. Elçin. Ədəbiyyatımızın yaradıcılıq problemləri. Bakı, Təhsil, 1999, 564 s.

SUMMARY

Sitara Alizadeh

THE ARTISTIC IMAGE OF THE PHILOSOPHER-POET
IN THE POEM "NASIMI" BY GABIL

In the article, the problem of “Artistic image of literary personalities in the historical poems of Azerbaijan” is explored on the basis of the poem “Nasimi” by Gabil, the People’s poet of Azerbaijan. In the article it is substantiated that the poem created as a result of intensive and complex creativity is one of the most valuable works in Azerbaijani literature.

The researcher has investigated the history of the creation of the three-part poem "Nasimi" by Gabil, analyzed the ideological-artistic, genre and language features of the work, and evaluated the literary critics’ ideas. The article states that the diversity of plot, complex composition structure of the poem, depiction of rich historical, social and political events revive Nasimi's image with all its existence.

Inspired by Nasimi's wisdom, Gabil could convey the artistic image of Nasimi, and his struggle for freedom with all its dramatization to the reader using literary and artistic means of our language.

Key words: Gabil, historical poem, poetical work, Nasimi, Sufism, superstition, hurufism, artistic image, genre, plot, composition, poetic description

РЕЗЮМЕ

Ситара Ализаде

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ ФИЛОСОФА-ПОЭТА
В ПОЭМЕ «НАСИМИ» ГАБИЛЯ

В статье проблема «Художественный образ литературных личностей в азербайджанских исторических поэмах» исследуется на основе поэмы Габил «Насими». Поэма, созданная в результате интенсивного и сложного творчества, считается одним из самых ценных произведений в азербайджанской литературе.

Исследователь рассматривал историю создания трехчастной поэмы «Насими» Габил, проанализировал идейно-художественные, жанровые и языковые особенности произведения и оценил взгляды литературоведов по теме. Подчеркивается, что многогранная сюжетная линия поэмы, сложная композиционная структура, описание богатой истории, общественных и политических событий способствуют возрождению всей сути образа Насими.

Основное заключение, вытекающее из содержания статьи, заключается в том, что Габил, вдохновленный мудростью Насими, смог всей драматичностью создать литературный образ поэта-философа на основе его борьбы за свободу человека, умело используя литературно-художественные средства нашего языка.

Ключевые слова: Габил, историческая поэма, стихотворный роман, Насими, аналхагг, суфизм, хуруфат, художественный образ, жанр, сюжет, композиция, поэтическое изображение, поэтический памятник.

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H. Həşimli

Məqalə daxil olmuşdur: 20 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

SAHAB ƏLİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi
sahabaliyeva89@gmail.com

UOT: 82-3.512.162

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADININ YARADICILIĞINDA CƏNUB MÖVZUSU

Məqalədə M.S.Ordubadinin həyat və fəaliyyətinin Cənubi Azərbaycan mərhələsi araşdırılmış, bu mövzuda qələmə aldığı əsərləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Yazıcının bu mövzuya olan həssas münasibəti soyköünə olan bağlılığından, xalqına olan tükənməz sevgisindən qaynaqlanan cəhət kimi xarakterizə edilmişdir. Vurğulanmışdır ki, Cənubi Azərbaycan xalqının həyat və məişətinin ən incə detalına kimi təsvir olunduğu M.S.Ordubadinin romanları millilik və bəşəriliyi, demokratik idealları özündə birləşdirən, milli azadlıq ideyalarının təbliğinə xidmət edən azərbaycançılıq məktəbidir. Məqalədə, həmçinin Ordubadinin əsərlərində Cənubi Azərbaycanla bağlı təsvir olunan hadisələrin real faktlar əsasında qələmə alınması, baş verən mürəkkəb tarixi hadisələri müəllifin şəxsən müşahidə etməsi və proseslərin bilavasitə iştirakçısı olması kimi məsələlər əsərlərinin əhəmiyyətini artıran ən mühüm cəhət kimi xarakterizə olunmuşdur.

Açar sözlər: Məmməd Səid Ordubadi, Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan ədəbi mühiti, tarixi roman, milli-mənəvi bütövlük, azərbaycançılıq məktəbi

XX əsrin əvvəllərinin mürəkkəb olayları, inqilabları Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixinin mühüm mərhələsini əhatə etmişdir. Bu dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr istər Şimali, istərsə də Cənubi Azərbaycanın vətənpərvər ziyalıları məşğul etmişdir. Həmin dövrdə Naxçıvanın yerləşdiyi coğrafi ərazi, müxtəlif mədəniyyətlərin bu məkanda qovuşması mütərəqqi fikirli ziyalıların formalaşmasına səbəb olmuş, bu da o taylı-bu taylı həmvətənlərimizin maariflənməsinə, milli ruhda tərbiyələnmələrinə öz təsirini göstərmişdir. “XX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində formalaşan mütəfəkkirlərin əksəriyyəti Güney Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrin yardımçıları və bilavasitə iştirakçıları” (12, s.13) olmuş, mütərəqqi, yenilikçi fikirlərini Arazın o tayına da yaymağa çalışmışlar. Cəlil Məmmədquluzadə, Nəsrulla, Fərəculla, Məmmədhusəyn və Abdulla Şeyxov qardaşları, Əliqulu Qəmküsar (Nəcəfov), Rzaqulu Nəcəfov, Ağaməmməd Əkbərov, Mirzalibəy Bektaş, Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadə və başqa tərəqqipərvər ziyalılarımız Cənubi Azərbaycanda maarif və mədəniyyətin yayılmasına, demokratik ruhlu mətbuat və ədəbiyyatın yaranmasına, məşrutə hərəkatına maddi və mənəvi dəstək verməklə daha geniş miqyasda inkişafına təkan vermişlər.

Bu şəxslər sırasında Cənubi Azərbaycan xalqının həyat və məişətini ən incə detalına kimi əsərlərində əks etdirən Məmməd Səid Ordubadi öz zəngin yaradıcılığı, əlli ilə yaxın məhsuldar fəaliyyəti ilə xalqımızın ədəbiyyat və mədəniyyət tarixini zənginləşdirmiş, ədəbi irsi illər keçsə də, öz dəyər və əzəmətini itirməmişdir. Doğulduğu ailə, yaşadığı mühit, aldığı təhsil onun dünyagörüşünə öz təsirini göstərmişdir. Gördüyü, müşahidə etdiyi hər bir hadisə onun fikir dünyasında müəyyən iz qoymuş, dərin zəka, iti ağıl ilə təhlil etdiyi mühitin ən mühüm cəhətləri sonradan əsərlərinin əsas mövzusunə çevrilmişdir. Onun, demək olar ki, bütün əsərləri həyati faktlar, real hadisələr əsasında qələmə alınmışdır. Məhz bu səbəbdən Ordubadinin zəngin irsi xalqımızın ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində dəyərli mənbə, əvəzsiz elmi məxəzdir.

Anasının İrəvanın Qaradağ tərəflərindən-Dizmar mahalından olması, atasının Şirazda təhsil alması və ərəb, fars dillərini öyrənməsi, həmyerlilərinin Cənubi Azərbaycan və İrəvanla sıx əlaqəsi, “Məktəbi-Tərbiyə” mühiti onun hələ gənc yaşlarından Cənubi Azərbaycana bağlılığını formalaşdırmışdır. Sonradan Culfaya köçməsi, məşrutə inqilabında iştirakı və gizli təşkilatın

nümayəndəsi kimi inqilabçılara maddi və mənəvi dəstək olması, gördüyü, yaşadığı hadisələr onun bu məsələyə olan həssas münasibətini ortaya çıxaran əsas məqamlardır. Ordubadinin Cənubi Azərbaycan mövzusunda yazdığı əsərləri “Arazın o tayındakı həmvətənlərimizin tarixi, ictimai-iqtisadi durumu, etnoqrafik-psixoloji vəziyyətini tarixilik-bədilik baxımından öyrənmək, tarixi inkişafın dialektikasını araşdırmaq baxımından” (4, s. 6) olduqca əhəmiyyətlidir. Onun həyat və yaradıcılıq yolunun əsas istiqaməti olan Cənubi Azərbaycanla bağlılığı “Həyatım və mühitim” memuarında göstərilən faktlar, bu mövzuda yazdığı əsərləri, publisistik məqalələri, feilyetonları əsasında müəyyənləşir.

Həyatının 1872-1920-ci illərini əhatə edən “Həyatım və mühitim” memuarında Ordubadinin Cənubi Azərbaycanla əlaqələrini göstərən mühüm faktlar toplanmışdır. Memuarda hələ M.T.Sidqinin məktəbində oxuduğu illərdə buradakı mövcud vəziyyəti təsvir edən Ordubadi yazır: “Bu məktəbdə inqilabi bir ruh var idi. Məktəbə daxil olan bu inqilabi ruh Rusiya və Qafqaz yolu ilə deyil, İran yolu ilə daxil olurdu. Müəllim Sidqi Misirdə “Pərvəriş” və sair qəzetləri İran təriqi ilə gətirirdi. Bunlardan əlavə, Təbriz ilə ticarət edən Əsgər Hüseynzadə oradan əcnəbi qəzetləri gətirib məktəbə verirdi. Məktəbin inqilabçılığı İran azadlığı üzərində başlamışdı” (9, s. 42). Göründüyü kimi, hələ gənclik illərindən Cənubi Azərbaycanın azadlığını düşünən, inqilabi ruhda tərbiyələndirən Ordubadi sonrakı fəaliyyətində bunu əsas həyat amalına, yaradıcılığının başlıca qayəsinə çevirmişdir: “Biz İran inqilabına çox əhəmiyyət verirdik. Mən inqilabın gedişi ilə çox yaxşı tanış idim. Mən bu inqilabdan ancaq torpaq məsələsinin həll olunması, maarifin irəli getməsi, bir də qadınların açıq gəzməsini gözləyirdim. Bu təsir altında olaraq iki əsər yazdım. Birisi “İslam qadınları”, digəri isə “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan firəngiməab” sərlövhəli əsərdən ibarət idi” (9, s. 49-50). Türkiyədə və İranda başlamış inqilabların Ordubad əhalisinin avamlığına heç bir təsirinin olmaması, xalqın hələ də köhnə qayda-qanunlarla yaşaması, üzleşdiyi təqiblər səbəbindən Culfaya köçməyə məcbur qalan Ordubadi burada tərəqqipərvər ziyalıların köməyi ilə tezliklə inqilabi mübarizəyə qoşulur. Qeyd edək ki, Ordubadinin memuarında İran inqilabında iştirak edən, inqilaba maddi və mənəvi dəstək olan ziyalılarımız - Baxşəli ağa Şahtaxtı, Ağaməhəmməd Hüseyn İrəvanlı, Nəsrulla Şeyxov, Nağı İsmayılov, Əliqulu Qəmküsar və başqaları haqqında da məlumatlar verilmişdir. Memuarda, həmçinin İran inqilabına yardım edən cəmiyyət haqqında söz açan Ordubadi yazır: “Bütün İran ziyalıları və İran inqilabçıları burada (cəmiyyətdə-S.Ə.) toplanmağa başladı. Məşhur yazıçılardan Mirzə Cəbrayıl Fətəliyev ilə burada tanış olduq. Vaxtının çoxunu İran tərəfində keçirirdim...Mən burada İran inqilabı ilə yaxından tanış olur və ən ciddi işlərdə iştirak edirdim. Mən “Dumanlı Təbriz” adlı romanımın materiallarını toplamaqla bərabər, “Sevgilər” adlı mənzum əsərimi də Culfada yazırdım. Təbrizə tez-tez gedir və İran inqilabçıları ilə əlaqə saxlayırdım. Doqquzuncu illərdəki Təbriz inqilabı, demək olar ki, tamamilə gözümün qabağında gedirdi” (9, s. 51). İnqilab illərində Ordubadi təkcə fəaliyyəti ilə deyil, qələmə aldığı “Maku darülhərəkatı”, “İranda tedariki-əskəriyyə”, “Şah məclisi necə dəvət edir”, “Eynüddövlə nə haldadır?”, “Haman adam” kimi məqalə və feilyetonları ilə də İran inqilabına dəstək verirdi. 1909-cu ildə Səttarxan inqilabı məğlubiyyətə uğrasa da, Ordubadi fəaliyyətini davam etdirir, xarici dövlətlərin İrana və Türkiyəyə qarşı tərribatçılıq planlarını öyrənir, bu istiqamətdə cəsarətlə mübarizə aparırdı. Onun “Həyatım və mühitim” memuarında yer alan Xoy səfəri məhz Rusiyanın kürdlərdən istifadə edərək Türkiyəni parçalamaq planlarından xəbər verirdisə, erməni quldur Androniklə görüşməsi erməni xəyanətinin necə böyük hiyləgərliklə həyata keçirildiyini göstərirdi. Cənubi Azərbaycanın azadlığı, xalqının xoşbəxt həyatı uğrunda apardığı mübarizə sürgünlə nəticələnsə də, Ordubadi həyatının bütün mərhələlərində əsas həyat amalından dönməyərək xalqını azad, xoşbəxt gələcək uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. Saritsində sürgündə olduğu illərdə “Hümmət” qəzetində dərc etdirdiyi şeir fikrimizi təsdiqləyir:

İranlılar, qalırsa gər əski sifatiniz,
 Bir inqilab əlindədi qəti nicatınız!
 Qorxma, batar o qəhrilə düşmən siyasəti,
 Hərbi qiyamə başlasa İran cəmaəti.
 Sanma böyükdü düşməniniz, iqtidarı var,
 Bir səmtə daim əsməyəcəkdir bu rüzugar (9, s. 150).

Mürəkkəb həyat yolunun bütün dövrlərində dövrünün ən mühüm ictimai-siyasi məsələlərini əsl vətəndaş mövqeyi ilə dəyərləndirən Ordubadi “Azərbaycan xalqının taleyini, tarixini, mədəniyyətini, problem və qayğılarını bütöv, bölünməz görür, Şimalda baş verən hadisələrin analoqunu Cənubda axtarır, Cənubdakı hadisələrin əks-sədasını Şimalda tapırdı” (4, s. 51).

Cənubi Azərbaycan Ordubadinin yaradıcılığında da yüksək vətənpərvərlik duyğusu ilə təqdim olunmuşdur. Onun bütün əsərlərində bu mövzu ana xətt kimi keçir. Culfada yaşadığı illərdə Arazın hər iki sahilindəki həmvətənlərinin geriliyini, hüquqsuzluğunu, zülm və istibdad içində yaşamalarını yaxından müşahidə edən Ordubadinin ədəbi-publisitik yaradıcılığında bu məsələ geniş formada işıqlandırılmışdır. Onun “Gəlirəm”, “Satılsa”, “İrana gələndə”, “İranlılar”, “Lənət”, “İran da qarışdı”, “Olmayan yerdə”, “Bu millət”, “Adamımsan”, “İran seçkisi”, “Mən”, “Edərəm”, “Şahın rəqqasəsi”, “Girvənkə mal alan”, “Vəsiyyətnamə”, “Üləmə məmləkəti”, “Şahi-İran”, “Əhli-şəriət”, “İran və Vilsonun notası”, “Kimin sözləridir”, “İrandan məni”, “İranlılar və turanlılar”, “Doymamışdır, deyəsən, xəbdən İran yenə də”, “İran və Türkiyə”, “İranlılar və yunanlılar”, “Parlamanımıza”, “Vədə”, “Bu gün”, “Qalıb”, “Oğurluq” və başqa satirik şeir və feilyetonlarında İran və Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyəti orijinal lövhələr, detallar, tiplərlə təqdim olunmuşdur. Ədibin “Bağ” feilyetonu İrandakı özbaşınalığın, xalqın acınacaqlı vəziyyətinin təsviri baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. İran konsul və naiblərinin əhali ilə qəddar rəftarının təsvir olunduğu feilyetonda bu zülmün səbəbkarları kəskin ironiya ilə ifşa olunmuşdur: “Bəlkə də, konsullarda da o qədər günah yoxdur. Bəlkə, bunların günahı məhz budur ki, bunlar rəiyyətin bağından ancaq bir alma yeyirlər. Amma söz burasındadır ki, konsul bir alma yeyəndə naib də alma ağacını birəti kökündən çıxardır. Və neçə-neçə illərdə ki, İranın alma ağaclarını dibindən çıxarıb yan-yana yıxırlar. Kimlər? Kimlər?... Haman bağın bağbanları!...” (11, s. 6). Ordubadi satirik şeir və feilyetonlarında M.Ə.Sabirin təsiri danılmazdır. Daha çox Məhəmmədəli şah, Əhməd şahın əməllərinin tənqid olunduğu feilyetonlarda Ordubadi həm də həmvətənlərinin acizliyini, geriliyini, hüquqsuzluğunu ürəkəğrısı ilə təqdim edir. “Haman adam” feilyetonunda bir tərəfdən “satirik monoloq” üsulu ilə Məhəmmədəli şah tənqid olunursa, digər tərəfdən Ordubadi xalqını ayıq-sayıq olmağa, Vətəni qanıqən cəlladların əlindən qurtarmağa səsləyir: “Ay Təbriz camaatı, yəni siz məni tanıyırsınız? Qoy özgələri nə deyirlər-desinlər, axır, balam siz ki məni tanıyırsınız. Siz ki çox yaxşı bilirsiniz mən nə quşun yumurtasıyam, siz ki mənim əməllərimdən xəbərdarsınız. Ay Təbriz camaatı, bircə yadınıza salın ki, yəni çoxdan da deyil, ancaq iki il bundan irəli mən Təbrizdə vəliəhd olan zaman nə işlərdən çıxırdım və nə əməllər törədirdim. O vədə siz kənardan durub tamaşa eliyirdiniz və heç bir söz demirdiniz” (10, s. 6). Eyni ifşa üsulu “Gəlirəm” feilyetonu üçün də xasdır. Burada Ordubadi “Əhməd şahın simasında İran dövlət aparatının iç üzünü, saray intriqalarını, xalqın başına gətirilən müsibətləri bir-bir açıb göstərməklə despotizmə, taxt-taca olan sonsuz nifrətini ifadə edirdi” (3, s. 98):

Nə qədər nəqd param var isə verdim maşına,
Var-yoxum getdi bu rəqqasələrin göz yaşına,
Pul aparmaqlığa gəldim vətənin kül başına
Bütün iranlıya bu işdə əyanəm, gəlirəm
Qurtaran xərcliyi bitab-təvanəm, gəlirəm (6, s. 178).

Satirik şeir və feilyetonlarının başlıca istiqaməti olan Cənubi Azərbaycan onun dram və romanlarının da əsas mövzularındandır. 1909-cu ildə qələmə alınan “Bağı-şah, yaxud Tehran faciəsi” adlı ilk dram əsərində İran həyatı, Məhəmmədəli şahın məşrutəçilərə qarşı apardığı mübarizə təsvir olunursa, “Dumanlı Təbriz” dramında Səttarxanın başçılığı ilə inqilab qüvvələrinin Vətənin, xalqın azadlığı uğrunda apardıqları mübarizə yüksək vətənpərvərlik duyğusu ilə təqdim olunmuşdur: “Azərbaycan xalqı! Əsirlik tarixinin vərəqlərini cırın! Qoy azadlıq deyə çağıran səslər qanlı Qacarın gülüstan saraylarını titrətsin! Qoy Azərbaycan xalqının sümükləri üstündə qurulan Qacar qəsri yerindən oynasın! Qoy dumanlı Təbrizin üfüqlərində şığıyan ildırımlar bütün Azərbaycan xalqının azadlıq yollarını işıqlandırsın!...” (7, s. 212). “Dumanlı Təbriz” romanı əsasında 1945-ci ildə qələmə alınan eyniadlı dram Ordubadinin azərbaycançılıq ideyalarını, yüksək vətəndaşlıq qayəsini göstərən, azadlıq, istiqlal, birlik və bərabərliyə xidmət edən ədəbi bir çağırışdır. Əsərdə Zeynəbin dilindən səslənən

“Azadlıq qansız və qurbansız qazanılmaz. Bu gün səngərlərimizdə iyirmiye qədər qız-gəlinin son sözlərini eşitdim. Bizim qələbəmiz və Azərbaycan xalqının sədəti o alovların içərisindən süzülüb çıxır” (7, s. 243) fikirləri, Bağırxanın “Mücahidlər, igidlik və imtahan vaxtıdır. Cəbhədə ölmək daha şərəflidir. Möhkəm dayanın. Qoy düşmənlər bilsin ki, Azərbaycan xalqı ayaqlarda sürünməyəcəkdir!” (7, s. 254) şüarı xalqımızın mübarizə əzminin böyüklüyünə, Vətənin xoş gələcəyinə olan inamın ifadəsidir. Ədibin səhnələşdirilən son dram əsəri olan “Dumanlı Təbriz”də Ordubadi əsl azərbaycanlı kimi xalqına olan tükənməz sevgisini, gələcəyinə olan inamını fədakar xalq qəhrəmanı Səttarxanın sözləri ilə yekunlaşdırır: “Azərbaycanlılar, verdiyimiz qurbanlar inad və iradəmizi çoxaldır. Mübarizə davam edir! Səngərdən qalxın, qoy Təbriz üföqlərində şığıyan ıldırımlar şahın gözlərini bir daha qamaşdırsın, qurbanlar eşiqinə irəli! İstiqlal və azadlıq uğrunda irəli...” (7, s. 257).

Cənubi Azərbaycan və İran həyatını Ordubadi romanlarında daha geniş səpkidə işıqlandırmış, müxtəlif mənbələr, tarixi faktlar əsasında qələmə aldığı əsərləri ilə tarixi roman janrının əsasını qoymuşdur. Ədib yaradıcılığının zirvəsi hesab olunan “Dumanlı Təbriz” romanını yazana qədər çoxsaylı mənbələr, tarixi fakt və hadisələrlə tanış olmuşdur. Prof. Y. Axundlu yazıcının şəxsi arxivində araşdırma apararkən onun “İran tarixi” adlı 8 hissədən ibarət, İranın qədim zamanlarından müasir dövrə qədər olan tarixini əhatə edən əsəri haqqında məlumat verərək, bu əsərin “İranda inqilab” fəslində Səttarxan hərəkətindən da söz açıldığını diqqətə çatdırır. O, həmçinin Ordubadının arxivində İranın mədəniyyəti, alim və şairləri, Təbrizin coğrafi və iqtisadi vəziyyəti haqqında yazdığı məqalələri ilə yanaşı, Rusiya-İran münasibətlərinə dair müxtəlif kitabların, qəzetlərdən götürülmüş qeydlərin, diplomatik sənədlərin və başqa materialların da yer almasını nəzərə çatdırmaqla onun əsərlərindəki bədii həqiqətlə həyat həqiqətinin vəhdətinin, realizmin haradan qaynaqlandığını sübuta yetirir. Bir sözlə, Ordubadi “müxtəlif sənədləri süjet xəttində əritmiş, dövrün daha dolğun mənalandırılmasına çalışmışdır. Bu üsul ədibin əsərlərində realizmin ünsürlərindən birinə çevrilmişdir” (2, s. 30). Onun nəsrində Cənubi Azərbaycan, İran mövzusu “Dumanlı Təbriz”ə qədər “İki çocuğun Avropaya səyahəti” və “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan firəngiməab” romanlarında da öz əksini tapmışdır. Yazıcının ilk romanı olan “İki çocuğun Avropaya səyahəti”ndə İrandakı gerilik Şərqlə Qərbin mədəniyyətlərinin müqayisəsi fonunda təqdim olunmuşdur. Mirzə Məhəmməd Hüseyn xan Tehranlı və İsfəndiyar xan Şirazlı adlı iki gəncin Avropanın müxtəlif şəhərlərinə səyahəti və bu şəhərlərdə gördüklərini məktub şəklində Səidə göndərmələrinin təsvir olduğu, maarifçi-demokratik fikirlərin daha çox yer aldığı əsərdə Ordubadi Şərq-Qərb müqayisəsi yolu ilə “Şərqin geriliyini həmvətənlərinə daha əyani çatdırmaq, onları inkişafa səsləmək arzusunda olmuşdur” (1, s. 169). Romanda Ordubadi Avropada təhsil alan iranlı tələbələrin təsviri ilə İranın gələcək inkişaf və tərəqqisinin ilkin rüşeymlərinin meydana gəlməsini əks etdirməklə yanaşı, Məhəmməd Hüseyn xanın dilindən söylənən “Məşrutə namına hər gün bir təşəbbüs, hər saat bir ictimada (toplantıda) oluruq” (9, s. 280) fikirləri ilə İrandakı məşrutə hərəkətinin ilk əks-sədasını da oxucularla bölüşür. İlk romanında Məşrutə hərəkətinin ilkin qığılcımlarını göstərən Ordubadi “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan firəngiməab” əsərində “İran Azərbaycanında və İranda hökm sürən cəhalətin, avamlığın, istibdad quruluşunun dözülməz nəticələrinin, üləmanın, yüksək rütbəli din xadimlərinin xalqın avamlığından istifadə edərək törətdiyi rəzalətlərin, dövlət məmurlarının rüşvətخورluqlarının və sair ictimai yaraların” (13, s. 11) təsviri ilə inqilabın başlanmasına səbəb olan cəhətləri böyük ustalıqla ümumiləşdirir. Romanın əsas qəhrəmanı Rzaqulu xan maarifçi-demokratik fikirlərini həyata keçirə bilməsə də, son nəfəsinə qədər İranın gələcək inkişafına, həmvətənlərinin azad, xoşbəxt yaşayacaqlarına olan inamını itirmir: “Xudavənda, sənə çox şükür edirəm ki, mən bu İranda binasız da olsa, bir məşrutə elanını gördüm. Çox təəssüflər olsun, zamani-istibdad mənim bədənimi qurtardı, bu azadiyyət, hürriyyət zamanında öz millətimə və vətənimə sərbəstənə xidmət edə bilmədim” (7, s. 389). Rzaqulu xanın həsrətlə gözlədiyi inqilab, Azərbaycan xalqının ümummillət taleyi məsələsi, İran və Cənubi Azərbaycandakı ictimai-siyasi məsələlər “Dumanlı Təbriz”də milli azadlıq, tarixi bütövlük uğrunda gedən mübarizənin fonunda təqdim olunmuşdur. Ordubadi sanki bu romanla “ikiyə bölünmüş Azərbaycanın gələcəyini şübhə altına almağa çalışan, onun əsas siyasi mərkəzi olan Azərbaycanı işğal altına almaqla assimilyasiya etmək haqqında düşünən xain siyasi qüvvələrə Azərbaycan xalqının mübarizə əzmi və azadlıq sevgisini göstərmiş olur (5, s. 110). Əsər Cənubi Azərbaycan həyatının dəqiqliklə təsvir olunması, o dövrün hadisələrinə işiq tutması

baxımından olduqca qiymətli mənbədir. Əsərdə təsvir olunan hadisələrin real faktlar əsasında qələmə alınması, baş verən mürəkkəb tarixi hadisələri müəllifin şəxsən müşahidə etməsi, proseslərin bilavasitə iştirakçısı olması əsərin əhəmiyyətini artıran ən mühüm məziyyətlərindəndir. M.S.Ordubadı nəsrində Cənubi Azərbaycan mövzusunun yeni rəkursdan tədqiq edən ədəbiyyatşünas alim Arzu Hüseynova haqlı olaraq “Dumanlı Təbriz” romanını XX əsrin əvvəlləri Cənubi Azərbaycan həyatının güzgüsü, təkrarsız bədii sənət nümunəsi kimi dəyərləndirir. Cənub mövzusunun – “inqilabi və milli-demokratik hərəkatın təsviri, cənublu soydaşlarımızın vətənpərvərliyi və qəhrəmanlığı, ağır güzəranı, ictimai-siyasi mühitə qarşı etiraz və üsyanları, Cənubi azərbaycanlıların adət və ənənələri, məişət və əxlaqı” (4, s. 56) kimi məsələlərin bir çox əsərlərdə təsvir olunduğunu vurğulayan tədqiqatçı bütün bu cəhətlərin bir yerdə, ensiklopedik səciyyədə məhz “Dumanlı Təbriz”də cəmləndiyini də diqqətə çatdırır. Doğrudan da, roman Ordubadının bu mövzuda qələmə aldığı əsərlərinin bir növ yekunudur. Əsəri oxuyarkən o dövrün mənzərəsi bütün cəhətləri ilə gözümüz qarşısında canlanır: “Təbriz şəhəri artıq qalın dumanların altından görünməyə başlamışdı. Şəhərin arasında vaqə cəsamətli və heybətli olan erk binası, uzaqdan bir kibrit qabı kimi görünürdü. İndi də həmişəlik İran inqilabına təkən verən Təbriz, dumanların kölgələri altında gizləniş sanki mühüm bir hadisənin xəbərini verməyə hazırlanırdı” (8, s. 26). Başqa bir nümunədə isə oxuyuruq: “Sərəçələr istinin şiddətindən budaqların kölgəsinə çəkilməmiş, dumanlı Təbrizin ictimai və siyasi həyatı kimi mürgüləyirdilər. Əyri-üyrü yollar Təbriz xalqının əqidəsi kimi dolaşmış idi. Yüklü uzunqulaqların iniltisi, yabıların sağrısına dəyən qamçıların şaqqıltısı, Azərbaycan kəndlisinin köləlik dövrünə məxsus işgəncəli həyatını təsvir edirdi” (8, s. 267-268). Qafqaz sosial-demokratlarının və Bakı işçilərinin inqilabdakı fəal iştirakının və inqilabın gedişində aparıcı qüvvə olması kimi məqamların romanın bir çox hissəsində təsviri milli-mənəvi bütövlük və birliyimizin hər zaman mövcudluğunu göstərən ən mühüm fakt kimi dəyərlidir: “Vəziyyətin ağırlığını nəzərə alan Qafqaz sosial-demokratları, xüsusən Bakı işçiləri axın-axın gəlməkdədir. Bakı işçiləri inqilaba rəhbərlik etmək işinə çox yardım göstərirlər. Topları müharibə görmüş qafqazlılar idarə edirlər” (8, s.114). Romanda, eyni zamanda Ordubadının Culfada yaşadığı müddətdə naxçıvanlı məslək və əqidə yoldaşlarının-Nəsrulla Şeyxov, Əliqulu Qəmküsar, Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadə və başqaları haqqında məlumatların da yer alması əsərin gerçək həyat hadisələrindən qaynaqlanaraq yazıldığını, realizm mövqeyindən qələmə alınan ən mükəmməl ədəbi nümunə olduğunu göstərir. Romanda yer alan həmin məqamlara diqqət yetirək: “Nəsrulla Şeyxov Culfada İran inqilabı Komitəsinin üzvlərindən idi. İnkilabi adı Cəmsid idi. İnkilabdan sonra Rəşt şəhərində İran kommunist firqəsinin məsul katibi vəzifəsini daşıyırdı. Kiçik xanın Rəşt üzərinə hücumu zamanında Şeyxov yoldaş öldürüldü” (8, s. 61), “Teleqram İran İnkilab Komitəsinin Culfə şöbəsi üzvlərindən Baxşəli ağa Şahtaxtlı tərəfindən vurulmuşdu” (8, s. 145), “Bu gün qafqazlılardan “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi redaktorunun qardaşı Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadəni, bir də Hacı Mirzə Ələsgər Qarabağlıni həbs etdilər” (8, s. 173), “Heç gözlənilmədən Əmir Həşmət, İran inqilabçılarından Əndəlib Qəmküsar təxəllüslü şair Mirzə Əliqulu və sairələri gəldi” (8, s. 174), “Fəal yoldaşlarımız, bir sözlə, Culfada İran inqilabında çalışanların hamısı həbs olundu, Rzaqulu Nəcəfov, Tağı Yusifov, Ağa Məhəmmədhüseyn Hacıyev, Baxşəli ağa Şahtaxtlı, Nəsrulla Şeyxov və başqaları həbs edilib haman gecə Naxçıvana göndərildi” (8, s. 210). Belə nümunələrin sayını artırmaq da olar. Bütün bunlar “Dumanlı Təbriz” romanının Azərbaycan xalqının taleyini, milli azadlıq uğrunda apardığı mübarizəni realizm mövqeyindən işıqlandırmasını sübut etməklə yanaşı, naxçıvanlıların Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı ilə həmişə maraqlanması və bu proseslərin fəal iştirakçıları olmasını da göstərir. Bunu həm də Naxçıvan ədəbi mühitində Cənubi Azərbaycan mövzusunun həsr olunan əsərlərin meydana çıxmasına təsir göstərən əsas faktorlardan biri hesab etmək olar. Ordubadının Cənubla bağlı fəaliyyəti və əsərləri Naxçıvanın ictimai-ədəbi mühitində özünəməxsus iz buraxmış və şübhəsiz ki, yaradıcı ziyalıların bu mövzuya marağını artırmışdır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, M.S.Ordubadının fəaliyyətinin Cənubi Azərbaycanla bağlılığı onun soykökünə, xalqına olan tükənməz sevgisindən qaynaqlanır. Bu mənada yüksək vətənpərvərlik duyğusu ilə qələmə alınan Ordubadi romanları millilik və bəşəriliyi, demokratik idealları özündə birləşdirən, milli azadlıq ideyalarının təbliğinə xidmət edən azərbaycançılıq məktəbidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Məmməd Səid Ordubadi (həyatı, mühiti və yaradıcılığı). Bakı, Sabah, 1997, 352 s.
2. Axundlu Y. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, II cild. Naxçıvan, Əcəmi NPB, 2013, 448 s.
3. Əkbər M. Məmməd Səid Ordubadi. Bakı, Yazıçı, 1987, 135 s.
4. Hüseynova A. Məmməd Səid Ordubadinin nəsrində Cənubi Azərbaycan. Bakı, BUN, 2007, 154 s.
5. Qasimov R., İsmayıl Z. Azərbaycan ədəbiyyatında milli düşüncə konsepsiyası və Azərbaycançılıq ideologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 192 s.
6. Ordubadi M.S. Əsərləri. Səkkiz cildə, I cild. Bakı, Azərənəşr, 1964, 448 s.
7. Ordubadi M.S. Əsərləri. Səkkiz cildə, II cild. Bakı, Azərənəşr, 1964, 496 s.
8. Ordubadi M.S. Dumanlı Təbriz. I kitab. Bakı, Yazıçı, 1985, 373 s.
9. Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim. Naxçıvan, Əcəmi NPB, 2012, 336 s.
10. Ordubadi M.S. Həman adam. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, Bakı, 1908, №26.
11. Ordubadi M.S. Bağ. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, Bakı, 1908, №4.
12. Saraçlı M. Naxçıvan ədəbi mühitindən. Bakı, BDU, 2007, 80 s.
13. Vəzirova F. Məmməd Səid Ordubadi. Bakı, Elm, 1972, 43 s.

SUMMARY

THE THEME OF SOUTH IN THE CREATIVE ACTIVITY OF MAMMAD SAID ORDUBADI

The article explores the life and South Azerbaijan period of M.S. Ordubadi 's creative activity. The works of the writer on this topic have also been involved in the study. The writer's sensitive attitude to this topic has been characterized as his loyalty to his background and infinite love for his people. It is emphasized that M. Ordubadi's novels portraying the most refined details of the life and prosperity of the people of South Azerbaijan are a school of Azerbaijanism, that combines nationalism, humanity and democratic ideals, and promotes the ideas of national freedom. Events related to South Azerbaijan, which is based on real facts, author's personal observation of complicated historical events, his direct involvement in these events have been described as the most important aspect of the writer's works.

Key words: Mammad Said Ordubadi, South Azerbaijan, Nakhchivan literary environment, historical novel, national-moral integrity, school of Azerbaijanism

РЕЗЮМЕ

ЮЖНАЯ ТЕМА В ТВОРЧЕСТВЕ МАМЕДА САИДА ОРДУБАДИ

В статье исследуется жизнь и деятельность М. Ордубади периода Южного Azerbaijan, к исследованию привлечены его произведения на данную тему. Чуткое отношение писателя к данной теме характеризуется как привязанность к своему родословию и бесконечной любви к своему народу. Подчеркивается, что романы М.С.Ордубади, в которых представлены мельчайшие детали жизни и быта народа Южного Azerbaijan, являются школой азербайджанства, сочетающей в себе национального и общечеловеческого, демократические идеалы и служащей пропаганде идеи национальной свободы. В статье также отмечается, что в произведениях М.С.Ордубади события, связанные с Южным Azerbaijanом, характеризуются как написанные на основе реальных фактов, происходящие сложные исторические процессы описанные под непосредственными личными наблюдениями автора, как их участника.

Ключевые слова: Мамед Саид Ордубади, Южный Azerbaijan, Нахчыванская литературная среда, исторический роман, национально-нравственная цельность, школа азербайджанства.

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

Məqalə daxil olmuşdur: 22 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

AYSEL EMİNOVA
CƏMİLƏ MƏHƏRRƏMOVA

AMEA Naxçıvan bölməsi
ayselmetinoguz@gmail.com
cemilenihatmeherremova@gmail.com

UOT 81.41; 801.7

Gİ DE MOPASSANIN “GONBUL” ƏSƏRİNİN TƏHLİLİ

Məqalədə Gi De Mopassan və onun “Gonbul” əsərindən bəhs olunmuş və əsər geniş təhlil olunmuşdur. Yazıçı “Gonbul” hekayəsindən əvvəl kiçik həcmli hekayə yazsa da, “Gonbul” Mopassanın ilk irihəcmli hekayəsidir. Bu əsər Mopassana böyük şöhrət gətirmiş və məhz bundan sonra o, həyatını surf yaradıcılığa həsr etmişdir. “Gonbul” əsərində Fransa-Prussiya müharibəsi zamanı baş vermiş hadisələr təsvir edilir. Əsərdə yazıçı canlı şahidi olduğu hadisələri təsvir etmişdir. Yazıçı bu mərhələdə həmin dövrdə Fransanın yüksək zümrəsinə mənsub şəxslərin ikiüzlülüklərini, bir qarın yeməkdən ötrü cildən-cildə girmələrini, əxlaqsız adlandıraraq aşağıladığı qadınla necə mədəni rəftar etdiklərini böyük ustalıqla təsvir etmişdir. Bununla da Mopassan həmin təbəqəyə mənsub şəxslərin əqidədən yoxsul, acgöz, istənilən an öz mənafeləri üçün hər şeyi edə biləcək şəxslər olduqlarını nəzərə çatdırır. Belə ki, onlar əxlaqsız adlandıraraq birlikdə yol getməyi belə rəva bilmədikləri insandan yemək qoparmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxaraq onun yeməyini acgözlüklə yeyirlər. Gonbul isə onların özü ilə əvvəlki rəftarlarına fikir verməyərək öz yeməyindən açıq ürəklə hər birinə verir. Gonbul əxlaqsız qadın olsa da, prus zabitindən nifrət etdiyi üçün düşünmədən onun təklifindən imtina edir. Yazıçı əsərdə varlıların öz məqsədlərinə çatmaq üçün Gonbulun qürurunu heçə saydıqlarını, onun nə düşündüyünə əhəmiyyət verməyərək öz mənafeləri üçün onun zabitin təklifini mütləq qəbul etməli olduğu barədə həmfikir olduqlarını ətraflı təsvir edir.

Açar sözlər: *Gi De Mopassan, “Gonbul”, hekayə, vətənpərvərlik, riyakarlıq*

Gi de Mopassan XIX əsr fransız, eyni zamanda da dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. Görkəmli yazıçının əsərləri həm öz dövründə, həm də indiki dövrdə oxucular tərəfindən sevilib, yüksək qiymətləndirilir. Ədibin ömrünün qısa olmasına baxmayaraq (1850-1893), yaradıcılıq baxımından çox məhsuldardır. Yazıçı bir çox şeir, hekayə, povest və novellalara imza atmış, dram janrında da özünü sınıamışdır.

Mopassan Normandiyada zadəgan ailəsində doğulmuş və orada boya-başa çatmışdır. Uşaqlıq illəri Normandiyada keçən Mopassan oradakı meşələri, dağları yaxşı tanıyırmış, balıq tutmağı, yelkənli qayıq sürməyi, yerli şivədə danışmağı bacarırmış, o yerlərə məxsus bütün adət-ənənələrə bələd olmuşdur. Ona görə də uşaqlıq illərində hafizəsinə köçürdüyü bu mənzərələr, hadisələr, insan xarakterləri sonradan onun çoxsaylı əsərləri üçün qaynaq rolunu oynamışdır.

“Gonbul” hekayəsindən əvvəl kiçikhəcmli hekayə yazsa da, “Gonbul” Mopassanın ilk irihəcmli hekayəsidir. “Gonbul” əsəri ilk dəfə 1880-ci ildə çap olunmuşdur (3, s.7). Bu əsər Mopassana böyük şöhrət gətirmiş və məhz bundan sonra o, həyatını surf yaradıcılığa həsr etmişdir.

“Gonbul” əsərində Fransa-Prussiya müharibəsi zamanı baş vermiş hadisələr təsvir edilir. Mopassan 1870-ci ildə başlamış Fransa-Prussiya müharibəsi zamanı ordu sıralarına çağırılmış, hərbi yürüşlərə qatılaraq Parisin müdafiəsində iştirak etmişdir (6). Yəni əsərdə yazıçı canlı şahidi olduğu hadisələri təsvir etmişdir. Bu səbəbdən də əsər yüksək təsir gücünə malik olmaqla müəllifə haqlı olaraq şöhrət qazandırmışdır.

“Gonbul” əsərində təsvir olunan hadisələr Fransa-Prussiya müharibəsi dövründə bir karetanın içərisində baş verir. Müharibədə Fransa məğlub vəziyyətdədir və ölkə prussiyalıların işğalına məruz qalmışdır. Prussiya ordusu ard-arda şəhərləri, qəsəbələri, kəndləri ələ keçirərək ölkənin içərilərinə doğru irəliləyir. Şəhərlər, kəndlər düşmən tapdığı altındadır və ümumilikdə, ölkə çox acınacaqlı vəziyyətdədir. Belə bir məqamda ölkəni nəyin bahasına olur-olsun müdafiə etməyin, onun hər qarış torpağı üçün can verməyin zəruri olmasına baxmayaraq, fransız əsilzadələri, varlı şəxslər öz pullarını xarici banklara köçürərək ölkədən qaçmaq yolunu seçmişdilər. Əsərdə hadisələrin cərəyan etdiyi Ruan şəhərində də vəziyyət ölkənin digər yerlərində olduğundan fərqli deyildir.

Əsərin başlanğıcında yazıçı müharibə ərafəsində məğlub olmuş fransız qoşunun vəziyyətini təsvir edir. Belə ki, Mopassan başlarını itirmiş fransız əsgərlərini artıq ordu yox, başıpozuq bir dəstə adlandırır. Ordu aldığı məğlubiyyətlər nəticəsində Prussiya ordusunun qarşısında tab gətirməyərək geri çəkilir. Yazıçı ölkədə vəziyyətin nə dərəcədə acınacaqlı olmasını oxucunun diqqətinə çatdırmaq, eyni zamanda da savaşa soyuq üzünü əks etdirmək məqsədilə fransız ordusunun əsgərlərini belə təsvir edir: “Əsgərlərin üzünü tük basmışdı. Uzanmış saç-saqqalları kir-pas içindəydi. Paltarları cırılmışdı. Bayraqsız, nizamsız şəkildə, yorğun-argın halda irəliləyirdilər. Açıq-aşkar görünürdü ki, əzilblər, əldən düşüblər, nə fikirləşməyə taqətləri qalıb, nə də bir iş görməyə. Ayaq üstə güclə dayanırlar, özləri də bilmirlər ki, hara gedirlər. Bir balaca dayansalar yorğunluqdan yerə səriləcəklər” (3, s. 640). Ordunun təsviri zamanı o da qeyd olunur ki, ordunun zabitləri əslində əvvəllər ticarətlə məşğul olmuş sonradan pulla zabit rütbəsi almış şəxslərdir və həmin zabitlər guya özlərini məhv olmaqda olan Fransanın dayağı hesab edirlər. Birdən-birə dəhşətli məğlubiyyətə uğramış xalqın vəziyyəti hətta əfsanəvi qoçaqlığına baxmayaraq, generalı da dərindən sarsıtmışdı. O, tamamilə ruhdan düşmüş bu adamlarla nə edəcəyini bilmirdi.

Əsərdəki hadisələr baş verən ərafədə Prussiya ordusu Ruan şəhərinə çathaçatdadır. Şəhərin üzərinə sükut çöküb və sakinlər dinməz-söyləməz, qorxu içində yaxınlaşan düşməni gözləyirlər. Elə bil şəhərdə həyat sönmüşdü, küçələrdən səs-səmir gəlmirdi. Artıq sakinlər qorxu içində gözləməkdən də bezmişdilər, artıq istəyirdilər ki, düşmən tez gəlib çıxsın.

Nəhayət, alman əsgərləri gəlib şəhərə çıxdılar. Artıq hücumdan sonra zəbt etmə başlamışdı. Əsgərlər bir-bir qapıları döyür və evlərə girirdilər.

Artıq bir müddətdən sonra qorxu sakinlərin canından çıxdı hər şey əvvəlki qaydasına döndü. Belə ki, prus zabitləri və əsgərləri şəhərdə yaşayır və sakinlərin evlərində onlarla birlikdə yemək yeyirdilər. Qaliblər həm də çoxlu pul tələb edirdilər. Lakin norman tacirləri buna dözə bilmirdilər. Onlar bir balaca ziyana düşən kimi çox böyük əzab hissi keçirirdilər. Eyni zamanda işğal nəticəsində şəhərin ticarət əlaqələri də dayanmışdı. Pulgir tacirlər prusların vəhşi olmadıqlarını görüb ticarət əlaqələrini bərpa etmək məqsədilə cəsarətə gələrək pruslara müraciət etdilər və komendant buna razılıq verdi. Nəticədə on nəfərdən ibarət sakinlər kareta ilə liman şəhərinə yola düşmək üçün hazırlaşdılar.

Əsərdəki hadisələrin əsas gedişatı bundan sonra başlayır. Karetada gedən on nəfərin əksəriyyəti eyni ictimai təbəqəyə mənsub varlılar idi. Onların arasında bir nəfər tək qadın da var idi. Adı Elizabet olan bu qadın Ruan şəhərində yüngül əxlaqlı küçə qızı kimi tanınırdı. Əsərin süjetinin nüvəsi məhz bu qadının ətrafında formalaşır və o, əsərin digər əsas qəhrəmanlarının iç üzünü, daxili dünyasını açmaq üçün məhək daşı, lakmus kağızı (7) funksiyasını yerinə yetinə yetirir. Səyahətin elə ilk günündəcə yazar oxucunun hüsn rəğbətini Gonbula sarı yönəldir. Lakin onun gözəlliyi əsərdə xüsusilə təsvir olunur. Bu proses həmin qadının bədii portretinin çəkilməsi ilə başlayır: “O, balacaboy, yupyumru piy içində batmış cavan bir qadın idi. Ağ, yumşaq, totuq barmaqları ortasından iplə boğulmuş sosiska kimi buğumlardan nazilirdi. Dərisi şəffaf və tarım idi. Yupyumru döşləri sinəsini qabardır və paltarların altından dikəlirdi... Yanaqları alma kimi qıpqırmızı idi, sifəti açılmaqda olan qırmızı pion çiçəyinin qönçəsinə bənzəyirdi. İri, qara, məftunedici, canalan gözləri vardı. Bu gözləri uzun, sıx, qara kirpiklər çəpərləmişdi və haşiyədən gözləri daha tünd görünürdü. Balaca ağzı, nəm dodaqları, inci kimi parlaq dişləri vardı...” (3, s. 648 - 649). O kökəldiyi üçün ona sakinlər arasında “Gonbul” deyirdilər. Belə ki, karetdakı kişilər ondan gözlərini çəkə bilmirlər.

Yazıçı əsərdə səyahətin başlanğıcını təsvir edərkən karetdakı yüksək təbəqəyə mənsub

şəxslərin Gonbulu tanıyan kimi ondan üz döndərdiklərini, öz aralarında söhbət edərək onu dindirmədiklərini qeyd edir. Xüsusilə də, karetdakı digər qadınlar Gonbulun kim olduğunu bildikdə ona ikrah hissi ilə yanaşaraq, belə bir adamla eyni karetda getməyi özləri üçün aşağılayıcı bir şey hesab edirlər. Həmçinin Gonbula qarşı ortaq mövqeləri digər qadınları bir-birlərinə yaxınlaşdırır. Onlar öz aralarında pıçıldaşaraq Gonbulu küçə qızı adlandırır və onunla birlikdə yol getdikləri üçün biabır olduqlarını bildirirlər.

Lakin bir qədər sonra vəziyyət dəyişir. Belə ki, onlar yola çıxdıqları zaman qış olduğu üçün hava həddindən artıq soyuq və qarlı idi. Bu səbəbdən də kareta yolu çox çətinliklə gedirdi və nəzərdə tutulan müddətdə gedəcəkləri yerə çatmaqları qeyri-mümkün idi. Yolda xeyli müddət ləngidiklərindən karetdakıların hamısı möhkəm acmışdı. Lakin yüksək təbəqəyə mənsub olan varlılar özləri ilə yemək üçün heç nə götürməmişdilər. Həmin vaxt onlar görürlər ki, Gonbul özü ilə xeyli yemək və şərab götürüb. Bunu gören kimi həmin şəxslərin Gonbula qarşı münasibəti tamamilə dəyişilir. Belə ki, onlar yeməkdən ötrü Gonbulla şirin-şirin, daha mədəni danışmağa başlayırlar.

Yazıçı bu mərhələdə həmin dövrdə Fransanın yüksək zümrəsinə mənsub şəxslərin ikiüzlülüklerini, bir qarın yeməkdən ötrü cilddən-cildə girmələrini, əxlaqsız adlandıraraq aşağıladıqları qadınla necə mədəni rəftar etdiklərini böyük ustalıqla təsvir etmişdir. Bununla da Mopassan həmin təbəqəyə mənsub şəxslərin əqidədən yoxsul, acgöz, istənilən an öz mənafeiləri üçün hər şeyi edə biləcək şəxslər olduqlarını nəzərə çatdırır. Belə ki, onlar əxlaqsız adlandıraraq birlikdə yol getməyi belə rəva bilmədikləri insandan yemək qoparmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxaraq onun yeməyin acgözlüklə yeyirlər. Gonbul isə onların özü ilə əvvəlki rəftarlarına fikir verməyərək öz yeməyindən açıq ürəklə hər birinə verir.

Nəhayət, kareta yolüstü kəndlərdən birinə gəlib çatır. Kənddəki mehmanxanada olarkən Gonbulu prus zabiti yanına çağırtdırır. Həmin vaxt Gonbul zabitin yanına getmək istəməsə də, yanındakılar özlərini düşünərək ona getməli olduğunu, öz qüruruna görə bu qədər insanın həyatını təhlükəyə atmasının düzgün olmadığını bildirməklə onu zabitin yanına getməyə razı salırlar. Zabit Gonbula əxlaqsız təklif edərək razı olmayacağı təqdirdə onları kənddən getməyə qoymayacağını bildirir. Lakin Gonbul bu təkliflə razılaşmır. Gonbul əxlaqsız qadın olsa da, prus zabitindən nifrət etdiyi üçün düşünmədən onun təklifindən imtina edir. Çünki onun nəzərində zabit onun vətəni işğal edən düşməndir. Həmin müddətdə karetda onunla birlikdə gedənlərdən biri də ona belə bir təklif etsə də, Gonbul düşmənlərin, yəni prusların arasında belə bir şeyin mümkün ola bilməyəcəyini deyir.

Karetdakılar səhər kənddən getmək istədikdə onlara prus zabitinin getməklərinə icazə vermədiyini deyirlər. Bunu eşidən kimi varlıların dərhal düşündükləri o olur ki, birdən onları buraxmaq üçün çoxlu pul istəyərlər və bu düşüncə onları həddindən artıq narahat edir. Onlar bunun səbəbini soruşduqda onlara Gonbulun zabitin təklifini qəbul etməyəcəyi təqdirdə buradan gedə bilməyəcəklərini bildirirlər. Gonbul isə qətiyyətlə bu təklifdən imtina edir. Varlılar bu məsələni eşitdikdə yenə də öz aralarında küçə qızının ucbatından başlarına iş gəldiyini, onun üstündə buradan çıxıb gedə bilmədikləri barədə danışmağa başlayırlar. Onların ortaq fikri bu olur ki, Gonbul onsuz da əxlaqsız qadındır, buna görə də zabitin təklifini qəbul etməklə heç nə itirməyəcək.

Hadisələrin bu anında yüksək təbəqəyə mənsub olan şəxslər öz aralarında müzakirə apararaq Gonbulu bir yolla bu işə razı salmağa qərar verirlər. Onlar yenə də ikiüzlülüyə əl ataraq Gonbulla şirin-şirin danışmağa, onun başını bişirib razı salmağa cəhd göstərirlər.

Yazıçı əsərdə varlıların öz məqsədlərinə çatmaq üçün Gonbulun qürurunu heçə saydıqlarını, onun nə düşündüyünə əhəmiyyət verməyərək öz mənafeiləri üçün onun zabitin təklifini mütləq qəbul etməli olduğu barədə həmfikir olduqlarını ətraflı təsvir edir.

Mopassan hekayədə yüngül əxlaqlı qadının vətənpərvərlik hissələrini yüksək təbəqəyə mənsub şəxslərin saxta vətənpərvərliyi ilə qarşılaşdırır və onları böyük ustalıqla müqayisə edir. Yazıçı usta qələmi ilə Gonbulun vətən eşqinin kübar cəmiyyətin saxta, ikiüzlü hissələrindən qat-qat üstün olduğunu təsvir edir. Gonbulun razı olmadığını gören varlılar onu razı salmaq üçün hər yola əl atırlar. Hətta bu məqsədlə onlarla birlikdə karetda gedən rahibləri də öz məqsədlərinə alət edirlər. Onlar Gonbulun yanında tarixdəki müxtəlif hadisələrdən söhbət açaraq başqalarının, o cümlədən də

vətənlərinin mənafeləri üçün özlərini fəda etmiş qadınları ona misal çəkirlər. Rahibələri söhbətə qarışdıraraq insanların yaxşılığı üçün edilmiş pis hərəkətlərin əslində günah hesab olunmadığını vurğulayırlar. Rahibələr də söhbətə qoşularaq insanların yaxşılığı üçün, vətənin xeyrinə edilmiş pis əməllərə haqq qazandırır və bunların günah hesab olunmadığını qeyd edirlər.

Söhbət zamanı rahibə, həmçinin bildirir ki, onları gedəcəkləri yerdəki hərbi xəstəxanadakı çiçək xəstəliyinə tutulmuş əsgərləri sağaltmaq məqsədilə çağırıblar, lakin indi bir prus zabitinin şiltaqlığına görə burada qalıblar və gedə bilmirlər. Rahibə onu da xüsusilə vurğulayır ki, bəlkə də vaxtında gedib çatsalar neçə fransız şəfa verər, onları ölümdən qurtara bilərlər.

Rahibənin söhbəti o qədər təsirli alınmışdı ki, söhbət bitdikdən sonra heç kəs dinib-danışmadı. Təbii olaraq belə təsirli söhbət Gonbulun da iradəsini sarsıdır, inadını qırır.

Yüksək təbəqənin nümayəndələrinin artıq səbrləri qalmamışdı, onların tək düşüncəsi tezliklə buradan çıxıb getmək idi. Onlar üçün Gonbulun nə düşündüyünün, nə hiss etdiyinin heç bir əhəmiyyəti yox idi. Gonbulla son söhbətlərində onlardan biri Gonbula açıq-aşkar bu şəkildə deyir: “Demək siz işdir-şayəd, Prus ordusu məğlub olsa, özünüzü də, bizi də hər cür təhqirə, zorakılığa mütləq düçar etmək üçün burada saxlamaq niyyətindəsiniz? Siz bütün bunlara dözməyə hazırsınız? Ona görə ki, yumşaq, lütfkarlıq etmək istəmirsiniz eləmi? Halbuki, ömrünüz boyu kişilərə yumşaq eləmisiniz”(1, s.61). Gonbul onun bu sözləri qarşısında sadəcə susur və heç bir şey demir.

Nəhayət ki, təzyiqlərin nəticəsində Gonbul zabitin təklifi ilə razılaşmağa məcbur olur. Varlılar bunu eşidən kimi kefləri açılır, yeyib-içib, şənəlməyə başlayırlar. Gonbul bu hadisədən sonra öz otağından çölə çıxmasa da, bu onların vecinə belə deyil, çünki artıq onlar nə yolla olur-olsun öz məqsədlərinə çatıblar.

Zabit onların buradan getməsinə icazə verir. Onlar yenidən karetda toplaşanda Gonbul utanaraq, qısıla-qısıla öz yoldaşlarına yaxınlaşır (2, s. 44). Lakin onlar Gonbula murdar mahluk kimi yanaşaraq, mümkün qədər ondan uzaq durmağa, onunla təmasda olmamağa çalışırlar. Onlar, nəhayət, yola düşürlər və təhqir olunmuş, qəlbi parçalanmış Gonbul səfər yoldaşları tərəfindən özünə qarşı amansız münasibətin fonunda Korniyudenin fitlə çaldığı, sonra oxuduğu “Marselyoza”nın təsiri altında uzun və yorucu yol boyu göz yaşları tökdü: “Gonbul isə elə hey ağlayırdı. Hərdən bir qız özünü saxlaya bilmirdi, oxunan mahnının beytləri arasında qaranlıqdan onun hıçqırıqları eşidilirdi”(3, s. 681). Karetdakıların hamısı elə davranır ki, sanki daha onlar Gonbulu görmürlər, tanımırırlar. Gonbul onlara baxdıqca hiddət hissi keçirirdi. O, həm də zabitin təklifini qəbul etdiyi üçün özünü alçalmış, mənliyi tapdalanmış hesab edir. Halbuki onu bu işə indi üzünə belə baxmaq istəməyən həmin bu əclaf yoldaşları məcbur etmişdilər.

Bir qədər yol getdikdən sonra karetdakılar hamısı acırlar. Bu vaxt Gonbulun yol yoldaşları hamısı özləri ilə götürdükləri yeməkləri açıb yeməyə başlayırlar. Gonbul isə dünənki hadisənin təsirindən və səhər yola çıxarkən olan qaçaqaçdan özü ilə yemək götürməyi unudur. Lakin ilk dəfə yola çıxdıqları vaxt acından Gonbula şirin sözlər deyən, onun yeməyindən yemək üçün dəridən-qabıqdan çıxan varlılar indi öz yeməklərini yeyərkən heç Gonbula tərəf belə baxmırlar. Onlar elə davranırlar ki, sanki heç Gonbul yanlarında deyil.

Yol boyu baş vermiş hadisələr Gonbulun yadına düşdükçə göz yaşları onu boğur və o, özünü saxlaya bilməyərək ağlayır. Heç kimdə yemək olmayan vaxt bu ikiüzlü varlıların onun yeməyini necə acgözlüklə yedikləri yadına düşür, indi isə özləri yemək yeyərkən ona məhəl qoymamaları onu çox pis təsir edir.

Heç kim Gonbula əhəmiyyət vermir, heç kim onu yada salmırdı. Gonbul yaxşı başa düşürdü ki, əvvəlcə onu qurban verən, sonra isə gərəksiz çirkli əsgəri kimi kənara atan bu “namuslu” əclaf indi baxışlarındakı həqarətlə onu qırmanclayırdılar. Gonbul hiddətindən onlara ağzından çıxanı demək istəsə də, amma o qədər hirsli idi ki, ağzını açıb bir kəlmə belə deyə bilmədi və yolboyu ancaq ağladı.

Müharibənin əziyyətlərini öz şəxsi həyatında bilavasitə yaşamış Mopassan əsərdə mehmanxana sahibinin arvadının dili ilə müharibənin lazımsızlığından bəhs edir. O obrazın simasında müharibənin insanlara, şəhərlərə, kəndlərə nə qədər ziyan vurduğunu, insan öldürməyin nə dərəcədə mənfur hərəkət olduğunu vurğulayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Gi de Mopassan. Gonbul. Naxçıvan, Əcəmi, 2017, 74 səh.
2. Gi de Mopassan. Hekayələr və novellalar. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 176 səh.
3. Gi de Mopassan. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2010, 800 səh.
4. http://anl.az/el/m/mgd_h&n.pdf
5. <https://www.idefix.com/Yazar/guy-de-maupassant/s=149649>
6. <http://literaguru.ru/analiz-novelly-pyshka-gi-de-mopassan/>
7. <http://goldlit.ru/maupassant/235-pishka-analiz>

SUMMARY

Aysel Eminova, Jamila Maharramova

ANALYSIS OF THE NOVEL "BALL OF FAT" BY GUY DE MAUPASSANT

The article deals with the works of Guy De Maupassant and thoroughly analyzes his novel "Ball of Fat". Although the writer wrote a small story before the "Ball of Fat", it is Maupassant's first large-scale story. This story brought Maupassant great fame, and since then he devoted his life only to literary creation. The story "Ball of Fat" describes the events that occurred during the French-Russian war. In the novel, the writer described the events he witnessed.

At this stage, the author skillfully described the hypocrisy of those who at that time belonged to the upper class of France, their variability for a piece of bread and their behavior with women they claim to be immoral. Thus, Maupassant emphasized that those who belong to this class were morally poor, greedy and capable of doing everything for their own benefit. So, for the sake of a piece of bread, they are eagerly ready to eat the food of those who were called depraved, although with whom they do not even want to go together. The fat one, not paying attention to their behavior, shares her food with each of them with an open heart. Though she is an immoral woman, she refuses to accept his offer because he hates the Prussian officer. For the sake of achieving their goals, not considering the woman's pride, the rich thought that she must accept the officer's proposal.

Key words: Guy De Maupassant, "Ball of fat", a short story, patriotism, hypocrisy

РЕЗЮМЕ

Айсель Эминова, Джамия Магеррамова

АНАЛИЗ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ГИ ДЕ МОПАССАНА «ТОЛСТАЯ»

В статье рассматривается творчество Ги Де Мопассана и обстоятельно анализируется его произведение «Толстая». Писатель до этого в основном писал только небольшие по объему рассказы и рассказ «Толстая» - первое крупное произведение Мопассана. Этот рассказ принес Мопассану большую известность, и именно с тех пор он посвятил свою жизнь только литературному творчеству. В рассказе «Толстая» описываются события, которые произошли во время францужко-русской войны. В произведении писатель рассказывает о событиях, непосредственным свидетелем которых он являлся. На этом этапе автор умело описал лицемерие тех, кто в то время принадлежал к высшему классу Франции, их переменчивость ради куска хлеба и культурное обращение с развратными женщинами, которых они унижали назвали аморальными. Тем самым, Мопассан подчеркивает и доносит до читателя бедность в убеждениях лиц, принадлежащих к этому высшему классу, их жадность и алчность, способность совершать все действия и поступки ради своей пользы. Так, ради куска хлеба они с жадностью готовы жрать пищу тех, которых называют развратными, хотя с которыми не хотят даже идти вместе. Толстая же, не обращая внимания на их прежнее поведение, с открытым сердцем делится с каждым из них своей пищью. Хотя Толстая аморальная женщина, она ненавидит прусского офицера и, не колеблясь, отказывается от его предложения. Автор подробно описывает, как богатые ради достижения своих целей, не считаясь гордостью Толстой, единодушны в своем мнении, что она обязательно должна была принять предложение офицера.

Ключевые слова: Ги Де Мопассан, "Пышка", история, патриотизм, лицемерие

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H. Həşimli

Məqalə daxil olmuşdur: 24 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

NƏRGİZ QƏHRƏMANOVA

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

UOT:82-09

QARA-STALİN REPRESSİYALARININ BƏDİİ SİMVOLU KİMİ

Məqalədə Stalin despotik forma-idarəçiliyi dövründən (1922-1953) bəhs edən əsərlərdəki “qara” anlayışının simvolik mahiyyəti araşdırılır. Məlumdur ki, Stalin epoxası insan hüquq və azadlıqlarının kütləvi şəkildə boğulması, hər cür “solçu” və müstəqil düşüncəyə görə təqib və təzyiqlər, terrorlar, həbslər, deportasiyalar, sürgünlər, güllələnmələr dövrü kimi yadda qalıb. Tədqiqatçı repressiya faciələrindən bəhs edən əsərləri təhlil etməklə həmin idarəçiliyin ədəbiyyata “qara” anlayışı altında qorxunun, xofun, vahimənin, ayrılıq acısının, gedər-gəlməzliyin, diri-diri sürgünlərdə itib-çürüməyin, ölüm havasının simvollarını gətirdiyini qeyd edir. Belə bir qənaətə gəlir ki, qəddar rejimin vahiməsini əks etdirən “qaranlıq gecə”, “qəfil peyda olan qara maşın”, “hansısa qapının “qara şinellilər”, yaxud “qara meşin gödəkçəlilər” tərəfindən bərk-bərk döyülməsi”, insanların bu məqamda yalnız gedər-gəlməzlik haqqındakı “qara fikirləri” kimi təsvir, epizod və səhnələrə repressiya faciələrindən bəhs edən bütün bədii əsərlərdə rast gəlinir. Həmin əsərlərdə mühitin, gerçəkliyin özündən alınan və simvollaşdırılan “qara gecə”nin, “qara maşın”ın, “qara geyimlilərin” xofu həm də qara niyyətli hakimiyyətin şər, böhtan, tiran, qəddarlıq qorxusu ilə eyniləşir, diktator rejiminin tiranlıq mahiyyətini əks etdirir.

Açar sözlər: Stalin epoxası, Mircəfər Bağırov dövrü, sovet şovinizmi, qara-rəmz, təqib, həbs, sürgün, güllələnmə, bədii yaradıcılıq

Stalin despotik forma-idarəçiliyi dövrü (1922-1953) keçmişdə qalsa da, insan hüquq və azadlıqlarının kütləvi şəkildə boğulması, hər cür “solçu” və müstəqil düşüncəyə görə təqib və təzyiqlər, terrorlar, həbslər, deportasiyalar, sürgünlər, güllələnmələr dövrü kimi yadda qalıb. Həmin dövrdə repressiyaya uğrayanların ümumi sayının SSRİ miqyasında 100 milyon (1, 29), Azərbaycanda isə təkcə 1937-1938-ci illər üçün 80-120 min nəfər civarında olduğu təxmin edilir. Repressiya qurbanlarının böyük əksəriyyəti ziyalılar, elm, sənət, ədəbiyyat nümayəndələri idi.

Stalin repressiyaları Azərbaycan ədəbiyyatına da ağır zərbə vurmuş, Hacı Kərim Sanılı (1878-1937), Hüseyn Cavid (1882-1941), Əhməd Cavad (1892-1937), Mikayıl Müşfiq (1908-1937), Yusif Vəzir Çəmənəminli (1887-1943), Böyükağa Talıblı (1897-1938) kimi onlarla istedadlı Azərbaycan sənətkarı, Salman Mümtaz (1884-1941), Seyid Hüseyn (1887-1938), Bəkir Çobanzadə (1893-1937), Vəli Xulufu (1894-1937), Hacıbaba Nəzərli (1895-1934), Mikayıl Rəfili (1905-1958), Əli Nazim (1906-1941) kimi xeyli dəyərli ədəbiyyatşünas-alimlərimiz müxtəlif bəhanələrlə amansızcasına cəzalandırılmışlar. Bu illərdə Azərbaycan xalqı ümumilikdə 27 nəfər ən istedadlı şair və yazıçısını, minlərlə ləyaqətli ziyalısını itirmişdir. Adları çəkilən və çəkilməyən şair və ədiblərimizin yaradıcılığının ideya-mündəricəsindən belə məlum olur ki, rejim nəinki milli istiqlal yarıqı, siyasi sistemin vədlərinə inanmayıb diktatura tələblərinə boyun əymək istəməyən, eləcə də zamanın mürəkkəb hadisələrindən baş açma bilməyib, Yesenin lirik qəhrəmanı kimi, “gah yeni hökuməti qınayan, gah da axına çatmaq üçün yerisə də, bu gedişdə ayağı sürüşən” (2,59) sənətkarları ortadan götürmüşdür. Bu rejimdə, hətta sənətə münasibətdə yaradıcılıq prinsiplərindən dönmək istəməyib, sovet ideologiyasının rüporuna çevrilə bilməyən, qələmini bir kənara atıb “görünməz bir sahilə üz tutmağa” məcbur olan sənətkarların fəaliyyətinə antisovet donu geyindirib, cəmiyyətdə ziyanlı meyllərə qarşı mübarizə adı altında, “çəkist ruhlu sovet tənqidçiləri”nin M.Ə.Rəsulzadə qondarma

“ittihamları” əsasında cəzalandırılmışlar. Onların bir qismi həqiqəti yazmağa cəhd etdiklərinə, digər qismi “sosrealizmin” tələblərinə əməl etmədiklərinə, digərlərini isə vətəndaş mövqeləri, sovet cəmiyyətinə və ədəbiyyatına baxışları şübhə doğurduqlarına görə, “əksinqilabi fəaliyyət”, “millətçi”, “trotskisist”, “pantürkist”, “panislamist” və sair damğalarla təqib edilib həbsə atılmış və güllələnmişlər. Repressiya qurbanlarının yaradıcılıqları da cəmiyyətdən təcrid olunmuş, ailə üzvləri də zindanlara atılmış, yaxud sürgün edilmişdir. Əhməd Cavadın həyat yoldaşı Şükriyyə xanımın 8 il müddətində Qazaxstana sürgün edilməsi, Seyid Hüseynin həyat yoldaşı Ümmügülüm xanımın Sibirin buzlu cəhənnəmində sürgün həyatı yaşaması, Mikayıl Müşfiqin həyat yoldaşı Dilbər xanımın həbsxanaya atılması və sair kimi faktlar siyasi rejimin qəddarlıq xislətini təsdiq edən faktlardandır.

Lakin ədəbiyyat da sovet totalitar sisteminin törətdiyi ağır cinayətləri ona bağışlamadı. Stalin tiranlığı və repressiya qurbanı olan insanların faciəvi taleləri müxtəlif forma və janrlarda yaradılan əsərlərin əsas mövzu və motivlərinə çevrildi, ağırlı hekayətlər vasitəsilə qaniçən rejimin siyasi xisləti ifşa olundu.

Repressiya faciələrindən bəhs edən əsərlərin mətnindən belə məlum olur ki, Stalin despotik forma-idarəçiliyi ədəbiyyata “qara” anlayışı altında qorxunun, xofun, vahimənin, ayrılıq acısının, gedər-gəlməzliyin, diri-diri sürgünlərdə itib-çürüməyin, ölüm havasının simvollarını gətirmişdir. Başqa sözlə desək, qəddar rejimin vahiməsini əks etdirən “qaranlıq gecə”, “qəfil peyda olan qara maşın”, “hansısa qapının “qara şinellilər” yaxud “qara meşin gödəkçəlilər” tərəfindən bərk-bərk döyülməsi”, insanların bu məqamda yalnız gedər-gəlməzlik haqqındakı “qara fikirləri” kimi təsvir, epizod və səhnələrə repressiya faciələrindən bəhs edən bütün bədii əsərlərdə rast gəlinir. Bu əsərlərdə mühitin, gerçəkliyin özündən alınan və simvollaşdırılan “qara gecə”nin, “qara maşın”ın, “qara geyimlilərin” xofu həm də qara niyyətli hakimiyyətin şər, böhtan, tiran, qəddarlıq qorxusu ilə eyniləşir, diktator rejiminin tiranlıq mahiyyətini əks etdirir. Məsələn, Rəsul Rzanın 1950-ci illərin sonu-1960-cı illərin əvvəllərində qələmə alıb bənzərsiz şairimiz Mikayıl Müşfiqə həsr etdiyi “Qızılgül olmaydı” adlı poemasında oxuyuruq:

Bir axşamüstü vədələşdik, ayrıldıq
-Sabah görüşərik, - deyə.
“Sabah” gəldi.
O gəlmədi. (3, 238-239)

İntizar içində dostunun yolunu gözləyən lirik qəhrəman repressiya illərində ev-ev, məhlə-məhlə dolaşan “O gəlmədi!” kəlməsini gecə ikən evindən götürülüb qara maşınlarla aparılma hadisəsinin doğurduğu hiss-həyəcanın, qorxulu-dəhşətli fikrin təsir gücünü daha da artıran bədii ifadə vasitəsinə-təkrirə çevirir, ondan epifora kimi istifadə edir:

Pəncərədən düşən işıq
divardan endi döşəməyə.
O gəlmədi.
Sinəmdə ürək
başladı üşüməyə.
O gəlmədi.
Fikirlərim pırtlaşdı,
oldu düyün-düyün.
O gəlmədi...(3, 239)

Şairi həyəcanlandıran “gedənlərin axşam evində yatıb, gecə getməsi”, “qaynar suya düşmüş çiçək kimi solması”, “qara maşına minənlərin bir də geri dönməməsi” reallığıdır. Məndən belə məlum olur ki, “gəlməyənlərin” divan-məhkəməsi qurulmur, günahı, təqsiri bildirilmir. Haqsızlığa, ədalətsizliyə görə “çığırmaq, bağırmaq” da olmur: rejim hamının səsini batırır, hamı şübhə, qorxu içində saxlanılır, heç kimin gecə ikən qapısının döyülməyəcəyinə, sabaha salamat çıxacağına ümidi yox idi. Bu dövr, Səməd Mənsurun təbirincə desək, “Mircəlladın qanunları yumruğunda sıxıb dövrən sürdüyü”, “Xorenlərin iş başında olduğu”, “Səlim Petroviçlərin, Topuridzələrin, Markaryanların

qalın pərdəli otaqlarda limonlu çay içə-içə “ölüm qərarı imzaladığı”, “Borşovların dustaqxananı tez-tez doldurub boşaltdığı” bir dövr idi. Bu dövrün qurbanı tək Müşfiq deyildi, Seyid Hüseynlər, Anaşkinlər, Əhməd Cavadlar da dustaq yatır, hökmlərini gözləyirdilər, tanrısı “gözəllik və sevgi olan” Hüseyn Cavid “xalq düşməni” elan edilmişdi. “Mürəkkəb, vahiməli, təzadlı həyatı anlamaq çətin idi”, “aşkarın da, sirrini də rəngi qarışmışdı”. Adamlar “gedər-gəlməzə gömülməmək”, “diri-diri sürgünlərdə itməmək barədə düşünürdü”. “Qorxu adamların başı üstündən sivrilməmiş qılınca kimi asılmışdı”.

“Qızılgül olmayaydı” poemasını oxuduqca gözlərimiz qarşısında dörd obraz (repressiya qurbanı Müşfiqin, onun həyat yoldaşı, baş verən faciədən sarsılmış Dilbərin, şairin özünün-lirik qəhrəmanın və qəddar totalitar rejimin obrazları) canlanır. Müəllif hər dörd obrazın daxili aləminə və mahiyyətinə işıq salmaqla kifayətlənmir, həm də onların arasındakı əlaqə və münasibətləri qələmə alır. Dövrün sosial-siyasi və mənəvi-psixoloji səciyyəsi bu bədi təhlil tamlığı müstəvisində üzə çıxır. Şairin vətəndaş mövqeyini müəyyənləşdirən poetik fikir qatları totalitar sistemin mozaika arxasındakı eybəcərliyini, uzun illər müsbət və zəruri olduğuna inandırılmasına cəhd edilən diktator idarə-üsulunun naqislik xislətini açıb göstərməyə xidmət edir.

Yaxud Mehdi Hüseynin “Qara daşlar” (1957-1958) və “Yeraltı çaylar dənizə axır” (1961-1964) romanlarında kütləvi şəkildə insan qətlərinə rəvac verən yüksək çinli dövlət xadimlərinin Stalin, Mir Cəfər Bağırov və belələri amansız cəllad obrazının cizgiləri cızılır. “Yeraltı çaylar dənizə axır” romanının baş qəhrəmanı sovet ideologiyasına, siyasi rejimin başında duran Stalinə və onun Azərbaycandakı təmsilçisi Bağırova sidq ürəkdən inanan, qəlbi cəmiyyətin inkişafı naminə qurub-yaratmaq eşqilə çırpınan, lakin diktatura idarəçiliyinin ağır sınaqlara çəkərək məşəqqətlərə məhkum etdiyi milyonların ümumiləşdirilmiş obrazı kimi təqdim edilən Səmirə Aydınadır və əsər onun acı həyat hekayətləri əsasında yazılmışdır, yəni təhkiyəçi yazıçı qismində qəhrəmanın özüdür. Bu forma-üslub repressiya illərinin ağırlıq yaşantılarını, repressiya qurbanlarının çəkdiyi əzab və iztirabları daha canlı, daha inandırıcı şəkildə əks etdirməyə imkan verməklə yanaşı, obrazın daxili aləminin, milli xarakter özəlliklərinin incəliklə çözülməsini təmin etmişdir.

Hekayətlərdən belə məlum olur ki, Səmirə böyük həyata böyük arzularla qədəm qoymuşdur. O, İnşaat Materialları İnstitutunda kiçik elmi işçi vəzifəsində çalışır, Bakıdakı yeraltı suların binalara təsirinin qarşısını almaq üçün bir yol tapmaq, “gizli” çayları dənizə axıda bilmək problemi barədə düşünür. Romanın adı da elə bu arzu-məqsəddən götürülərək mənalandırılmışdır: yeraltı sular yaşayış binalarının özülünə dağıdıcı təsir göstərdiyi kimi, əsl niyyəti, məqsədi aşkar olmayan qüsurlu idarəçilik də cəmiyyətin dayaqlarına dağıdıcı təsir göstərir, hər ikisinin aradan qaldırılması, kənarlaşdırılması vacibdir! Səmirə, gənc anadır, iki qızının qayğıları ilə yaşayır. Lakin həm elmi-tədqiqat işləri ilə məşğul olmaq, həm də ailə qayğılarını çəkmək ona asan başa gəlmir. Bu azmış kimi, əri Müdhət cəbhəyə yollanandan və ona “vətən xaini” damğası vurulub Uzaq Şimala sürgün olunandan sonra qadının qara günləri başlanır: “vətən xaini”nin arvadı partiya sıralarından çıxarılır, işdən qovulur, yaşadığı mənzil əlindən alınır. Səmirə, iki qızı və qaynanası ilə rütubətli bir zirzəmidə yaşamaq məcburiyyətində qalır, sarsıntılar keçirir, xəstəxanaya düşür. Ancaq dünya yaxşı adamlardan xali deyilmiş, çətin günlərdə cəbhədən qayıtmış məktəb yoldaşı, Müdhətin dostu Zəfərin və onun arvadı Tövsiyənin, qayını Faiqin yalqız-köməksiz ailəyə əl tutması, onun sağlması üçün əlindən gələni əsirgəməyən Səidə həkimin, xəstəxanada tanış olduğu Kamranın, sürgünlükdə dərdləşdiyi Ceyranın mənəvi dəstəyi sayəsində Səmirə yenidən həyata bağlanır. Nə sosial sıxıntılar, nə təzyiq və təqiblər onun iradəsini sındıra bilmir. Səmirə obrazı oxucunun nəzərində həyat mübarizələrinə mərdliklə sinə gərən bir obraz kimi yüksəlir.

Əsərdə diqqət mərkəzində saxlanan obrazlardan biri Mir Cəfər Bağırovun prototipi Mollayev obrazıdır. O, əsərdə təsvir olunan qorxu, şübhə, inamsızlıq mühitinin, bu mühitin insan münasibətlərinə, milli hissiyyət, əxlaq və düşüncəyə pozucu təsirinin səbəbkarı-baş diktatorun Azərbaycandakı təmsilçisi kimi təqdim olunur. Bu da maraqlıdır ki, Mollayev bir obraz kimi öz görkəmi, hərəkəti, danışıqları ilə bir dəfə də olsa canlı şəkildə görünməsə də, süjet boyunca baş verən sosial-ictimai hadisə və faciələr sanki onun nəzarəti altında, onun göstəriş və tapşırıqları əsasında baş

verir. Başqa sözlə desək, yalnız başqalarının danışıq və xatirələrində adı çəkilən Mollayev obrazı əsərdə sovet repressiya maşınının “qara kabusu” kimi iştirak edir və hamı bu kabusun vahiməsini hiss edir, faciələrini yaşayır. Səmirənin partiya liderinə inamı, kor-koranə pərəstişi də bu prosesdə, tədricən sarsılır. Bu siyasi şüurun oyanışında müharibədə sağlamlığını itirmiş Zəfərin “vətən xaini”nin ailəsinə əl tutmasına görə cəzalandırılması, sürgünlükdə sənətçi Ceyranın Mollayevin vəhşi ehtirasları üzündən məşəqqətlərə düçar edilməsi və sair kimi ağlagəlməz olaylar mühüm rol oynayır.

Əsərdəki epizodlardan birində Səmirə Mollayev barəsində tərəddüdü münasibəti barədə fikir bildirəndə Ceyran nifrətlə belə deyir: “Bir zamanlar mən də onu müqəddəs adam hesab eləyirdim, Səmirə xanım. Ancaq gördüyüm, bildiyim şeylər mənə qəflət yuxusundan oyatdı. Mən həmişəlik başa düşmüşəm ki, Mollayev öz kefi üçün tək-tək adamları yox, bütün xalqı da güdaza verə bilər!.. Bilirsiniz mən Bakıdan niyə uzaqlaşdırılmışam? Ona görə ki, gördüyüm, bildiyim acı həqiqət həmişəlik üstüörtülü qalsın, hamı da bu fikirdə olsun ki, Mollayev namuslu adamdır, onun sərtliyi də, qabalığı da cüzi qüsurlardır. Yox, yox, yox!..” (4, 255-256). Ceyran xanım öz hekayətində Mollayev tərəfindən dəniz qırağındakı bağına dəvət edilməsi, lakin onun südəmər uşağı olduğunu, səsinin yerində olmadığını bəhanə gətirib qonaqlıqdan imtina etməsi və bu zaman telefonda qorxunc səsin onun sözünü kəsib: “Sabah-axşam saat yeddidə maşınla gəlib səni özüm aparacağam” sözlərindən həyəcanlanmasını xatırlayır.

Ceyranın Mollayevə qəzəbi yalnız ona göstərilmiş təhqiramiz münasibətlə məhdudlaşmır. O, bu qəzəbin miqyas və mahiyyətini əsərin sonunda, Bağirovun məhkəməsi zamanı “heç ibtidai savadı olmayan beş-üç nəfərin xalqın sonsuz bir məhəbbətlə sevdiyi söz ustalarını, şairləri, romançıları, yəni cəmiyyətimizin boya-başa çatdırdığı müstəsna istedadları güllələməsi, “zülmət və nadanlığın mədəniyyətə və işığa divan tutması”, “xalqın ən müqəddəs duyğularına, ən saf arzu və istəklərinə xəyanəti” ilə əlaqələndirib izah edir. Doğrudur, roman faciəvi tale yaşantılarının təsviri üzərində qurulsun da, nikbin sonluqla başa çatır: xeyir şər üzərində qələbə çalır; repressiya nəticəsində yurdundan pərən-pərən düşmüş insanların müəyyən qismi doğma el-obasına qayıdıb yeni həyata başlayırlar. Bununla belə, uzun illər davam edən Stalin-Bağirov diktatura idarəçiliyinin acı ibrət dərsləri heç vaxt tarixin yaddaşından silinməyəcək, xalqın qəzəbindən xilas olmayacaqdır. Müəllifin əsərdəki başlıca ideya-məqsədi də bundan, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yeni, humanist cəmiyyətə çağırışdan ibarətdir.

Bu parçalardakı “qara maşınlar”, professor Rüstəm Kamalın qeyd etdiyi kimi, repressiya tariximizin bir faktı, Stalin terrorunun əyani sübutu olmasa da, milli faciə-travma yaddaşımızın şəhadət simvoludur”. Rüstəm Kamal “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc etdirdiyi “Mir Cəfərin qara maşını” adlı publisist qeydlərində yazır: “1930-cu illərdə Sovet cəza orqanlarının əsas nəqliyyat vasitəsi “emka”lar (QAZ M-1) idi, ona rusca “qara quzğunlar”, “Mariusya” da deyirdilər.

“Emka”lar haqqında mətnlərin Stalin dönməsinin informasiya məkanında geniş dolaşması qətiyyətlə mümkün deyildi. Təsədüfi deyil ki, M.C.Bağirov, L.Beriya ilə bağlı əhvalatları yalnız onların ölümündən sonra danışmaq imkanı yarandı.

Böyük Terrorun qara maşınları əhalidə güclü xof-qorxu hissi yaratmışdı. Bu qorxu uşaqlara da keçmişdi. Deyilənlərə görə uşaqlar dustaqları apan qara “Mariusya”-nı görəndə kimi, tində-bucaqda gizləndirilirdi, qaçıb arxa həyətlərdə gözdən itirdilər. Analar ipə-sapa yatmayan, dəcəllik edən uşaqları da bu maşınla qorxudurdular. Şəhərdə şayiələr dolaşırdı ki, həmin qara maşınlarla uşaqları oğurlayırlar...”(5) Gecənin qaranlığında, “qara quzğunlarda” gəlib adamları apanlar Stalin idarəçilik aparatının əsas tərkib hissəsi olan, sonradan DTK-nə çevrilən NKVD-nin əməkdaşları idilər. Azərbaycanda bu idarənin adını çəkməyə belə qorxur, onu ehtiyatla “dəniz qırağından gələnələr” ifadəsi ilə anladığı nişan verirdilər. Repressiya faciələrindən bəhs edən əsərlərdə “qara maşınlardakı qara geyimlilərin dəniz qırağından gəlmələri” də vurğulanır.

Şıxəli Qurbanovun 1960-cı illərin ortalarında qələmə aldığı “Sənsiz” dramının məhəbbət qəhrəmanları, bir-birlərini dəlicəsinə sevən Sevincə Tərən da siyasi rejim tərəfindən, özü də toy günü, ilk vüsəl gecəsi ayrı salınır: “qəfil tormoz verən qara “quzğundan” düşüb gecənin qaranlığında “qapını bərk-bərk döyənlər” istedadlı bir geoloq olan Tərənı sorğu-sualsız, yırtıcı bir ley kimi çalır

aparılırlar. Tərən onun həbsinin bir səhv olduğunu və tezliklə qayıdacağını bildirib sevgilisini sakitləşdirməyə çalışsa da, bu ayrılıq uzun illərin həsrətinə çevrilir. Nakam sevgililər yalnız 18 ildən-Tərən “bəraət” qazandıqdan sonra yenidən qovuşa bilirlər. Müəllifin əsərə verdiyi orijinal dramatik quruluş və insanın daxili-mənəvi aləminə nüfuz bacarığı qəhrəmanların bu uzun müddətdəki gərgin hissi-psixoloji yaşantılarını miqyasını əhatə etməyə imkan verir. Bu yaradıcılıq uğuru eyni zamanda, Tərən, Sevinc, Fərhad, Maral kimi təmiz, namuslu, alicənab adamların insanı mənən sındıran, deformasiya edən repressiya mühitində öz şərəf və ləyaqətlərini qoruya bilməsinin sirrini açmış olur. İstər “bir gecəlik ərinin” gedər-gəlməzə aparıldığını anlayan, bununla belə əhdinə axıradək sadıq qalan Sevinc, istər ana torpağa qayıtmaq, sevgisinə qovuşmaq arzuları ilə sürgün işgəncələrini dəf edib vətənə dönə bilən Tərən, istər məktəb illərindən ürəyində gəzdirdiyi sevgisinə rədd cavabı alan Fərhad ən gərgin, dramatik situasiyalarda belə ictimai idealları düşünərək tərəddüdlərdən xilas olmağa özlərində güc tapır, xeyirxahlıq yolunu tuturlar. Bu baxımdan, “Sənsiz” pyesini despotizmin, şərin meydan suladığı dövrən və insan münasibətləri mövzusunda yazılmış ən uğurlu əsərlərdən biri kimi dəyərləndirmək mümkündür. “Sənsiz” yalnız diktaturanın yaratdığı mühitin, bu mühitdə yaşanan qara günlərin deyil, həm də həmin mühitdə özünü hifz etməyi bacaran insanlığın, işıqlı arzuların bədi təcəssümüdür.

Anarın “O gecənin səhəri” (1964) adlı hekayəsi repressiya illərində yaşanan qorxu və nigarançılıq hissələrini canlı şəkildə təsvir və bədii ümumiləşdirmə gücü ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçı həmin dövrü, xüsusən də həmin illərdə Bakıda hökm sürən ictimai-psixoloji əhval-ruhiyyəni xarakterizə etmək üçün “qaranlığa qər q olmuş şəhərin” səksəkəli gecələrindən birində, cəmi səkkiz mənzildən ibarət dördmərtəbəli bir binada yaşanan bir anı, məqamı təsvir edir: gecənin bir aləmi, hamı yuxuda ikən bir maşının binanın qarşısında dayanması, ayaq səslərinin qapıların ağzından keçərək mərtəbə-mərtəbə yuxarı qalxması sakinləri vahiməyə salır-hamı qəfil gələnlərin kimisə götürüb-aparacağını düşünür və bu şübhə-gümandan heç kim sığortalanmayıb, öz qapısının döyülməyəcəyinə əmin deyil. Elə bu binada yaşamış, sakitliyi, mehribanlılığı ilə seçilən bəstəkar Fərəc iki həftə əvvəl gecəyə aparılıb və “xalq düşməni” kimi qapısı möhürlənib; köhnə fırqəçi Qurban kişi “filankəslə” ciddi toqquşmadan sonra mütləq cəzalandırılacağını düşünür; hətta makinaçı Səkinə bir hərif səhfinə yol verdiyinə görə, hətta donosçuluqla başını dolandıran Cavanşir balaca qızı Rənanın bəstəkar Fərəcin öyrətdiyi uşaq mahnısını oxuduğuna görə amansızcasına cəzalandırılacaqlarını fikirləşirlər. Bu anda hamının “Allah, sən özün xətdən saxla!” düşüncəsi ilə nəfəs çəkmədən nigarançılıq içində gözləməkdən savayı çarəsi yoxdur. Qorxudan heç kəsin bayıra çıxmağa, nə baş verməsi ilə maraqlanmağa da cəsarəti çatmır. Yazıçı bu ağır, üzücü dəqiqələrdə yaşanan hiss və həyəcanları təsvir edir, məhz bu yolla total qorxu hissini cəmiyyəti idarəçilik üsuluna çevrilməsinin eybəcərlik və əzəzillik mahiyyətini açır.

Hekayə novellasayağı sonluqla tamamlanır. Gecə keçib səhər açılınca Domkom Bəşir qara vedrəsini və fırçasını götürüb növbəti qurbanın adını bina sakinlərinin sırasından qaralayıb-pozmaq istəyir. Bu anda gecə ikən qapısı döyülmüş Murad Zeynallının özü görünür. O, gecə yarısı qapısını döyənlərin təcili yardım işçilərinin olduğunu, Fəridəni doğum evinə apardığını, bir oğlu olduğunu bildirir. Hekayənin belə gözlənilməz nikbin sonluqla bitməsi repressiya xofu barədəki oxucu təsəvvürünü nəinki yüngülləşdirmiş olur, əksinə daha da dərinləşdirir: Stalin repressiyaları insanları elə stresə salıb, elə çaşdırıb ki, heç kəs gecə ikən kiminsə qapısının xeyirliyə döyülə biləcəyini belə ağına gətirə bilmir.

Xalq yazıçısı Elçinin səksəninci illərdə qələmə aldığı “Ağ dövə” (1984) və “Ölüm hökmü” (1989) romanları repressiya mühitini və repressiv idarəçiliyi daha səciyyəvi əlamətləri ilə əks etdirmək məziyyəti ilə maraq doğurur. Bu əsərləri bir-birinə yaxınlaşdıran başlıca cəhət sovet dövrü həqiqətlərini olduğu kimi təsvir xüsusiyyətidirsə, əsas fərqli cəhəti birincidə repressiyanın doğurduğu ağır fəsadların, ikincidə isə repressiyanın Azərbaycandakı ən qatı icraçısı olan Mir Cəfər Bağırovun xarakterik cizgilərinin işlənməsidir.

“Ağ dövə”də əsərin qəhrəmanı Ələkbərin qırx ildən sonra, boz və çişkinli bir sentyabr günündə qəbirstanlıqda təsadüfən keçmiş məhlə uşaqlarını görməsi onun “yatmış” xatirələrini oyadıb

canlandırır: Ələkbər indi yaşı əllini keçmiş, qara mərmər daşlı qəbirin dövrəsində dayanmış Cəfər, Adil, Abdüləli, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhimlə bir vaxtlar bir məhlədə yaşamışdı. Onlar bütün əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri ilə Azərbaycanlı ananı layiqincə təmsil edə biləcək Xanım xalanın oğulları idilər. Yazıçı Ələkbərin canlanmış xatirələri vasitəsilə 1930-40-cı illər Bakı həyatını bir məhlənin timsalında ümumiləşdirib təsvir edir. Sadə insanların yaşadığı bu məhlə milli xarakter özəlliklərini təcəssüm etdirir, milli adət-ənənələri, inanc və dünyagörüşü, namus, qeyrət, abır, həya, böyük-küçük yeri bilmək, insansevərlik və xeyirxahlıq kimi əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri qoruyub yaşadır. Lakin yeni siyasi rejimin hökm-zorba idarəçiliyi bu mənəvi mühitə pozucu təsirini göstərməyə bilmir. Məhlədə “emadin”də gəzib mənəm-mənəmlik iddiasına düşən Muxtar kimi DTK qoçusu-yeni Nəmrud, şair Səttar Məsumu satıb güdaza verən Fətullah Hatəm kimi şər-böhtan donosçusu, Məmmədbağır kimi doğma evindən xəbərçilik edən “əl agent”, İbadulla kimi ana üzünə ağ olan nankor övlad, Şövkət kimi göbəyindən Muxtara konyak içirdə-içirdə pul qopardan əxlaqsız qadın “peyda” olur. Repressiya mühiti sanki məhlə sakinlərini bir-bir dişinə vurub saf-çürük edir, bu sınaqdan yalnız salamat çıxanlar müqəddəs səfərə çıxmış Ağ Dəvə karvanı kimi gələcəyə yolunu davam etdirmək hüququ qazanır. O Ağ Dəvənin ki, “Balakərim qoca tut ağacının altında səkinin üstündə oturub Ağ Dəvənin iri qara gözlərinin baxışından, Ağ Dəvənin nəzərlərindən danışdı...” və həmin söhbətləri Ələkbər kimi, Xanım xalanın cəbhəyə aparılmış və hamısı sağ-salamat qayıtmış altı oğlu da dəfələrlə dinləmişdi...

Yazıçı tiranlığın, repressiv idarəçiliyin cəmiyyətdə yaratmış olduğu qorxu, vahimə, xof mühiti haqqında təsəvvürü “Ölüm hökmü” əsərinin əvvəlindən, Tülkü Gəldi Qəbiristanlığa, Gicbəsər, Qəbiristanlıq İdarəsi, bu idarəyə rəhbərlik edən döşü ordenli-medallı Əbdül Qafarzadə, “qaranlığa qarq olmuş Bakı” təsvirləri ilə yarada bilir. Oxucu sanki ilkin təsəvvürlə əsərdə cərəyan edən hadisələri izləməyə hazırlanır və tədricən onların mahiyyətinə varır. Razılaşırsınız ki, həqiqətən də Stalin, Mir Cəfər Bağirov epoxası ötüb-keçmişsə də, varisləri yaşayır, onlar bizim aramızdadırlar. Əbdül Qafarzadə belə tiplərin ümumiləşdirilmiş obrazıdır, qəddarlıq rəmzidir.

Ədəbi-tənqidə qeyd edildiyi kimi: “Ölüm hökmü” romanında repressiya illəri o qədər dəqiq təsvir olunur ki, sanki yazıçı o illəri, o hadisələri, o duyğuları özü yaşayıb. O dəhşətli hadisələr, ölüm-qalım məsələsi, qorxu, xof... uzun müddət adamı tərək etmir” (9). Yazıçı xəyalən də olsa, oxucunu hadisələrin cərəyan etdiyi zaman və məkan hüdudlarına sala bilir, dövrün xarakterini, ziddiyyətlərini onun iştirakı, mühakimələri ilə açır və oxucu müəllifin əsərin əsas obrazı Surxayın dili ilə repressiya mühitini tauna bənzətməsi fikri, mövqeyi ilə razılaşmaya bilmir. Əsərdə repressiya mühitinin daşıyıcısı Əbdül Qafarzadədirsə, o mühitin ağır fəsadlarını, dəhşətlərini ömründə yaşayan Surxaydır. Surxay repressiyayı tauna bənzətməklə, sadəcə olaraq Əbdül Qafarzadələri lənətləmir, insanlığa qənim kəsilən belə tipləri doğuran, yetişdirən ideologiyaya, sistemə, idarəetmə formasına qarşı çıxır.

ƏDƏBİYYAT

1. Y. Axundlu. Xatirələr işığında. Bakı, Adiloğlu, 2014
2. Sergey Yesenin. Köhnə Rusiya. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Avrasiya press, 2006
3. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, IV cild. Bakı, Öndər nəşriyya”, 2005
4. Mehdi Hüseyn. Yeraltı çaylar dənizə axır. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı, Avrasiya press, 2005
5. Rüstəm Kamal. Mir Cəfərin qara maşını. Ədəbiyyat qəzeti, 28 aprel 2018-ci il
6. Şıxəli Qurbanov. Əsərləri. Üç cildə. Birinci cild. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1968
7. Anar. Əsərləri. I cild. Bakı, Nurlan, 2003
8. Elçin. Seçilmiş əsərləri. V cild. Bakı, Avrasiya press, 2005
9. S.Bəşirov. Hər şey keçib gedir (Elçinin “Ölüm hökmü” romanı haqqında düşüncələr). “Kredo” qəzeti, 12 iyun 2015-ci il

SUMMARY

Nargiz Gahramanova

BLACK- AS A LITERARY SYMBOL OF STALIN REPRESSIONS

"Black"-as a literary symbol of Stalin Repressions" article examines the symbolic essence of the "black" concept in Stalin's despotic form-rule (1922-1953).

It is known that the epoch of Stalin was remembered as a period of mass drowning of human rights and freedoms, of all kinds of "left wings" and independent thinking, as a period of persecution, pressure, terrorism, arrests, deportations, exile and shootings.

By analyzing the works of the repression tragedy, the researcher notes that these works brings to the literature the symbols of fear, frustration, panic, separation, indifference, alienation and death.

It comes to a conclusion that in the dark night, "the sudden appear of black machine", "the beating of a door by black shinellas or black leather jackets", the "black ideas" of people at this point, reflecting the horrors of the cruel regime are encountered in all the artistic works mentioned in the tragedy of repression.

In these works, the "dark night" of the environment, the "black night", the "black machine", and the "black dresses", are aligned with the fear of evil, slander, tyranny, cruelty, and the tyranny of the dictatorial regime.

Key words: the epoch of Stalin, Mirjafar Baghirov's period, Soviet chauvinism, black-symbol, persecution, arrest, exile, shooting, literary creativity

РЕЗЮМЕ

Наргиз Джахангирова

ЧЕРНЫЙ – КАК ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ СИМВОЛ СТАЛИНСКИХ РЕПРЕССИЙ

В статье исследуется анализ символической сущности понятия «черный» в трудах, повествующих о периоде сталинской деспотической формы правления (1922–1953 г.).

Известно, что эпоха Сталина запомнилась, как период массового ущемления прав и свобод человека, преследований и давления всевозможных «левых» мышлений и свободной мысли, а также терроров, арестов, депортаций, ссылок, расстрелов. Анализируя произведения, повествующие о трагедиях репрессий, исследователь отмечает, что под понятием «черный» этого управления в литературу вводятся символы страха, ужаса, печали, горя разлуки, уничтожения в изгнании и смерти.

Она приходит к выводу, что отражающие ужас жестокого режима, такие эпизоды, описания и сцены, как «темная ночь», «внезапно появляющаяся черная машина», «сильный стук в двери «черными шинелями» или же «черными кожаными куртками», «черные мысли» людей в этот момент о невозвращении встречаются во всех художественных произведениях, повествующих о трагедиях репрессий.

В этих произведениях страх «темной ночи», «черной машины» «черных одежд», взятых из реальности и символизированных, также приравниваются к страху запугивания, клеветы, тирании, жестокости государства с черными помыслами, отражает тираническую сущность диктаторского режима.

Ключевые слова: Эпоха Сталина, Мирджафар Багировский период, советский шовинизм, чёрный-символ, преследование, арест, ссылка, застрел, художественное творчество

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H. Həşimli

Məqalə daxil olmuşdur: 27 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

KAMAL CAMALOV

kamal.camalov@gmail.com

UOT: 82-053.2

RƏŞİD BƏY ƏFƏNDİYEV YARADICILIĞINDA UŞAQ ƏDƏBİYYATININ TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə maarifçi-pedaqoq Rəşid bəy Əfəndiyevin Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixini zənginləşdirən pedaqoji görüşlərindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, Rəşid bəyin “Uşaq bağçası” adlı dərsləri öz dövründə olduğu kimi, bu gün də uşaq şəxsiyyətinin inkişafı və formalaşmasında əxlaqi-didaktik əhəmiyyətini qorumaqdadır.

Göstərilir ki, “Uşaq bağçası” adlı dərslərdə toplanan atalar sözləri, tapmacalar, hekayə, şeir və təmsillər uşaqların maraq dairəsi, yaş səviyyəsi, dərk etmə qabiliyyəti baxımından, həmçinin ideya-məzmun cəhətdən gərəklidir. Dərslərdəki əlverişli süjetlər, şirin dil, rəvan təhkiyə, dolğun obrazlar, yaddaqalan xarakterlər, hadisələrdəki əlvanlıq, zəngin fantaziya, nikbin ruh, zərif yumor və s. tədqiqatçı Kamal Camalov tərəfindən təhlil-tədqiq süzgəcindən keçirilmişdir.

Açar sözlər: Maarifçi-pedaqoq Rəşid bəy Əfəndiyev, “Uşaq bağçası” dərsləri, uşaq ədəbiyyatında mənəvi-əxlaqi dəyərlər, xalq pedaqogikasında nümunələr, milli-mənəvi dəyərlər

İlk öncə qeyd edək ki, xalqımızın bəşəri övladlarının heç də hamısının pedaqoji irsi layiqincə araşdırılmamışdır. Belə bəşəri ideyalar carçılarından biri də Rəşid bəy Əfəndiyevdir. Akademik Hüseyn Əhmədovun “Maarif fədailəri”, doktorant Vəfa Həsənlinin “Rəşid bəy Əfəndiyev yaradıcılığında xalqa, vətənə, ailəyə və əməyə münasibət tərbiyəsi”, “Rəşid bəy Əfəndiyevin hekayələrində əxlaqi dəyərlər”, “Ümumtəhsil məktəblərində şəxsiyyətyönlü kurikulumların tətbiqi Rəşid bəy Əfəndiyev yaradıcılığında”, “Rəşid bəy Əfəndiyev yaradıcılığında ana dili və onun tədrisi məsələləri”, “Rəşid bəy Əfəndiyev yaradıcılığında təlim məsələləri” və s. kimi sanballı elmi məqalələri istisna olmaqla pedaqoq-maarifçi Rəşid bəy Əfəndiyevin pedaqoji görüşlərinin təhlilinə ehtiyac duyulmaqdadır.

Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixini zənginləşdirən görüşlərdən biri də uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü inkişaf istiqamətləridir. Təbii ki, bu da böyük mahiyyət kəsb edən bir problemdir. Belə ki, uşaq ədəbiyyatı hər bir baxışdan uşağın dünyagörüşünün formalaşmasına təkan verməlidir. Bölmələrdə bədii ədəbiyyat, tərcümə ədəbiyyatı, təlim-tərbiyə və tərbiyə tarixi, coğrafiya və səyahət, Azərbaycan, rus və Avropa ədəbiyyatı, xalq pedaqogikası, tarixi hadisələr və digər sahələr əhatə olunmalı, səhifələrdə bu mövzularda maraqlı yazılar öz əksini tapmalıdır. Uşaq ədəbiyyatında qoyulan bu kimi prinsiplərin öhdəsindən layiqincə gələnlərdən biri də görkəmli pedaqoq Rəşid bəy Əfəndiyev olmuşdur.

Uşaqların anlaq səviyyəsinə uyğun “Uşaq bağçası” adlı maraqlı dərslər dediklərimizə əyani sübutdur. Dərslərdə əsasən milli xüsusiyyətlər öz əksini tapır. Biz dərslərdə uşaq şəxsiyyətinin inkişafında və formalaşmasında ictimai mühitin, ailə həyatının təsirini əks etdirən məsələlərə toxunmaq istərdik. Fikrimizcə, “Uşaq bağçası” adlı dərslərdəki tərbiyəyə aid görüşləri iki hissəyə ayırmaq olar: Bunlardan biri oğurluq, yalançılıq, qorxaqlıq, riyakarlıq, satqınlıq və s. kimi çirkin sifətlərin, yəni əxlaqın mənfi təzahürələrinin ifşası; ikincisi isə tərbiyənin müsbət cəhətlərindən olan cəsarət, doğruluq, şüurlu intizam və humanizm ideyalarının, yəni əxlaqın müsbət təzahürünün təbliğ edilməsi.

Dərslərə nəzər salan zaman görürük ki, Rəşid bəy Əfəndiyev uşaqların tipik obrazını həmişə “tipik şəraitdə” verir. Uşağın hansı ailəyə mənsub olması bu və ya digər ictimai mühitin onların

xarakterində və həyatında nə şəkildə təzahür etməsi hekayənin əsasında durur. Quru nəsihətçiliyə, formal didaktizmə yol verməmək üçün Rəşid bəy Əfəndiyev uşaqların ailədə tərbiyəsi məsələlərinə həsr etdiyi əsərləri həyati hadisələr, maraqlı süjetlər əsasında yazmışdır. “Yol azmış bir uşaq”, “Oğul məhəbbəti”, “Dünya görmüş kəndçi”, “Qoca baba və nəvəsi” və s. hekayələrində uşaqların tərbiyəsində, onların dünyagörüşü və davranışının formalaşmasında valideynin mühüm rol oynadığını görürük. Pedaqoq sadəcə nəsihət yolu ilə getmir, bu ideyanı maraqlı bir obrazla oxucuya çatdırır. Həmçinin, hekayələrdə diqqəti cəlb edən bir cəhət də ondan ibarətdir ki, pedaqoq çox vaxt pedaqoji-psixoloji nəticə çıxarmır. O, məsələnin yalnız təsvirini verir, nəticəyə gəlməyi məktəbli oxucuların ixtiyarına verir.

“Qoca baba və nəvəsi” hekayəsində [1, 55] Rəşid bəy Əfəndiyevin haqlı fikrincə, “Uşaqları kiçik yaşlarından etibarən əxlaqın müsbət təzahürləri xüsusilə vətənsəvərlik, xeyirxahlıq, doğruculuq, düzgünlük, humanizm ruhunda tərbiyə etmək, onlara mədəni vərdişlər aşılamaq üçün ata-analar özləri yaxşı nümunə olmalıdır. Çünki uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasında müəllimlə yanaşı, valideynin şəxsi nümunəsi mühüm, bəzən də həlledici rol oynayır. Ona görə də ata-analar istər ailədə, istərsə də ictimai həyatda düzgün mövqe tutmalı, insanlarla, əsasən də yaşlılara normal davranmalı, oğurluq, yalançılıq və s. kimi pis işə, pis sifətə yol verməməlidir” – deyir.

Rəşid bəy mənsum və ya mənsum hekayələrində valideynin zəhmətini, övladın ata-anaya borcunu və xidmətini aydın, sadə, təsirli misallarla göstərmişdir. Şair ata-ananın zəhmət və arzularını övlada eşitdirməklə onun məsuliyyətini daha da artırır. “Nəsihət” şeirində müəllim-pedaqoq yeniyetmələrin həyatının məqsədindən bəhs edir. Uşaqlıqdan özünü əməyə, zəhmətə alışdıran hər kəs xoşbəxt ola bilər. Xoşbəxtliyin mayası zəhmətdir. Lakin tənbelliyə meyl göstərənlərin ömrü səfalətdə keçər. Zəhmət nəticəsində insan xoşbəxt gələcəyi də əldə etmiş olur, eyni zamanda xalqa, vətənə xidmət edir. İyirmi dörd misradan ibarət olan “Tənbəl” şeirində oxuyuruq:

Oyan qəflət yuxusundan,
Gəl əl götür yaman gündən,
Yapış get bir iş ucundan,
Dava tap dərdinə, tənbəl!
Çıx o rahat otağından,
Bu tənbəllik pis adətdir,
Çalışqanlıq nə dövlətdir
Yönəl get məktəbə sarı
Oxu, elm əhli ol barı.
Oxu elmi işıqlan bir,
Avam qalmaqdan utan bir,
Olar hər yuxulayan qafil,
Bunu çox pis yaman iş bil [1, 47].

Müəllifin şeirlərində və hekayələrində bir üstün cəhət də ondadır ki, şair bəzən fikrini əyani surətdə oxucuya çatdırmaq üçün təbiət hadisələrinə müraciət edir, heyvanların həyatından (“Şir, ayı və tülkü”, “Qurbağa və öküz”, “Bayquş və dovşan”, “Tülkü və keçi”, “Eşşək və bülbül” və s.) ibrətamiz misallar çəkir və bununla onları cəmiyyətdə faydalı işlər görməyə çağırır.

Rəşid bəy Əfəndiyev həm bir etnopedaqoq və həm də bir pedaqoq olaraq “Dünya görmüş kəndçi” [1, 48] hekayəsində əmək tərbiyəsinə, uşaqları birliyə, halal əməyə səsləyən işgüzarlıq tərbiyəsinə önəm verir. Bu hekayə ilə yetişən nəsli halal əməyə sevgi, tənbelliyə isə nifrət hissələri aşılayan misraları pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirən etnopedaqoji dəyərlər kimi də qiymətləndirilə bilər.

Rəşid bəyin “Kimdir o müftəxor?” [2, 48] əsərində müəllifin istinad etdiyi süjet uşaqların maraq dairəsi, yaş səviyyələri, dərk etmə qabiliyyəti baxımından, həmçinin, ideya-məzmun cəhətdən sərfəli olan estetik təsirin daha da qüvvətliliyi mənasında ilk mənbəni təkrar etməyən, orijinal ideyalı

və məzmunlu uşaq əsəri kimi meydana çıxmışdır. “Kimdir o müftəxor?” əsərinin məzmunu uşaqların həyatı və tərbiyəsi ilə bilavasitə əlaqələndirməyə xidmət edir.

Bu bir həqiqətdir ki, uşaq poeziyasında xalq pedaqogikasıdan istifadənin digər bir yolu özünü poetik forma mükəmməlliyi və rəngarəngliyi axtarışlarında büruzə verir. Məhz bu kontekstdə pedaqoq Rəşid bəy yeniyetmələrə belə gözəl hisslər aşılamaq üçün xalq məsəllərindən ən səciyyəvi nümunələri seçir, kiçik süjetli nəzm və nəsr yolu ilə hekayələr yazır, uşaqlara böyük ideyalardan xəbər verir. Xalq deyimlərindən alınmış bu mövzular Rəşid bəy Əfəndiyevin qələmində öz təsir gücünü daha da artırır.

Göründüyü kimi, Rəşid bəy yaradıcılığının çox zəngin, rəngarəng olmasının səbəblərindən birini onun xalq pedaqogikası ilə əlaqəsində axtarmaq lazımdır.

Rəşid bəy Əfəndiyevin xalq pedaqogikasıdan yararlandığı deyimləri və duyumları uşaqlara məxsus şeirlər və ya hekayələr sazlamaqla ibrətamiz səciyyə yaratmışdır. Atalar sözü olan “Yalançının evi yandı heç kəs inanmadı” deyimini “Yalançı” hekayəsi üstündə sazlamaq bu cəhətdən səciyyəvidir: uşaq “Sürüyə canavar düşüb!” – deyə əylənərək eli köməyə çağırır. Bir neçə gündən sonra həqiqətən canavar sürüyə hücum çəkib qoyunu-quzunu qırır, camaat oğlanın harayını yenə onlarla əylənmək bilib köməyə gəlmir [2, 85]. Rəşid bəy uşaqlar üçün sadə, yığcam əsərlər yazmaqla şeirinin finalında ibrətamiz nəticə çıxarır, onların tərbiyəsinə kömək etməyə çalışır. Bu yolla yaranan əsərlərin bir qisminə ayrı-ayrı xalq pedaqogikası nümunələrindən uşaq əsərlərinin tərkib hissəsi kimi istifadə olunmuşdur. Uşaqlar üçün yazılmış əsərlərdə Rəşid Bəyin atalar sözlərindən istifadə edərək estetik fikrin daha qabarıq, daha aydın ümumiləşdirici mahiyyətinə və bədii ifadəsinə görə fərqlənir.

Göründüyü kimi, Rəşid bəy Əfəndiyevin yaradıcılıq dühası nağılları xatırladığı kimi, hər misrası, hər fikri də xalq pedaqogikası və ya bir el ədəbiyyatı nümunəsilə səsləşir. Ona görə də pedaqoji dəyəri yüksək olur.

XX əsrin əvvəllərində uşaq poeziyasında xalq pedaqogikasıdan bəhrələnmək müxtəlif istiqamətdə olmuşdur. Bu mənada, Rəşid Bəyin elə bir şeirini, hekayəsini, məktubunu, məqaləsini tapmaq olmaz ki, orada maarifçi-pedaqoqu şifahi ədəbiyyata bağlayan bir ünsür, bir cəhət, bir əlamət olmasın. Uşaq üçün həyat özü nağıldır. Həyat harada qurtarır və nağıl harada başlanır məlum deyil. Yusif Vəzir Çəmənəminli yazır ki, “...Nağıl ədəbiyyatının müəyyən üsulu var. Onları gözəl edən və süsləndirən müəyyən dil, tərkib və cümlələrdir. Xalq ədəbiyyatı ilə maraqlananlar bu nöqtəni unudarlarsa, çəkdikləri zəhmət hədəf olar. Xüsusən cümlələr və dil nağılda əhəmiyyətli yer tutur. Bir çox nağılların “Biri var imiş, biri yox imiş, allah var imiş, bəndəsi yox imiş” deyə başladığını hər kəs bilir, qurtarıqda “o yedi yerə keçdi, sən də ye dövrə keç” deyirlər. Gözəl gördükdə “yemə-içmə, xətti-xalına, gül camalına tamaşa et”, yol getdikdə “az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi” kimi cümlələr, estetik zövq aşılaman bədii təsvir və ifadə vasitələri, nağılın zینəti hesab olunur... Bunlarsız nağıl bütün gözəllikdən məhrum olar” [3, 280].

Hər cür müşküllərə, müəmmalara, mübhəmlərə uşaq nağılda cavab tapır. Nağıl fantaziyasının hüdudsuzluğu ilə uşaq dünyasının sərhədsiz ölçüləri bir-biri ilə nə qədər müvazidir – deyir Çəmənəminli. Əlverişli süjetlər, şirin dil, rəvan təhkiyə, dolğun obrazlar, yaddaqalan xarakterlər, hadisələrdəki əlvanlıq, zəngin fantaziya, nikbin ruh, zərif yumor və s. xalq pedaqogikasını uşaqlara sevir. Göründüyü kimi, xalq pedaqogikasının geniş və əlverişli imkanları ilə uşaq dünyasına çox şey vəd edir. Bu mənada, Azərbaycan xalqının adət-ənənələrini, məişət tərzini, tarixini, ədəbiyyatını, xalq pedaqogikasını dərinləndirən Rəşid bəy Əfəndiyev olmuşdur.

Görkəmli pedaqoq, ictimai xadim Rəşid bəy Əfəndiyevin yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafı məsələləri ilə bağlı sonda belə ümumi nəticəyə gələ bilərik:

–Rəşid bəy Əfəndiyev “Uşaq bağçası” dərsləri ilə uşaqların təlimi, təhsili, tərbiyəsi ilə bağlı çıxış edərək uşaqların maariflənməsində bənzərsiz xidmətləri baxımından pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirmişdir;

–Rəşid bəy Əfəndiyev gənc nəslin tərbiyəsi, əxlaq məsələlərinə həmişə ictimai və mədəni inkişaf baxımından yanaşmışdır. O, bu mövzuda yazdığı şeir, hekayə və məqalələri ilə Azərbaycan

xalq pedaqogikası nümunələrində köhnə, çürük təlim-tərbiyə üsullarını tənqid etmiş, uşaqların, gənc nəslin mütərəqqi üsullar əsasında tərbiyələndirilməsinə çalışmışdır.

–Rəşid bəy Əfəndiyevin qarşıya qoyduğu əsas məqsəd kökdən ayrılmamaq, kökə qayıtmaq, milli-mənəvi dəyərləri qorumaq olmuşdur.

–Rəşid bəy Əfəndiyevin ən böyük və nəcib arzularından biri də uşaqları vətənə, xalqın adət və ənənələrinə və ya milli dəyərlərə məhəbbət ruhunda böyütmək, onlara mədəni vərdişlər, müsbət əxlaq normaları aşılamaq və gələcək nəslə ərmağan etmək ideyası idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəşid bəy Əfəndiyev. Uşaq bağçası (Tərtib və tranliterasiya edən H.M.Əhmədov). Bakı, "Beynəlxalq Universitet" nəşriyyatı, 2010, 192 səh.
2. Rəşid bəy Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 120 səh.
3. Yusif Vəzir Çəmənəminli. Əsərləri. Üç cildə, III cild. Bakı, Avrasiya press, 2005, 440 səh.
4. Hüseyn Əhmədov. Maarif fədailləri. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2013, 200 səh.

SUMMARY

Kamal Jamalov

ISSUES OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF CHILDREN'S LITERATURE IN THE LITERARY CREATIVITY OF RASHID BEY AFANDIYEV

The article deals with pedagogical views of the enlightener-teacher Rashid bey Afandiyev that enrich the history of the school and pedagogical thought of Azerbaijan. It is noted that the textbook of "Kindergarten" by Rashid Bey Afandiyev still retains its moral and didactic significance in the formation and development of the child's personality as it was in his time. The idea is substantiated that proverbs, riddles, stories, poems and fables collected in the textbook "Kindergarten" are useful in terms of children's interest, age, perception, as well as from the ideological and substantive aspect.

Favorable subjects in the textbook, poetic language, smooth narration, interesting images, memorable characters, richness of events, rich fantasy, optimistic spirit, subtle humor have been studied by the researcher Kamal Jamalov.

Key words: enlightener-teacher Rashid Bey Afandiyev, the textbook "Kindergarten", moral values in children's literature, examples of folk pedagogy, national moral values

РЕЗЮМЕ

Кямал Джамалов

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ТВОРЧЕСТВЕ РАШИД БЕКА ЭФЕНДИЕВА

В статье говорится о педагогических взглядах просветителя-педагога Рашид Бека Эфендиева, обогативших историю школы и педагогической мысли. Отмечается, что учебник «Детский сад» Рашид Бека Эфендиева как в свое время, так и сегодня сохраняет свое морально-дидактическое значение в формировании и развитии детской личности.

Обосновывается мысль, что пословицы, загадки, рассказы, стихотворения и басни, собранные в учебнике «Детский сад», полезны с точки зрения кругозора, возрастного уровня, способности познания детей, а также с идейно-содержательного аспекта. Благоприятные темы в учебнике, поэтический язык, плавное повествование, полноценные образы, полноценные образы, разнообразность событий, интенсивность фанатизма, оптимизм, тонкий юмор и т. д. исследованы и анализированы исследователем Кямалем Джамаловым.

Ключевые слова: просветитель-педагог Рашид Бек Эфендиев, учебник «Детский сад», морально-нравственные ценности в детской литературе, образцы народной педагогики, национально-нравственные ценности.

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H. Həşimli

Məqalə daxil olmuşdur: 24 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

QUMRU ŞƏHRİYAR (QULİYEVƏ)
AMEA Folklor İnstitutu Dədə Qorqud şöbəsi
nevayi-qumru@rambler.ru

UOT: 398

**“EDİGEY” DASTANININ VARIANTLARINDA
KÖMƏKÇİ OBRAZLARIN TİPOLOGİYASI**

Məqalədə dastanda Edigeyə kömək edən surətlərdən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, dastandakı köməkçi surətlər həmişə çətin anlarda qəhrəmana kömək edir və ya gələcək qəhrəman üçün şərait yaradırlar. Demək olar ki, bütün dastanlarda qəhrəmanı dəstəkləyən ağ paltarda və saqqalda qəfildən görünən və yoxa çıxan yaşlı müdrik bir insanın təsviri var. Eyni zamanda, dost və düşmən obrazları qəhrəmanın cəsur ər kimi özünü təsdiqləməsinə kömək edir.

Açar sözlər: Edigey, Sıbıra Yırav, Baba Tuklas, Nuradin, Toxtamış, Şah Teymur, Akbilək, Aytuli və s.

Epik qəhrəmana hər zaman çətin anlarında yardıma gələn müdrik qoca obrazı, demək olar ki, bütün türk xalqlarının dastan yaradıcılığında xüsusi yer tutur. “Edigey” dastanında Baba Tukli Şaşlı Əziz və Sıbıra Yırav müdrik qoca obrazlarıdır. Dastanın bütün variantlarında hər iki obraza rast gəlirik. Bu obrazlar nəinki yalnız haqqında danışdığımız dastanda, eyni zamanda bir çox türk dastanlarında yer alır.

Baba Tukli Şaşlı Əziz “Baba Tuklas Şaşlı Əziz” (tatar variantı), “Bül Baba Tüküti Şaği Təjin” və ya “Baba Toktı Çaçtı Aziz” (qazax variantı), “Baba Tükli Əziz Kubır” (qaraqalpaq variantı) və s. adlarla qarşımıza çıxır. O, “batırların hamisidir” (15, 101). Eyni zamanda ocaq, pir, övliyadır. Dastanın qaraqalpaq variantlarından birində isə “Baba Toxlu Şaşlı Aziz qu quşuna çevrilərək qəhrəmanı yurtdan uzaqlara aparır” (12, 53).

Baba Tukli Şaşlı Əziz təxminən XIII əsrdə yaşamış və Orta Asiya türkləri arasında islamı yaymışdır. Onu bəzən Əhməd Yəsəvi (6) ilə eyniləşdirirlər. O, qırçaq türklərinin şeyxi hesab olunur. Demək olar ki, bir çox qazax və noqay dastanlarında qəhrəmanlar onun ruhunu yardıma çağırırlar. Onun haqqında danışılan rəvayətlərin birində deyilir ki, o, “müqəddəs olduğunu sübut etmək üçün atəşin içərisindən keçmişdir” (20). Baba Tukli Şaşlı Əziz obrazı, əsasən, aşağıdakı variantlarda özünü göstərir:

1. Müsəlmanların övliyaları, hami;
2. Epik qəhrəman Anşıbayın oğlu və Parpariyanın atası;
3. Baba Ömər oğlu və Edigeyin atası;
4. Qaraquş, qartal və s. cildinə girən nağıl qəhrəmanı.

Ç.Vəlixanov qaraqalpaq variantından bəhs edərkən göstərir ki, pəriyə olan andını pozduqdan sonra “pəri Baba Toktı Çaçtı Azizə deyir ki, “mən bətnimdə sənə altı aylıq uşağımı gəzdirirəm. Onu Nil çayının sahilində Qumkənd şəhərinin divarları altında qoyacam. Özün get, dediyim yerdə onu tap”. Sözü bitirən kimi qadın uçub getdi. Baba Toktı də övladını axtarmaq üçün yola çıxdı və gəlib Nil çayının sahilində Qumkənd şəhərinin divarları altında uşağını ipək dəsmala bükülü halda tapdı. Vaxtından əvvəl doğulduğu və insan olmayan səhraya tərki edildiyi üçün Baba Toktı onun adını İdıqə qoydu. Onu kürəyinə bağlayaraq Toxtamış xanın – güclü xalqın hökmdarının sarayına gətirdi. Bu xalq noqay əsilli idi. İlk atalıq vəzifəsini yerinə yetirərək üç yaşına qədər İdıqeyi Baba Toktı Çaçlı Aziz özü tərbiyə etdi. Sonra onu bəylərə verərək heç kəsin bilmədiyi yerə uçub getdi” (11, 235). Qeyd edək ki, bu, dastanda Baba Tüküti Şaşlı Əzizin uçub qeybə çəkildiyi yeganə variantdır. Ümumiyyətlə, Baba Tüküti Şaşlı Əziz bir çox dastanlarda müdrik qoca missiyasını yerinə yetirir və bütün dastanlarda

öz ampulasından kənara çıxmır. Mamay “atası Baba Tüküti Şaştı Azizinin kəramət sahibi bir pir olduğunu və oğulsuza oğul, qızı olmayana qız verdiyini” (5, 259) deyir. Orak “Allahın şiri Arıslandan (burada, çox güman ki, Hz.Əli nəzərdə tutulur – Q.Quliyeva) və Baba Tüküti”dən (5, 287) yardım istəyir. Asan oğluna “Allahın şiri Arslan, qırqların və Baba Tükütinin onu qoruması” üçün dua edir (5, 861).

Qəhrəmana yardım edən digər müdrik Sıbıra yıravdır. Əvvəla onu qeyd edək ki, “Jırau türk xalqları arasında geniş yayılmış obrazdır. O, adi söyləyici deyil, müdrik və ideoloq, müğənni-döyüşçü, insanları ali ideallara səsləyəndir. Söyləyicilər hər zaman xalqın arasından seçilir. Hər dövrün öz söyləyicisi var... Onlar obrazlı dillə, daha çox poetik və musiqili formada mistik, real hadisələri və xalqın tarixi təcrübəsini rəvayət edirdilər (9, 189).

Sıbıra yıravın həyatı haqqında səhih də olsa, məlumat mövcuddur. Surqaltayuli Sıbıra jırav “Toxtamış xan zamanında yaşamış və Manqıstav ilə Yayık sahillərində, Saraycukda yaşamasına baxmayaraq, İdildən Dona qədər, Aralla Xəzər arasında Krım, Qafqaz bölgələrində yayılan qırçaqlar arasında adı əfsanəyə çevrilən jıravlardan biridir” (5, 18). Özündən sonra gələn jıravlar onu ustadları hesab edirlər. Ümumiyyətlə, oğuz türkləri üçün Dədə Qorqud kimdirsə, qırçaq türkləri üçün də Sıbıra Yırav odur. A.Xodzko variantında deyilir ki, “onun üç yüz altmış yaş var, dişləri də laxlayır, zehni isə açıqdır. O, başına samur dərisindən papaq qoyur” (17, 61). Tatar variantında isə onun 195 yaş var. Krım-tatar variantında o, 390 yaşlı qocadır. “Bir çox hadisənin şahidi olan, çoxlu ölkələr gəzən Sıbıra Jırau yaşına baxmayaraq, aydın zəka və yaxşı yaddaşa malikdir. Qədim dövrlərdə Jırau gələcəkdən xəbər verən peyğəmbər-şairlər hesab olunurdu, buna görə də xanların məsləhətçiləri və xalqın xanın yanındakı nümayəndələri idilər” (10, 191). Elə məhz ona görə Toxtamış can Edigeyin kimliyini öyrənmək üçün Sıbıra Yıravı çağırır.

O, müxtəlif dastanlarda fərqli adlarla təsvir olunur: Sabıra, Sıpra, Subra, Sıbıraq və s. Başqırd variantında isə Habrau adlanır (14, 192). Dastanda o, “məşhur yırçı”, “hər şeyi gözünün öndə imiş kimi görən”, “xalqın mənfiyyətini güdən və onlara şeirlər tərənnüm edən yırav”, “bir çox nəslin təcrübəsini və biliklərini özündə toplayan 100 yaşlı ağsaqqal”, “kəskin dilli qoca” (19) və s. kimi təşbihlərlə çağırılır. Dastanın bütün variantlarında Sıbıra Jırau var. Qazax variantında o, çox passiv bir obrazdırsa, başqırd variantında hadisələrin inkişafında onun rolu böyükdür. Qaraqalpaq variatında isə o, sirin üstün açan kimi ölür.

Sıbıra Yırav dastanın başqırd, tatar, noqay və s. variantlarda Edigeyə Toxtamışın onu öldürmək məqsədi güdən məkrli niyyəti haqqında xəbər verərək qaçmasını söyləyir. Edigey də onun sözlərinə əməl edib atını minərək Toxtamışın sarayından (çadırından) uzaqlaşır. Ümumiyyətlə, o, təkcə Edigeyə yardım etməklə qalmır, dastanda xalqın bütün narahatlıqları, hiss və həyəcanları, ümidləri Sıbıra Yıravın dilindən səslənir.

Mənbələrdə Sıbıra yırav haqqında müxtəlif fikirlər var. “Bəziləri onu tarixi şəxsiyyət, digərləri isə ədəbi qəhrəman hesab edirlər. Məsələn, N.Zaripov onu epik obraz hesab edir. M.Auezov onu əfsanəvi epik obraz adlandırır. K.Maksetov yazır ki, o, başqırdların, noqayların, tatarların və qazaxların söyləyicilik məktəbinin banisidir. Q.Xusainov isə qeyd edir ki, biz Xabra Jıraunu tarixi şəxsiyyət hesab edə bilərik” (10, 194). Ə.Əbdilmanatqızı yazır ki, “Sıbıra jıraudan... qalan və Qazaxıstan poeziyasında saxlanılan jırau ənənəsi hələ də müasir qazax şairlərinin əsərlərində öz əksini tapır” (13, 277).

Dastanın başqırd variantında mağaradakı ixtiyar qoca obrazına da rast gəlirik. Bu qoca Baba Tökles tərəfindən mağarada bir sandığı qoruması və Edigeyə çatdırması üçün göndərilib. Sandığın içərisində bir kitab mühafizə edilir. Edigey gəldiyi zaman ixtiyar qoca onu oxuması üçün Edigeyə verir. Bu kitab sayəsində Edigey həm keçmişini öyrənir, həm də gələcəkdə nələrlə olacağından xəbərdar olur. Qırğız variantında isə səksən yaşlı qoca Toxtamışa Edigeyi öldürmək üçün məsləhət verir, plan qurur. Sonda Edigeyin dostu, Toxtamışın isə vəziri olan Canbay ona baş verənlər haqda xəbər verərək onun ölümdən yayınmasına yardım edir.

Dastanda qəhrəmana yardım edən ən önəmli obrazlardan biri Cantemirdir. Dastanın Krım-tatar, noqay variantlarında laçın quşunun yumurtasını Şatemirə verdiyinə görə Kutlu Kaya Toxtamışın qəzəbinə düşər olur, onu və oğlunu öldürməyi əmr edir. Onun sərkədələrindən olan

(qırğız variantında vəziri) Cantemir Kutlukayanın oğlu ilə özünün yeni doğulan övladını dəyişərək, öz övladının qatili olur. Əvəzində isə Kutlu Kayanın yeganə oğlunu ölümdən qurtarır. Dastanın Kazan tatarları variantında bu missiyanı Dörmen bəy yerinə yetirir və o da uşağı öldürür. Cantemir obrazına Kantemir və Cantimir olaraq da rast gəlmək mümkündür. O, tarixi şəxsiyyətdir. “Qanlı qılınc” ləqəbi ilə tanınan Cantemir Toxtamış xanın sərkərdəsi və siyasi məsləhətçisi olmuşdur.

Dastanda qəhrəmana yardım edən digər obrazlardan biri də Şatemirdir. Müxtəlif variantlarda bu obraz fərqli adlarla qarşımıza çıxır – Satemir, Satmir, Satmır, Şah Timur, Şah Temir, Teymur və s. Buna baxmayaraq, Şatemir xan bütün variantlarda eyni missiyanı yerinə yetirir, Edigeyə yardım edir. Yalnız dastanın qırğız variantında Edigey Toxtamışın sarayına gəldikdən sonra Satemir ondan çəkinir və döyüşə girmir.

Şatemir Mərkəzi, Qərbi və Şərqi Asiyanın, habelə Qafqazın, Rusiyanın və Volqaətrafi bölgələrin tarixində böyük rol oynamış tarixi şəxsiyyətdir. Tarixdə Əmir Teymur, Temurləng, Axsaq Teymur kimi adlarla tanınır. Bütün variantlarda Toxtamış xanla mübarizədə Edigeyə yardım edir. Noqay (qazax və başqırd variantları da eyni süjet xəttinə sahibdirlər) variantında Toxtamış xanın onu öldürəcəyini öyrənən Edigey saraydan qaçaraq Şatemir xanın yanına gəlir. Yolda Kara Tiyin Alpın (başqırd variantında kalmık xanı Kabardinin) Şatemir xanın qızını qaçırdığını öyrənib onu xilas edir və Şatemir xanın rəğbətini qazanır, qızı ilə evlənir (qazax və tatar variantlarında onun qızı ilə evlənməkdən imtina edir, onu bacı gözündə gördüyünü bildirir).

Dastanda mənfi obrazlardan biri də Kara Tiyin Alpdır. O, “Dədə Qorqud”dakı Təpəgözün prototipidir. Kara Tiyin Alpı da Edigey kimi pəri dünyaya gətirib, lakin onlar tamamilə fərqlidirlər. Fəridə Vəliullina bu fərqi ana südü ilə əlaqələndirərək yazır ki, “əfsanəyə görə, Edigeyi pəri anası çöllüyə buraxdığı üçün ana südü əmməyib. Edigey möcüzəli şəkildə sağ qalıb. Ana südü qüdrətli gücə sahibdir” (9, 118). Epik qəhrəman olan Kara Tiyin Alpın 360 yaşı var. O, hələ də qızları qaçırır, xanlara, bəylərə qan uddurur, əhalini yağmalayır, əsir götürür.

O, Edigeyin əli ilə ölür. Bir həftə yatmadan gəzir, yatanda da bir həftə oyanmır. Ona qılınc işləmir. O, yalnız qoltuğunun altından öldürülə bilər. Edigey də bunu öyrənir və o, yatdığı zaman qılıncı onun qoltuğunun altına sancır. Kara Tiyin Alp nəre çəkərək yuxudan oyanır və onu Edigeyin vurduğunu görür. Edigeyin atının quyruğundan yapışıb onu dizinə qədər torpağa batırır. Bu zaman Edigey qılıncını çıxarıb atının quyruğunu kəsir və Kara Tiyin Alpın yanından uzaqlaşır. Kara Tiyin Alp onun arxasınca bağıraraq onların qardaş olduğunu, hər ikisinin də anasının pəri (bəzi variantlarda pəri bacılar) olduğunu deyir. Edigey geri dönərək onu dəfn edir. Bununla da dastanda Edigeyin mifik qəhrəmanlarla vuruşması sona yetir. Hətta dastanın sonuna qədər Edigeyin anasının pəri olduğunu xatırladan heç bir epizod yoxdur. Oğlu Nuradin Kadirberdi tərəfindən öldürüldə belə onun sağ qalması üçün yalnız Tanrıya dua edir, amma nə Baba Tuklas Şaştı Əzizi, nə də pəri anasını yardıma çağırır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dastanın sonları daha realist motivlərlə söylənilmişdir.

Dastanda əhəmiyyətli, hətta bəzi variantlarda baş qəhrəman statusuna qədər yüksələn obrazlardan biri Nuradindir. Bu obraz müxtəlif variantlarda həddən artıq fərqlilik nümayiş etdirir. Variantların birində atasını öldürür, digərində gözünü çıxarır, bir başqasında atasının və babasının intiqamını alır, digərində isə atası ilə şad-xürrəm yaşayır. Xaraktercə kəmhövsələ, dərin düşünməyi bacarmayan, amma güclü, dözümlü və döyüşkən bir obrazdır. Başqırd variantında o, başqa bir ailədə böyüyür. Ailəsini tanımadığı üçün Toxtamış xanın təkidi ilə Edigeylə döyüşür. Təsadüfən qarşılaşdığı bir qadın ona Edigeyin onun atası, Genekenin isə anası olduğunu deyir. Edigey də, oğlu da döyüş meydanında silahlarını yerə qoyub qucaqlaşır. Tatar variantında Toxtamışla təkbətək döyüşə çıxır. O zamanın qaydalarına görə ilk oxu Toxtamışın atmasını istəyir. Toxtamış oxu atır, amma ox Nuradinin zirehini deşmir. Bu zaman Nuradin qılıncını çəkərək onun başını kəsir. Toxtamış xanın kəsilən başını mizrağa keçirərək havaya qaldırır və deyir: “Quldan vəzir qoyarsanmı, / Qul dilinə inanarsanmı?” (6, 145) deyir. Bu zaman Toxtamışın kəsik başı dilə gəlib deyir: “Quldan vəzir qoysaq da, / Qulun dilin alsaq da, / Gövdə aşağıda qaldı, / Baş hələ səndən yuxarı” (6, 145).

Qazax variantında isə Toxtamışın oxu yan keçəndən sonra o zirehini geyinməyə macal tapmadan qaçır. Nuradin onun zirehini geyindikdən sonra taxta çıxır. Krım-tatar variantında isə

Nuradin yürüşdən qayıdanda Toxtamışın vəziri Canbay Edigeylə onu düşmən edir. Edigey torpaqlarını Nuradinə qoyub gedir. Bir müddətdən sonra Toxtamışın oğlu Kadirberdi Canbaydan atasının intiqamını almaq üçün ondan yardım istəyir. Nuradin oturduğu taxta iki zəhərli bıçaq onun ayaqlarını kəsib qarşı tərəfdən çıxır. Buna baxmayaraq, Kadirberdi onu öldürə bilmir və oradan qaçır. Sonradan Canbay yenə də hiylə quraraq Nuradinin atın belinə qalxmasına nail olur. Bu zaman atın təri bıçaq yaralarından qanına qarışaraq Nuradini daha da zəhərləyir. Vəziyyətinin ağır olduğunu anlayan Nuradin oxunu-yayını quraraq sinəsinə sıxıb çadırının bir küncündə uzanır. Kadirberdi onu öldürmək üçün içəri girəndə o, oxu ataraq onu öldürür, sonra isə özü ölür. Tatar variantlarının birində isə bıçaqlar Nuradinin ayaqlarını kəsdikdən sonra Kadirberdi onu atın belinə yəhərsiz oturdur və atı sürətlə çapmağa məcbur edir ki, at tərletsin və Nuradinin yaraları daha da ağırlaşsın. Onu salın üzərinə qoyub İdil bu tərəfində Edigeyə göndərir. Edigey də bu zaman Kadirberdinin yeddi sərkərdəsini salla ona göndərir. Oğlunu yaralı görən Edigey dua edir ki, oğlunu sağ görsün. Yolda Nuradin yeddi sərkərdəni öldürüb sahilə çıxır. Atasının əllərindən öpür və ondan etdikləri üçün üzr istəyərək ölür.

Dastanda ən böyük günahı elə məhz Nuradin törədir: o, atasına əl qaldırır, anasının yalvarışlarına məhəl qoymur, çıxıb uzaqlara gedir, sonradan Edigeyin təkidi ilə geri qayıtdığı zaman onu Ordadan qovur və ən başlıcası öləndə qədər də öz səhvini başa düşmür. Nuradin yalnız ölüm anında atasından üzr istəyərək onun əlindən öpür. Qeyd edək ki, Nuradin Edigeyi Ordadan qovduğu zaman Edigey oğlunun dünyaya gəlişini sevinclə danışaraq şövqlə təsvir edir. Nuradinin kəmhövsələliyi və təcrübəsizliyi ucbatından atası ilə birləşərək düşmənlə qarşı mübarizə apara bilmirlər. Ona görə də ata ilə oğul düşmənlə döyüşlərdə ayrı-ayrılıqda ölürlər. F.Urmançe yazır ki, “Edigeylə Toxtamışın arasında çox gərgin münasibətlərə Nuradinin heç bir dəxli yox idi” (16, 115).

Nuradin tarixi şəxsiyyətdir və həqiqətən də, dastanda göstərdiyi kimi Edigeydən sonra Noqay Ordasının başına keçmişdir. Edigey kimi onun haqqında dastanlar, türkülər söylənmişdir. Hətta “Edigey” dastanının başqırd variantı “İzukey ilə Moradım” adlanır. Əvvəldə də qeyd etmişdik ki, Nuradin Moradım, Nurali, Nurqali, Nurqadin, Nurutdun, Nurdan və s. adlarla dastanda yer alır.

Dastanın bütün variantlarında qəhrəmanın ən başlıca və qatı düşməni Toxtamış xandır. O da tarixi şəxsiyyətdir. 1380-ci ildə hakimiyyətə Teymurun əli ilə gələn Toxtamış sonradan onun torpaqlarını işğal etmək niyyətinə düşür və beləliklə də, aralarında nifaq yaranır. 1391-ci ildə Qunduzcada, 1395-ci ildə Terek müharibəsində Teymura məğlub olur və taxtdan salınır. Bundan sonra Litva şahzadəsi Vitovta sığınır və onun yardımı ilə yenidən hakimiyyətə gəlməyi planlaşdırır. Yuxarıda geniş şəkildə bəhs etdiyimiz Vorskl döyüşündə məğlubiyyətdən sonra Edigey hakimiyyətə Kutluk xanı gətirir. Bundan sonra da Edigey onu təqib etməyə davam edir və nəhayət, onu öldürür. Bu tarixi hadisələr dastanın bütün variantlarında az və ya çox şəkildə öz əksini tapmışdır. Dastanda Toxtamış bütün həyatını Edigeyi məhv etməyə həsr edir. O, o qədər də uzaqgörən və ədalətli bir xan deyil. Var gücü ilə Edigeyi öldürməyə çalışarkən Edigeyin oğlu Nuradin onu öldürür və başını kəsərək mizraqa taxıb öz elinə gətirir. Dastanın qazax variantında isə Edigey intikamını alır, Toxtamış xanı öldürərək başını kəsir. Sonra xanın kəsilən başını saqqalından atın tərkinə asır və yurduna geri dönür. O, sərbəst siyasət yürüdə bilmir. Hər dəfə qarşısına çıxan çətinlikdə xanları, bəyləri yığaraq pir təşkil edir, onlardan məsləhət alır. Özünün isə müstəqil bir fikri olmur. Toxtamış qaniçənliyi, amansızlığı, qəddarlığı qədər qaçıb kolluqda gizlənəcək qədər də qorxaqdır. Dastanda Toxtamışın saraydan qaçaraq dağdan, ağacdan, sudan, quşdan yalvararaq yardım istəyəcək qədər çarəsizliyi onun monoloqlarında öz əksini tapmışdır.

Tatar variantında Toktamış xanın vəziri Canbay ata ilə oğul arasında münaqişə yaratmaq üçün hiylə qurur və Nuradin ona inanır. Tulladığı dombıra Edigeyin sağ gözünü çıxarır. Başqırd və noqay variantlarında da süjet tatar variantı ilə bənzərdir. Qaraqalpaq variantında Canbay Kenjenbay adı ilə qarşımıza çıxır. Burada da Toxtamışın vəziri Kenjenbay (bəzi tatar variantlarında Kelcanbay, Kin Canbay adlanır) Nuraddinlə Edigü arasında münaqişə yaratmağa müvəffəq olur. Bu zaman Nuraddin oradan uzaqlaşmaq üçün qəzəblə atının yalmanına qırmac vurur. Qırmac qırılıra qədər Edigünün gözünü çıxarır. Noqay variantında isə bu obraz Yanbay adlanır. O, Toxtamışın qızları ilə əlbir olaraq Nuradinlə Edigeyin arasında münaqişə yaradır və Nuradin atasını öz torpaqlarından qovur. Yanbayın

ürəyi bununla soyumur. Nuradinə tələ quraraq Toxtamışın oğlu Kadirberdiyə onu öldürməsi üçün xəbər göndərir. Kadirberdi gələndə Nuradin qılıncını çəkib döyüşə atılır və Kadirberdinin ordusunu təkbaşına darmadağın edir. Onun necə igid olduğunu görəndə Kadirberdi döyüşdən vaz keçir və hər ikisi də Yanbayı öldürüb özləri isə dost olurlar. Krım-tatar variantında isə hadisələr bir qədər fərqli cərəyan edir. Canbay yürüşdən gələndə Nuradinə atasının xalqı başına yığaraq onu öldürmək niyyətində olduğunu deyir. Digər tərəfdən də gəlib Edigeyə deyir ki, oğlun Toxtamışın basını kəsib gətirir, indi də bu yurddakı xanın başını kəsəcəyəm deyir. Bununla da ata ilə oğul arasında nifaq yaranır. Nuradin Edigeyi toraqlarından qovur. Toxtamışın oğlu Kadirberdi gələndə isə Canbay Nuradini onun əli ilə öldürməyə çalışır, lakin Nuradin Kadirberdini öldürür, sonra isə özü ölür. Beləliklə, Nuradinin arvadları və Toxtamışın qızları Hanıkey və Canıkey Canbayla qalır, Nuradinin hökmranlıq etdiyi torpaqların yeni hakimi o olur.

Kadirberdi Toxtamışın oğludur, tarixi şəxsiyyətdir. 1419-cü ildə cəmi bir il hakimiyyətdə olmuşdur. Dastanın noqay, tatar, qaraqalpaq, qazax və s. variantlarında əvvəlcə Edigeyin oğlu Nuradinlə atasının intiqamını almaq məqsədi ilə vuruşa da, sonradan onunla dostluq edir. Krım-tatar variantında isə Canbayın yardımı ilə atasının qatili Nuradini öldürmək istəyir, lakin buna müvəffəq ola bilmir. Bir neçə cəhddən sonra Nuradinin yaralı olduğunu eşidərək onu öldürmək üçün çadırına girərkən Nuradin oxla Kadirberdini öldürür. Tarixdən məlumdur ki, Nuradin Kadirberdinin saray bəylərindən olmuş və buna görə də ölənə qədər atası ilə düşmən münasibətdə olmuşdur.

Dastanın qırğız və qazax variantlarında adı epizodik də olsa, çəkilən Barın Mirzə Edigeyi öldürən şəxsdir. Nuradini tələyə salıb əsir götürən Kadirberdi 9 sərkerdə göndərərək Edigeydən Nuradin üçün fidyə istəyir, lakin Edigey onlardan yeddisini əsir götürüb ikisini geri göndərir. Bundan sonra Kadirberdi əsirləri dəyişdirmək qərarına gəlir və Edigeyi aldaraq onu öldürmək istəyir. Edigey Kadirberdinin hiyləsini anlayıb onun qoşunları ilə döyüşə atılır. Ağır, qanlı döyüş uzun sürür. Artıq altmış yaşlı olan Edigey yorulub əldən düşsə də, düşməyə bac vermir. Bir müddətdən sonra Kadirberdinin döyüşçülərindən olan Barın Mirzə arxadan Edigeyə yaxınlaşaraq qılıncını çəkib onun başını kəsir. Edigeyin başı dilə gəlib qarğış edir və onun qarğıışı həyata keçir. Tatar variantında isə Edigey Kadirberdini öldürdükdən sonra Toxtamışın vəzirlərindən olan Barın “kim Edigeyi öldürsə, onun xan olacağı” (6, 180) söyləyir və onu izləməyə başlayırlar.

Dastanın müxtəlif variantlarında bir sıra qadın obrazları var ki, onlar həm müsbət, həm də mənfi obrazları ifadə edirlər. Dastanda şəxsi ambisiyalarını – lovğalıqlarını, təkəbbürlərini, iddialarını önə çıxaran qadın obrazlarına da rast gəlirik, öz istək və arzularını ən son plana ataraq ərinə və oğlunu önə çəkən qadın obrazına da. “Köçəri cəmiyyət quruluşu içərisində ata minən, qılınc oynadan, ox atan, ova çıxan qadın dastan qəhrəmanları, buna bənzər quruluşa sahib Altay dastanlarında “Altın Arıq” və digər dastan nümunələrində gördüyümüz kimi son dərəcə fəaldirlər. Qırğızların “Cangıl Mirza”, uyuqların “Nözügüm”, başqırdların “Zaya Tülek”, xakasların “Altın Arıq” dastanlarında baş qəhrəmanlar həmişə qadındır (3, 109). Baxmayaraq ki, “Edigey” dastanında qadın obrazları o qədər də aktiv deyillər, amma onlar yenə də qəhrəmanın yardımçılarıdır.

Cumali Utaş “Edigey Dəstanında Geçən Qadın Unsurları” (8, 146) adlı məqaləsində yalnız beş qadındən – Akbilek, Aytuli, Hanıkey, Canıkey və Yenike obrazlarından bəhs etsə də, dastanın müxtəlif variantlarında qadınların sayı çoxdur. Biz imkan qədər hamısının adını çəkməyə çalışmışıq. Dastanda ağıllı, zirək, fərsətli qadın obrazlarından biri Şatemirin qızı Akbiləkdir. Noqay, tatar və s. variantlarda İdili keçib qarşıdakı sahillərə yetişəndə Edigey Şatemirin qızı Akbiləyi qaçıran Kara Tiyin Alp (Krım-tatar variantında Kabardin) haqqında eşidir. Kara Tiyin Alp Akbiləyi aparanda Şatemir ona Edigeyin gəlib onu xilas edəcəyini deyir. O, Edigeyi necə tanıyacağını soruşanda Şatemir deyir ki, o, hər zaman ağ paltar geyinir, bardaş qurur, heç bir zaman quru yerdə oturmur. Akbilək atasının dediyi əlamətlərdən Edigeyi tanıyır və ona Kara Tiyin Alpi öldürməkdə yardım edir. Kara Tiyin Alp qılınc batmayan biri idi. Akbilək ondan onu necə öldürmək mümkün olduğunu soruşur. Kara Tiyin Alp əvvəlcə cavab verməsə də, sonda Akbilək öz istəyinə nail olur. Beləliklə, onun yardımı ilə Edigey Kara Tiyin Alpi öldürür və birlikdə Şatemirin yanına gəlirlər. Şatemir qızını xilas edən Edigeyə böyük etimad göstərir qızını onunla evləndirir. Krım-tatar variantında Şatemirin qızının adı göstərilir, Edigey Şatemirin ona qızı ilə evlənməsini təklif etsə də, o razılaşmır, əvəzində Toxtamışın üzərinə yürüş etmək üçün qoşun istəyir. Akbilək bir də musiqi ifa etmək və ağı söyləmək bacarığına da sahib idi.

Başqa bir qadın obrazı Aytulidir. Aytuli Edigeyin arvadı və Nuradinin anasıdır. “Dastanın sonuna doğru... oğlu Nuradin ilə etdiyi nəsihətverici söhbəti dastanlardakı türk qadın tipinin “Edigey”dəki əksidir” (8, 345). Edigeyin Aytulini nəcib bir sevgi ilə sevməsi dastanın bir neçə yerində vurğulanır, amma buna baxmayaraq, Aytuli o qədər də aktiv bir obraz deyil.

Dastanda Toxtamış xanın arvadı, Hanıkey ilə Canıkeyin anası Yenike obrazı da yer alır. Burada o, ərinin bəzi fikirlərinə ortaq olmayan, bəzən onu dəstəkləyən, heç nədən qorxmayan və çox həssas bir qadın kimi göstərilmişdir. Yenike, eyni zamanda qısqanc və çox hiyləgər bir qadındır. Nuradinin ölkəni tərk edib yad ellərə onun ucubatından gedir. Toxtamışın öldürüləcəyini əvvəlcədən hiss edir və s. Hanıkey və Canıkey obrazları da dastanın bir sıra variantlarında çox önəmli rol oynayır. Onların hər ikisi Toxtamışın qızlarıdır. Krım-tatar variantında Nuradinin arvadlarıdır, qazax variantında isə Edigey Toxtamış üzərinə yürüş edərək onu məğlubiyyətə uğradır və qızları Kanıkey və Tanıkeyi əsir götürərək özünə arvad edir. Dastanın noqay, qazax və Krım-tatar variantında Canbayın qurduğu oyunun əsas iştirakçılarıdır. Canıkey bəzən Köneke, Kanıkey və Xanıke olaraq da yazılır. Bəzi variantlarda o, Edigeyin arvadıdır, bəzində isə Toxtamışın. Hanıkey və Canıkey atalarının intiqamını Edigeylə Nuradindən almaq üçün əvvəlcə Nuradinə dedilər ki, atan bizə sən olmayanda yaman gün göstərirdi. Sonra Nuradin Canbayın hiyləsi ilə ağır yaralandığı zaman hər iki qadın onu xilas etməyə çalışır, yaralarına məlhəm qoyurdular. Nuradin yaralı halda at belinə minəndən sonra halı daha da ağırlaşanda onlar yenidən onu xilas etməyə çalışır, lakin Nuradin artıq zəhərin qanına işlədiyini duyur və gec olduğunu deyir. Nuradin öləndən sonra onlar atalarının vəziri Canbayla sarayda yaşamağa başlayırlar.

Başqırd variantında Toxtamışın qızı İnyibikə İzukeyə aşiq olur. İzukey isə saraydakı cariyələrdən biri olan Genekeni sevir və Geneke İzukeydən hamilə qalır. İnyibikənin qəzəbinə tuş gəlməkdən qorxan Geneke saraydan qaçaraq uşağını qamışlıqda dünyaya gətirir. Toxtamışın adamları Genekeni və yeni doğulan oğlunu öldürmək üçün onları təqib edirlər. Arxasınca düşən Toxtamışın əsgərlərindən qaçan Geneke uşağını köynəyinə büküb qamışlığa qoyur, özünü isə uçurumdan atır, lakin ölmür. Bu zaman İzukey Genekenin köynəyinə bükülü olduğu üçün qamışlıqdakı uşağın öz oğlu olduğunu anlayır və övladı ölən bir ailə ilə dəyişdirir. Toxtamışın əsgərləri uşağın cəsədini görüb geri qayıdırlar. İzukey isə İnyibikə ilə evlənir. Uzun illərdən sonra Moradım döyüş meydanında atası İzukeylə döyüşərkən anası Geneke onların kim olduqlarını deyir və ata ilə oğul döyüşü dayandırır. Genekenin sirr saxlaması, oğlunun həyatını xilas etmək üçün özünü uçurumdan atması, İzukeylə Moradım vuruşarkən özünü döyüş meydanına atıb sülhə nail olması kimi müsbət və cəsarətli xarakteri onu qəhrəman qadın obrazına çevirir. İnyibikə isə xəbis, paxıl, hər şeyi və hər kəsi öz şəxsi ambisiyalarına qurban verən bir qadındır. O, sarayda Selehlə İzukey arasında münaqişə yaradaraq İzukeyin onu öldürməsinə şərait yaradır.

Qəhrəmana yardım edən sehirlilə at türk dastanları üçün xarakterikdir. “Atların dünya tarix və mədəniyyətində oynamış olduğu önəmli rollar; bu heyvanın adı bir minik vasitəsi, ətindən, südündən və tükündən (atın qırmızı dərisi və bu dünya bazarında çox baha qiymətə satılır – Q.Quliyeva) yararlanılan bir varlıq olmaqdan daha artıqdır. Müqəddəs hesab edilən və bir insan kimi dəyər verilən atın yaradılışında da qeyri-adi xüsusiyyətlər müşahidə olunur” (4, 19).

Qanadları, iki aylıq yolu iki gündə qət etmələri və ya sudan mayalanmaları, göydən enmələri onları adi atdan fərqləndirir. Məsələn, “Koroğlu” dastanında Qırat və Dürat kimi, yaxud da Xıdır Nəbinin Boz atı və s. Əfsanəyə görə, “Hızır Abı-həyatı axtarmaq üçün Qaf dağına gedir. Burada süd gölündə həm uçan, həm də üzən atlar vardır. Hızır bunlardan ikisini ələ keçirərək onları cütləşdirir. Hızırın Boz atı bu cütləşmədən doğmuşdur, ona görə uçaraq gedir” (7, 107).

Yakut eposunda bahadurların atları at sürüsü ilahəsi tərəfindən səma aləmindəki günəş ölkəsindən göndərilir. Buryat eposunda isə qəhrəmanın atı, yakutlarda olduğu kimi, ya göydən enir, yaxud da ilahi təqdirle dünyaya gəlir... Digər bir monqol hekayəsində isə at uçaraq qəhrəmanı cəhənnəmə aparıb oradan sağlam şəkildə geri gətirən ilahi bir qüvvədir (2, 112).

Qazaxıstanda Dədə Qorqudla bağlı söylənilən əfsanələrdən birində deyilir: “Koroğlu Dədə Qorqudun arvadı Həlimədən dünyaya gəlmişdir. Onun Qıratını Dədə Qorqud bəsləmişdir. Qırat isə

dənizdən çıxan bir su atı ilə adi bir atın birləşməsindən doğulmuşdur. Bu birləşmədən doğulan çirkin qulun Dədə Qorqudun sehri ilə Qırat olmuşdur” (1, 23).

“Maaday-Kara” dastanında gələcəkdə qəhrəman olacaq uşaqla eyni gündə dörd qulaqlı, boz rəngli bir qulun dünyaya gəlir. Qəhrəman atını yanından ayırmır, onu unutmur, tanrıya yalvararkən belə atının adını çəkir... Adətən, dastanlarda zəfərin və məğlubiyyətin həqiqi sahibi atdır. “Altay-Buuçay” dastanında isə qəhrəmanın qarşılaşdığı bütün çətinliklərin səbəbi atını dinləməməsindən irəli gəlir” (18, 30-31).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “Edigey” dastanında qəhrəmanın bir yox, bir neçə atı var: tatar variantlarının birində “Burak”, digərində “qırx qanadlı at”, bir başqasında “soyu Tülpar olan Timgil Çuvar” və yaxud “Tim Çuvar”, ala at, başqırd variantında “Boz Tülpar” və s. Bu atlar hər zaman onu çətin anlarında ağır vəziyyətdən xilas edir. Məsələn, dastanın noqay və tatar variantlarında Qara Tiyin Alpla Edigey döyüşərkən ağır yaralanan Qara Tiyin Alp onun atının quyruğundan tutub dizlərinə qədər torpağa batırır. Edigey isə qılıncını çəkib atın quyruğunu kəsir. At şaxə qalxır və Edigeyi Qara Tiyin Alpin pəncəsindən xilas edir.

Dastanın başqırd variantında İzukeyin atı Boz Tulpardan aşağıdakı şəkildə bəhs edilir: “Şülgen çayından çıxan bir yabanı qulun”, “yəhərlənmiş, dabanı yastı Boz Tülpar”, “İzukey göy rəngli atını yanına alıb Boz Tülparına minib gedər-gəlməz bir yola çıxdı”, “İzukey döyüşmək üçün igidlərini seçdi, yəhəri qızıl, yüyəni gümüş Boz Tülparına mindi” və s. Eyni zamanda burada Edigey arvadı Firdevsi qızıl yəhərli ata mindirir.

Edigeyin atı yalnız qızıl yəhəri və gümüş yüyəni ilə seçilən bir at deyil. Onun fəvqəladə bir at olması Edigeyin mağaradakı sirri öyrəndiyi epizodda çox maraqlı bir şəkildə göstərilmişdir: “İzukey mağaraya girərkən atını çöldə saxladı, lakin geri dönəndə yəhər və yüyəni orada gördü, at isə yox idi. Çayın kənarı ilə atını axtarmağa başladı. Edigeyin iti atı tapdı. At öz atı kimi yalı sağa yatmış, gözü mis rəngli, qoşa azı dişli, burnunun içində nəfəs yolu üç yönlü, sağ qulağındakı imi (atın kimə aid olduğunu göstərən damğa – Q.Quliyeva) arxaya doğru uzanmış şəkildə olmasına baxmayaraq, İzukeyin atı deyildi. İzukeyi görəndə kimi at gəlib şaxə qalxdı. Onun əvvəlki qan qırmızı rəngi dəyişmişdi. Bu at sıçan belli (belinin ortasında onurğası boyunca bir xətt olanda sıçan belli adlanır – Q.Quliyeva) kula rəngli (quyruğu və yalı qara, bədəni sarı olan at – Q.Quliyeva) İzukeyin həyatında heç görmədiyi cinsdən bir atdır. Mağaradakı qoca atdakı bu dəyişikliyin bir sirlə əlaqəli olduğunu, İzukey sandığı açığa içindəki kitabı oxuyaraq sirri çözməsindən sonra atın rənginin dəyişdiyini deyir” (14.). Tatar variantında Edigey oğlu Nuradinə “Sarala atının quyruğunu bərk-bərk düyünləməsini, düyün açılana qədər Toxtamış xanı qovmasını” (6, 135) söyləyir. Beləliklə, göründüyü kimi, qəhrəmana yardım edən at, demək olar ki, bütün türk xalqlarının dastanları üçün xarakterik xüsusiyyətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alptekin A.B. Kazakistanda Anlatılmakta Olan Dede Korkut ile İlgili Efsaneler. V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri-I, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 23-33
2. Caferoğlu A. Türk Onomastiğinde At Kültü. Türkiyat Mecmuası, Cilt 10, 1953, s.201-112
3. Çobanoğlu Ö. Türk Dünyası Epik Destan Geleneği. Ankara, Akçağ Yayınları, 2007, 280 s.
4. Kaba A. Altay, Tuva, Hakas ve Şor Destanlarında At Motifi Üzerine Bir İnceleme. Kırşehir, 2011, 193 s.
5. Kazak Destanları – IV. Kırım`ın Kırk Batırı. Ankara, 2007, 1048 s.
6. Edigey Destanı (Hazırlayanı Sulti R.). Türksöy yayınları, İstanbul, 1998, 190 s.
7. Uraz M. Türk Mitolojisi. İstanbul, 1967, 260 s.
8. Utaş C. Edige Destanında Geçen Kadın Unsurları. Ногайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков – к грядущему. Материалы Первой Международной научно-практической конференции г. Черкесск, 14-16 мая 2014 г., стр.345-347
9. Валиуллина Ф. М. «Идегэй» дастанында милли-мифологик һәм дини мотивлар. Казан, Дом печати, 2007, 180 б. (qazax türkcəsində)
10. Валиуллина Ф. Образ жырау в эпических произведениях. Вестник Челябинского Государственного Педагогического Университета, 2014/4, стр.188-195
11. Валиханов Ч.Ч. Сочинения. – Зап. РГО, Т.XXIX, СПб., Идиге (Джир), Соч., СПб, 1904

12. Гайфутдинова Р. Некоторые сравнительно-типологические черты батыра в эпосе татарского народа. Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М. К. Аммосова: Серия Эпосоведение, № 1 (01) 2016, стр.51-57
13. Əbdilmanatқызы Ə. Ноғайлы дәуір әдебиеті – қазақ халқының мұрасы. Ноғайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков – к грядущему. Материалы Первой Международной научно-практической конференции г. Черкесск, 14-16 мая 2014 г. стр.275-278 (qazax türkəsində)
14. Изеүкәй менән Моразым Башкорт халык ижады. 5-се том. 192 стр. (başqırd türkəsində)
15. Мустафина Р. Представления, культы, обряды у казахов. Алма-Ата, Қазақ университеті, 1992, 176 стр.
16. Урманче Ф. Народный эпос «Идегей». Казань, Фэн, 1999, 200 с.
17. Эдиге: Ногайская эпическая поэма / под ред. Н.Х.Суюновой; Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР. Москва, Наука, 2016, 512 с. + 16 с.
18. Ali Şerif M. Türk Destanları. Kirkuk University Journal-Humanity Studies-31, Vol 5, №2, 2010, <https://www.iasj.net/iasj?func=fulltext&aId=44907>
19. Arslan M. Başkurt Türklerinin Tarihi Destanı İdigeyle Moradım. İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017, https://books.google.az/books?id=kf1TDwAAQBAJ&pg=PT21&lpg=PT21&dq=Subra+y%C4%B1rav&source=bl&ots=Lwc5xAw04J&sig=ffheXfic5rrRHkyGgSiAVnPDkWK&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwiM1_6Q4v7cAhVLtYsKHeEUDc8Q6AEwAnoECAgQAQ#v=onepage&q=Subra%20y%C4%B1rav&f=false

SUMMARY

Gumru Şehriyar (Guliyeva)

TYPOLOGY OF AUXILIARY IMAGES IN THE VERSIONS OF THE EDIGE SAGA

Supporting characters in the epic can always help the hero in difficult moments or create conditions for the future hero. Almost all epics have an image of an old man suddenly appearing and disappearing in white clothes and beard, which supports the hero. He is usually white-bearded, dressed in white and rescues a hero in hopeless situations. At the same time, the images of friends and enemies also help the hero to prove himself as a brave husband.

The article tells about the images that help Edige. These images will also be analyzed.

Key words: Edige, Sıbıra Yırav, Baba Tuklas, Nuradin, Tokhtamış, Shah Teymur, Akhbilek, Aytuli and so on.

РЕЗЮМЕ

Гумру Шахрийар (Кулиева)

ТИПОЛОГИЯ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ОБРАЗОВ В ВАРИАНТАХ ЭПОСА «ЭДИГЕЙ»

Вспомогательные персонажи в эпосе всегда могут помочь героя в трудных моментах или создать условия для будущего героя. Почти у всех эпосов есть образ внезапно возникающего и исчезающего в белой одежде и бороде старца, который поддерживает героя. Он обычно белобородый, одет в белое и спасает героя в безнадежных ситуациях. В тоже время образы друзей и врагов также помогают герою проявить себя как храброго мужа.

В статье рассказывается об образах, которые помогают Эдигею. Эти образы также будут проанализированы.

Ключевые слова: Эдигей, Сыбыра йырав, Баба Туклас, Нурадин, Тохтамыш, Шах Тимур, Акбилек, Айтүли и т.д.

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H. Həşimli

Məqalə daxil olmuşdur: 28 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

MİNAYƏ MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

minayacafarova_kh.shipping@mail.ru

UOT: 821.111

**HÜSEYN CAVID VƏ CORC QORDON BAYRON YARADICILIĞINDA
ROMANTİK QƏHRƏMAN KONSEPSİYASI**

Məqalədə Azərbaycan və İngilis romantizminin görkəmli nümayəndəsi H.Cavidin və C.Q.Bayronun ədəbi irsinə müraciət edilmiş, yaradıcılıqları haqqında qısa məlumat verilmişdir. Ədiblərin əsərlərindəki qəhrəmanlar, onların yaşadıkları mühit göstərilmiş, əsərlərin dili araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Şərq, romantizm, qəhrəman, Qərb

Hüseyn Cavid dramaturgiyası XX əsr Azərbaycan romantizminin ən səviyyəli nümunəsi olmaqla yanaşı, vahid dünya romantizminin əlamətlərinə də malikdir. Bütün romantiklər kimi H.Cavid üçün yüksək ümumbəşəri idealları əks etdirməyə bir vasitədir. O, əsərlərində hər şeydən əvvəl insanın böyüklüyünü, onun həqiqət axtarıqlarını, azadlıq və gözəllik uğrunda mübarizəsini göstərmək məqsədini izləyir. H.Cavid böyük şəxsiyyətlərin həyatını təsvir edəndə də, tarixi keçmişin hadisələrini canlandıranda da, sinfi mübarizəni əks etdirəndə də, bir ailənin fəlakətini göstərəndə də, bir qəlbin sarsıntılarını üzə çıxaranda da, insanın daxili mürəkkəbliyini, ziddiyyət və çətinliklərini ön plana çəkir və bütün bunları ictimai gerçəkliklə əlaqələndirir. Bununla da insani problemlər bədii tədqiqatın əsas predmetinə çevrilir. Bu cəhətlər H.Cavidin bütün yaradıcılığı üçün səciyyəvidir.

Hüseyn Cavid ilk mənzum faciənin banisi olub. H.Cavid romantizmin faciə janrında öz qadirliyini, öz vüsətini qabarıq şəkildə təcəssüm etdirmişdir. H.Cavid faciələrinin bədii qüdrətini artıran onun yaradıcılığa məsuliyyətli yanaşması, dərin savada malik olması, şərq xalqlarının tarixini gözəl bilməsi və istedadı olmuşdur. H.Cavid romantikasının humanizm ideyası ilə qidalanması nəticəsində yaranan bu faciələr həqiqəti tərənnüm edir.

Hüseyn Cavid novator idi və bu novatorluq onun faciələrində daha qabarıq idi. O yaxşı bilirdi ki, müasirinə xidmət etmək üçün köhnəni təkrar etmək yox, əksinə yeni yollar tapmaq lazımdır. H.Cavid sənətin imkanlarından istifadə edərək haqsızlığa, cəmiyyətdəki mövcud yaramazlığa, müharibələrə qarşı öz etiraz səsini ucaltmaq və mübarizə yollarını göstərmək üçün yeni və maraqlı mövzulara müraciət edir, orijinal bədii vasitələr axtarıb tapırdı. H.Cavidin mənzum faciələri nəinki milli dramaturgiya tariximizdə ən layiqli yerlərdən birini tutdu, həmçinin Azərbaycan dramaturgiyasını inkişaf etdirdi və zənginləşdirdi.

Hüseyn Cavid yaradıcılığı Azərbaycan romantizmi tarixində özünəməxsus yer tutur. H.Cavid romantizmi insan ruhunun, onun gerçək aləmə münasibətinin öyrənilməsində çox böyük rola malikdir. H.Cavid yaradıcılığına müxtəlif istiqamətlərdən müraciət etmək olar. Bunlardan biri də H.Cavidin qəhrəman konsepsiyasıdır.

H.Cavidin romantik qəhrəmanları bəşəriyyətin əbədi problemlərinə dövrün problemləri işığında cavab axtarır. Ta qədimlərdən, insan yaranandan bəşər övladını bu suallar düşündürür: İnsan nə üçün yaradılıb? Dünyanı kim və ya kimlər idarə edir? Dünyada baş verən faciələrin səbəbi nədir? İnsanın və cəmiyyətin xoşbəxtliyi nəyə bağlıdır? Və s. H.Cavid zəmanəsinin görkəmli mütəfəkkiri kimi bu suallara yeri gəldikcə toxunmuş, onlara cavab axtarmışdır.

H.Cavidin qəhrəman tiplərinə diqqət yetirsək, görərik ki, “Knyaz” pyesi, “Azər” poeması, “Uçurum”, “Şeyx Sənan”, “İblisin intiqamı” kimi parlaq yaradıcılıq nümunələrindəki avropalı

obrazların şərqli obrazlardan böyük üstünlükləri yoxdur. Həmişə bəşəri duyğularla yaşayan şair şərqli tipini daha üstün tutmuş, onun daxili aləmini daha açıq verməyə çalışmışdır. Lakin Şərqdəki despotizm, gerilik, mövhumat şərqlin humanist insanını, onun düşüncə tərzini dəyişdirmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında romantik metodun davamlı adət-ənənələri olsa da, romantizm bir cərəyan kimi ədəbiyyatımıza Avropa ədəbiyyatından gəlmişdir. Məlumdur ki, romantizm Avropada XVIII əsrdə yaranmağa başladı, XIX əsrdə isə tədricən öz yerini realizmə verdi.

Filosof-şair Hüseyn Cavidin dram əsərlərində ilk romantik qəhrəmanı ailə-məişət mövzusunda olan “Ana” dramındakı ana obrazı idi. Bu əsərdə sanki Cavid bütün humanist, insanlığa xidmət edən fikirlərini ortaya qoymaq istəmişdir.

Romantik qəhrəman axtarışında olan H.Cavid yaradıcılığına “Maral”la davam edərək yenə ailə-məişət mövzusunda toxunur. Böyük problemlərin həllini cəmiyyətin ən kiçik qurumu olan ailədə axtarır. “Ana”ya nisbətən “Maral”da romantizm zəifdir. Lakin onun ailə-məişət mövzusunda yazdığı “Maral”, “Afət” pyesləri dramaturgiyamızda qadın hüquqsuzluğuna toxunulan ilk əsərlər idi. Ümumiyyətlə, H.Cavid romantizminin özünəməxsusluqlarından danışarkən onu da qeyd etməliyə ki, Cavid romantik qəhrəman tiplərinin heç birini nə müsbət, nə də mənfi obrazlarını ideal şəkildə nə mənfiləşdirmiş, nə də müsbətləşdirmişdir. Hər hansı bir obrazına diqqətlə baxsaq, görürük ki, romantik qəhrəmanın daxili aləmində ikilik var, bir tərəddüd var, yaxşıqla pislik bir-birinə üstün gələ bilmir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, Cavid nə qədər romantik olsa da, yaratdığı insan obrazı sadələdiyimiz keyfiyyətlərinə görə bizlərdən elə də fərqlənmir. Şərq fəlsəfəsindəki dualizmin təsiri H.Cavid yaradıcılığında aydın görünməkdədir. Bu, yəni ikilik bəşər övladının xislətidir. H.Cavid özü müdrikləşdikcə, inkişaf etdikcə, həqiqətə yaxınlaşdıqca onun yaratdığı qəhrəman tipləri də dəyişir, sanki haqqa doğru gedən pillələri bir-bir keçir.

Romantik dünya poeziyasının tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmaq, Şərqdə onun özünəməxsus cəhətlərini ümumiləşdirmək baxımından Hüseyn Cavidin yaradıcılığı geniş imkan yaradır. Bu dahi Azərbaycan şairinin poeziyası öz gərgin mənəvi axtarışlarına, ulvi amalına görə Şekspir, Bayron, Şiller, Höte və başqa dünya şöhrətli romantik şairlərin poeziyasına yaxındır.

Dünya romantik şairlərinin əksəriyyəti öz yaradıcılığında Şərqdən, onun zəngin mifologiyasından, bədii poetik irsindən daha çox qidalanmış, Şərq ruhunun güclü təsirini duymuş, Şərq mövzusunda dönə-dönə müraciət etmişlər. Bu haqda Ə.İsmayılov “Dünya romantizm ənənələri və H.Cavid” adlı əsərində yazır: “Bayronun Şərq dünyasına sönməz marağını, onun romantik şair kimi yetişməsində, yaradıcılığının geniş dünya şöhrəti qazanmasında çox böyük, səmərəli əhəmiyyəti olmuşdur (Bayron poeziyasında Şərq nəfəsi sonralar Puşkinə təsir göstərmiş, onun şeirlərində əksini tapmışdır).”

Bayronun, Cavidin və başqa romantiklərin timsalında Qərblə Şərq ruhunun sintezinə, qovuşmasına çalışmaq özünü göstərir ki, bu da romantizmin bəşəri meyillərindən sayılmalıdır. Belə meyl bəşər mədəniyyətinin mahiyyətə vəhdətini, bütövlükdə insanlığın mənafeyinə xidmət etdiyini təsdiqləyir.

Romantizmin əsas məqsədi şəxsiyyətin azadlığına, azad iradə və düşüncəyə diqqət çəkmək olmuşdur. Romantizmin idealında vətəncilik, millətçilik, azad ruh daha qabarıq şəkildə verilirdi.

Dahi Hüseyn Cavidin yaradıcılığında C.Q.Bayrondan gələn bəzi mövzuların da izi özünü büruzə verir. Hətta elə məqamlar var ki, hər iki sənətkarın yaradıcılığında kəsişmə əmələ gəlir. Məsələn, kəskin xarakterlər, kəskin mühakimələr, dinamik mücadilə hər iki sənətkarı bir-birinə oxşar edir. C.Q.Bayron və H.Cavid oxşarlığına gəldikdə, xüsusi olaraq, “Qabil” və “Şeyx Sənan” poemalarının üzərində dayanmalıyıq. “Qabil” poeması mövzusunda görə, çox maraqlı bir problemi – Demonizmi əks etdirir. Artıq müəyyən tədqiqatçılar tərəfindən dünya ədəbiyyatı tarixində “Demonizm” ədəbi-fəlsəfi probleminin yaranması və inkişafı araşdırılmış və öyrənilmişdir. Bu problem ingilis ədəbiyyatında öz bədii inikasını daha yaxşı tapmışdır.

Şərqlə iki dəfə səyahəti Ç.Q.Bayronu yaradıcılığına xüsusi təsir etmişdir. C.Q.Bayronun səyahətə getməsinin əsas səbəbi o zaman hamını maraqlandıran Şərq ölkələrini görmək və əylənmək arzusu olmamışdır. İngiltərə cəmiyyətindən üz döndərən, ingilis burjuaziyasının çirkin simasından cana gələn şair, oranı əbədi olaraq tərک etmək məqsədilə səyahətə çıxır. Şərq ölkələrinə səyahət zamanı C.Q.Bayron həmin xalqların dillərini öyrənməyə böyük həvəs göstərir. Malta adasına gələn kimi C.Q.Bayron bir rahibdən ərəb dilini öyrənməyə başlayır. Görkəmli şair Şərq xalqlarının adət və

ənənələrini öyrənmək məqsədilə bu xalqların içərisində yaşamış, onların gündəlik həyatı ilə çox yaxından tanış olmuşdur.

Yaxın Şərqlə olan səyahət, C.Q.Bayronun mübarizəsini öz əsərlərində nümayiş etdirməyə məcbur edir. O, 1813-1815-ci illər ərzində bir neçə poema yazır. Sonradan bu poemalar “Şərq poemaları” adı ilə məşhur olur. Şərq poemalarına aşağıdakı altı poema daxildir:

“Gavur” (may,1813), “Abidos gəlini” (dekabr,1813), “Korsar” (1814-cü ilin əvvəlləri), “Lara” (avqust,1814), “Korinfin mühasirəsi”, “Parizina”(1815-ci ilin sonu, 1816-cı ilin əvvəlləri).

“Şərq poemaları” içərisində ən görkəmli yer tutanları: “Gavur”, “Abidos gəlini”, “Korinfin mühasirəsi”dir.

Bütün dünya ədəbiyyatşünaslığı tərəfindən Corc Qordon Bayron “dünyəvi kədər” şairi olaraq tanınmışdır. C.Q.Bayron öz qəhrəmanlarının tənha mübarizəsinin bir qayda olaraq məğlubiyyətlə başa çatmasını müxtəlif əsərlərində ön plana çəkir. Böyük şair göstərmək istəyir ki, insanlar tənha mübarizə aparmasınlar, ətraflarına özləri kimi düşünən silahdaşları cəlb etsinlər. Bayron kədərli sonluq vasitəsilə qələbənin yolunun birlikdən keçdiyini təlqin edir. C.Q.Bayronun qəhrəmanları vəliyyətlə qarşı üsyan edən, mübariz, lakin təkbaşına mübarizə aparan qəhrəmanlardır. C.Q.Bayron, şəxsiyyəti hər şeydən üstün tutur, onun poemalarında əsas yeri ancaq tək-tək qəhrəmanlar tutur və şair ancaq bu şəxsləri oxucuya tanıdır. Böyük şairin məhz belə qəhrəmanları dünya ədəbiyyatında “Bayronik qəhrəman” məfhumunun yaranmasına səbəb olmuşdur. Bayronik qəhrəman mübarizdir, mübarizəsində dönməz və qətiyyətlidir, lakin sonda məğlub olur. Bayronik qəhrəman sevir, sevgisində etibarlıdır, hər cür məşəqqətə dözüür, sonda isə nakam qalır.

C.Q.Bayronun poemaları müxtəlif dünya dillərinə eləcə də, Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Qeyd edək ki, C.Q.Bayronun əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcüməsi 1930-cu illərdən başlanmış, 50-ci illərdən isə ardıcıl olaraq M.Təhmasib, İ.Rəhimov, M.Rzaquluzadə, Ə.Rza, R.Rza, B.Vahabzadə, A.Aslanov, N.Gəncəli kimi sənətkarlar tərəfindən dilimizə məharətlə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyn Cavid, “Seçilmiş əsərləri”. Beş cildlə, Bakı, Lider nəşriyyat, 2005, 304 s.
2. Ə.İsmayılov, Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid. Bakı, Elm, 1983, 220s.
- 3.C.Q.Bayron “Seçilmiş əsərləri”. B., Şərq-Qərb, 2006
4. Byron, The Poetical works of lord Byron. London, Oxford University Press, 1912, 924 s.

SUMMARY

THE CONCEPT OF ROMANTIC HERO IN H. JAVID'S AND G.G. BYRON'S WORK

This article deals about the literary heritage of the Azerbaijan and English romanticism's outstanding representatives H. Javid and G. G.Bayron. In this work also investigated heroes, east atmosphere, general attitude on H. Javid's and G. G.Bayron's activity.

Key words: East, romanticism, hero, West

РЕЗЮМЕ

КОНЦЕПЦИЯ РОМАНТИЧЕСКОГО ГЕРОЯ В ТВОРЧЕСТВЕ Г.ДЖАВИДА И ДЖ.Г. БАЙРОНА

В статье обратились к литературному наследию выдающихся представителей азербайджанского и английского романтизма Г.Джавида и Д.Г.Байрона, в статье дается краткое сведение об их творчестве. Также обсуждаются герои произведений, среда, в которой они проживают. Статья, в том числе, исследуется литературный стиль произведений.

Ключевые слова: Восток, романтизм, герой, Запад

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

Məqalə daxil olmuşdur: 6 may 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

NƏZRİN RZAYEVA

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
nazrinrzayeva88@gmail.com

UOT: 82-3.512.162

SÖHRAB TAHİR YARADICILIĞINDA CƏNUB MÖVZUSU

Söhrab Tahirin Cənub mövzusunda yazdığı şeirlərinin, poemalarının və nəsr əsərlərinin araşdırılması onu göstərir ki, o, bütün yaradıcılığı boyu, əsasən, iki mövzuya müraciət etmişdir. Bunlardan birincisi, azadlıqdır ki, şairin yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçir. Məhz buna görə də Söhrab Tahiri azadlıq şairi, azadlıq nəğməkarı adlandırmaq mümkündür. Onun çoxşaxəli yaradıcılığında ikinci əsas istiqamət təbii ki, Cənub mövzudur, ayrılıq dəridir əslində

Ümumiyyətlə, Cənub mövzusu Azərbaycan ədəbiyyatında hər zaman həm nəsillər, həm də dövrlər arasında qırılmaz əlaqəni təmin edən əsas aparıcı istiqaməti olmuşdur. Ayrılığın, həsrətin başladığı gündən azadlıq və Cənub mövzusu Azərbaycan yazıçı, dramaturq və şairlərinin açıq və ya gizli mövzusunə çevrilmişdir.

Açar sözlər: Cənub mövzusu, azadlıq, vətən, ayrılıq, həsrət

Cənub mövzusu 60-80-ci illər Azərbaycan poeziyasının aparıcı istiqamətlərindən biri olmuşdur. Həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycandan olan şairlər, yazıçılar Cənub mövzusunda bir-birindən gözəl əsərlər yazmışlardır. Təbii ki, əslən Cənublu olan Söhrab Tahirin yaradıcılığında Cənub mövzusu bütün zamanlarda aparıcı olmuşdur. O, əsərlərində həm Cənubu, həm də Şimali bütöv görmək istəyən, bu barədə həm böyük məhəbbət, həm də mübarizlik hissi ilə yazan şairdir. Söhrab Tahir ilk qələm təcrübəsindən başlayaraq ömrünün sonuna qədər Cənub mövzusunə xüsusi önəm vermişdir.

Söhrab Tahirin Cənub mövzusunda yazdığı şeirlərinin, poemalarının və nəsr əsərlərinin araşdırılması onu göstərir ki, o, bütün yaradıcılığı boyu, əsasən, iki mövzuya müraciət etmişdir. Bunlardan birincisi azadlıqdır ki, şairin yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçir. Hətta Söhrab Tahiri azadlıq şairi, azadlıq nəğməkarı adlandırmaq daha doğru olar. Onun yaradıcılığının ikinci əsas mövzusu isə Cənub və onun dərdləridir.

“Söhrab Tahir şeirlərində hər şey odludur, alışıb yanır. Onun əsərlərində yer də yanır, göy də; dağ da yanır, daş da; quru da yanır, yaş da; çay da yanır, bulaq da” Şair özü isə bu yanğını belə izah edir:

Dünən vətən sözü dedim,
Öz ağzımda dilim yandı.
Barmaq ilə nişan verdim,
Barmaqlarım, əlim yandı.
Kül sovruldu gözlərimə,
Yel qarışıq külüm yandı.
Əl uzadıb bulağından su götürdüm,
Yandım, yandım.
Xalqın gözü, qəzəb gözü,
Odlar məni, əriyərəm.
Dağ götürüb təpə kimi,
Başım üstə hərləyərəm,
Bir söz desən, bir ah çəksən,

Bu şaxtada tərleyərəm.
Burda kimdən söz soruşdum, ya dindirdim,
Yandım, yandım.
Burda kimə, burda hara üz döndərdim,
Yandım, yandım” (3, s.178-179).

Söhrab Tahir Cənub mövzusunda yazmağa 50-ci illərdən başlamışdır. Ancaq 60-70-ci illərdəki siyasi yumşama, bəzi qadağanların götürülməsi, senzuranın qaldırılması, az da olsa, sərbəstlik ədəbiyyata da təsirsiz ötürmədi. 70-ci illərdən Azərbaycan poeziyasında milli birlik hisslərinin gücləndiyi dönmədir. Söhrab Tahirin də Cənub mövzusunda daha fəal olduğu illər məhz 70-lər və ondan sonrakı dövrdür. “Üç inqilab, üç azadlıq, üç ölüm” görmüş Cənubi Azərbaycan Söhrab Tahir yaradıcılığının ilk illərində yumşamanın gətirdiklərinə dayanaraq bir çox mətləbləri dilə gətirirdi.

Vətən birləşəndə, xalq birləşəndə,
Mən də öz qəbrimdən boylanacağam.
Mən Söhrab Tahirəm, birdə ikiyəm,
İkidə birlərin birlik ərkiyəm (3, s.47).

Söhrab Tahir 1977-ci ildə Cənub mövzusunda irihəcmli əsəri olan “Azərbaycan” poemasını yazdı və bu əsəri ilə Cənub mövzunu yeni bir axara saldı. İlk şeirlərində mübarizə, inqilab, azadlıq, döyüş, həsrət, qarıblik kimi motivlərə daha çox yer verən şair “Azərbaycan” poemasında gələcəyə nikbin baxmağı tövsiyə edir, bir gün Azərbaycanın birləşəcəyini, ayrılığın sona çatacağını ümid edir, xalqın nə vaxtsa birlik haqqını alacağını bilir:

Yüz il də keçərsə, bu ayrılıqdan,
Öz birlik haqqını bu xalq alacaq.
Bir gün mənim xalqım birləşən zaman,
Dünyada ən zəngin bir xalq olacaq (4, s.125).

Təbriz Söhrab Tahir üçün ən dəyərli şəhərlərdən biridir. Elə buna görədir ki, Söhrab Tahir Təbrizə çox sayda şeirlər və iki müstəqil poema həsr etmişdir. Bunlardan biri “Vidən əzabı”, digəri də “Qanlı portret”dir. Hər iki poemada Təbriz birlik ideyasının siyasi mərkəzindədir, ayrılığa son verən qaladır.

V.Arzumanlı yazır ki, “Vidən əzabı” poeması da Təbriz həyatının səciyyəvi səhifələrinə həsr olunub. Bir azərbaycanlı ailənin başına gələn sıxıntılar və hadisələr Təbrizin həyəcan dolu, çalxalanan günlərinin fonunda qələmə alınıb” (4,s47-48). Onun ikinci poemasında yenə də Təbriz həyatı təsvir olunub. Poemada rəssam olan Cənublu bir fədainin acı taleyi bir qocanın dili ilə nəql edilir. (5,s) Şeirlərində Təbrizin füsunkar gözəlliyini tərənnüm edən Söhrab Tahir eyni zamanda bu qədər gözəlliyin içində bir də yoxsulluğun, səfalətin olduğunu yazır. Şair Cənubi Azərbaycan xalqının müasir həyatı ilə dünya xalqlarının yaşamını müqayisə edir, Azərbaycanın bir tayında Təbrizin dərdi ilə yanan, hətta yuxusunu Bakıdan görən insanlardan danışır:

Göndərə bilmədim, göndərim gərək,
Üzümə qapılar, yollar bağlıdır.
Tək yollar deyil ki, Təbrizdə hələ,
Çaylar möhürlüdür, dağlar dağlıdır.

Nə vaxt bayram olur, qardaşım, sizdə,
Sayrışır Təbrizdə kəhkəşan yeri.
Nə vaxt aydın olur gecələr bizdə,
Təbriz yuxusunu Bakıdan görür (7, s.36).

O da Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza kimi Cənubla Şimalı müqayisə edir, o zamanın şərtlərinə və sosialist ideologiyasına görə Şimalda xoşbəxt həyat, firavanlıq, Cənubda isə əzilən, haqqı əlindən

alınan, öz ana dilində oxumağı, yazmağı qadağan edilən bir xalqın faciəsini qələmə alır. Şairə görə Cənubda çox şeydən məhrum olan xalqın acı taleyi, Şimaldakı həyat təzi ilə müqayisədə üzə çıxır. Cənub-Şimal müqayisəsini aparən S.Rüstəmdən, R.Rzadan, C.Novruzdan, N.Xəzridən fərqli olaraq, Söhrab Tahir yeri gələndə Sovet Azərbaycanının da problemlərinə toxunur, çəkinmədən onlardan da danışır. Beləliklə, Söhrab Tahirin Cənub-Şimal müqayisəsində Sovet dövrü şairlərinin müqayisəsindən fərqli olan bir cəhət də üzə çıxır:

Mən iki ürəkdə bir məhəbbətəm,
Mən iki sahilə bir böyük vətən.
Ey xoşbəxt taleyim,
Bədbəxt taleyim,
Bəs necə qurtarım ikiliyimdən? (8, s.92).

Şair bu şeirdə iki hissəyə ayrılmış vətənin Cənubunda bütün bəlalara, aclığa, zülmə baxmayaraq, hünər, cəsarət, igidlik, mübarizlik mərkəzi olan Təbrizi görür.

“Vətən birliyi, Azərbaycançılıq ideyası Söhrab Tahir poeziyasının əsas qayəsidir. Biz bütün emosional rəngləri onun poeziyasında görə və duya bilirik. Söhrab Tahir sevgisi dünya sevgisi olub, Təbrizə sığınır, Təbrizdə ovunur, Təbrizdə rahatlanır:

Gəl al qucağına dünya sevgimi
Bələklə, ovundur Təbriz ərkimi
Ver qızıl Bakıya şeir vergimi
Qorxsun sevgimizdən sevgi bu yerdə

Söhrab Tahir özünü iki ölkənin vətəndaşı bilir, iki tale yaşayır, özünü “Azər-Azər” adlandırır, ikidə bir bilməklə bir olmaq istəyənləri bir cərgəyə, bir yerə çağırır və birlikdə yangı, istək, döyüşkənlik görür” (2, s.204-205). Budur onun şeir dünyasının təməl daşları.

Ayrılıq onun şeirlərinin ruhuna o qədər hopmuşdur ki, şair özünü “ayrılığın qanlı misrası” adlandırır və “misrasında bir xalqın qəmli yarası” olduğunu yazır, vətəni təbi ki, bütün yaradıcılığının şah misrası adlandırır. Ayrılıq və vətən, birləşmə və maneələr kimi mövzular şairin Cənub silsilə şeirlərinin əsas leytmotivini təşkil edir. Arazın ayrılıq çayı olduğu Söhrab Tahirin bir şeirində simvolik şəkildə onun dərinliyində özünün əsl mənasını tapır. Şairin dillər əzbəri olan “Çöpü də ikiyə bölmərəm daha” misrası da məhz bu şeirdəndir:

Azad qardaşım var, onunla xoşam,
Mən gərək sahili sahilə qoşam.
İki bölünməkdən elə qorxmuşam,
Çöpü də ikiyə bölmərəm daha.

Dənizlər, dəryalar mənə dayazdır
Ən dərin bir çay var, o da Arazdır.
Mənə görüş verin, azadlıq azdır
Görüşsəm ayrımaq bilmərəm daha (7, s.105-106).

Araz Söhrab Tahirin poeziyasında Təbriz kimi, Ərdəbil, Mərənd, Astara, Culfa kimi simvola çevrilir, ancaq ayrılıq, həsrət, dərd simvoluna.

Hicran gözlərimdən işığı qapdı,
Cilovsuz gümanlar sinəmdə çapdı.
Tahiri axtarsan,
Bəlkə də tapdın,
Arazın ayrılıq misrasında sən (7, s.161).

Araz Azərbaycanı ikiyə bölən çay kimi Cənub mövzusunda yazan bütün şairlərin əsərlərində simvollaşmışdır. Söhrab Tahir də bu simvola sadıq qalmaqla Arazı o qədər kövrək, o qədər səmimi hisslərlə təqdim edir ki, oxucu bu çayın sərhəd olmasından utandığına inanır:

Ah mən nədən qorxmuşdumsa,
O başıma gəldi mənim.
Bir qorxum da Arazdandı,
İki yerə böldü məni.

Qorxdum, qorxdum, o qədər ki,
Qorxu hissim öldü mənim.
Ax, gözümün yaşı indi,
Yelkənli də,
Yelkənsiz də.

Çırpın, qərib ürəkciyim,
Vətənli də,
Vətənsiz də.
Uç, bəxtimin ev bülbülü,
Çəmənli də,
Çəmənsiz də (9, s.563).

Yuxarıda da deyildiyi kimi, şairin yaradıcılığında Təbriz, Astara, Culfa, Mərənd, Savalan bütöv Azərbaycan simvoludursa, Ərdəbil tarixin qan yaddaşı, mənəvi dünyamızın beşiyi, ruhumuzun hüsur tapdığı, şanlı tariximizin yazıldığı yerdür. Ərdəbil Şeyx Səfi məqbərəsi, Şah İsmayıl külliyyəsi ilə Azərbaycan tarixinin daşlaşmış salnaməsidir. Milli dövlətçiliyin doğduğu ilk şəhərdir, irfanın, mərifətin dünyaya ayaq açdığı, qısacası daşdığı mənəvi dəyərinə görə tarixin özündən də uca şəhərdir.

Savalan altında bardaş quraraq,
Çubuq tütülədir qoca Ərdəbil.
Tarixdən boylanıb mənə baxsa da,
Görünür tarixdən uca Ərdəbil.

“Şahsəfi” çiyində şahlıq quşudur,
Bu şöhrət tacıyla şəhər qonşudur.
Məscidlər bəs niyə üz-göz turşudur
Bu qızıl qübbəli taca, Ərdəbil

Çatıb qaşlarını qartallı yallar
Burda ilmə buzdən toxunub şallar
Niyə düyün düşüb gəldikdə yollar?
Qorxub tənhalıqdan qaça Ərdəbil (10, s.125).

Azərbaycan torpağı nəinki ikiyə parçalanmış, həm də hissə-hissə qonşulara verilmişdir. Təkcə XX əsrdə Azərbaycan torpaqlarının bir neçə dəfə parçalanması, hissə-hissə qonşu ölkələrə verilməsinin şahidi oluruq. Belə ki, 1917-ci ildə şimal torpaqlarımızın, yəni Dərbənd rayonu və onun ətraf əraziləri Rusiya tərəfindən işğal olunub Sovet Rusiyasına birləşdirildi. Şimal-qərb torpaqlarımız Gürcüstan və yenə də Rusiya tərəfindən zəbt edildi. 1918-1920-ci illərdə Qərb və Cənub-qərb torpaqlarımız Ermənistanə verilməklə yeni faciələrə yol açmış oldu. Arxasınca 1921-1923-cü illərdə digər torpaqlarımız da Rusiya və Türkiyə razılaşmaları nəticəsində qonşularımız arasında bölüşdürüldü. Belə bir taleyi yaşayan Azərbaycan ziyalıları üçün Araz çayının parçalanmanın, ayrılığın simvoluna çevrilməsi təbii idi. Bu tarixi həqiqətləri yaxşı bilən Söhrab Tahir də bütün

yaradıcılığı boyu parçalanmışlıqdan, ayrılıqdan, həsrətdən, kədərdən yazmışdır. Araz onun poeziyasında lənətlənmiş çay, bəxti qara, girov olan, qərib olan, taleyinin dirəkləri göyə dəyən, tikanlı məftilləri gül açmayan, göyərməyən çaydır:

Ovuclayıb içdim səni,
Dənizləşdi gözlərim.
Mən suvardım gözlərimlə,
Həsrət qalan düzləri.
Adın mənə qüvvət verdi,
Bükülmədi dizlərim.
Qoy alnına həkk olunsun
Taleyimin sözləri.
Çay bəxtini girov qoyan,
Yazıq, nəcib Arazım!
Öz yurdunda lənətlənmiş
Doğma, qərib Arazım! (7, s.142)

Onun əsərlərinin ana mövzunu Cənubi Azərbaycan həyatı, Cənubi Azərbaycan davası, birləşəcək, vahid olacaq Azərbaycan təşkil edir. Məhz buna görədir ki, şairin əsərlərində həm ayrılığı, həm vətən nisgilini, həm də bütövlükdə Azərbaycanı təmsil edən simvol, o taylı bu taylı Azərbaycanın paytaxtı olan Təbrizdir.

Günəşin ləçəyi düşüb Təbrizə,
Dönüb qızılgülə, dönüb nərgizə.
Oturub insanla zindan diz-dizə,
İnsan qan hayqıran zindana qarşı,
Zindan azadlığa, insana qarşı (11, s.52).

Onun Cənub mövzusunda yazdığı şeirləri lakonikliyi, axıcılığı, dilinin füsunkarlığı ilə seçilir. Xüsusən söhbət Təbrizdən, Səhənddən, Savalandan, Sarabdan düşəndə şeirin lirizmi daha da artır. Söhrab Tahir Cənub lövhələrini sözlə elə təsvir etmişdir ki, onun bu qədər dolğun təsvirini yaradacaq ikinci bir sənətkar tapmaq mümkün deyildir. Çünki “Sözün qüdrəti, sözün şirinliyi, sözün ecazkarlığı, sözün dahiliyi, sözün kəsəri bütün dövrlərdə, bütün ölkələrdə bütün xalqlar və bütün millətlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilib, ali hesab edilib” (12, s.82).

Söhrab Tahir Cənub şeirlərinə yeni rənglər, boyalar qatdı və vətən həsrətini, nisgilini də Təbriz, Culfa, Astara, Mərənd, Ərdəbil, Urmiya adı ilə eyniləşdirdi. Beləliklə, XX-XXI əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Cənub həsrətinə həsr olunmuş şeirlər Süleyman Rüstəmlə zirvəyə çatmış, Rəsul Rza isə həsrət mövzusunda bir də kədər motivləri qatmış Söhrab Tahir yaradıcılığında bu mövzu həsrətlə çırpınan bir millətin fəryadına çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Əsgərli. “Azadlığın taleyi qan, yolu qan”. Arzumanlı V. 75 yaşın pillələri. Bakı, Qartal, 2001
2. Məmmədli Razim. “Söhrab Tahirin lirikası”. Arzumanlı V. 75 yaşın pillələri. Bakı, Qartal, 2001
3. Söhrab Tahir. Bulaq. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1959
4. Söhrab Tahir. Sevgi, sevinc, ayrılıq. Bakı, Qartal, 1996
5. Söhrab Tahir. Sevgi, sevinc, ayrılıq. Bakı, Qartal, 1996
6. Söhrab Tahir. Sevgi, sevinc, ayrılıq. Bakı, Qartal, 1996
7. Söhrab Tahir. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005
8. Söhrab Tahir. Sevgi, sevinc, ayrılıq. Bakı, Qartal, 1996
9. Söhrab Tahir “Şeirlər və poemalar”. II cild. Bakı, Zərdabi LTD, 2012
10. Söhrab Tahir. Döyüş lövhələri. Şeirlər və poemalar. Bakı, Yazıçı, 1980

11. Söhrab Tahir. Qırılan zəncirlər. Şeirlər və poemalar. Bakı, Azərənəşr, 1965
12. Arzumanlı Vaqif. 75 yaşın pillələri. Bakı, Qartal, 2001

SUMMARY

Nazrin Rzayeva

THE TOPIC OF SOUTH IN SOHRAB TAHIR'S CREATIVITY

Investigating the poems, and prose works written by Sohrab Tahir on the southern theme, shows that he has appealed to two subjects throughout his creative career. The first of these is freedom, from the poet's creativity as a red line. It is even more right to call Sohrab Tahir a freelance poet . The second issue of his creativity is the South, its troubles . In general, the theme of the south has always been a key issue in Azerbaijani literature, which ensures tireless relations between generations and periods The poet's essence to write in the Southern theme , is unity in our minds of separated rodents and dwellings for the sake of enlightenment.. From the first times of beginning of the division, the southern theme was the subject of an open or alarming topic of Azerbaijani writers, playwrights and poets.

Key words: The theme of South, freedom, motherland, parting , regret

РЕЗЮМЕ

Назрин Рзаева

ЮЖНАЯ ТЕМА В ТВОРЧЕСТВЕ СОХРАБА ТАХИРА

Обстоятельное исследование стихотворений, поем, и фразы Сохраб Тахира показывает, что он на протяжении всего своего литературного творчества обращался к двум главенствующим для него темам: Первое - это тема свободы, которая красной нитью проходит через все его творчество. Именно по- этому Сохраб Тахира с уверенностью можно назват поетом воспевающим свободу, своей Родины-Южного Азербайджана. Второй важной составляющей его творчества-является тема разлуки, тоска по Родному очагу, тоска по родным, тоска которую невозможно заполнить никакими другими земными благами! Сохраб Тахир с большим мастерством раскрывает обе темы, делает их доступным для читателей разных возрастов. В целом, Теме Южного Азербайджана стала главенствующей в творчестве разных поколений, во всех жанрах литературы, живописи, музыкального искусства творческих деятелей Азербайджана.

Ключевие слова: Тема Южного Азербайджана, Свабода, Тоска по Родине, Разлука, Творчество.

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H. Həşimli

Məqalə daxil olmuşdur: 24 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

DİLÇİLİK

ARZU ABBASOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.512.161

BƏZİ ETNOTOPONİMLƏR QƏDİM TÜRK QAYNAQLARINDA

Bu məqalədə qədim türk qaynaqlarında adı keçən bəzi etnotoponimlərin dilimiz, tariximiz üçün mühüm əhəmiyyətə malik olduğundan danışılır və bu etnotoponimlərin etimologiyası haqqında geniş məlumat verilir. Məqalədə, həmçinin qədim türk qaynaqlarındakı bu etnotoponimlərə indiki dövrdə də qarşılaşdığımızın şahidi olduğumuz göstərilir.

Açar sözlər: *Türk, etnotoponim, qaynaq, cəlayir, Kolanı*

Qədim türk qaynaqları əsasında Naxçıvan və onun ətraf bölgələri üzrə aparılan toponimik tədqiqatlar göstərir ki, bu ərazinin toponimiyası istər tarixi – stratiqrafik, istərsə də linqvistik baxımdan rəngarəng olduğu kimi mənə və mənşəyinə görə də çox maraqlı və mürəkkəbdir.

Toponimlərin maraqlı bir qismini etnonimlərdən törəmiş toponimlər təşkil edir.

Qədim dövr türk qaynaqlarını araşdırdıqda etnonimlərlə bağlı belə toponimlərin daha çox üstünlüyə malik olduğunu görürük. Bu etnonimlərin böyük bir qrupu sonradan tarixi proseslərin nəticəsi olaraq toponimlərin yaranmasında da iştirak etmişlər.

Naxçıvan və tarixən ona aid ətraf ərazilərdəki toponimlərin böyük bir qisminin etnonimlərdən ibarət olması faktı bu ərazinin ilkin sakinlərinin türklər olduğunu sübuta yetirir.

Naxçıvan üzrə aparılan toponimik araşdırmalardan aydın olur ki, bu ərazinin su mənbələri, xüsusilə Araz çayı, eləcə də şimaldan və cənubdan ona qovuşan digər çay hövzələri qədim türk-Azərbaycan tayfalarının ilkin məskunlaşdığı ərazi olmuşdur. Bunu qədim dövrlərdən türk tayfalarının dilimizə məxsus müxtəlif mənəli semantik adların toponim və hidronimlər vasitəsilə dövrümüze gəlib çıxması sübuta yetirir.

Azərbaycanın tarixi qaynaqlarından bəlli olur ki, Oğuz boyuna mənsub qəbilələrdən biri Kolanlı qəbiləsidir. Türk qaynaqlarında İrəvan əyalətinin Göyçə nahiyəsində (Kolanı kəndi), eyni zamanda Türkiyənin Rakka əyaləti və Nevşəhrdə Kolanlı türkmən tayfası və Əmirdağ qəzasında Kolanşam adlı türkmən tayfası qeydə alınmışdır.

Tarixi qaynaqlardan aydınlaşır ki, qədim Türk boylarından olan kolanlıların əsas ana qolu əsasən Azərbaycanda yaşamaqdadır. Mirzə Adıgözəl Qarabağdakı Umacıq kəndindən Göygöl sahillərinə qədər və Tərtər çayı boyunca kolanlıların məskunlaşdığı yerlər olduğunu göstərir. Mirzə Camal Cavanşir də kolanlıları Qarabağın böyük qəbilələrindən olaraq xanlıqlar dövründə “dövlət, əzəmət güc və mülk sahibi” olaraq müstəqil olduqlarını göstərir (1, s. 35).

Tarixi qaynaqların bir çoxunda XIV əsrin ikinci yarısında Cavad qəzasında 282 ailədən ibarət bir kolanlı topluluğunun yerləşdiyi qeyd edilir.

İ.Bayramov da tədqiqatlarında İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında,indiki Zəngibasar (Masis) rayonu ərazisində Kolanlı adlı kəndin olduğunu göstərir və 1937-ci ilə kimi Vağarşabad (Eçmiədzin) rayonunun tərkibində qaldığını qeyd edir. Toponimin kolanlı türk etnoniminə mənsubluq bildirən –lı şəkilçisi artırmaqla əmələ gəldiyini “kolanlı tayfasına məxsus yer” mənasını bildirdiyini deyir (2, səh. 401).

A.Bağirov araşdırmalarında yazır: «Kolanı və kolanlıların coğrafiyası, mənşəyi və tirələri haqqında maraqlı məqalə ilə çıxış edən N.Bəndəliyev belə qənaətə gəlir ki, Kolanı qarışıq tayfa yox, çox qədimdən Şirvan, Naxçıvan, Vedibasar sahələrində və İran ərazisində məskunlaşmış türk-oğuz

qrupuna mənsub tayfalardan biridir. Şübhəsiz ki, geniş areala malik olan türk-oğuz tayfalarına məxsus Kolanı tayfasının bir qolu da tarixən Naxçıvanda məskunlaşmış və eyniadlı kəndin əsasını qoymuşlar» (3, səh.80).

Müasir Şimali Azərbaycan toponimiyasında Dəvəçi, Sabirabad, Salyan, Şahbuz bölgələrində kolanlı adlı kəndlər mövcuddur. Abşeron və Goranboyda Kolandağ adlı iki dağ, Goranboyun Tap Qaraqoyunlu bölgəsində Kolanı dərəsi, Şahbuz rayonun Aşağı Qışlaq kəndində Kolanı kahası, Kolanı kəndi, Tərtərin Dəmirçilər kəndində, Ağdərənin Umudlu kəndlərində Kolanı yamacı adlı yerlər mövcuddur.

Daşburundakı Kolanlı qəbiləsinin adı Vedibasarda Çığın dərəsi boyunca yerləşən kəndlərdən olan Kolanlıdan gəldikləri üçün bu adı almışdır. Tarixi məlumatlardan aydın olur ki, 1827-ci ildə kolanlıların bir qismi Qarabağa köçərək Xaçınçayı kənarında yerləşmişlər.

Müasir dövrdə Türkiyə toponimiyasında Kolanlı adlı on bir kənd qeydə alınmışdır (4, s. 720).

Qədim türk qaynaqlarında qeydə alınmış mənşəyi maraqlı doğuran etnonimlərdən biri də dəllər etnonimi əsasında yaranmış toponimlərdir. Qaradəli, Delican, Dəliqardaş (Göyçə nahiyəsində), Dəllər kəndi (Karni nahiyəsində), Dəlilər kəndi (Qırxbulaq nahiyəsində) 522-ci ildə böyük Türk xaqanlığı yaradan dəllər Çindən başlayaraq bütün Şərqi, o cümlədən İranın sərhədlərinə, eləcə də Bizans imperiyasının cənub-qərbinə qədər çox böyük əraziləri əhatə etmişlər (5, s. 82).

İ.Bayramovun verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, bu etnonim erməni mənbələrində dəllər etnonimi kimi qeyd olunmuşdur. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Qəmərli (Artaşat) rayonundan 2 km. Şimal-Şərqdə Gərniçayından axan arxın yanında yerləşən bu etnonimin adını daşıyan Böyük Dəlilər kəndinin adı Ermənistan SSRAS. RH-nin 3.I.1935-ci il fərmanı ilə adı dəyişdirilib ermənicənin fonetik sisteminə uyğunlaşdırılaraq Dalar formasına salınmışdır (2, səh. 149).

VI əsrin 70-ci illərindən öz sərhədlərini genişləndirən dəllər Şimali Qafqazın qərb sərhədlərinə qədər öz ərazilərini bir qədər də genişləndirmişlər (6, s. 383).

Tarixi proseslərdə müəyyən fonetik deformasiyalarla müşahidə olunan bu etnonim tele//dele//deli Azərbaycan toponimiyasında dəli və dəlilər formasında müşahidə olunmaqdadır. Q.Qeybullayev bu etnosun Azərbaycan dilində düzgün fonetik variantının dəlilər olduğunu və XIX əsrdə Azərbaycanda bu etnosun adını daşıyan 9 toponimin qeydə alındığını göstərmişdir (7, s. 37).

Dəli // tele sözünün semantik mənasını «suməşəşiy» – «güclü, böyük, xarüqülədə», «udalıy» – «qoçaq, cəsür» şəklində açıqlayan Q.Qeybullayev bu etnonimin müxtəlif fonetik variantlarının digər türk xalqlarının da dilində mövcud olduğunu göstərir. Etnonim tele // deli karakalpaklarda teli, qazaxlarda – tilev, özbək və başqırdlarda – tileu, qırğızlarda – telev, noqaylarda – tele şəklində mövcuddur. Araşdırmalar göstərir ki, müasir altayların adları teleut, telenqut və teles tele//deli etnonimindən törəmişdir. L.I.Potapov tele etnoniminin izlərinin Tele – Monqolustanda, Dele – Altayda və Qazaxıstanda – Tele – kol hidronimlərinin adında daşlaşıb qaldığını göstərir (8, s. 157).

Qədim türk qaynaqlarında qeydə alınan qədim türk etnotoponimlərdən biri də İrəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində cəlayirlərin adını yaşadan Cəlayirli kəndidir. Tarixi qaynaqlardan aydın olur ki, Elxanilərin hakimiyyətə gəlişində fəal rol oynayan üç böyük qəbilədən biri də Cəlayirlər olmuşlar. Elxanilərin hakimiyyəti dövründə Cəlayirlərin İran (Cənubi Azərbaycan) və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yerləşməsi haqqında qaynaqlarda istənilən qədər tarixi məlumatlar vardır. Elxanilərdən sonra Cəlayirlər İranın qərb bölgələrində Azərbaycan və Şərqi Anadolu ilə Şimali İraq bölgələrində hakim mövqeyə malik olmuşlar.

Türk qaynaqlarında Cəlayir – Türkmən toplumunun Kocahisar qəzasında yaşadığı qeyd edilmişdir (4, s. 67).

Bir çox qaynaqlarda özbək boylarından birinin Cəlayir adlandığı qeyd olunur (9, s. 392).

Qazaxların Uluyüz qolunun böyük qəbilələrindən biri Cəlayir adlanır.

Müasir dövrdə Şimali Azərbaycanda cəlayirlərin adından qalan Cəlayir dağ (Qax və Cəlilabadda), Cəlayir kəndi (Zaqatala və Cəlilabadda) toponimləri mövcuddur. Qədim qaynaqlarda qədim türk etnoslarının adından yaranmış kifayət qədər etnotoponimlər sadalanır ki, bu

etnotoponimlərin tarixi mənşəyi açıqlanmaqla Naxçıvana və işğal olunmuş ətraf bölgələrə qarşı saxta torpaq iddialarına qarşı tutarlı cavabdır.

Qədim türk qaynaqlarından bəlli olur ki, tarixi və tarixi-coğrafi köməkçi elm kimi toponimika bu və ya digər ərazidəki xalqın məskunlaşması, tarixi etnik sərhədləri və yerdəyişmələrin müəyyənləşdirilməsi üzrə zəngin material verir.

Türk qaynaqlarındakı toponimik faktlar Azərbaycanın tarixi-coğrafi sərhədlərini eyni zamanda etnik tərkibini müəyyənləşdirməklə tarixən Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olan Naxçıvan və onun ətraf bölgələrinin qədim Azərbaycan-türk tayfalarına mənsub bir ərazi olduğunu təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Karabağlı M.C. Karabağ Tarihi Gök Yayınları. Ankara, 1990
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın Türk mənşəli toponimləri. Bakı, Elm, 2002, 696 s.
3. Bağırov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, Elm, 2002, 288 s.
4. Türkiyede Meskun Yerler Klavuzu. T.C. İçişleri Bakanlığı Yayını. 2 cilt Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası, 1946
5. Çələbi E. Səyahətnamə. Azərənəşr, Bakı, 1997, 92 s.
6. Берштам А.Н. Западнотюркской кагант. Очерки истории СССР. III – IXвв. Москва:Из-во Акад. Наук. СССР 1958, 894 с.
7. Григорев В.Г. Статическое описание Нахичеванской Провинцию Санкт – Петербург. 1833, 165 с.
8. Рашид–ад–Дин. Сборник. Т.1. Книга первая, Москва – Ленинград, 1952.
9. Ögel B. Mitoloji c.I, TTK Yayını, Ankara: Türk tarih kurumunun basın evi, 1971, 403 s.

SUMMARY

Arzu Abbasova

SOME ETHNO-TOPONYMS IN ANCIENT TURKIC SOURCES

The article deals with some ethno-toponyms mentioned in ancient Turkic sources, which are of great importance for our language and history, and it provides comprehensive information about the etymology of these ethno-toponyms. It is noted that in the modern period we still come across these ethno-toponyms in ancient Turkic sources.

Key words: Turkic, ethnotoponym, source, Jalair, Kolani

РЕЗЮМЕ

Арзу Аббасова

НЕКОТОРЫЕ ЭТНОТОПОНИМЫ В ДРЕВНИХ ТЮРКСКИХ ИСТОЧНИКАХ

В статье говорится о некоторых этнотопонимах, упомянутых в древнетюркских источниках, имеющих важное значение для нашего языка и истории и представляется исчерпывающее сведение об этимологии данных этнотопонимов. Отмечается, что и в современном периоде мы все еще становимся свидетелями этих этнотопонимов из древнетюркских источников.

Ключевые слова: тюркский, этнотопоним, источник, джалаир, Коланы

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 24 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

AİDƏ CƏLİLZADƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.11

GERMANŞÜNASLIQDA ABREVIASIYANIN TƏDQIQI TARIXI

Məqalədə qeyd edilir ki, abreviaturalar tarixən vaxta və yerə qənaət etmək, daha az sözlə daha çox məna kəsb etmək məqsədilə işlədilirdi. Elm və texnika inkişaf etdikcə abreviasiya prosesi sözyaratma prosesində iştirak edərək dilin leksik tərkibini zənginləşdirmişdir. Germanşünaslıqda abreviasiyanın tədqiqi zamanı şumerlərə qədər gedib çatan qısaldılmış sözlərin təkamül yolu bizdə abreviasiyanın tarixi barədə təsəvvür yaradır. Məqalədə, həmçinin ingilis dilinin abreviaturalarının keçdiyi tarixi inkişaf yolu araşdırılmışdır.

Açar sözlər: abreviasiya, germanşünaslıqda abreviasiya, sözyaratma, qısaldılmış sözlər, ingilis dilində abreviasiya

Məsələnin qoyuluşu: Qarşımızda qoyulan məsələ germanşünaslıqda abreviasiyanın keçdiyi tarixi yolu və tədqiqinin mənbələrini və xronologiyasını öyrənməkdir.

İşin məqsədi: Yazılan məqalədə əsas məqsəd germanşünaslıqdakı abreviaturaların etimologiyasını, onların günümüzədək necə gəlib çıxdıqlarını tədqiq edərək öyrənməkdir.

Qədim zamanlardan müasir dövrümüzədək olan zaman kəsiyində mövcud olan bütün dillər inkişaf etdikcə sadələşdirilmiş, köhnə dil ünsürləri yeniləri ilə əvəz olunmuş və dilin sadələşdirilməsi üçün bir çox vasitələrin istifadəsi labüdləşmişdir. Dildə abreviaturalardan istifadə məsələsi də məhz bu səbəbdən zəruriləşmişdir. Çünki abreviaturalardan istifadə həm material, həm də zaman baxımından qənaət etməyə səbəb olur və bu səbəb daha qısa zaman kəsiyində daha az sözlə daha çox fikri ifadə edə bilmək imkanı verir.

Müasir dövrdə abreviasiya bir çox elm sahəsində geniş şəkildə istifadə olunur. Həmçinin termin yaratmada da abreviasiya vasitəsilə söz yaratma üsuluna geniş yer verilir. “Abreviasiya dilçilikdə sözdüzəldici vasitə kimi daha qədim olmasına baxmayaraq, o bu gün də texniki elmlərin eləcə də fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya, mədəniyyət, hüquq, mətbuat, virtual əlaqə və digər sahələrdə uğurla işlədilir. Bu da onu göstərir ki, sözdüzəldici vasitə kimi abreviasiya dilçilikdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və onun tədqiq edilməsi günün tələbi kimi vacibdir.” (2, səh 133)

“Abbreviation” sözü mənşə etibarilə latınca “short (qısa)” mənasını verən “brevis” sözündən yaranıb və hər hansı bir söz və ya ifadənin qısaldılmış formasıdır. Bu termin hər hansı söz və ya ifadə daxilindən götürülmüş hərflər qrupundan və ya onların baş hərflərinin göstərilməsi ilə ifadə olunur. Məsələn *abbreviation* sözünün özü *abbr.*, *abbrv.*, yaxud *abbrev.* kimi verilə bilər. Abreviasiya XV əsrin əvvəllərində *abbreviacion* (shortness; act of shortening; a shortened thing); qədim fransızca *abréviacion* (XV c.); orta əsr latıncasında *abbreviationem* kimi işlədilib. Holland dilçi alimi Dris Yansen (Van aab to zoo, letterwordenbook № 137, 1964) qısaltmanı söz sırasının ilk hərfləri kimi izah edir.

Bildiyimiz kimi, sözdüzəldici vasitə kimi abreviasiya ilə yanaşı, qısaltmalardan da istifadə olunur. Lakin bu iki vasitə bir-birindən yaranma üsuluna görə fərqlənir. Belə ki, abreviasiya zamanı sözün baş hərfi və ya hecası, sözün digər hissəsinə istinad etmədən sərbəst söz kimi işlədilir və müstəqil şəkildə tələffüz olunur. Məsələn: refrigerator-frig, television-TV, etc. Qısaltmalar zamanı əsas sözün bəzi hərflər və ya hecalarının düşməsi ilə yeni söz yaranır, lakin sözün tam formasına istinad edir. Məsələn: forward-fwd., received- rec'd, etc.

Klassik yunan və roma yazı nümunələrində sözlərin təkcə hərflərlə əvəz olunması səciyyəvi hal idi. Roma əlyazmalarında “Sözlər ümumi hal olaraq ilk hərflər və ya sözün digər hərflərindən istifadə

olunmaqla qısaldılırdı və əksər əlyazmalarda ən az bir abreviaturaya rast gəlinir.” (Adkins, L., *Handbook to Life in Ancient Rome*, Infobase Publishing, 2004, p. 261.) Antik taxiqrafiya və stenoqrafiya sistemləri abreviaturalar və xüsusi işarələrdən ibarətdir. Məşhur ixtisarlardan “Caius” əvəzinə C; “Publius” əvəzinə P; “delicat” əvəzinə D; “senat populusque romanus” əvəzinə S.P.Q.R. işlənən qısaltmaları misal göstərmək olar.

Latın dilindəki qısaltmalarda mütəmadi olaraq nöqtədən (.) də istifadə olunub, məsələn: ABSOLVO=A. yaxud AB. kimi verilib. Bəzi hallarda isə sözün son hərfi əvvəlkinin üstündə və balaca hərflə verilir: A^b

Yazılı latın dilində yunan dilində olduğu kimi çoxsaylı suspenziyalar var idi. Bu suspenziyalar *singula lettera pro toto* (one letter for all) adlanırdı. Qədim Romada bu ixtisarlardan tanınmış şəxslərin adlarının, rütbələrin, vəzifələrinin, şüarların və s. kimi sözlərin qısaldılmış formaları şəklində işlədilir:

T.=Titus

M.=Marcus

P.C.=Patres conscripti

S.P.Q.R.=Senatus populusque romanus

Abreviaturalar on doqquzuncu və ya iyirminci əsrin kəşfi deyil. Onlar hətta qədim dövrdən bəri insanlara məlum idi. Keçmişə aid lövhələr, dəmir pullar və medalyonlar üzərində həkk olunmuş yazılar, orta əsrlərə aid əlyazmalar (“DN” for “Dominus Noster”) abreviaturaların mənşəyinə dair müfəssəl mənbələr hesab oluna bilər.

Abreviaturalar və ya ixtisarlardan bütün xalqların yazı sistemində çoxdan daxil olub. Qədim zamanlarda böyük hərflərlə yazı yazılan zaman yazışmalardan, dəmir pullardan və qədim əlyazmalardan da görmək olar ki, sözləri tam qısaltmaq mümkün olurdu. Məhz o vaxtdan bəri ümumiləşdirilmiş yazılı yunan və latın hərfləri ilk ixtisarlardan kimi tarixləşdi. Yunan əlyazmalarda bir çox işarələrə rast gəlinir ki, onlar günümüzədək gəlib çıxa bilər. Buna görə də qədim yunan qrammatikasında ümumi abreviaturalara rast gəlmək mümkündür. Qədim Roma abreviaturaları və işarələri roma dili ilə birgə orta əsrlərədək gəlib çıxıb və yazılarda, dəmir sikkələrin üzərində, sonra əlyazmalarda, xüsusilə də XI əsrin əvvəllərindəki nizamnamələrdə belə bu yazı və işarələrə rast gəlinir.

Sonrakı latın əlyazmaları və nizamnamələrində abreviaturalar ixtisarlardan və daha çox hərf birləşmələrindən ibarət olub. Sonuncu adların kodlaşdırılması və ya monoqramlarda tətbiq olunurdu. Bu cür nizamnamələrdə rast gəlinən ixtisarlardan və onların izah olunma qaydalarına bütün diplomatik bələdçilərdə rast gəlmək mümkündür. Daha sonralar kitab çapı zamanı bu abreviaturalar-bəziləri istisna olmaqla istifadədən çıxdı.

Müasir dövrümüzdə abreviaturalar sürətli yazının tələblərinə əsasən istifadə olunur. Yalnız başqaları tərəfindən oxunacaq yazılarda və çap materiallarında yersiz qısaltmalara yol vermək olmaz. Bəzi hallar istisna hesab olunur:

A) elmi işlərdə, sitatlarda, biblioqrafik göstərişlərdə;

B) riyaziyyat, astronomiya, fizika, kimya, tarix, qrammatika, musiqi kimi xüsusi elm sahələrində;

C) metrik ölçü və çəkildə;

D) pul vahidlərində;

E) təqvim, leksikon və biblioqrafiyalarda və s.

Bu sahələrdə ixtisarlardan, qısaltmalar, sözlərin tək hərflə və ya hərf birləşmələri ilə ifadə olunması qaçınılmazdır.

Abreviasiya (latıncadan tərcümədə *abbrevio*-qısaldıram) sözünün tarixi Yer kürəsində elmə məlum olan ilk yazıya malik olan şumerlərin dövründən başlayır (e.ə. IV əsr).

İxtisar olunmuş sözlərdən Qədim Romada da istifadə olunurdu. Xersones şəhərindəki roma hərbi qoşunlarının yerləşdiyi yerlərin tədqiqi zamanı kirəmit üzərində abreviatura şəklində VEMİ yazısı aşkarlanmışdır. Əvvəlcə yazının mənası izah oluna bilməmiş və daha sonralar bu yazının *V(exillatio) e(xercitus) M(oesia) i(nferior)* şəklində izahı qərarlaşdırılmışdır. Yalnız *V < vexillatio*

abreviasiyası latın epiqrafiyası üçün xarakterik hesab olunmurdu. Lakin bir dəfə Balaklav ərazisində məşhur bir kompleksin qazıntıları zamanı Herakla həsr olunmuş yazı tapılır və oradakı rütbə *trib(unus) milit(um) vexill(atio) exerc(itus)* şəklində verilmişdir ki, buna da *M(oesiae) i(nferior)* sözlərini də artırmaq olar. Bundan da yola çıxaraq *VEMİ* sözünün abreviatura olması və izahının da *V(exillatio) e(xercitus) M(oesiae) i(nferior)* şəklində olması öz təsdiqini tapmış olur. Buna bənzər bir neçə digər abreviaturalar da aşkar olunmuş və izahı verilmişdir (*VEX/CRAVSP-vex(illatio) c(lassic) Rav(ennatis) s(umptu) p(ublico)*; *LE XI CL- LE(gio) XI CL(audia)*; *VEXLE* və *LEXI<VEX (illatio) LE (gio) XI CL(audia) (II-III centuries)*) (6, 139)

Romalılar 753-cü ildən bizim erayadək –Romanın əsasının qoyulduğu dövrü həm *Anno urbis conditae*, həmçinin *AUC* kimi də yazırdılar. Sözlərin ilk hərflərindən istifadə etməklə qısaltma metodu vasitəsilə onlar həmçinin adları da bu cür ixtisar edirdilər:

G.-Gains

Q.-Quintus

A.-Aulus

App.-Appius

G.-Gaius

Gn.-Gnaeus

D.-Decimus

L.-Lucius

M.-Marcus

P.-Publius

Q.-Quintus

Ser.-Servius

T.-Titus

Tib. (Tİ)-Tiberius (6, 139)

Sonrakı sözlərdə isə *cos.-consul*, *v.c.-vir clarissimus* kimi qısaltmalardan istifadə olunmuşdur.

Eyni hərfin təkrar olunması sözün cəmdə olduğuna istinad edirdi: *cos.<consules*, *vv.cc.<viri clarissimi* (most distinguished gentlemen), *NN.BB. <nobilissimi*, *HH. <heredes*.

e.ə III əsrədək demək olar ki, bütün yunan gümüş pullarının arxa tərəfində *SC* (*Senatus Consulto*) abreviaturası var.

I və II əsrin abreviaturaları:

İMP=İMPERATOR

CAES, CAE, C=CAESAR (*caesar* gənc, imperatorun birinci varisi)

AVG =AUGUSTUS

B M=benemerenti (well-deserving)

AVGGG=three emperors

PM və ya *PONT MAX=pontifex maximus* (baş rahib)

TR PL= tribunus plebis (xalq tribunu)

COS, CONS, CO, C=consul (Roma respublikasında ən yüksək vəzifə)

PP yaxud *PAT PAT=Pater Patriae* (ölkəsinin atası)

GERM DAC PART=Germanicus, Dacicus, Parthicus

CENS PERP=Censor Perpetuus (əbədi senzura)

F=Filius, filia (oğul, qız)

HSE= hic situs (sita) est (he/she lies here)

N=nepos (nəvə) yaxud *PRON=pronepos* (nəticə, nəvənin oğlu)

SPQR= Senatus Populusque Romanus (Senat və Roma xalqı, o zamankı Roma dövlətinin standart adı)

III əsrin abreviaturaları:

PF, P FEIL, FEIL= Pius (Piy), *Feilix* (xoşbəxt) –bunlar birgə və ya ayrı-ayrı işlədilirdi

N, NOST=*Noster* (bizim; söz hər zaman titulların əvvəlində işlədilir; IV əsrdə DN abreviaturasının dəyişilməz hissəsi oldu)

INV =*Invictus* (məğlubedilməz; titul III əsrin sonu və IV əsrin əvvəllərində istifadə olunub) IV əsrin abreviaturaları:

MAX SM VOT PERP DN DV PT VNMR MAX= *Maximus* (ən böyük), titul Böyük Konstantin kimi tanınan I Konstantinlə bağlı işlədilir; SM P=*Sacra Moneta yaxud Pecunia* (pul); VOT=*Vota* (and), bu andda imperator öz xalqına xidmət etməyə söz verir. PERP=*Perpetuus* (əbədi), söz I əsrdə Censor titulu ilə birgə, sonrakı dövrlərdə isə müxtəlif mənalarda işlədilir; DN=*Dominus Noster* (bizim hökmdar)-bu ifadə ilə imperiyanın hökmdarlarının titulları başlayırdı. DV, DİV, DİVO=*Divus* (müqəddəs); titul ölmüş və ilahiləşdirilmiş hökmdarlara aid işlədilir. PT=*Pater* (ata); oğlanları tərəfindən Böyük Konstantinə həsr edilmiş pullar üzərində təsvir olunurdu. *Venerabilis memoria* (əziz xatirə); Böyük Konstantinə həsr olunmuş pulların üzərində istifadə olunurdu. (1, səh. 14)

Qədim Yunanıstanda həmçinin *kontraktura metodu* ilə sözlər ixtisar olunurdu, yəni sözün ilk hərfi və sonluğu saxlanılmaqla abreviatura yaradılırdı. Yunanlar əvvəllər bu metodu *Nomina sacra* adlanan müqəddəs adların ixtisarında tətbiq edirdilər, məsələn: *ths=theos* (tanrı). Romalılar bu sistemi götürərək adi sözlərə də tətbiq etməyə başladılar, məsələn *frs=fratres* (qardaş), *gra* (*gratia*)=minnətdarlıq və s. Abreviaturaların təyin olunma üsulları eradan əvvəl III əsrdə demək olar ki, dəyişildi. Sürətli yazı sayəsində yeni vahidlər yaranmağa başladı, məsələn: *esse* (olmaq)=*est* (var). Artıq son Roma yazılarında abreviaturaların bütün tiplərinə rast gəlinir. Bu cür abreviaturalar orta əsrlərdə daha çox yayılmağa başlayıb və bu cür abreviaturalara xüsusilə də hüquqi, tibbi və dini mətnlərdə rast gəlinirdi. Qrafiki forması £ olan ingilis sözü *pound* latın sözü *libradan*, *pence* sözü isə latın sözü olan *denarius* sözündən törəyib və *d* kimi yazılıb. Bununla yanaşı, uzun və irihəcmli latın ifadələri iki sözün birləşməsi şəklində ixtisar olunurdu və bu formada da müasir dillərə keçib. Rəsmi üslub və hüquqşünaslıq sahələrində, xüsusilə də bu sferadan olan abreviaturalar istifadə olunurdu, məsələn: *ad prot=ad protocollum* (protokola əlavə); *int.al.=inter alia* (digərləri arasında); *s.l.=secundum legem* (qanuna uyğun olaraq) və sairə. Bu bilinən həqiqətdir ki, hind-avropa dillərinin lüğət tərkibinin yaranması və inkişafında latın dilinin rolu böyükdür. XIX yüzilliyədək latın dili elmin, texnikanın, tibbin, biologiyanın, farmakologiyanın beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi olub. Müasir dövrümüzdə isə latın və yunan morfemləri yeni elmi və texniki terminlərin yaradılmasında istifadə olunur. Xüsusilə də hüquqşünaslıq, biologiya, tarix, fəlsəfə, filologiya, psixologiya, riyaziyyat, kimya, iqtisadiyyat, pedaqogika sahələrində latın mənşəli sözlərə daha çox rast gəlinir. Latın dilinin lüğət tərkibinin tədqiqi zamanı aydın olub ki, latın dilində yazılmış mətnlərdə daha çox-sözlərin 54 %-də birhərflilik ixtisarlara-U.=*Urbs* (*Romada da*), b=*bonus, bene*; 36 %-də ikihərflilik -P.R.=*popubus Romanus*, R.P.=*res publica*, T.P.=*tribunicia potestas*; 8 %-də üçhərflilik-D.P.S.=*de pecuniā suā* (öz hesabına), O.M.N.=*omnium nomine faciunda*; 3%-də isə dördhərflilik -O.İ.B.Q.=*ossa illius bene quiescant* kimi ixtisarlara və bir halda isə çoxhərflilik S.V.B.E.E.Q.V.=*si vales bene est, ego quidem valeo* abreviaturasına rast gəlinib. İngilis dilində abreviaturalardan istifadəyə erkən dövrlərdən başlanılmışdır. Lakin yazılı dilə bir az gec-XVI əsrdə daxil olmuşdur. Qədim İngilis poeziyasının nümunəsi olan "Beowulf" əsərində abreviaturalardan geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. XV-XVII əsrlərdə (Early Modern English period), ingilis dilinin standartlaşdırıldığı dövrdə abreviaturalardan istifadə daha geniş vüsət almışdır. Akademik Britaniyada dilçilik nəzəriyyəsinin inkişaf etdiyi dövrdə abreviaturalardan istifadə dəbə çevrilmişdir. Bu dövrlərdə Amerikada-Bostonda OK (All Correct) sözünün istifadəsi burada da abreviaturadan istifadə olunmasına əyani sübutdur.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra əvvəlcə Fransa, daha sonra Britaniya və Amerikada abreviaturaların tərkibindəki nöqtənin istifadədən çıxarılması məsələsi aktuallaşmağa başladı. 1960-1970-ci illərdə abreviaturalarda durğu işarələrindən istifadə minimumlaşmağa başladı. 1990-cı illərdə mobil telefon və internet vasitəsilə elektron kommunikasiyadan istifadənin geniş yayılması məişət dilində işlədilən abreviaturalardan istifadənin nəzərə çarpacaq dərəcədə artmasına zəmin yaratdı.

XX əsrin 50-ci illərində İ.N.Arnold ingilis dilində abreviaturaların tiplərə görə təsnifatını hazırlamağa çalışmışdır. Lakin Arnold abreviaturaların sözdüzəltmədəki rolunu ikinci dərəcəli hesab

edirdi. Onun abreviatura tiplərinin təsnifində “ixtisar” və “abreviatura” anlamları qeyd edilmir. “İxtisar” (shortening of words, abbreviation) morfoloji sözdüzəltmə adlanaraq, verilmiş sözdə səslərin bir hissəsi buraxılır. (5, səh. 266)

Dil yalnız insan cəmiyyəti və dünyasında mövcuddur və hər bir dil hadisəsi dil sisteminin bütün mərhələlərindən keçərək, bir formadan digər formaya düşərək, nəsilən-nəslə ötürülür. Burdan yola çıxaraq abreviasiya prosesinin kommunikasiya məqsədilə istənilən dildə özündə informasiya saxlama və ünsiyyət prosesini asanlaşdırma mahiyyətini qeyd etmək vacibdir. Terminologiya və müəllif neologiyasını çıxmaq şərtilə, qədim Roma və yunan dövründən gələn germaşünaslığın abreviasiyaları latın dilindən yola çıxaraq əvvəlcə yazıda qənaət məqsədilə zərurətdən meydana çıxmış, sonralar şifahi nitqdə istifadə olunmağa başlanılmış və nəhayət, yazılı dilə keçmiş və günümüzədək uzanan tarixi səyahətdə bir çox dəyişikliklərə məruz qalsalar da yazılı və şifahi nitqin əvəzolunmaz tərkib hissəsinə çevrilmişlər. Yerə və zamana qənaət zərurətindən meydana çıxmış, daha az söz işlətməklə daha çox məna kəsb etmək məqsədi güdən abreviaturalar müəllifin və ya yazıçının performans probleminin həlli üçün öz töhfələrini vermişdir.

Müasir dövrümüzdə dildən daha sürətli, daha qısa və daha sadələşdirilmiş şəkildə istifadəyə dair tendensiya yeni abreviaturaların və qısaldılmış söz formalarının yaranmasına gətirib çıxarır. Bu səbəbdən də qeyd etməliyik ki, ən çox abreviatura elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq ən çox kəşfin olduğu XX əsrdə yaranmışdır-yeni sözlər meydana gəlmiş, daha sonra isə onların qısaldılmış formaları ortaya çıxmışdır. Yeni şeylər meydana çıxdıqca yeni adlar tapmaq da lazım gəlirdi. İkinci Dünya Müharibəsi nəinki bütün siyasi dünyanı, o cümlədən də dilçiliyin özəyi olan lüğət tərkibini də lərzəyə gətirmişdir. Belə ki, müharibə səbəbindən yeni söz və adlar meydana gəlmişdir. Müharibələr zamanı hərbi söz və terminlərin sayı artmış, yeni qısaldılmış sözlərdən ibarət lüğətlər yaradılmışdır ki, oradakı sözlərin bəziləri xüsusi elm sahələrinə aid idi. Məsələn: A.W.O.L. < absent without official leave; C.P. < command post; robombs < robot bombs

1980-ci ildə kompüter texnikasındakı irəliləyiş və inkişaf, xüsusilə də ingilis dilindəki qısaldılmış söz və ifadələrin keyfiyyətinə çox müsbət təsir etdi. Belə ki, həmin ixtisarlər bütün dillərə beynəlxalq terminlər kimi daxil oldular. Məsələn: PC < personal computer; Rom < read only memory; Proc < processor, etc. (3, səh. 23)

1990-cı illərdə, daha dəqiq desək 1991-ci il, 17 may tarixdə inqilabi texnoloji hadisə sayılan World Wide Web, yəni internet meydana gəlir. İnternet dilçilik baxımından da böyük hadisə sayılır, çünki, hüdudsuz əlaqə qapılarını açaraq yeni danışmaq elementlərinin, yeni söz və terminlərin və ingilis dilində yeni qısaltmaların meydana çıxmasına zəmin yaradır: AFAİC < As Far As I'm Concerned; NM < Never Mind və s. (3, səh. 23)

Bu üsulla da ingilis dili abreviaturalarla zənginləşməyə başlayır və proses bu gün də davam edir.

İşin elmi nəticəsi: Göstərilən nəticələr ona istinad edir ki, abreviaturaların etimologiyası bəlli olsa da, xüsusilə də media diskursunun abreviaturalarının daha müfəssəl tədqiqata ehtiyacı vardır.

İşin elmi yeniliyi: Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, sistemli şəkildə germaşünaslığın abreviaturaları xüsusilə də azərbaycan dilində araşdırılaraq auditoriyaya təqdim olunur. Hind-avropa dillərində geniş şəkildə istifadə olunan abreviaturaların etimologiyası və keçdiyi tarixi yol mərhələlərlə tədqiqata cəlb olunur.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Dildə sözyaratmanın yeni hadisəsi sayılan, lakin qədim köklərə malik abreviasiya ənənəsi dili sadələşdirir. Az vaxt ərzində, daha az sözlə daha çox məna kəsb etmək və fikri daha dolğun çatdırma bilmək, dilin leksik tərkibini mürəkkəbləşdirmədən zənginləşdirmək abreviaturaların ən vacib xüsusiyyətləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Каховская, Л. Ф. “Аббревиация как способ словообразования”
2. Махмудова Нилуфар Карабековна. “Особенности использования аббревиатур в русском и английском языках”
3. С. О. Баршюва. “История Английских Сокращений”.
4. Cannon G. Abbreviations and acronyms in English word-formation // American Speech. 1989. Vol. 64. N2. P. 100
5. Vəfa Lətifli, “İngilis dilində abreviaturaların təsnifatı”, Filologiya məsələləri-№ 3, 2016
6. [https://books.google.az/books?id=WUjc-G6S65oC&pg=PT139&lpg=PT139&dq=plural+\"vir+clarissimus\"&source=bl&ots=bKtqIiLYp7&sig=pYEsTpuU6mkGJDeLo9foFVdKZbQ&hl=en&sa=X&ei=ast1UqfvBMfeiAKA7oCYAw&redir_esc=y#v=onepage&q=plural%20\"vir%20clarissimus\"&f=false](https://books.google.az/books?id=WUjc-G6S65oC&pg=PT139&lpg=PT139&dq=plural+\)
7. <http://www.uklo.edu.mk/filemanager/HORIZONTI%202017/Serija%20A%20br%2021/8.pdf>

SUMMARY

Aida Jalilzade

HISTORY OF THE STUDY OF ABBREVIATION IN GERMAN STUDIES

The article notes that abbreviations have historically been used to save time and space and make more sense in fewer words. With the development of science and technology, the process of abbreviation enriched the vocabulary of the language participating in word formation. The way of developing shortened words that reached up to the Sumerians, gives us an idea of the history of abbreviation. The article also explores the historical development of English abbreviations.

Key words: abbreviation, abbreviation in German studies, word formation, contracted words, abbreviations in English

РЕЗЮМЕ

Аида Джалилзаде

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ АБРЕВИАЦИИ В ГЕРМАНОВЕДЕНИИ

В статье отмечается, что аббревиатуры исторически использовались, чтобы сэкономить время и место и иметь больше смысла в меньшем количестве слов. По мере развития науки и техники процесс аббревиации обогащал лексическое содержание языка, участвуя в словообразовании. В германоведении при исследовании аббревиации путь эволюции сокращенных слов, которые доходили до шумеров, дает нам представление об истории аббревиатуры. В статье также исследуется историческое развитие аббревиатур английского языка.

Ключевые слова: аббревиатура, аббревиатура в германистике, словообразование, контрактные слова, аббревиатуры на английском языке.

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 21 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

DİLBƏR ORUCOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.11

MÜXTƏLİFTİPLİ DİSKURSLARDA METAFOR VƏ METONİMİYALAR

Bədii diskursun mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun ritorik baxımdan bəzədilmiş nitq olmasıdır. Nitqin bəzədilməsi dedikdə, bədii nitqin müxtəlif ritorik vasitələrlə cilalanması nəzərdə tutulur.

Metaforanın və metonimiyanın yaranması öz-özliyiündə dünyada mövcud və yalnız dildə olan dil daşıyıcısının konseptual sistemləri, onların bəşər haqqında standart təsəvvürləri ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyələr sahəsində həm xaricdə, həm də ölkə daxilində olan dil nəzəriyyəçilərinin fundamental tətqiqat işləri təşkil edir: A.N.Baramova, D.Bikerton, V.N.Teliya, C.Lakoff, P.S.Morqan, S. Abdullayev və başqaları.

Açar sözlər: Diskurs, metafora, metonimiya, bədii diskurs, konseptuallaşma, kommunikativ, konseptual metafora

Son dövrlərdə, yəni XX əsrin sonu və yeni əsrin əvvəllərindən başlayaraq dilçilik üzrə yazılan elmi ədəbiyyatlarda diskurs termininə tez-tez rast gəlmək olur. Hətta bu məsələ təkcə dilçilikdə deyil, həm fəlsəfə, həm də psixologiyada öyrənilməyə başlanmış və bu yeni elmi-tədqiqat istiqamətini antroposentrik adlandırmışlar. Buna səbəb kütləvi informasiya vasitələrinin, müasir texnologiyaların meydana gəlməsi, müxtəlif fənlərin fəal surətdə diffuzu əsasında yeni fənlərarası sahələrin meydana gəlməsi, son dövrlərdə dilçiliyin fəlsəfə ilə vəhdətinin möhkəmlənməsi, nəticədə isə bu terminin fəlsəfə və psixologiyada işlənməsidir.

Diskurs bir termin kimi elmə intibah dövründə gəlmişdir. Bu söz latın mənşəli “discurrese” sözündən olub, “müzakirə etmək”, “danışmaq” və s. mənalarda işlənmiş, sonralar isə ona yeni çalarlar əlavə olunmuş və “ictimai şeylərin təbiətinə müvafiq olaraq danışmaq” mənasını qazanmışdır. İ.T.Kasavin qeyd edir ki, bu termin intibah dövründə “əsas mətləbdən, əsas məsələdən uzaqlaşan yorucu monoloq”, “heç bir məna verməyən uzunuzadı danışmaq” mənalarında işlənmişdir.

Müasir dilçilikdə diskursun iki anlamı mövcuddur. Şerti olaraq onu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Diskurs yazılı və şifahi nitqdə qeydə alınan konkret kommunikativ hadisədir və müəyyən koqnitiv tipoloji şərtlərə əsaslanan koqnitiv məkanda reallaşır. Bu, o deməkdir ki, kommunikasiyanın prototipik xarakteri məntörəm və qavrama modellərinə müvafiqdir. Digər tərəfdən, mətn müəyyən bilikləri özündə cəmləşdirən müəyyən əqli fəaliyyətə aiddir. 2. German-macar dilçilik məktəbində diskurs ikinci anlamda, aşağıdakı cür şərh olunur. Bir məna ətrafında müvafiq mətnlərin məcmusu diskursdur. Deməli, diskurs intertekstualdır. Məsələyə belə yanaşma, bir kommunikasiya çərçivəsində fəaliyyət göstərən müxtəlif mətnlərin kompleks şəkildə qarşılıqlı əlaqəsi diskursu təyin etmə meyarı kimi səslənir və diskursun əvvəldə qeyd etdiyimiz növlərini yaradır.

Rus dilçisi E.V.Çernyavskaya bundan belə nəticə çıxarır ki, diskurs adı altında situativ kontekstlə sosial, mədəni-tarixi, ideoloji, psixoloji faktorlarla bağlı olan mətn başa düşülür, müəllifin mətni göndərənə təsir edən kommunikativ-praqmatik və məqsədyönlü sistemi ilə mətnə ifadə olunan, müxtəlif səviyyələrə aid qaydaya salınmış dil vahidləri nəzərdə tutulur. Beləliklə, diskurs konsepsiyası geniş ekstralinqvistik kontekstdə götürülmüş mətn sayılır.

M.A.K.Hallidey diskursu dörd əlamətə görə səciyyələndirir: 1) Mətnin yaradılması; 2) Mətn vasitəsilə situativ kontekstin qurulması; 3) Mətnin arxasında gizlənən potensialın yaradılması; 4)

Konkret situasiya hüdudunda mədəniyyət kontekstinin qurulması. Əgər diskurs bilik formasıdırsa, deməli, ona epistomoloji-taksonomik prinsipi tətbiq etmək olar. İ.T.Kasavin buraya praktiki, nəzəri bilikləri, onların predmetə görə bölümünü, metodu, tarixi dövrü, sosial baxımdan təyin növünü və s. aid edir. Qeyd olunan bu mülahizələr əsasında diskursun aşağıdakı növlərini qeyd edə bilərik: 1. Tarixi-iqtisadi diskurs. 2. Elmi diskurs 3. Bədii diskurs. 4. Mənəvi diskurs.

Situasiya nöqtəyi-nəzərdən diskurs “situativ, interperativ və kontekstual” olaraq şərti fərqləndirilir. Məhkəmə dinlənilməsi, yaxınlarla söhbət situativ diskursa aiddir. İnterperativ diskursa isə ədəbiyyat, elm, qarşılıqlı mədəni əlaqələr, təbiətlə ünsiyyət və s. aiddir. Onun funksiyası semiotik sistem vasitəsi ilə insana münasibətdə ideal konstruksiya yaratmaqdan ibarətdir. Kontekstual diskurs bilik yaratmanın xarici sosial formasıdır. Burada diskurs mühitinin reallaşma təchizatı mədəniyyət kontekstidir; bir işarə sistemi digəri ilə qarşılaşdırılır. Məsələn, mərkəz və periferiya: daxili və xarici. Diskurs milli-mədəni xüsusiyyətlərlə səciyyələnir, çünki etnokulturoloji əlamətlər, milli duyum tərzii hər bir diskursda öz ifadəsini tapa bilir. Xüsusilə bədii diskurs elmi diskursla müqayisədə bu məsələlərə daha çox meyillidir. “Bədii diskurs və bədii mətn” adlanan ikinci yarım fəsildə diskursla mətn nisbətləri təhlil olunmuşdur. Diskurs kommunikasiya hadisəsidir. Bədii əsərə müəyyən linqvistik xüsusiyyətlərə malik diskurslar toplusu kimi baxmaq olmaz.

Müasir dövrdə bədii əsərlər qrammatik və semantik baxımdan çox az fərqlənir; bəzən isə, 1 Halliday M.A.K., Hasan R. Linguistic Function and Literary Style: An Inquiry into the language of William Golding's “The Inheritors” / Literary Style: A Symposium. Ed. Seymour Chatman, London-New York: Oxford University Press, demək olar ki, fərqlənmir. Buna görə də bədii diskursu müəyyənləşdirərkən T.A.Van Deyk onun praqmatik funksiyasına əsaslanır. Bədii diskurs obrazlı diskursdur və onun ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri əsər müəllifinin mətni göndərən olmasıdır. Mətni qəbul edən isə oxucudur. Beləliklə, bədii diskurs mətni göndərənlə – müəlliflə mətni qəbul edən – oxucu arasındakı dialoqa əsaslanır. Bədii diskursun mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun ritorik baxımdan bəzədilmiş nitq olmasıdır. Nitqin bəzədilməsi dedikdə, bədii nitqin müxtəlif ritorik vasitələrlə cilalanması nəzərdə tutulur.

Bu məsələ hələ qədim Yunanıstanda, Romada ritoriklərin diqqətini cəlb etmiş və bu barədə maraqlı fikirlər söyləmişlər. Aristotelin elmə gətirdiyi ritorik vasitələrin əsasən hüquqi və siyasi janrlar müstəvisində nəzərdən keçirildiyi bildirilir. Bu bədii diskursa da xas xüsusiyyətdir. Əgər bədii diskurs cəlbəddici olarsa, dinləyici ona diqqətlə qulaq asır, ona inanır və asanlıqla qavrayıb yadında saxlayır. Obrazlı nitqin yaradılması o deməkdir ki, təhsil səviyyəsindən asılı olmayaraq, onu hamı başa düşür və ondan zövq alır. Bu zaman jest, sifət ifadəsi və s. vasitələr də nitqin təsirliliyini artırır. Ritorik vasitələrə müxtəlif leksik və sintaktik konstruksiyaları (məsələn, söz sırası, leksik təkrarlar, inversiya, ellipsis, xiazm və s.), eləcə də, rəngarəng məcazları aid etmək olar. Bu dil vasitələri bədii diskursda yalnız ritorik sistemdə deyil, koqnitiv strukturda da xüsusi yer tutur.

Nəzəri dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, metafor və metonimiyasız heç bir semiotik təhlil mümkün deyil, çünki onlar özü də dil işarəsidir, ancaq predmetə birbaşa deyil, bilavasitə işarə edir. Bununla bağlı həmin terminlərin əsas linqvistik anlamlarını nəzərdən keçirək. Dilçilikdə bu iki anlayış barədə tutarlı fikirlər R.O.Yakobson və C.Lakoffa məxsusdur. “Linqvistik ensiklopediya lüğəti”ndə metafor bir çox hadisə və predmetlər sinfini ifadə edən sözlərdən ibarət məcaz və ya nitq mexanizmi kimi şərh olunur.

D.Çendler də metonimiyaları, demək olar ki, bu cür izah edir. C.Lakoff və M.Conson metafor və metonimiyalardan danışarkən qeyd edirlər ki, dilin anlayışlar sistemi mədəniyyət cisimlərinin, fiziki obyektlərin, məkani münasibətlərin qavrayışı əsasında baş verir; burada söhbət hadisə, cisim və müxtəlif münasibətlərə təmasdan gedir. Burada “daxili-xarici”, “aşağı-yuxarı”, “sağ-sol”, “irəli-geri” və s. kimi fundamental təsəvvürlər dərin kök salır. Qeyd olunan bu təsəvvürlər mədəni dəyərlərdə, sosial münasibətlərdə, kommunikasiya və qrammatik formalarda metaforik şəkildə geniş yayılır; yəni hər hansı həyati təcrübə metafordan asılı olmayaraq, konseptuallaşmaya qədər strukturlaşır. Buna müvafiq olaraq təcrübəni təsvir edən anlayışlar da strukturlaşır. Formal məntiq baxımından metafor və metonimiyalarda qanunlar pozulur; zidd anlayışlar bir-biri ilə birləşdirilir,

əksliklər eyniləşdirilir, kiçik həcmli anlayışlar böyük anlayışları əvəz edir və ya əksinə. Bəzən qrammatik qanunlar da pozulur, tək əvəzinə cəm işlənir, keçmiş zaman əvəzinə indiki zaman işlənir və s. Ancaq bunlar müəyyən məqamlarda yolveriləndir. Beləliklə, metafor, metonimiya və hiperbola müəyyən kontekstdə freym və mədəni freymlərlə bağlı işarələrin əvəzlənmə mexanizmi kimi başa düşülür.

Metaforun yaranması üçün insanın təbiət haqqındakı canlı müşahidələri, predmetlər arasında formal və funksional oxşarlıq mühüm rol oynayır. Koqnitiv metaforların meydana gəlməsi insanın qeyd olunan assosiasiyaları tutabilmə qabiliyyəti ilə bağlıdır. C.Lakoff və T.Conson qeyd edirlər ki, metaforlar hələ insanların linqvistik duyuma qədərki təsəvvüründə, şüurunda dərin kök salmışdır. Onların fikrincə, insanların konseptual sistemi metaforikdir; hətta biz özümüz də hiss etmədən gündə çoxlu sayda metaforlardan istifadə edirik, yəni metaforikləşmə dünyanı dərkətmə xüsusiyyətlərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. İngilis dilli bədii diskursda mədəni freymlərin verballaşması // Elmi xəbərlər. Bakı, ADU, 2012, № 1, s. 237-244
2. İngilisdilli bədii diskursda mədəni freymlərin hiperbolik verballaşması // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri: Bakı, BSU, 2012, № 4, s. 43-46
3. Bədii diskurs və bədii mətn / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. V Respublika elmi-praktik konfransı. Bakı, ADU, 2012, s. 12-14
4. İngilisdilli bədii diskursda koqnitiv və bədii metaforalar / Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, ADU, 2012, s. 229-230
5. İngilisdilli bədii diskursda metafora və metonimiyalar / Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransı. Bakı, Qafqaz Universiteti, 2013, s. 534-535
6. Aristotle, W. Rhys Roberts, Ingram Bywater, and Friedrich Solmsen. Rhetoric. New York, Modern Library, 1954. Print
7. Garret, Jan. "Aristotle on Metaphor." , Excerpts from Poetics and Rhetoric. N.p., 28 Mar. 2007, Web. 29 Sept. 2014
8. Moran, Richard. 1996. Artifice and persuasion: The work of metaphor in the rhetoric. In Essays on Aristotle's rhetoric, ed. Amelie Oksenberg Rorty, Berkeley: University of California Press.
9. Foss, Sonja K. (2009) [1988]. Rhetorical Criticism: Exploration and Practice (4 ed.). Long Grove, Illinois: Waveland Press. p. 249.
10. Lakoff, G. & Johnson, M. Metaphors We Live By (IL: University of Chicago Press, 1980), Chapters 1–3. (pp. 3–13).

SUMMARY

Dilbar Orujova

METAPHOR AND METONYMY IN DIFFERENT TYPES OF DISCOURSE

One of the important features of artistic discourse is adorned speech from the rhetoric point of view. Adorning speech means polishing a literary speech with various rhetorical tools. The appearance of metaphor and metonymy is associated with the conceptual systems of language transmitters that exist in the world and are the only linguistic standard representatives of humanity In the field of these theories, there are fundamental investigations of language theorists both abroad and within the country: A.N. Baramova, D. Bickerton, V. N. Telia, C. Lakoff, P. S. Morgan, S. Abdullayev and others.

Key words: discourse, metaphor, metonymy, literary discourse, conceptualization, communicative, conceptual metaphor

РЕЗЮМЕ

Дильбер Оруждева

МЕТАФОРА И МЕТАНИМИИ В РАЗНОТИПНЫХ ДИСКУРСАХ

Одним из важных особенностей художественного дискурса является украшенная речь с точки зрения риторики. Украшение речи означает шлифовку художественной речи разными риторическими средствами.

Появление метафоры и метонимии связано с концептуальными системами языковых передатчиков, которые существуют в мире и являются единственным языковым стандартным представителями о человечестве. Основами этих теорий составляют фундаментальные исследования теоретиков языка и зарубежом, и в стране: А.Н. Барамовой, Д. Бикертон, В. Н. Теля, С. Лакоффа, П. С. Моргана, С. Абдуллаева и других.

Ключевые слова: дискурс, метафора, метанимия, художественный дискурс, концептуализация, коммуникативный, концептуальная метафора

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 1 may 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

İRADƏ QASIMOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
irade.gasimova1969@gmail.com

UOT: 811.512.162

FRANSA-AZƏRBAYCAN DİL ƏLAQƏLƏRİ

Məqalədə dünyanın müxtəlif sistemli dillərindən hesab edilən fransız və Azərbaycan dillərinin bir-biri ilə əlaqəsindən danışılır. Bu baxımdan, Azərbaycanda fransız dilinə aid araşdırmalardan bəhs edilir və həmin tədqiqatlardakı əsas məsələlər təhlil olunur. Məqalədə fransız dilindən Azərbaycan dilinə keçən leksik-qrammatik vahidlər araşdırılır və onlar iki xalq arasındakı tarixi, ədəbi, mədəni əlaqələrin dərinliyini göstərən faktlar kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: dil, söz, leksika, ixtisar, müqayisə

Azərbaycanda Fransaya marağın tarixi kökləri vardır. Fransız dilinə aid çap olunmuş kitablar bu fikrin reallığını göstərir.

1965-ci ildə M.Ə.Quliyevanın “Fransızca-azərbaycanca lüğət”i çap olunmuşdur. Müqayisəli şəkildə yazılan bu ilk əsərdə fransız dilinin leksik və frazeoloji materiallarının Azərbaycan dili ilə müqayisəli araşdırılması əsas yer tutur. R.Musayevin 2017-ci ildə çap olunan “Azərbaycanda fransız dilinin tədqiqinə dair” kitabına əsasən bu dillərin müqayisəli qrammatikası ilə bağlı dörd dissertasiya yazılmışdır ki, onlardan üçü morfoloji, biri isə sintaktik problemləri əhatə edir. Bundan başqa, azərbaycanlı müəlliflərin fransız dilinin araşdırılmasına dair 100-ə yaxın məqalə və tezisləri, 50-dən artıq dərslik və proqramları çap olunmuşdur.

Azərbaycan və fransız dillərinin müqayisəsi sahəsindəki araşdırmalarda Ə.Musayevin xüsusi əməyi olmuşdur ki, onun “Sintaktik səviyyədə şəxssizliyin təyin olunması məsələlərinə dair (məsələnin qoyuluşu)”, “Şəxssizlik və şəxssizlik kateqoriyasına dair”, “Məntiqi mühakimənin cümlənin əsas invariant strukturunun və şəxssiz cümlənin qarşılıqlı münasibəti”, “Şəxssiz cümlələrin məntiqi təbiətinin öyrənilməsinə dair” və s. məqalələri elmi-nəzəri baxımdan əhəmiyyətə malikdir. “Sintaktik səviyyədə şəxssizliyin təyin olunması məsələlərinə dair (məsələnin qoyuluşu)” əsərində dilçilik elmi baxımından maraqlı bir problemə toxunulmuşdur. Belə ki, dillərin çoxunda şəxssizlik mübtədasızlıqla əsaslandırılır. Şəxs qrammatikada mübtədə deməkdir. Şəxs, yəni mübtədə yoxdursa və təsəvvürə gətirilə bilmirsə, deməli, cümlə şəxssiz cümlədir. Lakin Ə.Musayev Azərbaycan, fransız və rus dili materiallarına əsaslanaraq mübtədasızlığı bu dillərdəki şəxssiz cümlələrin ortaq xüsusiyyəti kimi qəbul etmir. Onun fikrincə, “birləşdirici əlamət kimi semantik kriteriya özünü daha çox doğruldur” (5, 6). Müəllifin fransız və Azərbaycan dillərində şəxssizliyi həm morfoloji, həm də sintaktik səviyyədə tədqiq və müqayisə etməsi mütəxəssislər tərəfindən təqdirəlayiq hesab olunur.

“XIX əsrdən başlayaraq fransız mədəniyyətinin müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsi sistemli şəkil almışdır” (5, 3).

Azərbaycan Respublikası milli müstəqillik əldə etdikdən sonra dünya dövlətləri, o cümlədən Fransa ilə elmi-mədəni əlaqələri daha da gücləndirmişdir.

Müxtəlif sistemli dillərin linqvistik əlaqələrində onların bir-birindən söz alması əsas yer tutur və bu, qanunauyğun hadisə kimi diqqəti çəkir. Bundan başqa, dünya dilləri arasındakı bir çox, o cümlədən linqvistik əlaqələr mədəni inkişafın təzahürüdür. Azərbaycan dili də tarixən minillərcə yaşamını davam etdirməklə yanaşı, elm və mədəniyyət dilinə çevrilmiş, bir sıra dillərə söz vermiş və lüğət tərkibində olmayanları alaraq öz qayda-qanunlarına uyğunlaşdıraraq leksikasını zənginləşdirmişdir.

Faktik materiallar XVI-XVII yüzilliklərdə, o cümlədən XVIII yüzilliyin II yarısı və XIX yüzilliyin ortalarından türk dillərinin “Qərbi Avropa dillərindən ən böyük təsirlənmə və sözləmə prosesi fransız dilindən olmuşdur” (4, 9).

Məlumdur ki, hər hansı bir dilin inkişaf səviyyəsində o dildə danışanların həyat fəaliyyəti mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dil müxtəlif tarixi dövrlərdə dünya mədəniyyətinin uğurlarını təzahür etdirməklə bərabər, danışmada həmin nailiyyətləri ifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnir. Dillərin inkişafında bir sıra leksik-qrammatik vahidlərin arxaik plana keçməsi, inkişafı ilə bağlı yeni sözlərin işlənməyə başlaması, bəzi leksemlərin mənasını dəyişərək fəallaşması təbii proseslərdən biridir. Dilin öz vaxtını keçirmiş sözlərdən təmizlənməsi, yeni sözlər hesabına dolğunlaşması tarixən aktiv dil hadisələrindəndir. “Bu proseslərdə sosial faktorlar ilə dilin daxili sistem-struktur münasibətləri bir-birinə qarşılıqlı surətdə təsir göstərir. Bu təsir ekstralingvistik (dixarici) və intralingvistik (dildaxili) faktorlara söykənir. Ekstralingvistik amillər dildən kənar olaraq həmin dildə danışanların həyat təcrübəsi ilə bağlı olan amillərdir. Intralingvistik amillər isə dilin daxili-struktur quruluşundan doğan amillərdir” (7, 604). Sözsüz ki, hər hansı bir dilə başqa dilin və ya dillərin təsiri ekstralingvistik faktorlar sırasına daxildir. Dilin inkişaf və müxtəlif səviyyələrində bu faktorun rolu danılmazdır. Mütəxəssislər dillər arasındakı əlaqələrdə ekstralingvistik amillərə xüsusi əhəmiyyət verirlər. Dillərin ümumi inkişafında dildaxili və dixarici qanunauyğunluqların mahiyyəti üzə çıxır. J.Vandries yazır: “Heç zaman elə ola bilməz ki, hər hansı bir dil uzun müddət xarici təsir olmadan inkişaf etsin; əksinə, qonşu dillərin ona təsiri əksər hallarda həmin dilin inkişafında mühüm rol oynayır. Dillərin bir-biri ilə təmasda olması tarixi bir zərurətdir və həmin təmas bir dilin digərinə müdaxiləsinə gətirib çıxarır” (4, 16). Bu prosesdə təkcə qonşuluq əlaqələri rol oynamır, eyni zamanda, mədəniyyətlərin də bu prosesdə əhəmiyyəti böyükdür. Əslində, dillərin əlaqə və təsiri ekstralingvistik amillərin nəticəsi kimi meydana çıxsa da, ictimai məsələlərlə bağlıdır.

Dillərin əlaqəsi dedikdə, ilk növbədə, onlardan bir-birinə keçən sözlər yada düşür. Bu mənada, fransız dilindən Azərbaycan dilinə çox sayda sözlərin keçməsi bəllidir. Mənşə baxımından roman dillərindən biri olan fransız dili Ə.M.Musayevin araşdırmalarına görə, “vulqar latın dili” adlanan latın xalq danışığı dili variantı və həmçinin klassik latın dilinin elementlərindən, yerli əhali olan kelt (qall) tayfalarının, işğalçı frankların dillərinin qarışıq şəkildə inkişafı nəticəsində yaranmışdır” (6, 142). Bu dil formalaşma prosesindən sonra tarixi inkişaf nəticəsində xeyli dərəcədə təkmilləşmiş və bir sıra dünya dillərinə də təsirsiz qalmamışdır. Bu mənada, hazırda Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki bir qrup sözlərin fransız mənşəli olduğu haqqında fikirlər vardır.

“Dillərin bir-birinə təsiri danılmaz faktlardanıdır. Bu təsir nəticəsində bir dildən digər dilə söz və terminlər keçərək həmin dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir” (4, 24). Bu hadisəni törədən ictimai-tarixi hadisələr və şəraitdir. Türk xalqlarının fransızlarla siyasi və ticarət əlaqələri dilə də öz nüfuzunu göstərmişdir. XVI yüzilliyin birinci yarısında Sultan Süleyman Qanununun hakimiyyəti illərində türk-fransız əlaqələri xeyli dərəcədə genişlənmişdir. Deməli, türk dillərində fransız mənşəli leksik-qrammatik vahidlərin varlığı tarixi əsaslara malikdir. Təsadüfi deyildir ki, “Qərbə çıxmaq üçün təhsildə, hüquqda, idarə işlərində o dövərdə bütün Avropanı öz təsiri altına alan sənət, ədəbiyyat və elm dili olaraq qəbul edilən fransız dilindən sadəcə olaraq söz və termin alınması deyil, bu dilin bütünlüklə alınmasının lazım olduğu göstərilmiş, bu fikrin sonunda – 1839-cu ildə “Məktəbi-Tibbiyyə”də təhsil fransızca verilmiş, 1863-cü ildə fransız dili “Məktəbi-Mülkiyyə”nin proqramlarına daxil olmuşdur” (8, 952).

1978-ci ilin məlumatlarına görə, türk dilində fransız sözlərinin sayı XX əsrin əvvəlində daha da çoxalmışdır. H.R.Gürpınarın araşdırmalarına əsasən fransız mənşəli sözlərin kəmiyyəti 18500-ə çatmışdır. (4, 28). O dövrün mədəniyyət dili kimi tanınan fransız dili bədii ədəbiyyata da güclü təsir göstərmişdir.

Çağdaş Azərbaycan dilində də fransız mənşəli leksik-qrammatik vahidlərlə qarşılaşırıq. Bu anlamda, *aksiya, ansambl, ballada, arqo, desant, balans, bankir, kapitan, siluet, dublet, zond, arbitraj, debüt, ballada, qrif, batareya, ballada, dublyor, dublet, salon, nikotin, avans, desant, televiziya, kompozisiya, artist, beton, elektrik, buket, bilet, akvarium, paket, mebelo, qaraj, fotoqraf,*

nüans, polis, statistika və s. kimi onlarla söz fransız dilindən alınmış, bəziləri olduğu kimi, digərləri isə dəyişiklik edilib Azərbaycan dilinin fonetik-qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırılaraq işlədilir.

Azərbaycan dilinə Avropa mənşəli sözlərin keçməsinə rus dilinin böyük rolu olmuşdur. Belə ki, bu sözlərin çoxu Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Lakin N.Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü” adlı araşdırmasında göstərir ki, Azərbaycan dilinə Avropa dillərindən sözlərin keçməsi prosesində türk dilinin rolunu da dəyərləndirir: “O dövrdə türk dili vasitəsilə alınmış Avropa dillərinə məxsus sözlərin bəziləri Azərbaycan dilində işlədilərək müəyyən dərəcədə dəyişdirilmişdir. Məsələn, türk dilində “parlamento” sözü Azərbaycan dilində “parlaman”, “istasyon” şəklində işlədilən “stansiya” sözü “stasiyon” və s. şəklində dəyişdirilmişdir. 20-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dilində işlədilən bu tipli sözlərin bəzilərində dəyişiklik çox cüzdür. Məsələn, türk dilində “Avrupa” şəklində olan “Avropa” sözü Azərbaycan dilində “Orupa”, “vapur” sözü “vapor” şəklində işlədilmişdir. “Sinema, kontrol, tiyatro, metro” kimi sözlər isə, demək olar ki, hər iki dildə eyni şəkildə olmuşdur (1, 23-24). Məlumdur ki, XX yüzilin 20-30-cu illərindəki bu leksik mənzərə də sonralar dəyişmiş, “parlaman” sözünü “parlament”, “stasiyon” sözünü “stansiya”, “Orupa” sözünü “Avropa” əvəz etmişdir.

Hazırda dilimizdə işlənən Fransa mənşəli sözlərin çoxunda belə dəyişmələri müşahidə etmək mümkündür. Bu baxımdan, aşağıdakı leksik-qrammatik vahidlər diqqəti çəkir: *televiziya, kompozisiya, direksiya, mebel, arteriya, apokrif, assonans, alleqoriya, artikulyasiya, alliterasiya, assimilyasiya, aranjiman, aktrisa, arena, proletar, terrorizm, afişa, adres, bankomat, anomaliya, antrakt, akustika, aqqlütinasiya, ellips, vektor* və s. Fransız dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş elə sözlər vardır ki, onlarda belə dəyişmələri müşahidə etmək olmur. Məsələn: *ammonium, bemol, antitonal, akkordeon, arqument, agent, amiral, qarnizon* və s. Bu gün işləkliyi ilə seçilən operator, doktor, qram, metr, litr, beton, elektrik kimi onlarla sözlər artıq Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Bütün bunlar Azərbaycan-Fransa dil əlaqələrini təsdiq edən faktlardır.

Çox geniş bir coğrafiyaya malik olan türk dili dünyanın ən qədim dillərindən biridir ki, bu tarixi dərinliyi bütün dillərə şamil etmək olmur. Bu dilin coğrafi əhatəsi və tarixi şöhrəti dünyanın bir çox dilləri ilə əlaqələrə yol açmışdır. “Son iki min yıllık insanlık tarihinin yarısından çoğunda heç Türkçe konuşan, ana dilləri Türkçe olan halklar vardır. Bu yüzdendir ki, Türkçenin başqa dillərə etkisi konusu son yüzelli yıl içinde, hakkında yüzün üzerine kitap ve on münlerce makalenin yazıldığı geniş bir alanı ifade etmektedir” (9, III). “Türkçe verintiler sözlüğü”nə görə, türk dilindən dünya dillərinə keçən çox sayda sözlər vardır. Bu baxımdan, çin, fars, urdu, ərəb, rus, ukrayna, erməni, macar, fin, roman, bolqar, serb-xorvat, italyan, arnavut, makedon, yunan dillərinə keçən türk sözləri haqında statistik məlumat verilir, lakin fransız dilinə keçən sözlərdən bəhs edilmir və bu haqda deyilir: “Türkçenin bu dillərdən başqa, Fransızca, Almanca, İngilizce kibi daha gənc dillər ilə de ilişkileri olmuşdur; ancak bu konularda yapılmış çalışmalar yetersizdir. Bu konuda tutarlı ve gerçekçi bir çalışma yapılabilmesi için, Türkçenin öteki komşularına oranla daha yeni devirlerde doğmuş olan bu gənc dillərin Türkçə ilə ilişkilerinin araştırılması kadar, eski Latin, Grek ve German dilləri ilə ilişkilerinin de incelenmesi gerekmektedir” (9, LXVII). Həmin qaynaqda türk dilindən alman dilinə 166, ingilis dilinə isə bir mənbəyə görə 247, digərinə görə 800-ə qədər söz keçmişdir. Lakin fransız dilinə keçən türk sözlərindən bəhs edilmir. Bu məsələ öz həllini gözləyir. Sözsüz ki, türk dillərindən fransız dilinə sözlərin keçməsi mümkünsüz deyil. Lakin bu haqda araşdırma aparılmadığından konkret fikir söyləmək olmur.

Maraqlıdır ki, fransız dilindən Azərbaycan dilinə tək-cə sözlər deyil, ixtisarlar da keçir. Dünya dillərində, o cümlədən Azərbaycan və fransız ədəbi dillərində həm kalka yolu ilə tərcümə olunan, həm də hazır şəkildə mövcud olan ixtisarlar formalarından istifadə olunur. Ədəbi dilin ən çox publisistik üslubunda işlənən ixtisarların çoxu dillərin aktiv leksikasına daxil olur. Aşağıdakı ixtisarlar Azərbaycan dilinə və bir çox dillərə fransız dilindən keçmişdir: FİDE (Beynəlxalq Şahmat Federasiyası), FİFA (Beynəlxalq Futbol Federasiyası), FİNA (Beynəlxalq Üzgüçülük Həvəskarları Federasiyası), FİLA (Beynəlxalq Güləş Həvəskarları Federasiyası) AİBA (Beynəlxalq Boks

Həvəskarları Cəmiyyəti). “Qeyd olunan nümunələrdə FİFA, AİBA, FİLA dedikdə artıq söhbətin nədən getdiyini idmanla maraqlanan insanlar rahatlıqla anlayır” (2, 92).

Yuxarıdakı faktlar Azərbaycan və Fransa arasındakı tarixi ədəbi, mədəni əlaqələrin dərinliyini göstərir və bu prosesdə sözlərin bir dildən başqasına keçməsinin qanunauyğun hadisələrdən biri olduğunu bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü Bakı, Maarif, 1989, 402 s.
2. İbrahim Ü. Fransız dilindən Azərbaycan dilinə ixtisarların tərcüməsi üsulları / NDU-nun Elmi Əsərləri, Qeyrət, 2019, № 1(98), s. 91-94
3. Quliyeva M.Ə. Fransızca-azərbaycanca lüğət. Bakı, 1965
4. Məmmədova N. Müasir türk ədəbi dilində işlənən ingilis və fransız mənşəli sözlər. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 152 s.
5. Musayev R. Azərbaycanda fransız dilinin tədqiqinə dair. Bakı, Mütərcim, 2017, 72 s.
6. Musayev Ə.M. Müasir fransız dili leksikasının inkişafı. Bakı, Maarif, 1987, 175 s.
7. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. Москва, Наука, 1970, 604 с.
8. Sunel Hamit. Çağdaş Türkçede Yabancı dillerin etkisi // Türk dili. Aylık dil dergisi, sayı: 485, Mayıs 1992, s. 950-960 , 952).
9. Türkçe verintiler sözlüğü. Ankara, 2008, 957 s.

SUMMARY

Irada Gasimova

FRENCH-AZERBAIJANI LANGUAGE RELATIONS

The article deals with the interrelation of French and Azerbaijani languages, which are considered as different systematic languages in the world. In this regard, the article focuses on French studies in Azerbaijan and highlights the main objectives of these investigations. The article also examines lexicogrammatical units that have switched from the French language to the Azerbaijani language, and they are considered as evidence of historical, literary and cultural ties between the two peoples.

Key words: language, word, vocabulary, reduction, comparison

РЕЗЮМЕ

Ирада Гасимова

ФРАНЦУЗСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЯЗЫКОВЫЕ СВЯЗИ

В статье рассматривается взаимосвязь французского и азербайджанского языков, которые рассматриваются как разные систематические языки в мире. С этой точки зрения говорится об исследованиях французского языка в Азербайджане, внимание сосредоточивается на основные вопросы этих исследований. В статье рассматриваются лексико-грамматические единицы, перешедшие от французского языка в азербайджанский язык, и они рассматриваются как свидетельство исторических, литературных и культурных связей между двумя народами.

Ключевые слова: язык, слово, лексика, сокращение, сравнение

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 24 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

LEYLA ZEYNALOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.161.1

MÜASİR RUS DİLÇİLİYİNDƏ FRAZEOLÖGİYANIN TƏDQIQI

Məqalədə frazeologiyanın bir linqvistik fənn kimi meydana gəlməsi, inkişaf tarixi tədqiq edilmişdir. Burada frazeologiyanın müstəqil bir fənn kimi yaranmasında müxtəlif alimlərin rolundan danışılır və onların frazeologiya məsələlərinə baxışları araşdırılır. Xüsusi diqqət frazeoloji vahidlərin tipologiyasına və onlardan istifadəyə verilir.

Məqalədə frazeologizmlərin tədqiqatının nəzəri aspektlərinə baxılır və qeyd edilir ki, frazeologizmlərin ən vacib aspektlərindən biri onların xalqın tarixi və mənəvi təcrübəsinin əks etdirilməsi, mədəni ənənələrə bağlı olmasıdır.

Açar sözlər: frazeologiya, frazeoloji vahidlər, sabit söz birləşmələri, frazem, idiom, semantik xüsusiyyətlər, qrammatik xüsusiyyətlər, dilçilik, təsnifləşdirmə

Dil tarixi-ictimai hadisədir. Bu cəhət dilin başqa sahələri kimi, onun frazeologiyasına da aiddir. Belə ki, hər bir konkret dilin frazeoloji vahidləri də zəruri ehtiyac nəticəsində tədricən formalaşaraq zənginləşmə prosesindən keçib bir sistem halına düşmüşdür.

Sabit söz birləşmələrinin və onların semantik və qrammatik xüsusiyyətləri haqqında öyrənilməsi məsələlərinə XX əsrin 20-40-cı illərində dilçiliyin xüsusi bölməsində baxılmışdır. Frazeologiya deyilən – sabit söz birləşmələrinin öyrənilməsi məsələləri 20-40-cı illərdə Y.D.Polivanovun, S.İ Abakumovun, L.A.Bulaxovskinin tədris-metodiki əsərlərində əks olunmuşdur. Frazeoloji tərkibin öyrənilməsi leksikoqrafik təcrübənin tələbatı və frazeologiyanın spesifikasiyası ilə bağlıdır.

Frazeologiya ayrıca bir linqvistik fənn kimi XX əsrin 40-cı illərində meydana gəlmişdir. Frazeologiya nəzəriyyəsinin ilk çıxış nöqtələrinin təməli A.A.Potebninin, İ.İ.Sreznevskinin, A.A. Şahmatovun və F.F.Fortunatovun əsərlərində qoyulmuşdur. Frazeologiyanın inkişafına əhəmiyyətli təsir Ş.Ballinin ideyaları göstərmişdir. Frazeologiyanın müstəqil bir fənn kimi yaranmasını rus alimi V.V.Vinoqradovun adı ilə bağlayırlar. İngilis frazeologiyası problemlərinin müstəqil inkişafı üçün əhəmiyyətli stimul akademik V.V.Vinoqradovun rus dili frazeologiyası üzrə məşhur əsərləri olmuşdur. Yaxın vaxtlara qədər ingilis frazeologiyası fondunun heç bir tədqiqatı və ya populyar təsnifi onun frazeoloji konsepsiyasının məcrasından çıxmamışdır.

Akademik V.V.Vinoqradovun konsepsiyası –“tərifsiz birləşmələr” nəzəriyyəsinin inkişafında xüsusi pillədir və bu pillə buna qədər rus dilçiliyində edilənlərlə müqayisədə daha yüksəkdir. Onun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onun sayəsində frazeoloji vahidlər, xüsusi semantik orijinallığa malik leksik komplekslər kimi, daha da əsaslanmış tərif şəklini almışlar. Məhz akademik V.V.Vinoqradovun əsərlərində frazeoloji məsələlərin şərhli təsviri plandan nəzəri plana keçirilmişdir.

Onun işlərində frazeologiyanın əsas anlayışı, həcmi və məsələləri formalaşdırılmışdır. V.V.Vinoqradovun fikrinə görə frazeologiyayı bilmədən dilin keyfiyyətli biliyinə nail olmaq mümkün deyil. Frazeologizmlərin düzgün istifadəsi nitqi daha mənalı, ifadəli edir. Sözbəsöz tərcümə olmayan frazeoloji ifadələrin köməyiylə dilin estetik aspekti daha da güclənir.

Sonrakı illərdə frazeologiya öz klassik inkişafında, özlərini V.V.Vinoqradovun məktəbinin davamçısı hesab edən bütöv bir pleyada alim frazeoloqların fəaliyyəti ilə bağlı, intensiv bir mərhələ keçmişdir. Bu məktəbin əsas vəzifəsi frazeologizmlərin azad söz birləşmələrindən leksiko-sintaksis fərqlərini üzə çıxarmaq və frazeologizmlərin dilin nominativ vahidi kimi mənasını sözün mənasından fərqi aşkar etməkdən ibarət idi. Bu struktur-semantik əsasda frazeoloji vahidlərinin ayırması və təsnifləşdirilməsi həyata keçirilirdi.

Akademik V.V.Vinoqradovun əsərlərinin xüsusiyyəti ondadır ki, onlar yalnız rus dilçilik materialına istiqamətlənmişdir. Onların müddələrinin, frazeologiyanın ümumiləşdirilmiş nəzəriyyəsi kimi istifadəsi, yalnız başqa dilin materiallarının üzərində hərtərəfli yoxlamalar keçirdikdən sonra mümkün ola bilər. Lakin bu da azdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir dil üçün təklif olunan nəzəriyyənin tətbiq olunması başqa dilin materiallarına aid edildikdə, onun səmərəliliyini yox, konkretliyini sübut edə bilər.

Qədim ingilis frazeoloji vahidləri ingilis xalqının adət, ənənələri və xürafatları ilə, eləcə də reallıqlar, əfsanələr və tarixi faktlarla bağlıdır. İngilis frazeologiyası üzrə, tamamilə başqa və orijinal prinsiplər əsasında qurulmuş və ümumiləşdirilmiş xarakter daşıyan, yeganə əsər A.İ.Smirnitskinin ingilis leksikologiyası üzrə kitabının bir fəsilidir.

L. İ. Smirnitski frazeoloji vahidləri və deyimləri fərqləndirir. Frazeoloji vahidlərə A.İ.Smirnitski *get up, fall in love* kimi ifadəni aid edir. İdiomlar bir mənə ötürülməsinə, nətiq tərəfindən açıq şəkildə tanınan bir metaforaya əsaslanır. Onların xarakterik cəhəti parlaq stilistik çalarlardır, məsələn, *take the bull by the horns* – qətiyyətlə hərəkət et; *dead as a doornail* – həyat əlaməti olmayan.

Öz nəzəriyyəsinin əsasına A.İ.Smirnitski frazeoloji vahidin və sözün arasında məzmun, funksiya və quruluş xətti üzrə oxşarlıqlar və fərqləri müəyyənləşdirərək tutuşdurmanı qoymuşdur. Müəllifin fikrinə görə onların ümumi xassəsi ondan ibarətdir ki, həm frazeologizm, həm də söz dilin hazır vahidləridir; onların arasındakı kardinal fərqlilik tərtibatın formalaşma xarakterindədir: yəni sözün “tam şəkildə” formalaş-masından, frazeoloji vahidin isə komponentlərinin birlikdə deyil, hər birinin “ayrılıqda” formalaşmasından ibarətdir. Təəsüf ki, alimin bu çox maraqlı ideyası rus dili materialında çox gözəl izah olunduğu halda ingilis dilinə münasibətdə az işlənmişdir.

A. İ. Smirnitski frazeoloji vahidlərin struktur tiplərini, komponentləri arasındakı fərqli cəhətləri, frazeoloji vahidlərin müxtəlif funksiyalarda işlənən tiplərini müəyyənləşdirməyə xüsusi fikir verir. Müəllif bu qəbildən olan sabit söz birləşmələri struktur cəhətdən “birzırvəli”, yəni tam mənalı sözlə bir köməkçi sözün birləşməsindən əmələ gələn, “ikizırvəli”, yəni iki tam mənalı sözlə bir köməkçi sözün birləşməsindən düzələn, “çoxzırvəli”, yəni ikidən çox tam mənalı sözün bir köməkçi sözlə birləşməsindən yarananlar olmaq üzrə qruplaşdırır.

A.İ.Smirnitski “birzırvəli” sabit söz birləşmələri sırasına “*give up*”, “*make out*”, “*ring up*” və başqa bunun kimi feilləri aid etmişdir.

N.N.Amosova tərəfindən ingilis dili üçün işlənilmiş frazeoloji konsepsiya özünə iki tip frazeoloji vahid daxil edir – frazemlər və idiomlar.

Bu tipologiya kontekstual prinsipə əsaslanır. N.N.Amosova tərəfindən dəyişkən kontekst (yəni konkret leksiki tərkibin variantlığı ilə, eləcə də göstərici minimumun sintaksis və morfoloji variasiyaları ilə şərtlənir) və daimi kontekst (burada eyni semantik nəticə içərisində olan komponentlərin variasiyaları ya tamamilə çıxarılır, ya da maksimum dərəcədə məhdudlaşdırılır).

Frazem – öz dəyərində, tərkibində və quruluşunda daimi olan və nitqdə ayrılmaz leksik vahid (ad, feil, işarə və s.) şəklində təkrarlanan qısa frazeoloji söz birləşməsidir. Frazem öz-özlyündə nominasiyanın müəyyən dil vahidi kimi çıxış edir və semantik olaraq tətbiq olunan bir sözün mənası frazeoloji cəhətdən əlaqəli olduğu sabit bir vahidi ifadə edir (*black frost, beef tea, to call (smb) names*). Beləliklə, “frazem” dedikdə, semantik realizə edilən sözün mənası frazeoloji bağlı olan daimi kontekstin vahidi başa düşülür.

İdiom – indikativ və semantik olaraq həyata keçirilə bilən elementlərin adətən şəxsiyyəti təmsil etdiyi və hər ikisinin də ümumi leksik tərkibi ilə təmsil olunduğu daimi kontekstin vahididir. İdiomanın mənası bütün birləşmənin bütöv mənası kimi çıxış edir. Məsələn, *show a clean pair of heels* – aradan çıxmaq, əkilmək, xəlvəti getmək.

N.N.Amosova ingilis dili materialı əsasında “frazeologiya və kontekst” məsələsini geniş şəkildə işıqlandırmışdır ki, bu da dilin frazeoloji vahidlərinin müəyyənləşdirilməsində, onların təsnifində əsas meyarlardan biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Son illərdə frazeologiyanın tədqiqat obyektı, istərsə də filologiyada onun mövqeyi artıq müəyyən-ləşməyə başlamışdır. Bunu A.V.Kuninin, V.P.Jukovun, M.T.Tağıyevin tədqiqatlarında və bir sıra yeni tədqiqat əsərlərində görmək olar.

A.V.Kunin tərəfindən ingilis frazeologiyasının, frazeologizmlərin mənalarının tipindən asılı olaraq, (yəni daha mürəkkəblərdən az mürəkkəb olanlara doğru) bir neçə hissəyə bölgüsü aparılmışdır: idiomatika, idiofrazmatika və frazmatika. A.V.Kunin tərəfindən aparılan frazeologizmlərin təsnifatı V.V.Vinoqradovun məlum tipologiyasına əlavə edir, ona görə ki, ingilis frazeologiyası V.V.Vinoqradovun ayırdığı üç sinifə sığmır. İlk dəfə idiofrazmatika və frazmatikaya daxil olan bir sıra qruplar seçilmişdir.

İdiomatika bölməsinə A.V.Kunin, onun “tam və ya qismən düşünülmüş bir məna daşıyan leksemlərin sabit birləşməsi” kimi müəyyənləşdirən məhz frazeoloji vahidləri və ya idiomaları daxil edir. Onlar quruluş tipləri ilə fərqlənirlər və həm motivasiya edilmiş, həm də motivasiyasız ola bilərlər. A.V.Kunin bu qrup frazeoloji vahidlərin bu kimi kateqoriyalaşmasını təklif edir: frazeoloji birliklər (*burn one's fingers, all is not gold that glitters*) və frazeoloji birləşdirmələr (*kick the bucket, send smb. To Coventry*).

İdiofrazmatika bölməsinə idiofrazomatizmlər, yəni “ısrarlı ifadələr, birincilərdə komponentləri hərfi, lakin mürəkkəbləşdirilmiş mənaları olan frazomatik variantlar, ikincilərdə isə idiomatik variantlar – tamamilə yenidən düşünülmüş, məsələn *chain reaction* – 1) zəncirvari reaksiya (elmi termin); 2) zəncirvari reaksiya (tamamilə yenidən düşünülmüş idiomatik variant). İkinci variant – onun prototipi olan birincinin yenidən düşünülməsi. Yenidən düşünülmə metaforik xarakter daşıyır”.

Frazomatika bölməsinə A.V.Kunin Frazomatik vahidləri və yaxud “idiomatik xarakteri olmayan, lakin mürəkkəbləşdirilmiş mənalı frazeologizmləri” daxil edib.

D.O.Dobrovolskinin idiomaların təsnifləşdirilməsi kommunikativ-funksional prinsipə əsaslanır: seçmə (səciyyələndirən) funksiyadakı idiomalar, identifikasiya funksiyasındakı idiomalar, modal operatorların funksiyasındakı idiomalar və səsləndirmə funksiyasındakı ibiomlar.

R.Mun ingilis idiomalarını funksional aspektdə gözdən keçirir və əsas funksiyalar üzrə 5 qrupu seçir: informasiya idiomaları (*to catch sight of something, for sale* – informasiyanı ötürür); qiymətləndirici idiomalar (*kid's stuff, a different kettle of fish* – danışanın qiymətini, münasibətini bildirir); situativ (*long time no see, knock it off* – vəziyyətə cavab olaraq konteksti əks etdirir); dəyişdirici (*I kid you not, you know what I mean* – əsl dəyərləri çatdırır); təşkilədici (*by the way, for instance* – mətni təşkil edir).

Ayrıca bir tədqiqat bloku frazeologiyanın leksik və frazeoloji universalıqlarının öyrənilməsidir. Leksika və frazeologiya iki təklənmiş sahəni təşkil etmədiyinə, leksikonun iki komponenti olduğuna görə “leksiko-frazeoloji universalıqlar sahəsinə leksika və frazeologiya üçün polisemiya, sinonimiya, homonimiya, antonimiya kimi ümumi kateqoriyalar aiddir”.

A.İ.Alyoxina hesab edir ki, frazeologiyada polisemiyadan ancaq o vaxt danışmaq olar ki, “eyni vahid eyni səs tərkibində və quruluşunda onun başqa dəyərləri ilə semantik bağlı olan dəyərə malikdir”. Məsələn, *odds and ends*: 1) qalıq, kəsik; 2) qırıq-qırıq informasiya, danışmaq. D.O.Dobrovolskinin qeyd etdiyi kimi “bu statistik qanunauyğunluq qeyd olunur: Frazeologiyanın semantikasi nə qədər genişdirsə, polisemiyanın olmasına ehtimal azdır...”.

Frazeologiyada “frazeologizmin mənaları ziddiyyətli” olduqda omonimiya misal kimi hesab edilir. Məsələn, *out of hand* 1) itaətsiz; 2) dərhal.

D.O.Dobrovolskinin fikrincə frazeoloji sinonimiya (*play cards close to the vest = play cards close to the chest; put someone out to grass = put someone out to pasture*) leksikadan daha çox yayılmışdır, praktiki olaraq mütləq frazeoloji sinonimlərin uzun cərgələrinin yaranmasına qədər, bu isə leksika sahəsində nadir bir istisnadır.

Frazeologizmlərin öyrənilməsinin ən vacib aspektlərindən biri onların mənasının kulturoloji komponentidir. A.M.Babkinin qeyd etdiyi kimi “idiomatika – milli dilin müqəddəslidir. Məhz onda hər bir millətin ruhu və orijinallığı təzahür edir”.

Milli dillərdə frazeologizmlər reallığın elə bədii təsvirinə əsaslanır ki, o, eyni dil kollektivinin gündəlik empirik, tarixi və ya mənəvi təcrübəsini əks etdirsin, şərtsiz onun mədəni ənənələri ilə bağlı olsun, çünki nominasiya və nitq fəaliyyəti subyekt – həmişə milli mədəniyyətin subyektidir.

Beləliklə, frazeologiya leksikologiyanın bir bölməsinin sərhəddindən çıxaraq, öz tədqiqat obyektı olan, müstəqil linqvistik fənnə çevrilmişdir. Əsərlərin böyük bir qismi frazeologiyanın həcmninə müəyən edilməsinə, frazeologizmlərin semantik təsnifatına, onların çoxalması və davamlılığı, frazeoloji mənalarına həsr edilmişdir.

Frazeologizmləri düz tərcümə etmək, başa düşmək və mədəni komponentləri mənimsəmək üçün, hər xalqın mədəniyyəti, məişəti, adət-ənənələri və gerçəkliyi ilə tanış olmaq lazımdır. Əks təqdirdə həqiqi reallıq faktları haqqında bilik olmaması səbəbindən, frazeologizm vahidlərinin milli spesifikasiyasına lazımi diqqət yetirilməməsinə görə frazeologizmlərin tərcüməsində kobud səhvlərə və ya qeyri-dəqiqliklərə yol verilə bilər. Bu isə, frazeologiyada şifrələnmiş “gizli” məlumatların başa düşülməməsinə və natamam qavrayışa səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Алёхина А.И. Семантические группы во фразеологии современного английского языка. Минск, 1978
2. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963.
3. Бабкин А.М. Идиоматика и грамматика в словаре// Современная русская лексикография: 1980, Л., 1981
4. Бабкин А.М. Лексикографическая разработка русской фразеологии. М., 1964.
5. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Идиоматичность и идиомы// ВЯ. 1996, № 5
6. Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. М., 1977
7. Добровольский Д.О. Типология идиом // Телия В.Н. (ответ. Ред.) Фразаграфия в Машинном фонде русского языка. М., 1990
8. Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии (I)// ВЯ. 1997, № 6
9. Кунин А.В. Курс фразеологии английского языка: Учебник. М., 1996
10. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М., 1956

SUMMARY

Leyla Zeynalova

RESEARCH DIRECTIONS OF PHRASEOLOGICAL RESEARCH

The article explores the history of the emergence, development of phraseology as a linguistic discipline. It talks about the role of various scholars in creating phraseology as an independent discipline, and also explores their points of view on phraseology issues. Particular attention is paid to the typology of phraseological units and their use.

The article also considers the theoretical aspect of the study of phraseological units and it is noted that one of the important aspects of phraseological unit is the reflection of the historical and spiritual experience of the people, the connection with its cultural traditions.

Key words: phraseology, phraseological units, stable word combinations, phrase, idiom, semantic features, grammatical features, linguistics, classification

РЕЗЮМЕ

Лейла Зейналова

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье исследована история возникновения, развития фразеологии как лингвистической дисциплины. Здесь говорится о роли различных учёных в создании фразеологии, как самостоятельной дисциплины, а также исследуются их точки зрения на вопросы фразеологии. Особое внимание обращается на типологию фразеологических единиц и их использование.

В статье также рассматривается теоретический аспект исследования фразеологизмов и отмечается, что одним из важных аспектов фразеологизма является отражение исторического и духовного опыта народа, связь с его культурными традициями.

Ключевые слова: фразеология, фразеологические единицы, устойчивые сочетания слов, фразема, идиома, семантические особенности, грамматические особенности, языкознание, классификация

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 22 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

SƏRCAN SADIQOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
samirsadiqov585@gmail.com

UOT: 811.512.162

REALİLƏR VƏ ONLARIN İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ ÜSULLARI

Məqalədə müəllif son zamanlar geniş yayılmış reali terminindən və onun ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi üsullarından bəhs etmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, realilərin düzgün öyrənilməsi tərcümədə olduqca mühümdür. Müəllif, həmçinin S.Vlaxov və S.Florinin təsnifatının realilərin semantik qrupları arasında digərlərinə görə daha çox üstünlük təşkil etdiyini də göstərmişdir.

Burada realilərin denotativ və konnotativ üsullarından da bəhs edilmiş və onların hər ikisi geniş şəkildə izah edilmişdir.

Məqalədə göstərilir ki, transliterasiyalarda hər hansı səhvin olmaması üçün tərcümələr hər zaman orijinaldan edilməlidir. Realilər və terminlər arasındakı fərq də izah edilmiş və onları eyniləşdirməməli olduğumuz da vurğulanmışdır.

Aytəkin Quliyevanın “İngiliszimlər və tərcümə” adlı kitabına əsasən müəllif təhlil etmişdir ki, realilərin tərcümədə dörd əsas üsulları vardır. Onlar transkripsiya və ya transliterasiya üsulu, izahlı tərcümə, təxmini tərcümə və hiponimik tərcümə üsullarıdır.

Burada realilərin lüğətdə verilməsi qaydalarından da bəhs edilmiş və vurğulanmışdır ki, realilər üçün ən yaxşı üsul onların həm transkripsiya, həm də transliterasiya üsulları ilə verilməsidir.

Müəllif sonda belə qənaətə gəlmişdir ki, tərcüməçi uğurlu nəticələr əldə etmək üçün realilərin düzgün variantını tapmalı və tərcümədə onları uyğun şəkildə istifadə etməlidir.

Açar sözlər: *reali, denotativ reali, konnotativ reali, milli kolorit, termin, tərcümə*

Dilçilik terminalogiyasında reali adı ilə dilə daxil olan söz və ifadələr vardır ki, onlar ekvivalentlik leksik vahidlər hesab olunur. Azərbaycan dilçiləri bu termini “reali” və “realiya” adlanan iki formada işlədirlər. Realilərin dəqiq öyrənilməsi ingilis dilindən Azərbaycan dilinə düzgün tərcümənin təməli hesab olunur. Onlar, əsasən, bədii tərcümə vasitəsilə bir dildən, digər dilə keçir.

“Realı” termini Azərbaycan dilçiliyində son dövrlərdə daha çox işlənməyə başlanmışdır. Biz bu terminə N.Xudiyevin tədqiqatında rast gəlirik. O, realiləri hər hansı xalqın dilində, bədii ədəbiyyatında işlənən, onun məişəti, milli mədəniyyəti ilə əlaqədar sözlər adlandırmışdır. (3, səh.37)

S.Vlaxov və S.Florin realilər haqqında belə yazırlar ki, “reali yarandığı dilin daşıyıcısı olan xalqa məxsusdur, çünki o həmin dildə meydana gəlmişdir. Realiləri başqa dillər qonaq kimi qəbul edir, bunlar həmin dildə ola bilsin bir gün, ola bilsin bir il qalsın. Elə hallar da olur ki, reali keçdiyi dildə kök salır və ömürlük həmin dildə qalır.” (4, s.437)

A.V. Fedorovun fikrincə isə realilər başqa dillərdə ekvivalenti olmayan xüsusi milli sözlərdir. (5, s.140)

İlk görünüşdən realilər və terminlər arasında oxşarlıqlar olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz. Çünki terminlər hər hansı bir ixtisasa aiddirlər, yəni elmi leksikanın əsasları hesab olunurlar. Realilər isə, əsasən, bədii ədəbiyyatda işlənir. Onlar milli kolorit elementi hesab olunur və onlara, əsasən, hər hansı əşyanı təsvir edərkən rast gəlirik.

Realilər zaman, məkan, semantik, qrammatik, fonetik və digər xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif aspektlərə əsasən təsnif edilmişdir. Bir sıra semantik qrupların olmasına baxmayaraq, S.Vlaxov və S.Florinin təsnifatına daha çox üstünlük verilmişdir. Onların təsnifatına görə etnoqrafik realilərin dörd növü müəyyən edilmişdir:

1) məişət (yemək, içki, geyim, yaşayış tikililəri, mebel, qab-qacaq, nəqliyyat);

2) əmək;

3) mədəniyyət və incəsənət (musiqi, rəqs, musiqi alətləri, folklor, teatr, adət-ənənə, mərasim);

4) ölçü və pul (6, s.55).

Realilər əks etdirdikləri obyektiv gerçəkliyə münasibətin xarakterinə görə denotativ və konnotativ növlərə bölünür. (2, s.9)

Denotativ realilər yalnız konkret bir xalqın milli mədəniyyətinə xasdır və onlara yalnız həmin dildə rast gəlinir, onların həmin dildən başqa dilə tərcüməsi məsələsi mühüm aspektdir. Bu nöqtəy-nəzərdən məhz ingilis milli mədəniyyətinə xas olan realilərin Azərbaycan dili də daxil olmaqla digər dillərdə tam qarşılığı olmadığından, onların başqa bir dilə tərcümə olunmasında uyğun variantlardan istifadə etmək lazımdır.

İngilis dilindəki konnotativ realilər obrazlı ifadə vasitələri olduğundan onların ikinci bir dilə tərcüməsində realinin həmin dildəki reali ilə əvəzlənməsi üsulundan istifadə edilir, yəni ingilis dilində olan konnotativ realilərin Azərbaycan dilində funksional - semantik ekvivalentini tapmaq mümkündür, sadəcə tərcüməçinin tərcümə edəcəyi dildəki obrazlı ifadə vasitələrini nə dərəcədə tanıması mühümdür.

Bildiyimiz kimi, tərcümə sahəsində istər Azərbaycan dilindən digər dillərə, istərsə də digər dillərdən Azərbaycan dilinə transliterasiyalarda rus dili aparıcı rol oynamışdır və bu hal günümüzdə də davam etməkdədir. Azərbaycan dilində məqalə və ya elmi iş yazanlar öz yazılarını digər xarici dillərə birbaşa tərcümə əvəzinə rus dili vasitəsilə tərcümə edirlər ki, səbəb də onların həmin xarici dillərdə məlumatlarının olmamasıdır. Nəticədə isə transliterasiyalarda çoxlu səhvlər meydana gəlir. Bu nöqtəy-nəzərdən realilərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələsi vacib bir linqvistik aspektdir. Dilçilik sahəsində bu mövzu hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Realilər orijinal dildən digər ikinci bir dilə düzgün tərcümə edilməzsə, müəllifin nə demək istədiyi oxucuya məlum olmaz, nəticədə, oxucu əsərin və ya hər hansı yazılı işin məzmununu anlamaqda çətinlik çəkər. Bu hal isə həmin yazılı işin keyfiyyətini aşağı salar. Dilçilər bütün bunları nəzərə alaraq realilərin ikinci bir dilə düzgün tərcümə edilməsi üçün müxtəlif üsullar təklif etmişlər.

Realilərin bir dildən digər dilə çevrilməsindən bəhs edən D.H.Mehdiyeva onun üç üsulunu qeyd edir:

1. Realilərin ilkin vəziyyətdə saxlanması;
2. Realilərin tərcüməsi;
3. Sözlərin izahı (1, s. 41).

S.Vlaxov və S.Florin isə realilərin obyekt dildə verilməsinin altı üsulunu təklif edirlər:

1. Transkripsiya;
2. Kalka;
3. Yeni sözün yaradılması;
4. Mənimləmə;
5. Təxmini tərcümə;
6. Təsviri tərcümə (1, s.41).

Kalka üsulu hərfi tərcümə deməkdir. Məsələn: brain drain “beyin axını”. Skyscraper - “göydələn”, çox hündür müasir şəhər evi deməkdir.

Aytəkin Quliyeva isə özünün “İngiliszimlər və tərcümə” adlı kitabında belə nəticəyə gəlmişdir ki, realilərin tərcümədə verilməsinin dörd əsas üsulunu qeyd etmək lazımdır:

1. Transkripsiya və ya transliterasiya üsulu;
2. İzahlı tərcümə. İzahın səhifə daxilində və səhifə sonunda verilməsi;
3. Realilərin təxmini tərcümə olunması;
4. Hiponimik tərcümə (1,s.42).

Transliterasiya zamanı mənbə dilin sözünün yazılış forması obyekt dilə tərcümədə verilir. Məsələn, ingilis dilində geniş yayılmış William adı rus dilində Уильям, Azərbaycan dilində isə Uilyam şəklində verilir. Belə halda sözün ingilis qrafemləri rus və Azərbaycan dilinin qrafemləri ilə əvəz edilir, yəni transliterasiya olunur. Əgər burada tərcüməyə transkripsiya üsulu tətbiq edilsəydi, onda bu isim Wilyəm formasında verilməliydi, çünki həmin ismin ingilis dilində fonetik səslənməsi [wilyəm] şəklindədir.

Bəzən realilər söz birləşməsi şəklində olur, bu zaman bir tərəf tərcümə edilir. Məsələn : cricket game-kriket oyunu

Realilərin izahlı tərcüməsində izah bəzən mətnin daxilində, bəzən də səhifənin, yaxud əsərin sonunda verilir. Bu tərcümə üsuluna çox vaxt təsviri tərcümə də deyilir. Bu üsul xüsusilə denotativ realilərin tərcüməsində geniş yayılmışdır. Məsələn, britaniyalıların ənənələri üçün səciyyəvi olmuş “asan nigah” formasını bildiren “Gretna Green” ifadəsi Şotlandiyanın İngiltərə ilə sərhəddində yerləşən kəndin adıdır. İngilis gəncləri İngiltərədə o zaman mövcud olmuş ağır nigah qaydalarından yaxa qurtarmaq üçün buraya gələrək, asanlıqla heç bir adət çətinliyi olmadan kəbin kəsdirərdilər. Həmin kəbin mərasiminin adı olan “Gretna Green” müasir ingilis dilində “qaçaraq toy” mənasını kəsb etmişdir. “Sundowner”, ingilis dilinin Avstraliya variantında adətən axşam çağı fermada muzdlu iş görənlər və əməyinin müqabilində fermerdən avans ödəniş və axşam yeməyi əldə edən işçini bildirir. (2, s.14)

Realilərin təxmini tərcüməsi zamanı orijinaldakı söz obyekt dildə yaxın mənalı sözlə və ya bu sözlə oxşar başqa sözlə əvəz edilir. Məsələn: white house - ağ ev, santa claus- şaxta baba.

Realilərin hiponimik tərcüməsi zamanı onların növləri arasındakı ekvivalent sözləri müəyyən edilir. Bu zaman növün adını bildirdiyi sözün istənilən dildə ekvivalenti olur, çünki o ümumi səciyyə daşıyır. Məsələn: Onun Orient şirkətinin Boinq-727 təyyarəsində o qədər diqqət yetirməsinə ehtiyac yox idi. (Zeydulla Ağayev. “Aeroport” romanı 1990 səh.132).

Realilər çox vaxt söz birləşməsi şəklində də verilir. Məsələn: UNESCO-United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization-YUNESCO

İngilis dilində bir sıra realilər vardır ki, onlar dilimizə olduğu kimi tərcümə edilir. Bunlara misal olaraq, Anglo (qədim tayfa), spagetti (milli xörək), xutor (kənd), troitsa (xristian dini bayramlarından biri) və.s bu kimi sözləri göstərmək olar.

Lüğətçilikdə mühüm məsələlərdən biri də lüğətlərdə realilərin hansı qaydada verilməsidir. Onlar bəzən tərcümə üsulu ilə, bəzən də transliterasiya yolu ilə verilir. Bu zaman sözün qarşısında mötərizədə həmin realinin izahı da göstərilir. Əksər hallarda realilər lüğətlərdə transkripsiya və ya transliterasiya üsulu ilə verilir ki, ən uğurlu vasitə də məhz bu üsuldur. Oruc Musayevin 1996-cı ildə nəşrdən çıxan Azərbaycanca- İngiliscə lüğəti bu baxımdan əhəmiyyətli vasitə hesab olunur çünki orada bu üsula aid bir neçə nümunələr verilmişdir:

Plov - a kind of Azerbaijani dish, prepare with rice, meat and dried fruits (səh. 449)

Paxlava – pakhlava (a kind of Eastern cake with nuts or almonds) (səh. 444)

Kosa – beardless man, a thin-bearded man (səh 348)

Ramazən – the ninth month of the Muslim year (səh 454)

Manat – manat, the Azerbaijan national money (səh 385)

Novruz – 1) the first day of spring 2) a holiday celebrated by Moslem - shiites (səh 424)

Lakin bir sıra hallarda realilər lüğətlərdə tərcümə yolu ilə verilir. Yəni onlar ya digər dilə tərcümə edilir, ya da həmin dildə onların uyğun qarşılığı tapılır. Oruc Musayevin həmin lüğətində bu üsulla tərcümə edilən sözlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

Cızbız - roast(ed) offal

Cızbızxana - roasted offal-room (səh. 608)

Nehrə - churn (səh. 419)

Ayran - buttermilk (səh. 28)

Dəhrə - hook (səh. 188)

Qaval – tambourine

Qavalçalan – tambourine player (səh. 114)

Manqal - brazier (səh. 385)

Çadra - veil (səh. 583)

Çalma - turban (səh. 584)

Yuxarıda verilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir xalqın dilində olan realilərin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır və bir dildən digər dilə tərcümə zamanı onların düzgün qarşılığını vermək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aytəkin Quliyeva. İngiliszimlər və tərcümə. Bakı, 2008, Nurlan
2. X.R.Məmmədova. İngilis dilinin leksik inkişafında Etnoqrafik fonun rolu. «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafıya Mərkəzi, 2016
- 3.N. Xudiyev. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. Bakı, 1991

4. С.Влахов и С.Флорин. Непереводимое в переводе. Реалии. Мастерство перев-да. М., 1970
5. А.В. Федоров. Введение в теории перевода. М., 1958
6. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе, М.: Международные отношения
7. Oruc Musayev. Azərbaycanca-İngiliscə lüğət. 1996

SUMMARY

Sercan Sadigov

REALIA AND THEIR TRANSLATION FROM ENGLISH INTO AZERBAIJANI

In the article, the author studies the most common notion of the term “realia” and methods for translating them from English into Azerbaijani. It is noted that the proper study of realia is very important in their translation. The author also emphasizes that the classification of S. Vlahov and S. Florin is more common among semantic groups of realia than others. It also describes the denotative and connotative methods of realia, and both of them are widely explained. The article states that in order to avoid any errors in transliteration, translations should always be made in the original. The distinction between realia and terms has also been explained, and the researcher emphasizes the idea that we should not identify them. According to the book “Englishisms and translation” by Aytekin Guliyeva, there are four main methods of translating realia. These are transcription or transliteration methods, interpretive translation, approximate translation, and hyponic translation methods. The rules for providing realia in the dictionary is also dealt with and the author emphasizes that the best way to translate realia is to transfer them using both transcription and transliteration. The author concludes that in order to achieve successful results, a translator must find the correct equivalent of the realia and use them appropriately in the translation.

Key words: realia, denotative realia, connotative realia, national colouring, term, translation

РЕЗЮМЕ

Сарджан Садигова

РЕАЛИИ И ПРИЕМЫ ИХ ПЕРЕВОДА С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

В статье автор рассматривает наиболее распространенного за последнее время понятия термина реалии и приемы их перевода с английского языка на азербайджанский. Отмечается, что правильное изучение реалий очень важно в их переводе. Автор также подчеркивает, что классификация С.Влахова и С.Флорина более распространена среди семантических групп реалий, чем другие.

Здесь также говорится о денотативном и коннотативном методах реалий, каждый из которых подвергну широкому объяснению.

В статье подтверждается, чтобы избежать от каких-либо ошибок в транслитерации, переводы всегда должны быть сделаны с оригинала. Исследователем объяснено различие между реалиями и терминами, и подчеркнута мысль, что мы не должны идентифицировать их.

Согласно труду Айтекина Гулиева «Англицизмы и перевод», автор проанализировал, что существует четыре основных метода перевода реалий. Это методы транскрипции или транслитерации, интерпретативный перевод, приблизительный перевод и методы гипонического перевода.

Здесь упоминаются также правила предоставления реалий в словаре и подчеркивается, что лучший способ для перевода реалий - передать их методом как транскрипцией, так и транслитерацией.

В заключении автор приходит к такому выводу, что переводчик для достижения успешных результатов, должен найти правильную версию реалий и использовать их в переводе.

Ключевые слова: реалии, денотативные реалии, коннотативные реалии, национальный колорит, термин, перевод

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 29 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

SƏRXAN ƏKBƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ekberovserkan@gmail.com

UOT: 82-1.512.162

QÜTBÜN “XOSROV VƏ ŞİRİN” ƏSƏRİNİN MƏNŞƏ ETİBARILƏ LÜĞƏT TƏRKİBİ HAQQINDA

Məqalədə Azərbaycanın görkəmli şairi Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərinin, eləcə də bu əsəri ilk dəfə türk dilinə tərcümə edən XIV əsrdə yaşamış Qızıl Ordanın görkəmli şairi Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin müqayisəsi (Azərbaycan dili ilə) haqqında ətraflı məlumat verilir. Eyni zamanda “Xosrov və Şirin” əsərinin dil xüsusiyyətlərindən, leksik sistemindən bəhs olunur. Məqalədə Qütb Xarəzmin “Xosrov və Şirin” poemasının leksik xüsusiyyətləri və müasir Azərbaycan dili ilə müqayisəli təhlili geniş şəkildə izah edilmiş, həmçinin Azərbaycan, özbək ədəbi əlaqələrində N.Gəncəvinin təsiri haqqında məlumat verilmişdir.

Məqalədə leksik vahidlər və köhnəlmiş sözlərə aid nümunələrinin müasir türk dili ilə müqayisəsi verilmişdir.

Açar sözlər: *Qütb, “Xosrov və Şirin”, leksika, qrammatika, fonetik xüsusiyyətlər, poema*

XIV əsrdə Qızıl Orda dövründə türk ədəbiyyatının ən dəyərli əsərlərindən biri Qütb Xarəzmin “Xosrov və Şirin” məsnəvisidir. Bu əsərin dili, hər şeydən əvvəl XIV əsrdə Qızıl Orda ərazisində ortaya çıxan Orta Asiya ədəbi dili, Cağatay dili xüsusiyyətlərini əks etdirən əsərlərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Yazıçı-dramaturq Kamil Yaşen qeyd edir ki, “Azərbaycan-özbək ədəbi münasibətləri Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdən qol-budaq atmaqdadır. Minillik tarixi olan Nizami “Xəmsə”si Özbəkistanın da qiymətli ədəbi xəzinəsi sayılır. Böyük şairin vəfatından on illərlə sonra, Orta Asiyanın monqollar tərəfindən işğal olunduğu dövrdə Xarəzmdə naməlum özbək müəllif “Müftah ül-ədl” adlı bədii əsər yaratmışdır. Bu əsərin əsasını Nizaminin şah və iki bayquş haqqında hekayəti təşkil edirdi. Özbək ədəbiyyatına Nizaminin təsiri belə başlamışdır. XIV əsrdə özbəklər Nizamini ana dilində oxuyurdular. Məşhur Xarəzm şairi Qütb “Xosrov və Şirin” poemasını tərcümə etmişdir. O, tərcümə zamanı poemaya təzə hadisələr daxil etmişdir və buna görə də Nizami əsərinin özbək variantı bir növ orijinal kimi səslənir”. Beşcildlik “Özbək ədəbiyyatı tarixi” kitabında da Nizaminin özbək ədəbiyyatının inkişafındakı müsbət təsiri xüsusi qeyd edilmişdir. (1, s. 56)

Monqol istilasası vaxtı (XIII-XIV əsr) Qızıl Orda dövründə karluq-uyğur dilinin normaları ərəb ölkələrinə Misirə-Suriyaya, İraqa (Məmlük hökumranlığı dövrü), Kiçik Asiyaya köç edən türk dilli xalqlar üçün də uzun müddət məqbul hesab olunmuşdur. Məhz buna görə də həmin dövrdə yaranan yazılı abidələrdə müştərək oğuz-karluq-qıpçaq elementlərinin varlığı qanunauyğun hal hesab olunmalıdır.

Qütbün “Xosrov və Şirin” poeması da məhz belə bir dövrdə meydana gəlmişdir. Bu poemada dilin muxtəlif təbəqələrində hər üç dil ailəsinin (oğuz, karluq və qıpçaq) aparıcı əlamətlərinə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, leksik tərkibdə daha çox qədim oğuz elementləri (qismən də qıpçaq), fonetik və morfoloji quruluşda isə karluq qıpçaq dil qruplarına xas cəhətlər özünü göstərməkdədir. O, bu əsəri XIV əsrin birinci yarısında yazıb. Əsərin yazılma, tərcümə edilmə tarixi məlum deyil. Paris Milli kitabxanasında saxlanan yeganə nüsxə də orijinal əlyazması deyil. Tarixi faktların tutuşdurulmasına əsasən demək olar ki, Qütbün tərcüməsinin üzünü köçürən Birgə ibn-Bərakiz ibn-Qandu bu işi Qütbdən ən çoxu 43 il sonra həyata keçirə bilərdi. Birgənin mühafizə olunaraq bu günə qədər gəlib çıxan əlyazmasının tarixi 1383-cü ildir. Əsər Qızıl Orda hökmdarı Özbəkxanın (1320-

1340) oğlu şahzadə Tini bəyə ithaf olunub. Beləliklə, Qütb bu poemanı ona şahzadəlik vaxtında (təxminən 1340-cı ilə qədər) ithaf etdiyindən, poemanın təqribən 1330-1340-cı illərdə tərcümə olunduğunu demək olar. (3, s. 156)

Qütbün “Xosrov və Şirin” poemasının məzmunu Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının məzmunu ilə demək olar ki, tamamilə eynilik təşkil edir.

Poemada əsas nəzərə çarpan fərqlər özünü giriş hissədə göstərir. Belə ki, Nizami Poemanı ithaf etdiyi Qızıl Arslanın mədhi ilə başlayırsa (Allahın və peyğəmbərin mədhi nəzərə alınmır), Qütbün əsərində Qızıl Arslan Tini bəylə əvəz olunur. Qütb, eyni zamanda, poemanı XIV əsr ədəbi həyatı ilə səsləndirməyə çalışmış və buna nail olmuşdur. Qütbün “Xosrov və Şirin” poeması leksik quruluşuna görə Nizaminin eyni adlı əsərinə oxşayır. Qütbün “Xosrov və Şirin” poemasının dili çox rəngarəng xüsusiyyətlərlə zəngindir. Poemanın türk dillərinin hansı dialekti əsasında yazıldığını söyləmək çox çətinidir.

Əvvəla, poema yazılarkən həm məmlüklərin hökmranlıq etdiyi ərəb ölkələrində aparıcı olan oğuz şivə və dialektləri, həm də Qızıl Ordanın geniş bir ərazidə yayılmış Cağatay dili əsas götürüldüyündən, burada təkə bir dialekti əsas götürməyə imkan vermir. İkincisi isə, əsərin təqribən yarım əsrdən sonra üzü köçürülərkən qıpçaq katibin burada bir çox formaları sadələşdirib. Bu poemanın dilinin oğuz-karluq qrupu dilləri ilə daha çox bağlılığı özünü göstərir. Bunu poemanın dilinin leksik, fonetik və qrammatik səciyyəsiindən asanlıqla görə bilərik. (4, s. 286).

Poemanın leksik tərkibinin səciyyəsiində nəzər-diqqəti, hər şeydən əvvəl, arxaik sözlərin çox olması cəlb edir. Burada muasir türk dillərinin heç birində müşahidə edilməyən arxaik sözlərə rast gəlmək olur. Məs:

Biti-yazmaq	Ağ-qalxmaq
Bitik-məktub/kıtab	Alıq-pis
İk-xəstəlik	Ərsəm-qaraqabaq
İnkan-çox	Aşnu-əvvəl

Poemanın dilində müşahidə edilən arxaik sözlərin bir qismi isə bu və ya digər müasir türk dilində seyrək də olsa, müşahidə edilir. Məs:

Ağırlamaq-hörmət etmək, əzizləmək	Yağma-talan
Anq-anmaq, yada salmaq	Yapucaq-yarpaq
Bilgə-alim	yaratıq-yaratmaq

Əsərdə leksik vahidləri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilərkən aydın olur ki, poema bəlkə də oğuz dialekti əsasında yazılıb. Bu fikri poemanın lüğətini tərtib edən, onu qıpçaq və karluq elementləri ilə müqayisə edən Əmir Nəcib də müdafiə edir. Müəllifi bu fikrə gətirib çıxaran əsas səbəb poemada oğuz elementlərinin qıpçağa nisbətən üstünlük təşkil etməsidir. Bu üstünlük özünü elə leksik vahidlərin müqayisəsində də göstərir. Bunu aşağıdakı bir neçə müqayisə ilə də görmək olar. (1, s. 163)

Qütbün əsərində	Ana dilində	Qazax dilində
adam	adam	dos
əksük	əksik	kəm
tağ	dağ	tay
istikamət	istişamət	turaktılık

Poemada işlənmiş sözlərin çoxu cuzi bir qisminin yuxarıda verdiyimiz müqayisəsindən aydın olur ki, burada verilən leksik vahidlərin çoxu oğuz mənşəlidir. Cədvəldən də görüldüyü kimi, sözlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan dilindəki sözlərlə tamamilə eynilik təşkil edir. Müqayisə vaxtı çox səciyyəvi olan başqa bir cəhətdə nəzəri cəlb edir. Belə ki, poemada işlənmiş alınma sözlərin (ərəb və fars mənşəli) demək olar ki, 90 faizi qıpçaq qrupu dillərindən işlənmədiyi halda Azərbaycan dilində heç bir fonetik dəyişikliyə belə uğramadan bu gün də işlənməkdədir. Aşağıdakı misallara nəzər salaq:

Qütbün əsərində	Ana dilində	Qazax dilində
aqah	agah	bilimdi
əndaza	əndazə	ölşem
tuğyan	tuğyan	bulik
avaz	avaz	dıbis
qadr	qədr	opasızlıq

Poemada işlənən ərəb və fars mənşəli sözlər miqdar etibarilə həmin dövrdə Qızıl Orda ərazisində yaranan başqa əsərlərlə müqayisədə çoxdur. Məlum olduğu kimi, türk dillərində r və m samitləri ilə başlanan söz yoxdur. Əsərdə isə r samiti ilə başlanan 54, m samiti ilə 250 söz işlənmişdir. M ilə başlanan 250 sözdən ancaq ikisi (mən və min) türk mənşəlidir. Əsərin dilində işlənən qoşa sözlər, sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri də maraqlı cəhətlərə malikdir. Əvvəla, poemada işlənən söz birləşmələri içərisində arxaik səciyyəli birləşmələr olduqca çoxdur. Poemada özünü göstərən qoşa sözlərin əksəriyyəti bu gün də belə oğuz qrupu dillərində eynilə müşahidə edilməkdədir. Məs: yemək-ıçmək, artıq-əskik, mal-tavar, göz-qulaq, var-yox və.s [8, s. 241]

Qütbün “Xosrov və Şirin” poemasının dili, eyni zamanda qrammatik cəhətdən də bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu özünü hər şeydən əvvəl, morfoloji kateqoriyada göstərməkdədir. Burada həm adlara, həm də feillərə aid kateqoriyalarda oğuz, karluq və qırpaq qrupu dillərinə aid bir sıra əlamətlərin müştərək işlənməsinə rast gəlmək mümkündür.

Əsərin dilinin kəmiyyət kateqoriyasının əlaməti kimi –lar,-lər, -ler şəkilçiləri işlənir. Məs: yerlər, iyidlər, yulduzlar, dostlar və.s Adlarda olduğu kimi, kəmiyyət çoxluğu feillərdə də -lar,-lər şəkilçiləri ilə ortaya çıxır. Məs: bilirlər, alırlar, qılırlar və.s

Əsər hallanma sistemində görə çox maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, burada həm oğuz, həm qırpaq və həm də uyğur elementləri müştərək şəkildə müşahidə edilir. Məlum olduğu kimi, yiyəlik və təsirlik hal şəkilçilərinin həm tam, həm də reduksion olunmuş formaları təkə oğuz qrupu üçün səciyyəvidir. Türk dillərinin digər qruplarında biz ancaq bu şəkilçilərin tam formasına rast gəlirik. Əsərdə isə hər iki forma müşahidə edilir. (2, s.346).

Əsərdə leksik vahidləri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilərkən aydın olur ki, poema bəlkə də oğuz dialekti əsasında yazılıb. Bu fikri poemanın lüğətini tərtib edən, onu qırpaq və karluq elementləri ilə müqayisə edən Əmir Nəcib də müdafiə edir. Müəllifi bu fikrə gətirib çıxaran əsas səbəb poemada oğuz elementlərinin qırpağa nisbətən üstünlük təşkil etməsidir.

Poemada işlənmiş sözlərin çox cüzi bir qisminin yuxarıda verdiyimiz müqayisəsindən aydın olur ki, burada verilən leksik vahidlərin çoxu oğuz mənşəlidir. Cədvəldən də görüldüyü kimi, sözlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan dilindəki sözlərlə tamamilə eynilik təşkil edir. Müqayisə vaxtı çox səciyyəvi olan başqa bir cəhətdə nəzəri cəlb edir. Belə ki, poemada işlənmiş alınma sözlərin (ərəb və fars mənşəli) demək olar ki, 90 faizi qırpaq qrupu dillərindən işlənmədiyi halda, Azərbaycan dilində heç bir fonetik dəyişikliyə belə uğramadan bu gün də işlənməkdədir. (5, s.125).

Poemada işlənən ərəb və fars mənşəli sözlər miqdar etibarilə həmin dövrdə Qızıl Orda ərazisində yaranan başqa əsərlərlə müqayisədə çoxdur. Məlum olduğu kimi, türk dillərində r və m samitləri ilə başlanan söz yoxdur. Əsərdə isə r samiti ilə başlanan 54, m samiti ilə 250 söz işlənmişdir. M ilə başlanan 250 sözdən ancaq ikisi (mən və min) türk mənşəlidir. Əsərin dilində işlənən qoşa sözlər, sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri də maraqlı cəhətlərə malikdir. Əvvəla, poemada işlənən söz birləşmələri içərisində arxaik səciyyəli birləşmələr olduqca çoxdur. Poemada özünü göstərən qoşa sözlərin əksəriyyəti bu gün də belə oğuz qrupu dillərində eynilə müşahidə edilməkdədir. Məs: yemək-ıçmək, artıq-əskik, mal-tavar, göz-qulaq, var-yox və.s (7, s.128).

Qütbün “Xosrov və Şirin” poemasının dili, eyni zamanda qrammatik cəhətdən də bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu özünü hər şeydən əvvəl, morfoloji kateqoriyada göstərməkdədir. Burada həm adlara, həm də feillərə aid kateqoriyalarda oğuz, karluq və qırpaq qrupu dillərinə aid bir sıra əlamətlərin müştərək işlənməsinə rast gəlmək mümkündür.

Əsərin dilinin kəmiyyət kateqoriyasının əlaməti kimi -lar, -lər, -lər şəkilçiləri işlənir. Məs: yerlər, iyidlər, yulduzlar, dostlar və s. Adlarda olduğu kimi, kəmiyyət çoxluğu feillərdə də -lar,-lər şəkilçiləri ilə ortaya çıxır. Məs: bilirlər, alırlar, qılırlar və s.

Əsər hallanma sisteminə görə çox maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, burada həm oğuz, həm qıpçaq və həm də uyğur elementləri müştərək şəkildə müşahidə edilir. Məlum olduğu kimi, yiyəlik və təsirlik hal şəkilçilərinin həm tam, həm də reduksion olunmuş formaları təkə oğuz qrupu üçün səciyyəvidir. Türk dillərinin digər qruplarında biz ancaq bu şəkilçilərin tam formasına rast gəlirik. Əsərdə isə hər iki forma müşahidə edilir.

Poemanın dilində adlara xas spesifik cəhətlər də vardır. Bu özünü hər şeydən əvvəl ad düzəldən şəkilçilərdə, sifətin dərəcə əlamətlərində, say kateqoriyasına xas formalarda göstərir. Əsərdə müasir dilimiz üçün səciyyəvi olan -li, -sız, -raq, -rək, -lıq, -ca, -cə, -ıq şəkilçiləri geniş işlənir. Məs: əsənlik, füzulluq, zərrəcə, sənsiz, yürəklik, açıq, susuzluq. Poemada külli miqdarda arxaik əvəzlilər işlənmişdir. Məs: qaçan, qamu, anca, munun, munda, nə, nen, oş, oşol və s. Əsərdə oğuz qrupu dilləri üçün səciyyəvi olan o şəxs və işarə əvəzliyinə rast gəlinmir (9, s.168).

Burada ol variantı üstünlük təşkil edir. "Xosrov və Şirin" poemasında köməkçi nitq hissələri, xüsusilə bağlayıcılar (burada alınma bağlayıcılar üstünlük təşkil edir) müasir dilimizlə müqayisədə çox az işlənmişdir. Qutb Xarəzminin "Xosrov və Şirin" məsnəvisi qədim türk şeirinin inkişafında önəmli rol oynamışdır. Bir sözlə, əsərdə müasir dilimizə xas xüsusiyyətlər əsas nitq hissələri, köməkçi nitq hissələrinin və s. işlənməsi əsərin həm leksik, həm də morfoloji baxımdan çox böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Zayaçkovski. Najstarsza versiya Türkcə "Xosrov və Şirin" Qutb 1. Varşava, 1958; III Varşava, 1961
2. Beqdeli. Q.Şərq ədəbiyyatında "Xosrov və Şirin". Bakı, Elm, 1970, 366 səh.
3. Ə.A.Quyliyev. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi (II hissə). Bakı, Elm, 2001, 192 səh.
4. F.R.Zeynalov. Qədim türk yazılı abidələri. Bakı, 1980. 96 səh.
5. F.Köprülü. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, Ötüken yayınları, 1950, 305 səh.
6. Necmettin M. Hacıeminoğlu."Kütübün Husrev i Şirini və dil hususiyetləri", Ankara, Türk Tarih Kurumu basım evi, 2000, 477 səh.
7. Nağısoy M. Şirazinin Gülşəni Raz tərcüməsi. Bakı, Nurlan, 2004
8. Nizami Gəncəvi "Xosrov və Şirin". Bakı, Lider, 2004, 392 səh.

SUMMARY

Sarkhan Akbarov

ABOUT THE "KHOSROW AND SHIRIN" BY GUTB AND ITS VOCABULARY FOR ITS ORIGIN

Qutb was written in Turkish, "Khosrow and Shirin" was written in the era of paintings and works of Turkic peoples in the Turkic language of importance for the characteristics of the work. Thus, the work is considered to be examples of the oldest written in Turkish.

After gaining independence, Azerbaijan began to become widespread in the Turkic monuments involved in the research. So the history of linguistics Pole "Khosrow and Shirin" by the scientific study of language features have been involved in the work.

Pole article "Khosrow and Shirin" work language features, contains information about the grammatical structure.

A The greatest poet of Azerbaijan Nizami Ganjavi's poem "Khosrov and Shirin" is famous in the East. The First translation of this poem into Turkish belongs to Qutb Kharazmi the greatest poet of Gizil Orda who lived in XIV century. A detailed information was given about Gutb's work

“Khosrov and Shirin” in the article. At the same time it deals with the lexicon and language features of “Khosrov and Shirin”. Detailed information was given about Gubt’s work “Khosrov and Shirin” in the article. At the same time it deals with the lexicon and language features of “Khosrov and Shirin”

Qutb was written in Turkish, "Khosrow and Shirin" was written in the era of paintings and works of Turkic peoples in the Turkic language of importance for the characteristics of the work. Thus, the work is considered to be examples of the oldest written in Turkish.

After gaining independence, Azerbaijan began to become widespread in the Turkic monuments involved in the research. So the history of linguistics Pole "Khosrow and Shirin" by the scientific study of language features have been involved in the work.

Pole article "Khosrow and Shirin" work language features, contains information about the grammatical structure.

Key words: Gubt, “Khosrov and Shirin”, lexicon, phonetic features, grammar, poem

РЕЗЮМЕ

Сархан Акберов

О ПРИЗВЕДЕНИИ ХОРЕЗМА КУТБА «ХОСРОВ И ШИРИН» И О ПРОИСХОЖДЕНИИ СЛОВАРНОГО СОСТАВА

Кутб был написан на турецком языке, "Хосров и Ширин" была написана в эпоху картин и произведений тюркских народов в тюркском языке значение для характеристики работы. Таким образом, работа считается примерами самых старых написаны на турецком языке.

После обретения независимости Азербайджан начал широкое распространение в тюркских памятниках, участвующих в исследовании. Таким образом, история языкознания Pole "Хосров и Ширин" по научному изучению особенностей языка принимали участие в работе.

Полное статье "Хосров и Ширин" работают языковые особенности, содержит информацию о грамматической структуре

В статье всесторонне сообщается о проадведении Гутб Харамии «Хосров и Ширин» здесь одновременно исследуются языковые лексика и Хвразмеры «Хосров и Ширин»

Три исследования авторы баьвины логические научные результаты таты.

Поэма "Хосров и Ширин" великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви имеет обширное известие на Востоке. Первый перевод этого памятника на тюркский язык сделал поэт XIV века Губт Хорезми. В статье всесторонне сообщается о проадведении Гутб Харамии «Хосров и Ширин» здесь одновременно исследуются языковые лексика и Хвразмеры «Хосров и Ширин» Три исследования авторы баьвины логические научные результаты таты

Ключевые слова: Губт, «Хосров и Ширин», лексика, орфография, ее, ее характеры поэма

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 15 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

ŞƏHLA FƏTƏLİYEVƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.512.162

TƏSİRLİ VƏ TƏSİRSİZ FEİLLƏRİN TƏDQIQI TARİXİNİN ARAŞDIRILMASI

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının rəsmi dilidir. Azərbaycan dilinin inkişafı, dilimizin kənar təsirlərdən təmizlənməsi yolunda şairlər, böyük mütəfəkkirlər geniş şəkildə söhbət açmışlar. Azərbaycanlı şairlər, yazıçılar dilimizdəki söz və ifadələrin ürəkləri fəth etməyə qadir olduğunu poetik nümunələrdə təsvir etmişlər.

Məqalədə təsirli və təsirsiz feillərin tədqiqi tarixi geniş şəkildə izaha cəlb edilmişdir. Türkoloji ədəbiyyatlardakı mənbələrdən istifadə etməklə məqalədəki faktlar daha çox diqqəti cəlb etməkdədir.

Açar sözlər: dil, qrammatika, feil, kateqoriya, tarix, araşdırma

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının rəsmi dövlət dilidir. Azərbaycan dilinin inkişafı, cilalanması, yad ünsürlərdən təmizlənməsi yolunda böyük işlər görən, öz əsərlərində bu dilin, bu dildəki sözlərin qəlbləri fəth etməyə qadir olduğunu əyani şəkildə isbat edən azərbaycanlı yazıçı və şairlər, mütəfəkkirlər, dövlət xadimləri, musiqiçilər dəyərli əsərlər yaratmışlar. İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundzadə, H.B.Zərdabi, İ.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Ü.Hacıbəyov, S.Vurğun, B.Vahabzadə kimi görkəmli adamlar da Azərbaycan dilinin təsirindən ən incə mətləbləri ifadə edə bilməsindən bu və ya başqa şəkildə söhbət açmışlar. Böyük sənətkar ecazkar musiqişünas Üzeyir Hacıbəyov yazırdı: “Bizim türk (Azərbaycan lisanımız Avropa üləma və filosofların rəyinə nəzərən ən vəsi və kamil bir dildir ki, onun vasitəsilə insan ən ali fikirlərini və ən dəqiqi hissələrini bəyanə qadirdir. Belə bir lisanın sahibi olub da ondan istifadə etməyin özü böyük bir bədbəxtlikdir”. (1.səh. 28).

Məlum olduğu kimi, obyektiv aləmdə müəyyən bir səbəb və tələbat nəticəsində hərəkət baş verir, müəyyən bir iş görülür, müəyyən bir vəziyyət yaranır. Bu zaman əşya-obyekt az və ya çox dərəcədə bu və ya digər cəhətdən təsirə məruz qalır. Təbiidir ki, hərəkət olan yerdə onun təsiri də olmalıdır. Obyektiv əlamətdə olan hal və hərəkətin dildə feil adlandırılan sözlərlə ifadə olduğu nəzərə alındıqda belə bir nəticə hasil olur ki, təsirsiz feil olmamalıdır.

Ümumiyyətlə, feildəki təsirlilik və təsirsizlik hər şeydən əvvəl, hərəkətin obyektə təsiri ilə müəyyənləşir.

Məlum olduğu üzrə, türk dillərinin tədqiqi böyük bir dövrü əhatə edir. Bu dövr ərzində təsirli-təsirsiz feillər haqqında söylənən mülahizə və fikirlərin hamısından burada söhbət açmaq, onların hamısının xülasəsini vermək imkan xaricindədir.

Odur ki, türkoloji ədəbiyyatda, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində təsir kateqoriyası haqqındakı fikirlərə qısa bir nəzər salacaq, həmin mülahizə və fikirləri konkret şəkildə şərh edəcəyik.

Əvvəlcədən qeyd edək ki, türkoloji ədəbiyyatda təsir kateqoriyası haqqında türkoloqların fərqli fikirləri mövcuddur. Türkoloqların bir qismi məsələyə bu, digər qismi isə başqa cəhətdən yanaşdıqlarından onların bu kateqoriya haqqındakı fikirləri də müqayisəli şəkildədir. Əvvəlcə, başqa türk dilləri haqqındakı mənbələrə müraciət edək.

Təsirli-təsirsiz feillərə münasibətə görə türkoloqları, əsasən, üç qrupa ayırmaq olar. Bunların bir qismi feili şərh edərkən ondakı təsirlilik və təsirsizlik məsələsinə qətiyyənlə toxunmur, hətta onun sadəcə olaraq adını da çəkmirlər.

Türkoloqların bir qismi isə feildəki təsirlilik və təsirsizliyi növ kateqoriyasına daxil edirlər və bunu feil növlərinin içərisində bu və ya başqa şəkildə əridirlər. Maraqlısı da odur ki, bunların

əksəriyyəti təsirlilik və təsirsizlik məsələsindən, əsasən, feilin məlum növünü şərh edərkən söhbət açırlar.

Bu deyilənləri N.A.Baskovun qaraqalpaq və noqay L.A.Pokrovskayanın qaqauz və sairə dərslər vəsaitlərində aydın görmək mümkündür. Türk dillərindəki feillər haqqında böyük və samballı bir əsər yazan, feilə məxsus kateqoriyaların ayrı-ayrı türk dillərində müqayisəli şəkildə şərhini verən A.M.Şerbak da feildəki təsirlilik-təsirsizlik məsələsi haqqında fikirlərini, əsasən, növ kateqoriyalarını şərh edərkən vermişlər.

Türkoloqların üçüncü bir qrupu isə (A.Qulamov, Z.Muxtarov, E.N.Nadjin və başqaları) feildəki təsirlilik və təsirsizliyi növ kateqoriyasından ayırır və bunlar ayrı-ayrılıqda şərh edirlər. Bununla yanaşı, həmin müəlliflər növ kateqoriyasından danışarkən feildəki təsir məsələsinə də toxunur və hansı növlərin təsirli, hansıların təsirsiz feillərlə bağlı olduğunu da az və ya çox dərəcədə qeyd etmişlər.

Bu məsələ Azərbaycan dilçiliyində də təxminən başqa türk dillərində olduğu kimidir. Azərbaycan dilindəki feil haqqında az və çox dərəcədə məlumat verən bir çox müəlliflər olmuşdur.

Bunlardan bəziləri (A.Tahirov, M.M.Axundov, N.Nərimanov və başqaları) feildəki təsirsizlik və təsirlilik məsələsinə heç toxunmamışlar.

Bəziləri də (A.Əbdülrza) feildəki təsirlilik-təsirsizliyi növ kateqoriyasının tərkib hissəsi hesab etmiş və göstərmişdir ki, "Feillərdə təsirlilik və təsirsizlik mənaları onların növlük mənalarına başqa bir xüsusiyyət deyildir". (2.səh.130).

"Elələri də vardır ki, onlar "S.Cəfərov, Ə.Abbasov" bu mövzudan əvvəlki kitablarında (1939-1947)-ci illər danışmamış, onu bu və ya başqa şəkildə növ kateqoriyasının içərisində əritmiş, sonrakı kitablarında isə (1948-1966-cı illər) onu ayrı mövzu hesab edərək ayrıca şərh etmişlər." (3səh.36).

Bəziləri də bunun əksinə hərəkət etmişlər. A.Şərifov əvvəl müəllifi olduğu kitablarda (1933-1934-cü illər) təsirlilik-təsirsizlik məsələsi ilə növ kateqoriyasını ayrı-ayrılıqda şərh etmiş, sonra isə feilin növlərindən danışmış, lakin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasından danışmamışdır.

Lakin Azərbaycan dilindəki feillər haqqında az və ya çox dərəcə məlumat verən müəlliflərin böyük bir qrupu isə (A.Şaiq, İ.Əfəndiyev, M.Hüseynzadə, A.Axundov, M.Tofiq, Q.Kazımov və başqaları) feillərdəki təsirlilik və təsirsizlik məsələsini növ kateqoriyasından ayırmış və onu ayrıca şərh etmişdir.

Fikrimizcə, bu axırıncılar-feildəki təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasını növ kateqoriyasından ayıranlar məsələnin həllinə daha düzgün istiqamətdən yanaşmışlar. Mövcud dil faktları, feilə məxsus xüsusiyyətlər göstərir ki, feildəki növ kateqoriyasını təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası ilə qarşılaşdırmaq olmaz.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində təsirli-təsirsiz feillər haqqında rəylər müxtəlif olduğu kimi, ona aid terminlər də müxtəlif olmuşdur. Dilçiliyimizdə əvvəllər təsirli feillər "mütəəddi", təsirsizlər isə "lazım" adlı altında şərh olunmuşdur.

Yuxarıda göstərilmiş mənbələri, orada təsirlilik-təsirsizlik və növ kateqoriyaları haqqında deyilənləri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, əvvəllər dərslər və dərslər vəsaitlərini rus dilində yazan müəlliflər Kazım bəyin, Azərbaycan dilində yazanlar isə Əfşarın fikirlərini əsasən təkrar etmişlər. Bəzi əlavə və ixtisarlara nəzərə almasaq, demək olar ki, 1839-1846-cı illərdən 1940-cı illərə qədər Kazım bəyin, təxminən 1870-ci illərdən 1936-cı illərə qədər Əfşarın təsirlilik-təsirsizlik və feilin növləri haqqında dedikləri fikirlər bu və ya başqa şəkildə təkrar olunmuş və onların apardıqları bölgülər, əsasən, saxlanılmışdır. Belə ki, Kazım bəyin və onun ənənəsini davam etdirənlər feildəki təsirlilik və təsirsizliyi məhz icbar adlandırdıqları feil növləri içərisində əridir, təsirlilik və təsirsizlikdən bəhs etmirlər. Əfşar və onun ənənəsini davam etdirənlər isə təsirli-təsirsiz feillər haqqındakı məlumatı qısa da olsa, ayrıca verir, təsirli feillərlə üzvi surətdə bağlı olan icbar növdən danışmır və bunu təsir kateqoriyasının içərisində əridirlər.

1936-cı ildən etibarən bu ənənə pozulur və təxminən 10 il, 1936-1946-cı illər arasında çap olunan praktik qrammatika kitablarında feildəki təsirlilik-təsirsizlik ayrıca bir mövzu kimi verilmir. Təsirli-təsirsiz feillərin ayrıca izah olunması demək olar ki, unudulur.

1947-ci ildən başlayaraq çap olunan qrammatika kitablarında təsirli-təsirsiz feillər Azərbaycan dilçiliyində, əsasən, ayrıca bir mövzu kimi sabitləşməyə başlayır və tək-tək hallar nəzərə alınmazsa, dilçilərin hamısı təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasını növ kateqoriyasından ayırır və ayrı da şərh edirlər.

Azərbaycan dilindəki sadə feillərin semantikasına həsr olunmuş və bu məsələnin dərin elmi təhlilinə aid bir sıra monoqrafiyalar işıq üzü görmüşdür. Dilçiliyimizdə təsirli-təsirsiz feillər haqqında, onun bəzi xüsusiyyətləri haqqında da qiymətli fikirlər söyləyənlər vardır. Təsir kateqoriyasının əhatəli izahı, feilin tədrisində tələbələrin məntiqlə qrammatikanın əlaqəsinin dərinədən öyrənilməsi məsələsinə dərinədən yanaşdıq.

Nəticə olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilçiliyin digər bölmələri kimi feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası da dərin izaha ehtiyacı olan məsələlərdəndir.

Dilimizin tarixini, lüğət tərkibindəki sözlərimizin tarixini müəyyənləşdirərkən feilləri araşdırmaq, feilin qatlarını soya-soya, ağa-ağa qədim izləri aşkar etmək zəruridir. Feillərdəki çoxmənalılıq, onda məskən salan hər bir mənə neçə-neçə əsrlərin yadigarıdır.

Görkəmli xalq şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə də feil haqqında təsadüfi olaraq şeir yazmamışdır. O, feilin bu cəhətlərini duyduğu üçün onu nəzmə çəkərək fikirlərini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir:

Feil

Çox sevirəm feilləri
“Gəldi” “ getdi “,
“Aldı”, “çaldı”
“Endi”, “ucaldı”
Feil hərəkət
Feil surət
Canlıdır, diridir
Feil insan əməlidir...
Feil həmişə döyüşdə,
Həmişə at belində
Öz dostu var,
Düşməni də
Dilin də....
İsim, sifət döyüşlərdə
çox zaman karıxır...
Feillərsə döyüşlərdən
həmişə
Qalib çıxır
Çox sevirəm igid kimi döyüşən
Kəlməni mən,
Sözü mən
Feil olmaq istəyirəm
Düzü mən

(B. Vahabzadə) (3, səh 17)

Qeyd etmək lazımdır ki, ali və orta məktəblərdə tədris olunan məsələlərdən biri də feillə bağlıdır. Feil bəhsi hərtərəfli şərh olunmayınca, ayrı-ayrı bəhs və mövzularla onun əlaqəsini aydınlaşdırmayınca tədris işlərindəki çətinliklər aradan qaldırıla bilməz.

Bundan başqa, feil dilçiliyimizdəki bir sıra mübahisəli məsələləri aydınlaşdırmaq, dilçilər arasındakı fikir müxtəlifliyini, tədris işlərindəki dolaşlıqlığı, çətinliyi aradan qaldırmaq işində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Məhz buna görə də dilimizdəki feilləri hərtərəfli tədqiq etmək, onların az öyrənilmiş, az toxunulmuş sahələrini, xüsusən tələbələr tərəfindən çətin qavranılan, tədrisdə böyük mübahisələrə

səbəb olan bu mövzuya müraciət etmək, araşdırmalar aparmaq Azərbaycan dilçiliyinin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ü. Hacıbəyov. Əsərləri. III cild. Bakı, 1968
2. A.Əbdülrza. Feilin növləri. Bakı, 1960
3. H. Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. Bakı, 1986

SUMMARY

Shahla Fataliyeva

THE INVESTIGATION OF RESEARCH HISTORY OF EFFECTIVE AND UNEFFECTIVE CLOTHES

Azerbaijani is the official language of the Azerbaijani people. Poets and great thinkers spoke extensively on the development of the Azerbaijani Language, on the purification of our Language.

The article covers the history of the study of influential and ineffective verbs. Using the sources in the Turkology literature, the facts in the article are more appealing.

Key words: language, Grammar, Verb, Category, History, Exploration

РЕЗЮМЕ

Шахла Фаталиева

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ СОВЕРШЕННОГО И НЕСОВЕРШЕННОГО ВИДА ГЛАГОЛОВ

Азербайджанский язык является официальным языком Азербайджанского народа. Поэты и великие мыслители много говорили о развитии азербайджанского языка, об очищении нашего языка от внешних воздействий. Азербайджанские поэты и писатели описали поэтические иллюстрации того, что слова и выражения на нашем языке могут покорить сердца.

В статье рассматривается история изучения действительных и неэффективных глаголов. Используя источники в тюркологической литературе, факты в статье являются более привлекательными.

Ключевые слова: язык, грамматика, глагол, категория, история, исследование

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 13 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

TÜRKAN İSMAYILLI
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.111

KOQNİTİV DİLÇİLİK

Koqnitiv dilçilik adından da göründüyü kimi, cümlədəki sözlərin təkcə grammatik düzgünlüyünə deyil, koqnitiv, yəni beyin və psixologiya ilə bağlı izahatlara yönəlib. Əsas tədqiqat obyektini konsept anlayışı olduğuna görə, dilin tədqiqi mental struktura əsaslanır. Bu məqalədə ilkin araşdırmalar və sonrakı cərəyanlardan da bəhs olunur. İnsan beyninin, şüurun müəyyən xüsusiyyətlərinə əsaslanmaq koqnitiv dilçiliyi digər dilçilik sahələrindən fərqləndirir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, koqnitiv kateqoriyalar, insan beyni, əqli proseslər, koqnitiv bacarıqlar, konsept, psixologiya

Müasir dilçilik 20-ci əsrin 1-ci yarısına qədər digər elm sahələrinin bir qolu idi və yaranması İsveçrəli dilçi F.de Sössürün adı ilə bağlıdır. Sössür ümumi və nəzəri dilçilik sahəsində inqilabi dəyişikliklər etmişdir. Dilçiliyi psixologiyanın tərkib hissəsi, dili isə işarələr sistemi kimi göstərməklə dil haqqında elmin üfüqlərini genişləndirmişdir.

Müasir dilçilik insan amili ətrafında formalaşır. Sonralar müvafiq ideyalar E.Sepirin, B.Uorfun, L.Vissonun və başqa alimlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Koqnisiya termini informasiyanın qəbul olunması, nümayiş olunması və istehsal olunması proseslərinin qarşılıqlı əlaqə qəlibini bildirir. Müxtəlif insanlar xarici informasiyanı eyni cür qəbul etmir, onların şüurlarında həmin informasiya eyni cür anlaşılır. İnformasiyanın istehsal sistemi dildir. Milli mentalitetlərin fərqləri özünü yalnız dildə göstərə bilər. Deyə bilərik ki, davranış qaydaları da xalqları fərqləndirir. Dilin əsas fondu xalqın dünyagörüşünü əks edir. Koqnitiv dilçilik dildə milli mentalitet izlərini axtarır.

Koqnitiv dilçiliyin ən mühüm tədqiqat obyektini konsept anlayışıdır. Konseptlər dildə mövcud olan və insanın dünya haqqında mədəni-millət təsəvvürünü əks etdirən mental mahiyyətdir. Koqnitiv dilçilik dilin əmələ gəlməsini və dillə bağlı əsas mental əməliyyatların qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir. Koqnitiv dilçilik dili, informasiyanı təşkil edən, emal edən bir varlıq kimi dərk edir. Koqnitiv dilçilikdə semantika əsas yer tutur. Dilin semantikasi dedikdə leksik və frazeoloji vahidlər xatırlanır. Leksika milli şüurun konseptləşməsindən xəbər verir. Frazeoloji vahidlər isə dilin ikinci dərəcəli nominasiya vahidləri olaraq müasir dilçiliyin maraq mərkəzində durur.

Koqnitiv dilçilik sahəsində ən uğurlu fəaliyyət W.Cafe, C. Fillmar, G.Lakoff, K. Langaker, Xomski, İ.Talmiyə aiddir. Bu alimlərin ən əhəmiyyətli araşdırmalarında əsas nəzəriyyələr məna ətrafında cəmləşmişdir. Məna və forma ətrafında əsas ayırım linqvistik analizlərin əsas mövzudur.

1989-cu ildə Koqnitiv dilçilik ilə bağlı ilk konfrans Almaniya, Dusbergdə Kene Driven tərəfindən təşkil edilmişdir. Bu konfransda Beynəlxalq Koqnitiv dilçilik Assosiasiyası yaradılmışdır. Koqnitiv dilçiliyin öncülləri XIX əsrin əvvəllərində dilçilikdə bir sıra maraqlı modellər meydana gətirdilər. Məsələn, avstriyalı psixoloq və dilçi K.Büller müxtəlif elmlərin qarşılıqlı təsirini tədqiq edərək ünsiyyət modelləri işləyib hazırladı və dilə orqanon kimi yanaşmanın prinsiplərini müəyyənləşdirdi. Bu ünsiyyət modeli bir sıra elmlərin qarşılıqlı əlaqələrini açıb göstərdi. Onun dil vahidləri üçün funksiyasını fərqləndirməsi bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmiş və bugünkü koqnitiv dilçiliyin əsaslarını təşkil edir.

Bugünkü dilçiliyi maraqlandıran məsələ odur ki, insanı tədqiqat sferasından kənar etmək olmaz və insanın mental prosesləri dilçiliyin tədqiqat obyektini kimi götürülməlidir. Koqnisiya

qarşısında duran əsas vəzifə danışılan dili real dil fəaliyyəti daxilində öyrənə bilməlidir. Bu gün müasir dilçiliyə, o cümlədən semantikaya və praqmatikaya yeni impulslar verən koqnitiv psixologiya insan beyninin necə işləməsini öyrənir. Necə olur ki, insan hiss orqanları ilə ətraf aləmdən alıb onları konseptləşdirərək dildə ifadə edir, onu dərk edib əvvəlki informasiyalarla müqayisə edib yadda saxlayır və yeri gələndə onları təsnif edir, aktivləşdirir. Koqnitiv dilçilik ayırd edir ki, son dərəcə çoxlu informasiya insanın başında necə formalaşır və düşünərkən insan ondan necə istifadə edir. N.Xomski yazır: “Dil nəzəriyyəsi insan psixologiyasının sadəcə o hissəsidir ki, o tam xüsusi bir mental orqandır”. Koqnitiv dilçilər iddia edirlər ki, sözlərin mənası əslində müstəqil şəkildə “mövcud” deyildir, onu insanlar yaradır və istifadə edir.

Əgər birisi belə bir ifadə işlətsə ki, *bizim maşın xarab olub* (*our car has broken down*), o zaman bizim ilk reaksiyamız üzülmək olar. Amma dilçi üçün bu qədər sadə bir cümlə dərin bir izahat tələb edir. Burada cümlənin qrammatik xüsusiyyətləri təhlil edilsə, sözlərin tək-tək mənasının parafreyz edilməsindən tutmuş indiki bitmiş zamanda olmasına qədər qeyd edilməlidir. Koqnitiv yanaşma isə çalışır ki, belə bir cümləni eşitdikdə bizim ağılımızda nə baş verdiyini, insan şüurunun bunu necə alqıladığını təsvir etsin. Eksperimentlər göstərib ki, hər bir insanın bu cümləni alqılama forması fərqlidir. Təcrübə iştirakçıları yalnız maşının formasını deyil, onun qapısı, təkərləri, pəncərələri, sürücü və sərnəşinlər üçün oturacaq yerlərini, həmçinin, maşının rahat, sürətli, bahalı maşınların isə sosial statusu göstərdiyini də düşünmüşlər. Hətta bir insan üçün *maşın* fikri ilə sevgi hissləri, bir qəza keçirmişsə yaralanması hadisəsi xatırlanır. Yəni insanlar həyatlarında yaşamış olduqları təcrübə və hissləri də bura daxil edirlər. Bəzi hisslər çox subyektiv (*first love affair, injury*), bəzi fikirlər isə (*comfort-rahət, speed-sürət*) bizim maşınlar haqqında ümumi təcrübəmizdir. Bu o deməkdir ki, bizi əhatə edən aləmlə yaşadığımız əlaqəlidir. Texniki olaraq sözlərin təcrübə nöqtəyi və linqvistik strukturu baxımından mənalının təbii təsvirini verməsi linqvistik dilçiliyin əsas hədəfidir. Bizim ətraf aləm haqqında təcrübəmiz gündəlik dilimizdə toplanır və fikirlərimizi ifadə edərkən ortaya çıxır. Nümunə cümlədə olduğu kimi *Bizim maşın xarab olub* deyərək çox insanlar maşının necə işə düşməsini bilməsə də, mühərrik qəfildən dayanarsa, nə baş verəcəyini anlamağa çalışır.

Bəzi obyektlərin, məsələn, temperatur, rənglərin təsnifatı yalnız əqli proses sayəsində anlaşıla bilər. Məsələn, xüsusiyyətlər, rənglər sözlərin mənasının psixoloji və şüuri yöndən başlanğıcı kimi xidmət edir ki, bu da koqnitiv dilçiliyin tam orta nöqtəsidir. Təsnifatın əqli prosesi Categorization adlanır və onun məhsulu koqnitiv kateqoriyalardır. Rənglər kateqoriyasından olduğu kimi (*red, green, blue*). Bütün şüuri koqnitiv prosesləri öz mürəkkəbliyi ilə izah etmək Koqnitiv dilçiliyin əsas vəzifəsidir. Koqnitiv dilçilər əsas obyekti insan olan psixologiya, kompüter elmləri, fəlsəfə kimi elm sahələri ilə birgə işləyərək çox nailiyyətlər qazanmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. J.W.Croft. A. Cruse Cognitive linguistics, 2004
2. G. Redeker, Cognitive linguistics Methodology, 2010
3. G. Kristiansen, R.Diven, Current applications and future, 2008
4. A.Rojo , Trends in cognitive linguistics, 2009
5. H.Cuyckens, The Oxford /Handbook of cognitive linguistic, 2010
6. S.Thomas, Cognitive linguistics Expansion, 2011
7. M. Achard Cognitive linguistics. Second language acquisition, 2008
8. D. Geerarts, Basic readings, 2009
9. F.Ungerer, H. Schmid , An introduction to cognitive linguistics, 2013
10. M.Achard, Second language acquisition
11. Langacke, Applied Cognitive linguistics, 2009
12. F.Veyselli Dilçiliyin əsasları

SUMMARY

Turkan Ismayilli

COGNITIVE LINGUISTICS

Cognitive linguistics, as its name indicates, focuses on cognitive explanations for grammatical structure. One of the central assumptions underlying research is that language use reflects conceptual structure, and therefore the study of language can inform us of the mental structures on which language is based. One of the goals of the field is therefore to determine what sorts of mental representations are constructed by various sorts of linguistic utterances. Initial research (Lakoff and Johnson 1980, Langacker 1987) and other cognitive linguistics theories, different side of cognitive linguistics reflecting certain properties and features of the human mind are dealt in the article. Certain characteristics of cognitive linguistics are also stated in the article.

Key words: cognitive linguistics, cognitive categories, human brain, mental processes, cognitive abilities, concept, psychology

РЕЗЮМЕ

Туркан Исмаилли

КОГНИТИВНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Когнитивная лингвистика, как видно из ее названия, направлена не только на грамматическую правильность слов в предложении, но и на когнитивные, то есть на объяснения, связанные с умственными и психологическими понятиями. Поскольку основным объектом исследования является понятие концепт, исследование языка основано на ментальной структуре. В данной статье также обсуждаются начальные исследования и последующие языковые тенденции. Основание на определенных характеристик человеческого мозга, сознания, отличает когнитивную лингвистику от других областей языкознания.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, когнитивные категории, человеческий мозг, умственные процессы, когнитивные умения, психология

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 24 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

РАМЗИЯ АСКЕРОВА

Нахчыванский Государственный Университет

UOT: 811.161.1

РАЗВИТИЕ СВЯЗНОЙ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ

Статья посвящена развитию связной письменной речи. По словам автора, развитие связной речи означает, прежде всего, что студенты выражают свои идеи свободно, четко, последовательно, эффективно, и что студент усваивает идею, которую он выскажет заранее, и затем сможет выразить ее правильно. Он показывает, что связная речь является выражением каждого содержания в его правильной форме. Автор четко объясняет, что требования к коммуникативной речи таковы:

1. Речь должна быть полной по содержанию. Студент использует язык для передачи своих идей другим, а также для понимания мнений других. Прежде всего, студент должен попытаться освоить материал, о котором он собирается рассказать. Когда последовательность мыслей нарушается, коммуникация в речи также нарушается, и слушателю трудно понять, что говорится. Полное содержание и последовательность событий должны быть снабжены грамматически, стилистически правильными, лексически богатыми предложениями, каждое последующее предложение должно иметь определенную логическую и синтаксическую связь с предыдущим, раскрывать и завершать его значение.

2. Одним из требований связной речи является то, что студент не запоминает предложения готовой книги, но выражает свое мнение самостоятельно.

Ключевые слова: *связная письменная речь, виды речевой деятельности, речевая активность, текст, письменная речь, общения*

Обращение к проблеме совершенствования речи студентов связана с тем, что она находится в стадии теоретического и практического исследования. Несмотря на то, что проблема развития речи не нова в методической литературе, авторы различных методик преподавания, учитывая данные психолингвистики как теории речевой деятельности, подчеркивают необходимость ориентировки на коммуникативные цели формирования речевых умений и навыков студентов, сформированный ими принцип, слабо реализуется в практике студенческого обучения. Между тем под обучением языку на современном этапе понимается способность студента к полноценной рече мыслительной деятельности в устной и письменной форме.1.стр17.

Владение связной письменной речи это способность обучаемых воспринимать связные речевые произведения и создавать на их основе самостоятельные высказывания в условиях конкретной ситуации общения.

Задача совершенствования связной речи студентов требует формирования у студентов умений и навыков грамотного построения самостоятельного связного письменного высказывания на определенную тему в соответствии с условиями и целью естественной коммуникации. В каждом возрасте весьма существенным приобретением речевого развития является овладение письменной речью «, которая имеет большое значение для умственного развития студента.» Процесс и продукт самостоятельной письменной речевой деятельности позволяет охарактеризовать студента не только как субъекта этой деятельности но и как личность.2.стр28

Работа над совершенствованием письменной речи студентов представляет собой процесс учитывающий существенные признаки конструирования текста обучаемыми, его трудности и недостатки, выявленные в ходе прослеживания закономерностей формирования текста. .

Этот процесс связан с реализацией определенных принципов системой обучения. Являясь одной из важнейших психических функций, речь стимулирует общее развитие студентов, развивает их логическое и образное мышление, воображение, эмоции. Умение подмечать характерные особенности предметов и явлений формируется в процессе развития речи ..4. стр. 49 В разных ситуациях речь выступает в различных формах. Письменная и устная форма речи имеют разные материальную основу: движущиеся слои воздуха(звуки) в устной речи, и краска (буквы)- в письменной речи.

Письменная речь отличается от устной по строению и способы функционирования. Именно отвлеченность письменной речи представляет трудность студента.

Письменная речь, в отличие от устной,, требует от студентов большего контроля, чем устная, предъявляет к ним определенные требования(в построении фраз, в отборе лексики, в использовании грамматических форм), Письменная речь- речь подготовленная, поддающаяся исправлению, совершенствованию, ее развитие способствует повышению общей языковой и речевой культуры обучаемых. Не умаляя значения устной речи, следует больше внимания уделять письменной речи как наиболее сложной форме речевой деятельности. В программе традиционного обучения, на наш взгляд, недостаточно полно представлена система занятий по развитию речи студентов, хотя этот раздел является составной частью других учебных курсов. Речеведческие понятия вводятся в определенной последовательности и формируемые речевые умения и навыки студентов можно представить таким образом. - доказывать, что данная группа предложений является или не является текстом. - составлять текст, выражать свои мысли, знания чувства в развернутых письменных высказываниях. - определять тему и основную мысль текста, озаглавливать его, делить на составные части. - знакомить с нормами языка, целесообразно и уместно применять их в зависимости от речевой ситуации. -- совершенствовать и развивать речевую деятельность на всех уровнях языка: фонетическом, лексическом и синтаксическом. При разработке системы обучения студентов письменной речи мы опирались на принципы и задачи обучения, предложенные Т.А.Ладыженской.

- комплексное овладение основными видами речевой деятельности (слушание, говорение, чтение, письмо) с учетом их взаимосвязи и установления рационального соотношения между ними в учебном процессе.;

- Взаимосвязанное овладение уровнями языка, системный подход к практическому овладению фонетическим, лексическим, морфологическим и синтаксическим строем языка и подведение студентов к обобщениям, необходимым для обеспечения сознательного и прочного владения устной и письменной речью;

_ создание условий для речевой активности студентов;

- проведение "элементарного" лингвосмыслового анализа текста

- введение адаптированных к студентам теоретических знаний о предмете обучения..3.c24

Учитывая то, что развития студентов связано в основном с обучением построению определенного типа текста, практическое знакомство обучаемых с различными типами текста целесообразно совмещать с формированием у них общих коммуникативно- речевых умений, направленных на создание как устного, так у письменного высказывания. При этом в процессе обучения при формировании у студентов умения создавать текст нужно учитывать функционально стилистическую специфику речевого высказывания. При использовании приема лингво смыслового анализа в процессе восприятия смысла текста студентами важно учитывать критерии, предъявляемые к текстам: преобладания повествования, незначительная

представленность диалога, наличие предметов речи ясные переходы от одной части к другой. Вводимые в ход обучения теоретические знания составляют определенную сумму знаний о построении текста. Овладение ими создает условия повышения осознанности речевых действий). Умения и навыки письменной речи студентов развиваются в течение всего периода обучения: от подготовленной в языковом и содержательном отношении речи к неподготовленной. 5. стр 28

Вслед за Н.С.Рожественским, мы считаем, что теоретический материал должен быть соответствовать сущности изучаемого явления; может быть перенесен на аналогичные явления и использован в самостоятельном речетворчестве; иметь потенциал для активной умственной деятельности и ее развития, создавать условия для формирования умений и навыков. По справедливому утверждению И.А.Зимней (3. стр 47) дидактический материал должен отвечать используемой методической системе; стимулировать речевую деятельность; быть основан для развития коммуникативной компетенции; отвечать определенным лингвометодическим критериям отбора; быть отобран и целесообразно организован преподавателем.

Работа над элементами структуры текста на начальном этапе позволяет учащимся осмыслить роль подтем микротемы в оформлении синтаксических конструкций, их членимость и значение при подготовке речевого высказывания с детализацией или собобщенным характером. Подтемы и микротемы при этом выступают в качестве результата смыслового восприятия. Система упражнений для развития связной речи студентов, основанная на принципе постепенного наращивания трудности, предполагает, что каждое последующее упражнение имеет большую степень самостоятельности обучаемых, чем предыдущее постепенное усложнение материала определяет активности студентов (от познавательной к творческой)

Таким образом наиболее эффективным методом совершенствования письменной речи студентов является работа с текстовыми упражнениями, поскольку: 6. стр 34

- письменной речи занимает особое место в учебной деятельности как наиболее сложная форма речевой деятельности;

- ее развитие совершенствует мыслительную деятельность, устную речь, память, внимание, восприятие, воображение, волю, эмоциональную сферу обучаемого

- она является инструментом в постижении своего "я" и окружающего мира, обладает возможностями для раскрытия себя как личности. 4. стр 20

Методологическая целесообразность использования учебных текстов связана с тем, что они позволяют соединить обучение, воспитание и развитие в единый процесс. Во- первых они должны соответствовать нормам литературного языка, являться дополнительными образцами правильной речи совершенными в художественном отношении и представляющими собой эстетическую ценность

Во- вторых, развивающий потенциал текста заключается в познавательных и воспитательных возможностях текста. Познавательность учебного текста предполагает раскрытие существенных сторон жизненных явлений, что позитивно сказывается на формировании мировоззрения студента, становлении у него целостного взгляда на мир.

В третьих учебный текст должен отражать специфику изучаемого явления.

Излагая собственные мысли, студент выполняет одновременно три роли: быть "сочинителем" - отобразить содержание и составить текст; быть редактором" проверить, правильно ли построены предложения, точно ли слова соблюдены ли нормы русского языка.

Важно помнить, что развитие письменной речи на начальном этапе обучения - это составная часть содержания курса русского языка, уроков чтения и "грамматики" 5. стр 17.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зимняя. И. А. Смысловое восприятие речевого сообщения в условиях массовой коммуникации. М. Наука, 1976
2. Львов М. Р. Методика развития речи
3. Федоренко Л.П. Принципы и методы обучения. М, 1964

4. Жажва.С.А. Развитие связной письменной речи
5. Зельманова.Л.М. Раздаточный изобразительный материал для уроков развития речи
6. Ладыженская, ЗельмановаТ.А. Практическая методика русского языка

XÜLASƏ

Rəmziyyə Əskərova

RABİTƏLİ YAZI NİTQİNİN İNKİŞAFI

Məqalə rəbitəli yazı nitqinin inkisafından bəhs edir. Muəllif bildirir ki, rəbitəli nitqin inkisafı dedikdə, birinci növbədə, tələbələrin öz fikrini səliss, aydın, ardıcıl, təsirli şəkildə ifadə etməsi və tələbənin əvvəlcədən ifadə edəcəyi fikri yaxsı mənimsəməsi, sonra isə onu dođru ifadə edə bilməsi nəzərdə tutulur. O göstərir ki, rəbitəli nitq hər bir məzmunun özünə müvafiq forma ilə ifadə edilməsindən ibarətdir. Müəllif aydın şəkildə izah edir ki, rəbitəli nitqə verilən tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

1.Nitq məzmunca dolğun olmalıdır. Tələbə dildən öz fikrini başqalarına çatdırmaq, eləcə də başqalarının fikrini başa düşmək üçün istifadə edir. Hər şeydən əvvəl, tələbə haqqında danışacağı materialın yaxsı mənimsənilməsinə çalışmalıdır. Fikrin ardıcılıđı pozulduqda nitqdəki rəbitə də pozulur və dinləyən şəxs danışanı çətinliklə başa düşür. Dolğun məzmun və ardıcıl hadisələr, qrammatik, üslubi cəhətdən düzgün qurulmuş, leksik cəhətdən zəngin olan cümlələrlə təmin olunmalı, hər bir sonrakı cümlə əvvəlki ilə müəyyən məntiqi və sintaktik əlaqəyə girməli, onun mənasını açmalı, tamamlamalıdır.

Rəbitəli nitqdə verilən tələblərdən biri də odur ki, tələbə hazır kitab cümlələrini əzbərləməsin, fikrini müstəqil şəkildə ifadə etsin.

Açar sözlər: rəbitəli yazı nitqi, nitq fəaliyyətinin növləri, nitq fəallıđı, mətn, yazı nitqi, əlaqə

SUMMARY

Rəmziyyə Askerova

THE DEVELOPMENT OF COHERENT WRITTEN SPEECH

The development of coherent writing speech. The article is mainly about the development of coherent writing speech. The author states that the development of communication is primarily intended to express students ideas fluently, clearly and effectively, and that the student can express his her prior knowledge and then express it correctly. It indicates that the content of each communication is in its own form/ The author clearly explains that the communication needs consist of the following

1. Speech should be full of content. The student uses the language to convey his/her ideas to others, as well as to find out others opinion. First and foremost, the student should work hard to master the material he/ she is going to talk about. When speech is disrupted communication in the speech is disturbed and the listener is hardly aware of the speaker. Full content and consistent events should be sentenmade in grammatical, stereotypical, lexical sentence, each subsequent sentence should enter into a logical and syntactic relationship with the previous one and its meaning should be complemented. One of the requirements in the communication is that the student does not memorize the readu _made books, and express himself independently.

Key words: coherent written speech, types of speech activity, speech activity, text, communication

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent H. Adıgözəlov

Məqalə daxil olmuşdur: 28 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

МАЛАХАТ БАЙРАМОВА

Нахчыванский Государственный Университет

УДК : 811.161.1

СООТНОШЕНИЕ ПРОСТЫХ, ПРОИЗВОДНЫХ И СЛОЖНЫХ АНТРОПОНИМОВ В НАЦИОНАЛЬНЫХ АНТРОПОНИМИКОНАХ

Антропонимные модели имеют 3 элемента: имя + отчество + фамилия или имя + отчество (имена) + фамилия. Среднеанглийское имя имеет дифференциальную функцию, но носитель имени может предпочесть имя в своем развитии. Такой выбор имен невозможен на русском и азербайджанском языках. Анализ общих отчеств показал, что они более традиционны по своей природе и что старые имена часто используются в качестве отчеств.

Ключевые слова: антропонимия, название, национальный, средний

В трёх лингвокультурах можно выделить простые, производные и сложные личные имена. Простые имена образованы на основе простого корня, производные ЛИ имеют аффиксы, а сложные ЛИ являются результатом соединения двух и более простых корней и других морфем. Такие имена есть в каждом из трех языков, но частотность использования той или иной группы различна. Так, в 2014 г. в тридцать наиболее распространенных русских имён вошло 27 простых, 3 сложных мужских имени, 30 простых женских имен. В Англии распространены 26 простых, 1 сложное и 3 производных мужских имени, 27 простых и 3 производных женских имени. В то время как в Азербайджане в числе наиболее часто встречающихся мужских имен 28 простых, 2 производных, а среди женских имен в 2014 г. 24 простых, 2 производных, 4 сложных. Таким образом, в трех странах наибольшее количество составляют простые имена, производные имен меньше всего, а сложные чаще встречаются среди азербайджанских женских имен и среди русских мужских имен.

Характерны для английского антропонимикона имена, содержащие пунктуационные знаки (дефис, апостроф: Emma-Louisa, K'lee = Kaylee). Общим считается существование параллелей мужских и женских форм имени: Евгений – Евгения, Alexander – Alexandra, Ramil – Ramilə; и наличие универсальных имен: Женя (может быть краткой формой имен Евгений и Евгения), Alex (Alexander / Alexandra), Arzu (одна форма мужского и женского имени, переводится «мечта»).

В Азербайджане за последние 5 лет многих новорожденных девочек назвали мужскими именами. По данным Министерства Юстиции, за последние 5 лет в Азербайджане 4201 мальчику и 8 девочкам дали имя Гасан, двум девочкам

– имя Гасанага. Помимо этого, 760 девочек и 7 мальчиков нарекли именем Айгюн, 172 мальчиков и 4 девочек – именем Сахават, 288 мальчиков и 3 девочек – Адалят, 2802 мальчиков и 25 девочек назвали Нурланом, 454 мальчиков и 4 девочек – Ровшаном, 13 902 мальчиков, 23 девочек – Гусейном, 23 девочкам – имя Мухаммад, около 20 тыс. девочек и 86 мальчиков назвали Захрой (от 16 ноября 2015г.) [Day.Az, Электронный ресурс]. Мы полагаем, что это мотивировано стремлением родителей передать детям «мужественные» черты или же желанием иметь наследника – сына.

Аналогичное явление наблюдалось в Англии. Очевидно, что в любом антропонимиконе существуют имена, которыми называют только девочек или только мальчиков, и так называемые полоиндифферентные имена, которые свойственны как мужскому, так и женскому имени. Например, Tyler, Cameron, употребляемые и в качестве наследственных имен.

В начале 20 в. имена Tracy, Stacy, Marion, Dana функционировали в качестве полных имен мужчин и женщин, но затем стали считаться типично женскими вариантами имен.

Одним из наиболее распространенных английских мужских имен Jack могут называть и женщину (хотя это редкость): Джек Монро / Jack Monroe – блоггер, автор колонки рецептов в The Guardian [The Guardian, Электронный ресурс].

Интересная статья была опубликована на сайте «Комсомольская правда» [Комсомольская Правда, Электронный ресурс], в которой утверждалось, что женщины с мужскими именами более успешны. По мнению экономистов, «секрет феномена в том, что женщин с мужскими именами серьезнее воспринимают мужчины – пусть даже на уровне подсознания. А сильный пол пока доминирует в обществе». Автор статьи указывает, что тенденция такая распространена в США и на западе, а в России «в цене женственность».

Мужские и женские имена в трёх антропонимиконах по структуре различны и делятся на три группы (простые, производные, сложные), каждую из которых мы рассмотрим отдельно.

Общепюркской характеристикой считается образование ЛИ при помощи словосложения (особенно мусульманских сложных имен) и использование аффиксов разных частей речи. Азербайджанские имена образуются от существительных, прилагательных, числительных, глаголов и наречий [Чобанов, 1992, с. 41]. Подробно рассмотрим структуру азербайджанских ЛИ. К простым именам Чобанов М.Н. относит: Polad, Xan, Sabir (м), Sevda, Vəfa (ж). Производные имена характеризуются наличием словообразовательных аффиксов. Такие имена делятся на:

1) антропонимы, образованные с помощью аффиксов от имен существительных.

–lıq / lik, lı / li, lu / lü: Şənlik (м), Ballı (ж), Uğurlu (ж, м)

–Çu / çü, çı / çı: Otçu (м), Dəmirçi (м)

–daş: Qardaş (м)

–lar / lər: Xanlar (м)

–çin / çin: Elçin (м)

–ə, ət (являются показателями женского рода, которые, как правило, добавляются к словам арабского происхождения): Nazilə (ж), Bəsirət (ж, м)

–gər, gir: Zərgər(м), Cahangir(м)

–baz: Şahbaz (м)

–dan: Aydan (ж)

–dar: Eldar (м)

–üstan: Gülüstan (ж)

–iyə, iyət: Ülviyyə (ж), Ülviyyət (ж)

2) антропонимы, образованные с помощью аффиксов от имен прилагательных.

–ca: Balaca (ж, м)

–üş, ş: Qaraş(м), Göyüş (ж, м)

3) антропонимы, образованные с помощью аффиксов от имен числительное.

–сə: Təkcə (ж, м)

4) антропонимы, образованные с помощью аффиксов от глаголов.

–qın, ğun / kun: Coşğun / Coşkun (м), Daşqın (м)

–ış, üş: Gülüş (ж), Baxış (м)

–ar, ər.r: Yaşar (м), Ülkər (ж)

–il, da, inc: Sevil (ж), Sevinc(ж), Sevda(ж)

–dıq: Tapdıq (м)

–diq: Sevindi (м, ж)

–k: İstək (ж)

–kəm: Ötkəm (м)

–maz: Qorxmaz (м) , Solmaz (ж)

–man: Qılman (м)

–muş: Durmuş / Turmuş (м)

–sun: Dursun (м)

–du, dı: Durdı (м), Durdu (м)

–in: Sevin (м, ж)

5) антропонимы, образованные с помощью аффиксов от наречий.

–in: İlkin (м)

Сложные имена: Əlihüseyn, Əmiraslan, Xoşqədəm, Abbasqulu, Əliməmməd, Məmmədhüseyn, Məmmədhəsən и др. Такие имена образуются в результате соединения двух и более простых корней и других морфем.

Рассмотрим сложные имена с двух ракурсов. Во-первых, исследовав характер компонентов антропонимов, мы можем выделить случаи, когда оба компонента являются антропонимами, нередки случаи, когда только один из компонентов исторически обозначает собственное имя: 1) оба компонента в отдельности обозначают личное имя: Abbasəli, 2) первый из компонентов обозначает самостоятельное имя: Abbascan, 3) второй из компонентов обозначает самостоятельное имя: Elsevər, 4) ни один из компонентов сложных антропонимов в отдельности не обозначает личное имя: Elnaz.

Во-вторых, по своей структуре сложные антропонимы бывают двух видов: антропонимы, образованные на основе простых слов и на основе простых и производных слов.

1) антропонимы, образованные на основе сочетания простых слов.

По отношению к частям речи эти имена можно разделить на: 1. сформировавшиеся на основе слов, образованных путем сочетания существительного с существительным: Hüseyinqulu, Aybeniz, 2. на основе слов, образованных путем сочетания существительного с прилагательным: Ağaşirin, Dilşən, 3. на основе слов, образованных путем сочетания существительного и глагола: Qızqayıt, 4. на основе слов, образованных путем сочетания существительного и местоимения: Əlimən, Elbu, 5. на основе слов, образованных путем сочетания существительного с числительным: Birkül, Yüzbəy, 6. на основе слов, образованных путем сочетания глагола с существительным: Bilnur, Durbala.

К этой же группе можно отнести азербайджанские антропонимы, возникшие в результате традиции: Seyidəli, Məmmədəli; и в результате соединения с другими словами слов imam, yar, tanrı, allah, xula: Imamahuseyin, Imamyar, Allahyar, Xudayar.

2) антропонимы, образованные на основе сочетания простых и производных корневых слов. В азербайджанском языке эта группа антропонимов очень распространена. По месту соединения их компонентов данные имена можно разделить на две группы: 1. антропонимы, сформировавшиеся на основе слов, первый компонент которых состоит из простого, второй – из производного слова: Ağabəyi, Elnurə, Aynürə, Aydoğan, Ağküllü, 2. антропонимы, сформировавшиеся на основе сочетания слов, первый компонент которых выражен производным, второй – простым словом: Abakül, Dilənur, Atamoğlan, Bəyimnaz, VaxıŞəli, Xallızər, Qızlarkül, Aylarxanı, Əlyarbəy.

Часть сложных антропонимов образуется путем лексикализации простых глагольных предложений: Allahverdi, Tanriverdi, Nazbəsti, Qızıyətər.

Сложный антропоним образуется из сочетания личного имени и древнетюркского слова “təkin”: Aytəkin, Kültəkin.

Исследование показывает, что имена типа Kültəkin относятся к разряду древнейших антропонимов в тюркских языках. В древности такие имена считались мужскими, так как “təkin” имеет значение “xanzadə” (принц). В современном Азербайджане распространены женские имена с компонентом “təkin” и его фонетическим вариантом “tən”: Aytəkin, Aytən.

Среди наиболее распространенных элементов сложного имени выделяются ay, gün, gül, xan / han, xanim, ağa, ağ/ak,ata,bəy: Adıgün / Adıgül, Ağababa, Ağabəy, Atabəy, Ataxan.

Некоторые азербайджанские женские имена образуют параллели с мужскими (Fəridə / Фарида – Fərid / Фарид, Səlimə / Селима – Səlim / Селим).

Есть имена, которыми называют младенцев мужского и женского пола: İzzət / Иззет, Şövkət / Шовкет, Şirin / Щирин, Pərvin / Парвин. Категория рода (пола) не свойственна азербайджанскому языку, и поэтому мужские и женские имена различаются семантически [Система личных имен, 1989, с. 18].

Русские полные имена подразделяются на простые и сложные, а некоторые дериваты имен можем назвать производными именами.

Простые имена, как правило, образованы от одной основы: Анна, Даниил, а сложные содержат два компонента: мужские Всеволод, Любомир, Святослав, Ярополк и женские Всеслава, Ярослава, Марьяна, Людмила.

К производным мы относим дериваты имен – уменьшительно-ласкательные имена, краткие формы и т.д.: Юлька, Юлечка, Никитка, Никиточка, Никитушка.

В современном английском именнике функционируют имена, образованные от общеупотребительных слов: Poppy – от poppy существительного (A herbaceous plant with showy flowers, milky sap, and rounded seed capsules) или прилагательного ((Of popular music) tuneful and immediately appealing) [Oxford Dictionaries, Электронный ресурс], Amber – от слова amber – янтарь, янтарный, Scarlett – scarlet – багрец, багровый, ярко-алый цвет [Академик, Электронный ресурс]. Их мы можем отнести к группе простых имен.

Сложные имена содержат составные компоненты aelf эльф, aethel благородный, eald старинный, старый, прежний, gold золото, here армия, войско (чаще всего в инициальной позиции), beald смелый, самоуверенный, gar копьё, gifu дар, wulf волк, stan камень, rice богатый, могущественный, высокого звания, weard стража, хранительобладают только правосторонней валентностью.

И правосторонней и левосторонней валентностью обладают следующие компоненты составных имен: leof - любимый, sege - победа, wig - борьба, война, доблесть, raed – совет, wine – друг и другие: Alfred (aelf + raed), Edward (ead + weard), Roger (hrod + ger), Ralf (raed + wulf), Harold (here + weadlan), Edward [др.–англ. Harold [др.–англ. Harold < here – армия + weadlan – правитель, управлять], Roger [фр. < ст.–фр. Rogier; герм. происхождения, ср.др.–англ. Hrothgar (= двн. Rothger, Hrodger < hrod, hruod – слава + ger копьё] [др.–англ. Aelfraed < aelf – эльф +raed –совет; букв. эльф в совете], Eadweard, Eadward < ead – владение, собственность, имущество; богатый + weard – стража, хранитель], Albert [лат. Albertus, фр. Albert < двн. adal – благородный +beraht – блестящий, знаменитый]. Женское имя Maryanne тоже можно считать сложным по структуре.

ЛИТЕРАТУРА

1. Oxford Advanced Learner's Dictionary [Электронный ресурс]. URL: <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/> (дата обращения: 10.09.2019).
2. Система личных имен у народов мира. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1989. 383 с.
3. Чобанов М.Н. Основы азербайджанской антропониимии: Спец. курс по языкознанию. Учеб. пособие для студентов филол. фак. пед. ин–тов / М. Н. Чобанов. Тбилиси: Ганатлеба, 1983. 103 с.
4. Информационная служба Азербайджана. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.day.az> (дата обращения: 15.02.2015)
5. TheGuardian. [Электронный ресурс] URL: <https://www.theguardian.com/profile/jack-monroe> (дата обращения: 02.07.2019)

XÜLASƏ

Mələhət Bayramova

**MİLLİ ANTROPONİMİKONLARDA SADƏ, DÜZƏLTMƏ VƏ MÜRƏKKƏB
ANTROPONİMLƏRİN ƏLAQƏLƏRİ**

Antroponimik modellər 3 elementlidir: ad+ata adı+soy adı, yaxud ad+orta adlar (adlar)+soy ad. Orta ingilis adı differensial funksiya daşıyır, ancaq ad daşıyıcı onun işlənməsində ilk adına üstünlük verə bilər. Adların belə seçilməsində rus və Azərbaycan dillərində mümkün sayılır. Geniş yayılmış orta adların təhlili göstərmişdir ki, onlar daha çox ənənəvi xarakter daşıyır və tez-tez orta adlar qismində yaşlı nəslin nümayəndələrinin adları istifadə olunur.

Açar sözlər: antroponimiya, ad, milli, orta

SUMMARY

Melahaat Bayramova

**CORRELATION OF SIMPLE, DERIVATIVE AND COMPLEX
ANTHROPONYMS IN NATIONAL ANTHROPONYMS**

Anthroponymic models are three-element: first name + middle name + last name or first name + middle name (s) + last name. The English middle name has a differentiating function, but the carrier may prefer it as the first name. Such a choice of names is not represented in the system of Russian and Azerbaijani languages. The analysis of common middle names showed that they are more traditional and often the names of representatives of the older generation of the family are used as middle names.

The stages of development of the national anthroponymicon reflected ethnocultural and socioeconomic changes in the history of the formation of the people.

Key words: anthroponymicon, name, national, middle

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent H.Adıgözəlov

Məqalə daxil olmuşdur: 27 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

САДАГАТ РАСУЛОВА

Нахчыванский Государственный Университет

UOT:82

МИКРОПОЛЕ «АУ, ЛУНА//МЕСЯЦ» В ОНОМАСТИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

В статье подробно исследуется микрополе «ау, луна//месяц» в ономастике азербайджанского и русского языков. Анализируемые единицы систематизируются и классифицируются по конкретным структурно-семантическим группам. Одновременно в процессе исследования делаются исторические экскурсы, проводится этимологический анализ апеллятивов (тюркского, арабского, персидского происхождения). Подчеркивается, что в азербайджанском языке имена с компонентом «ау» связаны с различными аспектами жизнедеятельности человека намного больше и значительнее, чем имена с компонентами солнце и звезды.

В современном русском языке, в отличие от азербайджанского языка, лексема «луна//месяц» в образовании личных имен не участвует. При рассмотрении русских антропонимов нами была выявлена одна фамилия с компонентом «месяц» - Месяцев.

В азербайджанском языке, в отличие от русского, изучаемое поле имеет более широко разветвленную структуру.

Ключевые слова: микрополе, ау//луна, месяц, соматизмы, антропонимы, флоронимы, женские имена, мужские имена, происхождение

Известно, что каждая культура порождает определённые типы собственных имён и, в каждом имени, в свою очередь, отражаются элементы данной культуры. Изменения в культурной жизни страны обычно сопровождаются сменой отдельных имён. Типы культур меняются от эпохи к эпохе. С течением времени отмирают одни и появляются другие классы объектов, представляющих особый интерес и требующих для своего более точного, индивидуального обозначения специальные слова - собственные имена.

«Имя собственное является границей, разделяющей бытие и инобытие, универсальное и национально специфическое, даже «точкой», местом, в котором они разделяются и встречаются; имя позволяет в определенной степени представить социальный статус, духовный мир, национальные особенности и т.п. как именуемого, так и именующего» [10].

Цель настоящей статьи – системное описание языковых средств объективации микрополя «ау, луна//месяц» в антропонимической системе современного азербайджанского и русского языков.

Особо следует отметить, что в азербайджанском языке имена с компонентом «ау» связаны с различными аспектами жизнедеятельности человека намного больше и значительнее, чем имена с компонентами солнце и звезды. Луна являлась определителем погоды, полнолуние помогало при избавлении различных болезней.

С целью определения личных имен с данным компонентом мы рассмотрели антропонимические словари известных азербайджанских ономастов Х. Гасанова, А. Пашаева и А. Башировой. Нами были зафиксированы следующие группы апеллятивов:

I. Азербайджанские имена с компонентом «ау»

а) *двухкомпонентные имена с начальным «ау»:*

1. *апеллятивы, связанные с соматизмами (названиями элементов строения тела человека):*

- натуральные соматизмы:

Aybədən – женское имя: тюрк. ау + араб. bədən (тело) – «девушка красивая как луна» [с.247];

Auçöhrə – женское имя: тюрк. ау + тюрк. çöhrə (лицо, облик) – «лунолика» [с. 247];

Aydil – женское имя: тюрк. ау + тюрк. dil (язык) – «человек с чистой душой» [с. 247];

Ayəndam – женское имя: тюрк. ау + перс. əndam – «стройный, статный, хорошо сложенный человек» [с. 247];

Ayqabaq – женское имя: тюрк. ау + тюрк. qabaq (древнетюркское слово в значении «лоб») – «девушка с широким лбом» [с. 248];

Ayqan//Ayqanə – женское имя: тюрк. ау + тюрк. qan//qanə (кровь) – «чистокровная, необыкновенная красавица» [с. 248];

Aysima//Aysimə – женское имя: тюрк. ау + араб. sima//simə – «лунолика, очень красивая девушка» [с. 248];

Aysurət – женское имя: тюрк. ау + тюрк. surət – «лунолика, очень красивая девушка» [с. 248];

Aytel – женское имя: тюрк. ау + тюрк. tel – «златовласая как луна». Слово «tel» имеет несколько значений: «1. волос, струна; 2. золотые нити, вплетенные в волосы». В настоящее время слово «tel» в туркменском языке зафиксировано в значении «золото» [с. 249];

Ayüz//Ayüzə – женское имя: тюрк. ау + тюрк. üz//üzə – «лицо, освещенное лунным светом» [с. 249];

Aybəniz – женское имя: тюрк. ау + тюрк. bəniz – «лунолика» [с. 247];

Aysamal – женское имя: тюрк. ау + тюрк. samal – «лунолика» [с. 247];

- конвенциональные соматизмы (характеризуют соматизмы с осмыслением в специфических условиях развития материальной и духовной культуры каждого народа в отдельности) [8, с. 159].

Aysan//Aysanə – женское имя: тюрк. ау + san//sanə – «душою как луна» [с. 247]

2. апеллятивы, связанные с луной:

Aylan//Aylanə//Aylən – женское имя: тюрк. ау + тюрк. lan//lanə//lən – «с луною, схожая с луной» [с. 247]

Aynısan – женское имя: тюрк. ау + перс. nişan – «отмеченная луной; стыдливая, непорочная, чистая» [с. 248]

Aysan – женское имя: тюрк. ау + тюрк. san – «сходный с луной» [с. 249]

Aysoylu – женское имя: тюрк. ау + тюрк. soylu – «образованный от луны, из знатного рода» [с. 249]

Aytən//Aytan – женское имя: тюрк. ау + тюрк. tən//tan – «похожая телом на луну» [с. 249]. В классической азербайджанской литературе используется в значении «тело» [2].

Aytək//Aytəkin – женское имя: тюрк. ау + tək//təkin – «наследник Луны; как Луна, единый с Луной» [с. 249]. Второй компонент «təkin» - тюркского происхождения и означает «единственный».

Ayzadə – женское имя: тюрк. ау + персид. zadə – «рожденный от Луны; дочь Луны». Компонент -zadə в азербайджанском языке используется в значении «дитя, ребенок, чадо» [с. 249].

Aydın – мужское имя: тюрк. ау + тюрк. dın (свет, утро) – «свет луны; яркий, сияющий; ведомый; просвещенный» [с. 247].

Ayfəg – женское имя: тюрк. ау + перс. fəg – «лунный свет, сияющая как луна девушка». Компонент «fəg» на персидском языке означает «яркий», «хорошее настроение» [с. 247].

Aynur – женское имя: тюрк. ау + араб nur – «свет Луны; блондинка (sarı gız)» [с. 248]. Компонент «nur» на арабском языке означает «освещённость» »

Ayraq – женское имя: тюрк. ау + raq – «лунный свет: ярко сияющая девушка» [с. 248]

Aytac – женское имя: тюрк. ау + персид. tac – «лунный свет; лунная корона» [с. 248].

Aysalı – женское имя: тюрк. ау + тюрк. Salı – «место, освещенное луной» [с. 248].

3. апеллятивы, связанные с названиями титулов:

Aubek//Аубəу//Аубəуі – мужское имя: тюрк. ау + тюрк. bek//bəу//bəуі – относится к архаизированным антропонимам, созданным по форме: Тоғруlbək, Вəyturan и др. Данный антропоним отмечен как титул в древнетюркском языке и используется в значении «владыка, глава, князь». Примечательно, что «при создании современного демократического Азербайджана значение титула «бек» возросло и стало формой обращения на государственном уровне» [7, с. 137]. В древнетюркском языке словоформа «bəу» используется как титул и как антропоним, например: Ваybura bək, Qazan bək, Тоғруlbək, Вəgturan и др. Этот антропоним состоит из двух компонентов «ау» и «bəу//bek//beyi», где первый компонент отражает признак второго компонента [7, с.173].

Аухан – мужское имя: тюрк. ау + тюрк. хан – относится к гибридным антропонимам, созданным по форме: Хан, Ханлар, Ағхан, Атахан. Словоформа «хан» является архаизированным антропонимом. В древнетюркском языке, а также в персидском, монгольском и афганском языках апеллятив встречается в следующих значениях: «предводитель нации, судья, правитель, господин» [1, s. 56-57; 7, 139]. Данный титул также сохранился в ряде азербайджанских антропонимов и топонимов. Используется в двух значениях: «хан, похожий на луну; красивый хан» [с. 248].

Aubikə – женское имя: тюрк. ау + тюрк. bikə - относится к гибридным антропонимам. Слово «bikə» является архаизированным антропонимом. В древнетюркском языке используется в значении «жена бека». Используется в двух значениях: «дочь луны; госпожа Луна» [с. 247].

Aуханım – женское имя: тюрк. ау + тюрк. ханım – относится к гибридным антропонимам, созданным по форме: Ханım, Ауханım, Анаханım, Balaxanım, Balасaxanım, Ваşханım, Вəуımханım, Вірсəханım, Вöуүкханım. Слово «ханım» является архаизированным антропонимом. В древнетюркском языке используется в значении «жена хана; госпожа», но в современном азербайджанском языке используется лишь в вежливой форме обращения и участвует в образовании двухкомпонентных апеллятивов.

Вместе с тем следует подчеркнуть, что использование данных имен в современной азербайджанской антропонимике связано с тем, что титулы используются определенными группами семей для придания имени ребенка значимости, возвышенности и статуса. По словам профессора Т. Гаджиева, «... в старину, всегда обращали внимание на титул и на религиозно-мифологическое содержание имени, данного человеку. Нынешние женские и мужские имена: Атахан, Вəylər, Ханлар, Ағалар, Qardaşхан, Əmikіşi, Ва-bakіşi, Анаханım, Вəуımханım, Вікəханım, Nənəqız, Vanuxatun являются пережитками древних традиций и не носят смыслового кода» [Насіуев Т. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair. Azərbaycan filologiyası məsələləri (II buraxılış), Bakı, —Elm İ, 1984, s.125-136]

4. апеллятивы, характеризующие родственные отношения:

Апеллятивы, характеризующие родственные отношения, формируют огромное количество тюркских имен. Данные типы антропонимов выражают почтительную и эмоциональную форму.

Aубасı – женское имя: тюрк. ау + тюрк. bası – «луноподобная сестра» [с. 248].

Aубibi – женское имя: тюрк. ау + тюрк. bibi – «тетя как луна» [с. 248].

Aуqız – женское имя: тюрк. ау + тюрк. qız – «желтовласая девушка; лунолика» [с. 248].

Aунisə – женское имя: тюрк. ау + араб. nisə (женщина) – «женщины-луны» [с. 248].

5. апеллятивы, связанные с флоронимами (названиями цветов):

Aуçіçək – женское имя: тюрк. ау + тюрк. çіçək – «лунный цветок; желтый цветок; красивая, очаровательная» [с. 248].

Aygül//Aygülə//Aygülü//Aydagül – женское имя: тюрк. ay + da + персид. gül – «лунный цветок». Слово «gül» - персидского происхождения, означает родство, а также участвует в образовании красивых благозвучных женских имен тюркского происхождения. При образовании апеллятивов за основу берется красота, хрупкость, приятный аромат, чистота цветка. [с. 248].

6. апеллятивы, связанные с названиями драгоценных камней и металлов:

Aydəmir – мужское имя: тюрк. ay + тюрк. dəmir – «железо чистое как луна; крепкий» [с. 248].

Aygöhər//Aygövnhər – женское имя: тюрк. ay + персид. göhər//gövnhər (драгоценность, драгоценный камень) – «жемчужина Луны». При образовании апеллятива за основу берется красота камня, а также его ценность [с. 248].

Ayrolad – мужское имя: тюрк. ay + персид. rolad – «лунная сталь» [с. 248].

7. апеллятивы, связанные с характером человека:

Aynaz – женское имя: тюрк. ay + персид. naz – «жеманная луна; жеманная девушка»

Aysadə – женское имя: тюрк. ay + персид. sadə – «наивная, естественная луна»

Ayuana – женское имя: тюрк. ay + тюрк. uana – «неугасимая луна; сверкающая как Луна; красавица»

8. апеллятивы, связанные с природными явлениями:

Aydəniz – женское имя: тюрк. ay + тюрк. dəniz – «лунное море; сверкающая луна» [с. 248].

Aysel – женское имя: тюрк. ay + араб. sel – «лунный поток» [с. 248].

Aysəba – женское имя: тюрк. ay + араб. səba (зефир; утренний ветер) – «ветер, дующий лунной ночью» [с. 248].

Aysu – женское имя: тюрк. ay + тюрк. su – «чистая как вода» [с. 248].

9. апеллятивы, связанные с днями суток:

Апеллятивы, входящие в данную группу, в азербайджанской антропонимике трактуются под названием хрононимы.

Aysabah – женское имя: тюрк. ay + араб. sabah – «лунное утро» [с. 248].

Aysəhər – женское имя: тюрк. ay + араб. səhər – «луна, замеченная утром» [с. 248].

Aydan//Aydanə – женское имя: тюрк. ay + тюрк. dan//danə – «лунный рассвет». В азербайджанском языке слово «dan//danə» используется в значении «утренняя заря, рассвет» [с. 248].

10. апеллятивы, связанные с лунными фазами:

Aylin – женское имя: тюрк. ay + тюрк. lin – «лунный нимб; светящийся круг вокруг Луны» [с. 248].

Aytamam – женское имя: тюрк. ay + тюрк. tamam – «полнолуние» [с. 248].

Aypara//Ayrəgə – женское имя: тюрк. ay + тюрк. para//rəgə – «полумесяц» [с. 248].

11. апеллятив, связанный с фауной

Aysona – женское имя: тюрк. ay + тюрк. sona – «лунная лебедь» [с. 247].

12. апеллятивы, связанные с колоронимом:

Aysar//Aysər – женское имя: тюрк. ay + тюрк. sar//sər – «желтая как луна, чистая Луна» [с. 249]. В древнетюркском языке используется в значениях «Солнце; Луна; звезда; тотем; золото (по цвету), мудрый и др.».

б) двухкомпонентные имена с конечным «ay»:

1. апеллятивы, связанные с характером человека:

Çaray (мужское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «çar» и «ay» – «мудрая луна» [с. 249].

Xasay (мужское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «has» и «ay» – «управляющий; подобный Луне» [с. 249].

Санауэ (женское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «сан» и «ау» – «душевная как Луна» [с. 249].

Şənaу (женское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «şən» и «ау» – «веселая, счастливая луна» [с. 249].

2. апеллятивы, связанные с флоронимами:

Gülaу (женское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «gül» и «ау» – «цветок в форме луны».

3. апеллятивы, связанные с лунными фазами:

İlkaу//İlkaуэ (женское/мужское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «ilk» и «ау» – «полнолуние»

Tamaу (мужское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «tam» и «ау» – «полнолуние»

Tənaу//Tənaу (женское/мужское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «tən/tan» и «ау» – «полумесяц»

Təkaу (мужское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «tək» и «ау» – «единая луна, полная луна»

Şamaу//Şamaуэ (женское/мужское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «şam» и «ау/ауэ» – «вечерняя луна»

4. апеллятивы, связанные с луной:

Fəraу//Fəraуэ (женское/мужское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «fəg» и «ау/ауэ» – «блеск, свет луны»

Fıraуэ (женское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «fır» и «ауэ» – «лунный свет»

Nuraу//Nuraуэ (женское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «nur» и «ау» – «лунный свет»

Paкау//Paкауэ (женское/мужское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «pak» и «ау» – «чистая луна»

5. апеллятивы, связанные с названиями драгоценных камней и металлов:

Altunaу (мужское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «altun» и «ау» – «золотая/красная луна»

Tuncaу (мужское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «tunc» и «ау» – «бронзовая луна»

б. апеллятивы, связанные с народами:

Hunaу (женское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «hun» и «ау» – «луна гуннов»

Türkaу//Türkaуэ (женское/мужское имя) – апеллятив состоит из двух компонентов: «gün» и «ау» – «луна тюрков; тюркская красавица»

Какими бы разнообразными не были взятые за основу апеллятивы при создании антропонима, они объединены в конкретном направлении. Как известно, в мужских именах тюркского происхождения преобладают апеллятивы со значением смелость, храбрость, величие, в женских же именах – со значением красоты и очаровательности.

Конечно, в формирование мужских и женских имен тюркского происхождения вовлечены другие апеллятивы, но преобладают слова со значением храбрости и красоты.

II. Имена арабского происхождения:

1. Bədr – словоформа арабского происхождения, означает «луна, полнолуние». Лексема «bədr» способствует образованию следующих двухкомпонентных антропонимов:

Bədir//Bədiri//Bədiriуэ//Bədurə//Bədiriуэ//Bədiriуэ (мужское//женское имя, «полная луна»); Bədirbəу (мужское имя, «лунный бек; луноликий бек»).

2. Hilal//Hiləl//Hilalə – словоформа арабского происхождения, означает «новолуние».

3. Qəməg – словоформа арабского происхождения, означает «луна». Лексема «qəməg» способствует образованию следующих двухкомпонентных антропонимов: Qəmərbanı (женское имя, «лунная госпожа»); Qəməgсан (женское имя, «красивая как луна»); Qəməgçin (женское имя, «луноподобная»); Qəmərgül (женское имя, «лунный цветок»); Qəmərxanı (женское имя, «лунная госпожа»); Qəməriyüə (женское имя, «принадлежащая луне»); Qəməgnaz (женское имя, «лунная жеманница»); Qəmərguh (женское имя, «лунолика»); Qəmərgšan (женское имя, «лунная слава»); Qəmərtac (женское имя, «корона луны»); Qəmərtən (женское имя, «луноподобная»); Qəməgüz (женское имя, «лунолика»).

III. Имена персидского происхождения:

Mañ – словоформа персидского происхождения, означает «луна». Лексема «mañ» способствует образованию следующих двухкомпонентных антропонимов: Mañcamal (мужское имя, «луноликий»); Mahinur (женское имя, «лунный свет»); Mahi (женское имя, «относящийся к луне»); Mahitab//Mahitavan//Mahtab//Mahtaban//Məhtab//Mehtab//Məhtaban//Mahitaban//Möhtaban (женское имя, «лунная свет; лунная чистота»); Mahitac (женское имя, «лунная корона»); Mahizar//Mahizər//Mahzuar//Mahuzər//Mahzar//Mahzər (женское имя, «лунолика»); Mahizə (женское имя, «похожая на луну»); Maxliqa//Maxluqə//Məhluqə//Məhliqa (женское имя, «лунолика»); Mahmənzər (женское имя, «лунолика»); Mahnar (женское имя, «лунный свет»); Mahnaz (женское имя, «лунная госпожа»); Maxnigar//Mahniyuar (женское имя, «жеманница»); Mahnisə//Manisə (женское имя, «лунолика»); Mahnişan (женское имя, «отмеченная луной»); Mahparə//Mehparə//Məhparə (женское имя, «тонкая луна»); Məhpreukər (женское имя, «лунолика»); Məhprəgi (женское имя, «лунная фея»); Mahtən (женское имя, «луноподобная»); Mahruх (женское имя, «лунолика»); Məhsəti//Məshəti (женское имя, «лунолика»); Məhsima (женское имя, «лунолика»); Məhzadə (женское имя, «дети Луны»).

Таким образом, проведенный нами анализ показал, что у азербайджанцев луна считается символом красоты, чистоты и имена с компонентом «ау» актуальны по сей день.

В современном русском языке, в отличие от азербайджанского языка, лексема «луна/месяц» в образовании личных имен не участвует. При рассмотрении русских антропонимов нами была выявлена одна фамилия с компонентом «месяц» - Месяцев.

Фамилия Месяцев широко распространена в среде русского духовенства и может иметь искусственное происхождение. На Руси довольно распространенным явлением было сравнение людей с дневным и ночным светилами.

Примечательно, что в бывшем СССР люди с данной фамилией занимают важные государственные посты, были известными личностями в различных сферах науки, кинематографии и т.д.:

«- Месяцев, Александр Степанович (1911—1972) — Герой Социалистического Труда.

- Месяцев, Евгений Алексеевич (р. 1938) — советский военный корреспондент, кинодраматург, Член Союза кинематографистов России, автор сценариев фильмов «В зоне особого внимания», «Ответный ход», «Груз 300», «Делай — раз!» и др.

- Месяцев, Иван Илларионович (1885—1940) — гидробиолог, исследователь Арктики, один из основоположников советской океанологии. Доктор биологических наук, профессор.

- Месяцев, Николай Николаевич (1920—2011) — советский государственный и партийный деятель, председатель Государственного комитета Совета Министров СССР (Комитета при СМ СССР) по радиовещанию и телевидению (1964—70)» [1].

Культурно-человеческий фактор воздействует на формирование и функционирование имен собственных, вследствие чего они обретают «функцию эталонов и стереотипов национальной культуры, культурно маркированное содержание которых воплощается в их культурно-национальной коннотации» [Телия, 1999, с. 9].

«Онимы различных эпох существенно отличаются друг от друга, потому что те или иные исторические условия или события влияют на формирование онимов, т. е. экстралингвистическая данность отражается в данности лингвистической. Имя собственное

может рассматриваться как культурный знак эпохи. Оно ярко отражает ономастическую традицию своего времени» [9].

Личные имена и формулы совокупного имени – это свидетельства его этногенеза, истории, религии, нравственных предпочтений и оценок. Они – кумулятивные культурные знаки, объединяющие людей в единое общество, способствующие их национальной идентификации и самоидентификации.

Анализ структурно-семантической организации лексико-семантического поля «ay, месяц//луна» показывает, что исследуемое поле является достаточно большим фрагментом антропонимической системы азербайджанского, и меньшим фрагментом русского языка. Общий объем составляет 162 единицы, из которых: 161 единица относится к азербайджанской, 1 единица – к русской антропонимике. В азербайджанском языке изучаемое поле имеет широко разветвленную структуру, в ней выделяются три парцеллы: «Азербайджанские имена», «Имена арабского происхождения» и «Имена персидского происхождения». В составе парцеллы «Азербайджанские имена» выделяются различные лексико-тематические группы.

На основе всего вышеизложенного можно прийти к выводу, что космоним «ay» является одним из продуктивных средств в формировании и пополнении ономастической системы азербайджанского языка.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Abdullayev B. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 1985, 65 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cildə). Bakı, Şərq-Qərb, 2006
3. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr. Bakı, Altun Kitab, 2015, 287 s.
4. Наси́ев Т. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair. Azərbaycan filologiyası məsələləri (II buraxılış), Bakı, Elm, 1984, s.125-136
5. Нәсəнов Н. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti. Bakı, Mütərcim, 2002, 288 s.
6. Paşayev A., Bəşirova A. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, Mütərcim, 2011, 340 s.
7. Tanrıverdi Ə. Türkmənşəli azərbaycan şəxs adlarının tarixi-linqvistik tədqiqi. Bakı, 2012, 215 s. на русском языке:
8. Вайнтрауб Р М. Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках // Вопросы фразеологии. 1998. № 3, с. 157-162
интернет-ресурс
9. <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalno-kulturnaya-semantika-russkih-i-kitayskih-antropimov>
10. http://philol-journal.sfedu.ru/index.php/sfuphilol/article/view/1041/pdf_52 11

SUMMARY

Sadagat Rasulova

MICRO FIELD “AY, MOON/MONTH” IN ONOMASTICS OF THE AZERBAIJANI AND RUSSIAN LANGUAGES

The article deals with the detailed study of the microfield “moon//half moon” in the onomastics of the Azerbaijani and Russian languages. The analyzed units are systematized and classified for the concrete structural-semantic groups. At the same time the historical excursus and etymological analysis are (the appellatives of Turkic, Arabian, Persian origin) are carried out in the study.

It is emphasized that the names with the component ay “moon” are connected with the different aspects of the human vital functions than the ones with the components “sun; stars” in the Azerbaijani languages/

Unlike the Azerbaijani language the lexeme “moon//half moon” does not take part in formation of the personal names in Russian. Only one surname Mesyatsev has been revealed by us

during the research. The analyzed microfield has a more extensive structure in the Azerbaijani language than in Russian .

Key words: microfield, ay//moon, half moon, somatisms, anthroponyms, floronyms, woman's name, man's name, origin

XÜLASƏ

Sədaqət Rəsulova

AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNİN ONOMASTİKASINDA "AY/AYPARA"

Məqalə Azərbaycan və rus dillərinin onomastikasında "Ay/Aypara" mikrosahənin ətraflı öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Təhlil edilmiş vahidlər konkret struktur-semantik qruplar üzrə sistemləşdirilmiş və təsnif edilmişdir. Eyni zamanda tədqiqatda tarixi ekskurs və etimoloji analiz (türk, ərəb, fars mənşəli büt-pərəstlər) aparılır.

Qeyd olunur ki, "Ay/Aypara" komponentinin adı Azərbaycan dilində "Günəş; ulduzlar" komponentlərindən daha çox insanın həyat fəaliyyətinin digər aspektləri ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, "Ay/Aypara" leksemi rus dilində şəxsi adların formalaşmasında iştirak etmir. Tədqiqat zamanı yalnız bir Mesyatsev soyadı bizə məlum oldu. Təhlil olunan mikrosahə Azərbaycan dilində rus dilindən daha geniş struktura malikdir.

Açar sözlər: mikrosahə, Ay/Aypara, somatizmalar, antroponimlər, floronimlər, qadın adı, kişi adı, mənşəyi

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent H.Adıgözəlov

Məqalə daxil olmuşdur: 15 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

NURAY ƏLİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

naliyeva22@mail.ru

UOT: 811.512.162

DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİMİZDƏ HƏFTƏNİN GÜNLƏRİNİN ADLARI İLƏ BAĞLI İŞLƏNƏN LEKSİK VAHİDLƏR

Məqalədə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində həftənin günləri ilə bağlı işlənən leksik vahidlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Həftə anlayışı qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. İnsanlar tarix boyu müxtəlif təqvimlərdən istifadə etmişdilər ki, bu təqvimləri məhz elə həftə yaratmışdır. Göstərilmişdir ki, dialekt və şivələrimiz xalqımızın qədim həyat və məişətini özündə əks etdirdiyi və qədim türklərdə də keçmişdə həftə anlayışı olsa da, həftənin günlərini adlandırmaq üçün xüsusi leksik vahidlər işlənmədiyi üçün bu cür sözlər olduqca azdır və dilimizin sonrakı inkişaf mərhələsində yaranmışdır. Bu vahidlərin bir qismi isə sonralar islam dininin təsiri ilə dildən çıxmış və onların yerini fars dilindən keçən sözlər almışdır. Lakin buna baxmayaraq, burada biz maraqlı leksik vahidlərə rast gəlirik. Bu vahidlər araşdırılmış, onların tarixi, işlənmə mövqeyi, yeri öyrənilmiş, qeyd olunmuşdur ki, dialekt və şivələrimizdə bu sözlər köhnə təsərrüfat və məişətlə bağlı yaranmışdır.

Açar sözlər: dialekt, şivə, lüğət tərkibi, həftənin günləri

Dialekt və şivələrimiz xalqımızın qədim həyat və məişətini özündə əks etdirir. Ona görə də buradakı leksik vahidlər insanların məşğuliyyəti, adət-ənənələri, yaşam tərzi, təbiətdə baş verən hadisələrə münasibətlərini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Lap qədim dövrlərdə insanlar vaxtı hesablaməyi bacarmırdılar. Lakin onlar görürdülər ki, gündüz gecəni, fəsilər bir-birini əvəz edir. Onların təsərrüfat məşğuliyyəti, yəni əkinçilik, maldarlıq, ovçuluq, balıqçılıq hava şəraitindən, iqlimin dəyişməsindən asılı olduğu üçün vaxtın hesablanmasına ehtiyac yaranmışdır. Əvvəllər insanlar günləri saymaq üçün ağac və ya daş üzərinə işarələr qoyur, vaxtı təyin etmək üçün günəşin vəziyyətinə, kölgələrin uzunluğuna baxırdılar. Hətta sonralar zaman vahidləri yarandıqdan sonra da insanlar vaxtı təyin etmək üçün kölgədən istifadə etmişlər. Lakin bu o qədər də asan deyildi, belə ki, hava buludlu olan zaman onlar vaxtı təyin etməkdə çətinlik çəkirdilər. Ona görə də zaman vahidlərinin yaranmasına ciddi ehtiyac var idi. Beləliklə də, təqvim meydana çıxmışdır ki, onun əsasını gündüz və gecənin, fəsillərin bir-birini əvəz etməsi, Yer in Günəş ətrafında fırlanması kimi təbiət hadisələri təşkil edirdi.

Həftə anlayışı qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. İnsanlar tarix boyu müxtəlif təqvimlərdən istifadə etmişdilər ki, bu təqvimləri məhz elə həftə yaratmışdır. Zaman vahidlərini adlandırarkən, xüsusən də qriqorian təqvimində daha çox səma cisimlərinin - planetlərin adlarından istifadə olunmuşdur. Məsələn, xristian ölkələrində həftə günləri öz adlarını planetlərdən və aydan alır. Həmin adlar müasir roman dillərində bu gün də işlənir: solis (günəş, bazar günü), lunis (ay, bazar ertəsi), martis (Mars, çərşənbə axşamı), merkuri (Merkuri, çərşənbə), yovis (Yupiter, cümə axşamı), veneris (Venera, cümə) və saturn (şənbə).

Qədim türklərdə təqvimin yaranması və qəbul edilməsi ilə bağlı böyük mütəfəkkir Mahmud Kaşğarlı min il bundan əvvəl qələmə aldığı məşhur "Divanü lüğət-it-türk" əsərində məlumat vermişdir. Keçmişdə onlarda həftə anlayışı olsa da, həftənin günlərini adlandırmaq üçün xüsusi leksik vahidlər işlənmədiyi üçün bu cür sözlər olduqca azdır və dilimizin sonrakı inkişaf mərhələsində yaranmışdır. M.Kaşğarlı da "Divani lüğət-it türk" əsərində türk xalqlarında həftə və onun günlərinin adlarının olmadığını göstərir (8, s.332). Məhz buna görə dialekt və şivələrimizdə də həftənin günləri

ilə bağlı leksemlər azdır. Bu vahidlərin bir qismi isə sonralar islam dininin təsiri ilə dildən çıxmış və onların yerini fars dilindən keçən: yekşənbə, düşənbə, seşənbə, çarşənbə, pəncşənbə kimi sözlər almışdır.

Məlumdur ki, keçmişdə xalqımızın əsas məşğuliyyətlərindən biri heyvandarlıq olmuşdur. Yay çox isti keçdiyindən və mal-qaranı bu şəraitdə saxlamaq çətin olduğundan insanların yayda dağa qalxması, sürünü yaylağa aparması bir ənənə halını almışdır. Bu işlə, yəni köçəri maldarlıqla məşğul olan insanlar da öz ailələri ilə birlikdə yayı yaylaqda, qışı isə qışlaqda keçirmişlər. Bu ənənə bu gün də davam etməkdədir. Bununla bağlı dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində çoxlu miqdarda sözlər vardır ki, belə sözlərin bir qismi də həftənin günləri ilə bağlıdır. Belə sözlər keçmiş təsərrüfat və köhnə həyat tərzini əks etdirir. “Bakı dialektində həftənin birinci günü-süt günü, ikinci gün-süt gününün dannası, üçüncü gün-dannasının dannası, dördüncü gün-qatıqlı aş pişən gün, beşinci gün-küçük sütə düşən gün, altıncı gün-oba bırdan köcən gün, yeddinci gün-gənə gəldi süt günü” (14, s.323). Göründüyü kimi, burada həftənin günləri, əsasən, həmin gün görüləcək işin adı ilə adlandırılmışdır. Təbriz dialektində də süt günü//tək günü-həftənin üçüncü günü, duz günü-həftənin dördüncü günü (12, s.152) kimi işlənir. Bütün dialekt sözləri kimi burada da xalqımızın məşğuliyyəti, adət-ənənəsi ilə bağlı çoxlu məlumatlar öz əksini tapmışdır. Süt günü-süd verilən gün, oba bırdan köçən gün-görünür, insanlar öz yerlərinə-qışlağa əvvəlcədən planlaşdırılmış şəkildə şənbə günü qayıtmışlar və məhz ona görə də həmin günü belə adlandırmışlar. Bunlardan əlavə duz günü də işlənilirdi ki, bu da mal-heyvana duz verilən günə deyirdilər. Həftənin ikinci və üçüncü günlərinin adlarında işlənən danna sözünə gəldikdə isə bu söz süd gününün səhəri gün və onun səhəri gün mənasında işlənmişdir. Belə ki, danna sözü Azərbaycan dilinin Bakı dialektində, Göyçay, Mingəçevir, Meğri şivələrində “sabah” mənasında qeydə alınmışdır. Eyni mənada Göyçay şivələrində dannarı (1, s.122) variantı da işlənəkdədir. Mahmud Kaşğarlının “Lüğət”ində də tanq “dan, sübh çağı” mənasında aşağıdakı şeir nümunəsində verilmişdir:

Tanq ata yortalım,
Budhruc kanın irtəlim,
Basmıl bəgin ortəlim,
Əmdi yigit yuwulsun.

Dan yeri sokuləndə yola çıxmaq, Budhrucun (yabakuların bahadirlərindən biridir) qanını istəyək, qisasını alağ, basmıl bəyini yandıraq, qoy igidlər toplaşsınlar (9, s.310).

Ədəbi dilimizdə dan sözü “dan yeri sökülmək”, “dan ağaranda” birləşmələrinin tərkib hissəsi kimi işlənir. Dialekt və şivələrimizdə işlənən danna dan sözünün dialekt variantıdır. “Bu söz Nəsimidə danla şəklində, “Şühədanamə”də “gecənin müəyyən bir hissəsi” mənasında dan, “sabah” mənasında danla, “Əsrarnamə”də dan atmaq frazeoloji birləşməsinin tərkibində “səhər açılmağa başlamaq” mənasında işlənir” (4, s.92).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da bu söz dan yeri mənasında danla/dan variantında işlənmişdir:

Alar dañla yerimdən durduğım səniñçün.
Qoñur atım yorultmuşam səniñçün (10, s.90).

Ə.Tanrıverdi də yazır ki, tanla “Kitabi-Dədə Qorqud”da «sübh» mənasındadır. (Ala tanla yerindən turı gəldiñ oğulu tutdurduñmı?) (15, s.237). Əslində yazılı abidələrimizdə və klassik ədəbiyyatımızda danla//tanla variantında işlənən bu söz müasir dilimizdəki dan sözünün və ilə qoşmasının şəkilçilənmiş forması olan –la-nın birləşməsindən yaranmışdır. Dan yerinin sökülməsi ilə mənası verir. d>t əvəzlənməsinə gəldikdə isə müasir dilimizdə d ilə yazılan sözlərin əksəriyyəti yazılı abidələrimizdə - Orxon-Yenisey abidələrində, “Kitabi-Dədə Qorqud”da, M.Kaşğarlının “Divani-lüğət-it türk” əsərində t ilə yazılmışdır: taş, ton, tavşan, tırnaq, turna, tağarcıq. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, qədim türk dilində bu sözlər məhz t ilə olmuş, sonradan dəyişikliyə uğrayaraq t səsi d ilə əvəzlənmişdir. “Xəzərlərin mərkəzi şəhəri Sarkeldə qazıntı zamanı iki saxsı qab tapılmış və bu qabların üzərində süt sözü yazılmışdır. Deməli, bu gün ədəbi dilimizdə süd şəklində işlənən söz tarixən süt formasında mövcud olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu gün xalq dilində, xüsusilə canlı danışıq

dilində məhz süt fonetik şəklində işlənir” (4, s.38). XIII əsr Azərbaycan dilinin, onun dialekt və şivələrinin öz əksini tapdığı İbn Mühənnanın “Kitabi-tərcüman” əsərində belə sözlər həm d, həm də t ilə verilir: dil//til, dar//tar, dırnaq//tırnaq, dan//tan (7, s.598). Deməli, Azərbaycan dilində tarixən belə leksik vahidlərdə d//t paralelliyi mövcud olmuş, sonrakı dövrlərdə d-yə doğru inkişaf getmişdir.

Albandilli əlyazmalarda həftənin günləri ilə bağlı maraqlı leksik vahidlərə rast gəlirik. Belə ki, qədim Albanlar həftənin günlərini bu cür adlandırılmışlar: yıxkün (bazar günü), yıxpəşkün (bazar ertəsi), nöğərikün (çərşənbə axşamı), xankün (çərşənbə), kiçianakün (cümə axşamı), aynakün (cümə), şapatkün (yəhudilərin “şabat” sözündən, şənbə) (16, s.77).

Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində də həftənin günlərinin adları ilə bağlı digər dialekt və şivələrimizdə işlənməyən maraqlı vahidlərə rast gəlirik: qiçik hacilə//qiçig hacilər//qiçig hacılar-bazar ertəsi, nas//nəs//nərs//xas-çərşənbə axşamı, harbə//hərbə-çərşənbə, ətinə-cümə axşamı, ətinə axşamı-cümə, şənbi-şənbə, böyüg hacilə//böyüg hacilər-bazar (3, s.248). Dərbənd dialektində nas, xas adlandırılan çərşənbə axşamı Naxçıvan dialektində tək adlandırılır.

Dərbənd dialektində “cümə axşamı, cümə” mənasında ətinə//ətinə axşamı variantında işlənən söz Azərbaycan dilinin Gədəbəy, Lənkəran, Şəki, Şəmkir, Tovuz, Zəngilan dialekt və şivələrində adına, Gəncə, Qazax, Salyan şivələrində adna, Qax şivələrində a:dna variantında “cümə, cümə axşamı”, Gədəbəy şivələrində isə adına ertəsi (1, s.2-3) “şənbə” mənasında işlənir. Qeyd edək ki, əvvəllər həftənin dördüncü günü məhz adına adlanmışdır. Xalq arasında həftənin dördüncü günü ölülərin xatırlandığı, yada salındığı, onlara quran oxudulduğu, ehsanların verildiyi gündür. Dinimizə görə də cümə axşamı dua üçün ən münasib gündür. Həmin gün insanlar məzarlığa gedər, yaxınlarını yad edər, onların adına dualar oxuyurlar. Çox güman ki, həmin gün elə buna uyğun olaraq, adına adlandırılmışdır. Xalq arasında belə bir məsəl də var: Şənbə-şikar, bazar-bekar, həftə üçü-bənümiyə. Çərşənbə-tərpənmə, ölünün adın anan ol adına axşamı, cümə axşamı-çoxdu, çümə şənbədən uzundur. Etimologiya lüğətində bu söz fars sözü kimi qeyd olunmuş və poeziyada da çox işlədildiyi göstərilmişdir:

Rəbiə-axirdə adına günü,
Şamidən eylədi həm səni, həm məni (6, s.80).

Bu leksik vahid haqqında dilçilik ədəbiyyatlarında müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. “Adna sözü ayna sözünün d-laşmış formasıdır. Məlumdur ki, türk dillərində y - d - z (ayaq - adak - azak) bir-birini əvəz edir. Deməli, y - d - z səslərinin bir-birini əvəz etməsi həqiqətdirsə, onda adnanın ayna olması da doğrudur. Bizim fikrimizcə, azmaq sözünün də kökü ayna ilə bağlıdır. Xalq arasında çox zaman o azıb əvəzinə şeytan onu yoldan çıxarıb ifadəsi də işlənir. Bu ifadəyə isə təsadüfi hal kimi baxmaq olmaz. Adna günü ilə əlaqədar xalq arasında bir sıra dini əqidələr mövcuddur ki, bunlar da səbəbsiz deyildir. Bır çox mənfi mənalı əfsanəvi anlayışlar zaman keçdikcə müsbət planda və ya əksinə, müsbət planda olan əfsanəvi anlayış mənfi planda işlənir. Adna da belədir. Aşağıdakı tapmaca buna misaldır:

Bu günün adı adnadır,
İşlər avandınadır.
Ürəyimdə bir şey tutdum,
De görüm adı nədir (17, s.10).

Göründüyü kimi, müəllif adına sözünü ayna sözü ilə əlaqələndirir. Biz müəllifin bu fikirləri ilə razılaşmasaq da, eyni sözə fərqli yanaşmalara nəzər salınması və bu yanaşmaların qeyd olunması həmin sözün düzgün izahı baxımından faydalıdır. Bizim fikrimizcə, bu söz ad sözü ilə bağlı yaranmışdır və onun ifadə etdiyi məna da belə deməyə əsas verir. Haqqında danışdığımız sözün özbək dilinin Xarəzm şivəsində adına kün//adina kun variantlarında “bayram və bazar günləri” (18, s.14) mənasında işləndiyi göstərilir.

Naxçıvanın Şahbuz və Ordubad rayonlarında həftənin birinci gününə bənəmiyə deyirlər. Bakı dialektində bu söz bənümə//bənümə (1, s.185) variantında işlənir. “Bu söz ərəb dilindən “bəni Ümeyyə”dən alınmışdır” (6, s.200). “Türkmən dilinin mişar dialektində həftənin birinci günü baş ken//baş kön, ikinci günü isə buş kön//buş ken adlandırılır”. Tatar dilinin dialektlərində tundi ken

“bazar ertəsi”, utları ken “çərşənbə axşamı”, kan ken “çərşənbə”, keçatna ken (adna gününə keçən gün) “çümə axşamı”, atna ken “cümə”, şimbə ken “şənbə”, uris atnas ken “bazar” günü (11, s.60) mənasını ifadə edir.

Dilimizin Yardımlı rayonu şivələrində bazar ertəsi ağır günü, həftənin ikinci günü isə qələ günü (1, s.135) adlandırılır.

Naxçıvanın bir çox kəndlərində, o cümlədən Naxçıvan şəhərində bazar günü oddux günü adlandırılır. –Oddux günü gedəciyix' dağa çaşır yığmağa (Şahbuz: Kükü). –Odduğu yola verəx' başdıyacam əv-eşiyə əl gəzdirməyə (Naxçıvan ş.). Bu isə rus dilində bazar günü mənası ifadə edən отдых sözünün dialekt variantıdır.

Deyilənlər də göstərir ki, dialekt və şivələrimiz dilimizin ən qədim vəziyyətini, dil tariximizi özündə əks etdirən mənbələrdən biridir. Dildə elə leksik vahidlər var ki, onlarda xalqın tarixinin izləri, adət-ənənələri, milli ruhu yaşayır. Cəmiyyətin inkişafı, həyatının, məişətinin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq bu sözlərin bir qismi dilin lüğət tərkibindən çıxsa da, onun tarixinin canlı şahidi kimi xalqın dilində-dialekt və şivələrdə yaşayır. Ona görə də dilin tarixini tədqiq edərkən ilk növbədə onun qədimliyini özündə qoruyub saxlayan yazılı mənbələrə və canlı xalq dilinə müraciət etmək lazım gəlir. Dilimizdə elə qədim sözlər vardır ki, onların tarixi ortaq türk dili ilə bağlıdır. Onlar qədim yazılı abidələrimizdə müşahidə olunur və müasir türk dillərinin də bəzilərində ədəbi dil, bəzilərində isə dialekt və şivə səviyyəsində işlənir. Bu cür vahidlərin etimoloji izahı olduqca maraqlı dil faktları ortaya çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Ankara, Kılıçaslan Matbaacılık, 1999, 661 s.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 325 s.
3. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı, Elm, 2009, 448 s.
4. Azərbaycan ədəbi dil tarixi / S.H.Mehdiyevanın redaktəsi ilə. Dörd cildə. I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 480 s.
5. Bayramov İ. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 120 s.
6. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Bakı, Altun kitab, 2015, 288 s.
7. Əlibəyzadə E.M. Azərbaycan dilinin tarixi. İki cildə. I cild, Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2007, 660 s.
8. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə. I cild. Bakı, Ozan, 2006, 512 s.
9. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə. III cild. Bakı, Ozan, 2006, 400 s.
10. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, Öndər, 2004, 376 s.
11. Махмутова Л. П. Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка. Москва, Наука, 1978, 270 с.
12. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı, 2007, 240 s.
13. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1949, 250 s.
14. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
15. Tanrıverdi Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası. Bakı, 2006, 471 s.
16. Tuncay B. Qafqaz Albanlarının dili və ədəbiyyatı. Bakı, Qanun, 2010, 368 s.
17. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Üç cildə. I c., Bakı, Kitab aləmi, 2004, 331 s.;
18. Uzbek xalk şevalari luğati. Masul Muxarrir Şoabdurroxmonov Ş. Toşkent, Fan, 1971, 408 s.

SUMMARY

Nuray Aliyeva

LEXICAL UNITS USED IN CONNECTION WITH THE NAMES OF THE DAYS OF THE WEEK IN OUR DIALECTS AND ACCENTS

The article deals with lexical units used in connection with the days of the week in the dialects and accents of the Azerbaijani language. The notion of the 'week' existed since ancient times. Throughout history people have used different calendars, and these calendars created a week. It is noted that our dialects and accents reflect the ancient life of our people. Although the ancient Turks had the notion of the 'week' in the past, there were few of such words to name the days of the week and they were formed at a later stage of our language development. Later some of these units disappeared from the language under the influence of the religion of Islam and Persian words replaced them. However, we still come across interesting lexical units. These units are investigated, their history, position and place of use are studied, and it was noted that in our dialects and accents, these words appear in connection with the old economy and everyday life.

Key words: dialect, accent, vocabulary, days of the week

РЕЗЮМЕ

Нурай Алиева

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, УПОТРЕБЛЯЕМЫЕ В СВЯЗИ С НАЗВАНИЯМИ ДНЕЙ НЕДЕЛИ В НАШЕМ ДИАЛЕКТЕ И ГОВОРАХ

В статье к исследованию привлечены лексические единицы, употребляемые в связи с днями недели, на диалекте и говорах азербайджанского языка. Понятие недели существует с древних времен. Люди на протяжении всей истории использовали разные календари, именно эти календари и создали неделю. Отмечено, что наши диалекты и говоры отражают древнюю жизнь и быт нашего народа, и хотя древние тюрки имели представление о недели в прошлом, чтобы назвать дней недели таких слов оказалось мало и они сформировались во время более позднего развития нашего языка. Некоторые из этих единиц позже вышли из языка под влиянием религии ислама и заменили их слова, пришедшие из персидского языка. Тем не менее, здесь мы сталкиваемся с интересными лексическими единицами. Эти единицы были исследованы, изучены их история, позиция и место употребления, было обосновано, что в наших диалектах и говорах эти слова возникли в связи со старым хозяйством и бытом.

Ключевые слова: диалект, акцент, лексика, дни недели

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 22 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
 AMEA Naxçıvan Bölməsi
 eylazov.f@gmail.com

UOT 811.41

FARS DİLİNDƏ KEÇMİŞ ZAMAN XÜSUSİYYƏTLİ FEİL FORMALARI

Məqalədə feilin keçmiş zaman formaları və qrammatik kateqoriyası araşdırılır. İş, hal, hərəkət müəyyən məkan daxilində icra olunduğu kimi, həm də zamanla əlaqədar olur, müəyyən zaman daxilində baş verir. Zaman anlayışı obyektiv və qrammatik olmaqla fərqlənir. Filosofların qeyd etdiyi kimi, "Hərəkət edən materiya ancaq məkan və zaman daxilində hərəkət edir".

Zaman bir ölçülüdür, yəni o, keçmiş, indiki və gələcək zamanları əhatə edir. Zaman anlayışı feillərdə mühüm yer tutur, kateqoriyanın əlamətləri vasitəsilə işin, hərəkətin keçmiş, indiki və gələcək zamanlarda icra vəziyyəti (icra olunub –olunmadığını, icra olunub-olunmayacağı) bildirilir.

Keçmiş və gələcək zamanların əsas ölçüsü indiki zamandır. Keçmiş və gələcək zaman anlayışları indiki zamanla müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: fars dilçiliyi, zaman kateqoriyası, keçmiş və gələcək zaman, şəxs sonluğu

Fars dilində ən çox yayılmış keçmiş zaman xüsusiyyətli feil formalarından biri Azərbaycan dilində işlənən şühudi keçmiş zaman formasının ekvivalenti sayılan ماضى مطلق (mazi – ye motləğ) formasıdır [1, s. 68]. Bildiyimiz kimi, fars dilində iş, hal və hərəkətin müxtəlif zamanlarda baş verdiyini ifadə etmək üçün feilin əsasına və yaxud kökünə müxtəlif hissəciklər artırmaq lazım gəlir. ماضى مطلق (mazi- ye motləğ) forması da adından göründüyü kimi feil əsasında yaranmışdır [4, s. 92]. Fars dilinin qrammatikasında feilin əsasını بن ماضى (bon – e mazi) termini ilə ifadə edirlər. Bunun səbəbi bütün keçmiş zaman xüsusiyyətli feil formalarının, başlanğıc formalarının həmin feillərin əsasları ilə uyğun gəlmələridir. Bu feil forması hərəkətin keçmiş zamanda mütləq şəkildə baş verdiyini bildirdiyi üçün onu ماضى مطلق (mazi – ye motləğ) adlandırırlar [2, s.108]. Belə ki, ماضى مطلق göstərilən sxem üzrə yaranır:

بن ماضى (feilin əsası) + شناسه های مربوط به زمانهای گذشته (feilin keçmiş zamanını bildirən feil formalarına aid şəxs şəkilçiləri)

Göründüyü kimi, bu zaman formasının quruluşu çox sadədir. Bu səbəbdən də fars dilçiləri çox zaman ماضى مطلق – i گذشته ساده (qozəşte – ye sade) və ya ماضى ساده (mazi – ye sade) adlandırırlar [3, s. 136].

Yuxarıda göstərilən sxemə əsasən رفتن (rəftən) – getmək feilini şəxslər üzrə təsrifləndirək:

Tək.	Cəm.
1. رفت + م – getdim	رفت + يم – getdik
2. رفت + ی – getdin	رفت + يد – getdiniz
3. رفت – getdi	رفت + ند – getdilər

Mürəkkəb feilləri bu zaman formasında işlətdikdə şəxs sonluğu köməkçi feilin sonuna artırılır [9, s. 28]. Məsələn:

Tək.	Cəm.
1. کمک کرد+م – kömək etdim	کمک کرد +يم – kömək etdik
2. کمک کرد+ی – kömək etdin	کمک کرد +يد – kömək etdiniz
3. کمک کرد – kömək etdi	کمک کرد +ند – kömək etdilər

Göründüyü kimi, adi halda zaman ünsürünə ehtiyac yoxdur. Amma istisna hallarda bu zaman formasında olan feillərin zaman ünsürü kimi feilin əvvəlinə "ب" hissəciyi artırılır. Bu hala daha çox

klassik şeir dilində təssadüf edilir [6, s. 121].

Məsələn:

برفت حشمت محمود و در زمانه نماند
جز این فسانه که نشناخت قدر فردوسی
بگفت از پس چار دیوار خویش
همه عمر نهاده ام پای پیش
(فردوسی)

(سعدی)

Bu iki beytdə işlədilən *برفت* və *بگفت* feilləri *رفت* və *گفت* feillərinin yerinə işlənmişdir. *مطلق ماضی* zaman formasının inkarını düzəltmək üçün fars dilində *نون نفي* adlanan "ن" – hissəciyindən istifadə olunur. Belə ki, bu hissəcik sadə feillərdə feilin əvvəlinə, düzəltmə feillərdə feili təşkil edən ön şəkilçi ilə feil arasına, mürəkkəb feillərdə isə köməkçi feilin əvvəlinə artırılır [8, s. 137]. Məsələn:

1. Sadə feillərdə: *نوشتم* (neveştəm) – yazdım/*ننوشتم* (nəneveştəm) – yazmadım.
2. Düzəltmə feillərdə: *برگشتند* (bərgəştənd) – qayıtdılar/*برنگشتند* (bərnəgəştənd) – qayıtmadılar.
3. Mürəkkəb feillərdə: *صدا کردم* (seda kərdəm) – çağırırdım/*صدا نکردم* (seda nəkərdəm).

Bu inkar hissəciyi saitle başlanan feillərə qoşularkən qismən orfoqrafik dəyişikliyə məruz qalır. Əgər feil o və ya ə saitlərindən biri ilə başlayarsa, "ن" hissəciyi qoşulan zaman bu saitləri ifadə edən "ا" hərfi "ی" hərfi ilə əvəz olunmalıdır. Məsələn: *نینداخت = ن + انداخت* (nəyəndaxt) – tullamadı, *نیفتاد = ن + افتاد* (nəyoftad) – düşmədi [11, s. 51].

"ا" hərfi ilə başlayan feillərdə feilin əsası ilə inkar hissəciyi arasına bir "ی" hərfi artırılır. Məsələn: *نیامد = ا + آمد* (nəyaməd) – gəlmədi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, *نون نفي* – nin istər qrafik, istərsə də sözlərə qoşulma xüsusiyyətləri sabitdir. Yəni qoşulduğu feil formasından asılı olmayaraq, qoşulma mövqeyini və qrafik xüsusiyyətini dəyişmir [13, s. 164].

Klassik şeir dilində *ماضی مطلق* zaman formasında olan feilin inkarını bildirmək üçün bəzən "ن" inkar hissəciyi ilə yanaşı, "ب" hissəciyi də işlədilir. Məsələn:

غم مخور ای دوست کاین جهان بنماند
خنک آن قمار بازی که بباخت هر چه بودش
بنماند هیچش الان هوس قمار دیگر

(مولوی)

آنچه تو می بینی آنچنان بنماند

غم مخور ای دوست کاین جهان بنماند

(سعید طایی)

Bu iki beytdəki *بنماند* feili *نماند* (nəmand) – qalmadı feilinin yerinə işlənmişdir.

Keçmiş zaman xüsusiyyətli feil formaları içərisində *مطلق ماضی* – i digər formalardan fərqləndirən bir neçə cəhət vardır:

1. *ماضی مطلق* - in əsas fərqli cəhəti iş hal, hərəkətin qəti şəkildə icra olunub bitməsini bildirməkdir [10, s. 83]. Məsələn: *مادر به روی پسرش نگاه کرد و گفت: (madər be ru ye pesərəş bedəğğət neqah kərd və qoft) – ana oğlunun üzünə diqqətlə baxdı və dedi.*
2. *ماضی مطلق* həm də iş, hal və hərəkətin icrasının birdəfəliyini, yəni icra olunan iş, hal, hərəkətinin bir neçə dəfə deyil, yalnız bircə dəfə icra olunduğunu bildirir [7, s. 18]. Məsələn: *دانشجویان ما به دانشگاه دولتی باکو رفتند (Daneşcuyan – e ma be Daneşqah – e Douləti – ye Baku rəftənd) – Tələbələrımız Bakı Dövlət Universitetinə getdilər.*
3. *ماضی مطلق* - in digər bir cəhəti hərəkətin dinamikliyini bildirməkdir [12, s. 77]. Məsələn: *آموزگار به کلاس داخل شد، دانش آموزان برخاستند (Amuzqar be kelas daxel şod, daneşamuzan bərxast) – Müəllim sinfə daxil oldu, uşaqlar ayağa durdular.*

Fars dilində feilin zamanlarında mövcud olan belə mənə incəliklərini nəzərə alaraq demək olar ki, müasir fars dilinin morfolojiyasının bu istiqamətində tədqiqatların aparılması vacib və aktual məsələlərdən biridir [5, s. 92]. Eyni zamanda fars dilində müxtəlif zaman xüsusiyyətlərinə malik belə feil formalarının Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri ilə qarşılaşdırılması hər iki dilin morfolojiyasının müqayisəli tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. N.Hatəmi. Fars dili. Bakı, Gənclik, 1986. 287 s.
2. Ə. Şəfahi. Müasir Fars dilinin morfolojiyası. Bakı, Maarif, 1988

3. H.Əlizadə və N.Hatəmi. Fars dili. Bakı, Maarif, 1951
4. T. Z. Rüstəmovə. Fars və Azərbaycan dillərinin müqayisəli qrammatikası. Tehran, 1998
5. Ə. Şəfahi, F. Zülfüqarova, T. Rüstəmovə, A. Ələkbərova. Fars dilinin morfoloqiyası. Bakı, Şirvanəşr, 1982
6. دکتر محمد جواد شریعت. دستور زبان فارسی. اصفهان: اساطیر، ۱۳۷۵
7. دکتر حسن احمدی گیوی و دکتر حسن انوری. دستور زبان فارسی. تهران: فاطمی، ۱۳۷۴
8. دکتر مهری باقری. تاریخ زبان فارسی. تهران: قطره، ۱۳۸۷
9. دکتر خسرو فرشید ورد. دستور امروز. تهران: فصیح‌لشاه، ۱۳۴۸
10. پرویز نائل خانلری. در باره زبان فارسی. تهران: مجله سخن، ۱۳۴۰
11. مرحوم حسین سمیعی. صرف و نحو فارسی. تهران: وزارت فرهنگ، ۱۳۳۳
12. رضا دایی جواد. دستور زبان فارسی و راهنمای تجزیه و ترکیب. اصفهان: مشعل، ۱۳۴۴
13. تقی واحدیان. دستور زبان عامیانه. مشهد: کتابفروش، ۱۳۴۲

SUMMARY

Faxhraddin Eylazov

PAST TENSE FORMS OF THE VERBS IN PERSIAN

The article examines the tense forms and the grammatical category of verbs. It is known that event, situations and actions happen within a certain space, as well as in connection with tenses, they take place within a certain time. The concept of time makes a distinction between grammatical and objective. Dialectical materialism teaches that time exists in the world itself regardless of us. As noted by philosophers, "the moving matter moves only within space and time". The concept of time plays an important role in verbs, through the signs of the category, the states of verbs are described in the past, present and future tenses. The main dimension of past and future tenses is present tense. The concepts of past and future are defined by present. A *time category* denotes *time during two action execution*. That is, tenses are used to refer to or indicate something that happened in the past, which that occurs in the present and in the future.

Key words: Persian linguistics, time category, past and future tenses, personal endings

РЕЗЮМЕ

Фахраддин Эйлазов

ОСОБЕННОСТИ ФОРМ ГЛАГОЛОВ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ НА ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье исследуется понятие времени и его работа, состояние, грамматическая категория пространственных связей. Известно, что работа, состояние, движение выполняется как в определенном пространстве, так и связано со временем, происходит в определенное время. Понятие времени отличается объективностью и грамматикой. Диалектический материализм учит, что время, независимо от нас, существует в самом объективном мире. Как отмечают философы: «Движущаяся материя движется только внутри пространства и времени». Понимание времени занимает важное место в глаголах, через признаки категории сообщается о состоянии работы и действия в прошедшем, настоящем и будущем (исполнено или нет) временах. Основным измерением прошедшего и будущего времени является настоящее время. Понятие прошедшего и будущего времени определяется настоящим временем. Категория времени сообщает о промежутке между двумя работами. То есть время, которое охватывает промежуток, когда сообщается о выполненной, выполняемой и выполняемой работе в будущем.

Ключевые слова: персидское языковедение, категория времени, прошедшее и будущее время, личные окончания.

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 28 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

NİCAT YAQUBOV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

nicatyaqubov82@gmail.com

UOT:81.373

ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİNDƏ ARXAİZMLƏRİN LEKSİK ANLAMI

Azərbaycan dilinin leksikologiyasına nəzər yetirdikdə görürük ki, tarixin müxtəlif dövrlərində baş vermiş bütün hadisələr dilə bilavasitə təsir göstərmişdir. Dilə yeni sözlərin daxil olması leksik fondu zənginləşdirdiyi kimi, paralel olaraq dövrün tələbi nəticəsində dildən çıxan leksik vahidlərin də şahidi olur. Bu baxımdan köhnəlmə prosesi hər bir dildə özünəməxsus şəkildə baş verməkdədir. Azərbaycan dili xalqımızın tarixi, mədəniyyəti və milli təfəkkürünü özündə ehtiva edən əsas mənbələrdən biridir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri sadaladığımız bu parametrləri ən zəngin şəkildə özündə saxlayaraq müasir dövrümüzdə qədər gətirib çatdırı bilmişdir. Arxaizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini, eyni zamanda üslubi çalarlarını verəcəyimiz şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində daha aydın şəkildə müşahidə etmək imkanına sahib olacağıq.

Açar sözlər: şifahi xalq ədəbiyyatı, leksikologiya, arxaizmlər, leksik-semantik, yazıçı aşığı, şair.

Müasir ədəbi dilini mühüm və ən “cavan” sahələrindən biri olan leksikologiyanın əhatə dairəsi genişdir.

Belə ki, leksikologiyada dilin lüğət tərkibi, oradakı sözlərin leksik və qrammatik mənaları, təkmənəliyi, omonimlər, sinonim, antonimliyi, paranimliyi sözlərin mənşəyi, ekspressiv mənə çalarları, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yolları, söz yaradıcılığı öyrənilir. Bunlarla yanaşı, leksikologiyada həm də frazeoloji vahidlər, dialektizmlər, habelə arxaizm və neologizmlərdən də söhbət açılır. Bu məqalədə bir şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində işlənmiş arxaik sözlərin işlənmə məqamlarından, onların leksik anlamından söhbət açmağı qarşımıza məqsəd qoyduq. Bəri başdan qeyd edək ki, arxaizmlər köhnəlmiş sözlərin tərkib hissəsidir. Vaxtı ilə ədəbi dilimizin fəal lüğət fondunda işlənərək sonralar elmi-texnikanın inkişafı ilə ictimai-siyasi quruluşun dəyişilməsi ilə, dilimizə yeni sözlər keçməklə bərabər, bir qrup sözlər öz işlənmə dairəsini daraldaraq, tədricən ədəbi dildən çıxmış və dilin qeyri-fəal lüğət fonduna daxil olmuşdur. “Dildə ölü söz yoxdur, sadəcə olaraq istirahətə gedən sözlər vardır” [1,8].

Yəni yeri gəldikcə, lazım olduqca həmin köhnəlmiş sözlərin bir qismi ədəbi dilimizə, yazıçı və şairlərin əsərlərinə, canlı xalq dilinə, dialekt və şivələrə qayıdır.

Bu da danılmaz həqiqətdir ki, yazıçı və şairlərin əsərləri, o cümlədən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ədəbi dil materialları ilə zəngin olan bir xəzinədir. Bu xəzinədə dilin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri əks olunmaqla bərabər, orada həm onomastik vahidlər, dialektizmlər, o cümlədən arxaikləşmiş sözlər də öz əksini tapmaqdadır.

Bildiyimiz kimi, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə: aşığı şeirləri və onların növləri, nağıllar, dastanlar, holavar, tapmacalar, lətifələr və s. daxildir.

İndi isə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən biri olan aşığı şeirlərində işlənmiş bəzi arxaizmlərin işlənmə məqamlarına diqqət yetirək:

-Qurbani der: könlüm bundan sayrudu,
Nə etmişəm yarım məndən ayırıdır?
Ayrılıqımı çəkib boynu əyridir?
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni. [2,17]
Qəm çəkmə, bu qədər divanə könül,
Həmişə ruzigar belə dar olmaz.

On bir ay çəkəsən zimistan qəhrin,
Necə güldür çöhrəsində xar olmaz. [2,18]

Siyah zülfü daraq ilə dara gör,
Öz könlünü öz dərdinə dara gör.
Dərin-dərin dəryaları boyladı,
Xəncər alıb qara bağrım teylədi.

Qurbani der: bahar olur, gəlir yaz,
Göllərdə üzüşür ördəyilə qaz.
Sərim təvəlladır, üzüm pəyandaz,
Yoxdur bundan qeyri bir matah mənim. [2,19]

Qədəm qoyub yar yanına gələndə,
Elə gəl, elə get yol inciməsin.
Şəkər rəblərindən mənə busə ver
Dodaq tərpanməsin, dil inciməsin. [2, 21]

İsfahan mülkündən gələn xocalar,
Bu canımda intizarmı var mənim.
Biri hicran, biri möhnət, biri qəm,
Qəm evliyəm, xiridarım var mənim. (A.Tafarqanı)

Eyləmə qapıdan, çuğul sözümdən. [2, 27]
Abbas kimi növcavanı, əzizim. [2, 28]

Tez mərhəmət qılıb bir ehsan eylə,
Sevdiyim üzündən at indi nişab. [2, 31]

Sər qoydum, payəndaz etdim üz yara,
Bayqu kimi meyl vermə üz yara.
Zülf pərişan yaxa yırtıq, üz yara,
Könlümü şikəstə bulan məni gör. [2, 45]

Bilirsən, könlümün nədir davası,
Neçə yaraların, yar sinəmdə var.
Yandırır sinəmi eşqin havası,
Bimürvət demirsən qar sinəmdə var.
Pasibanz oldum mən dost rahinin,
Soruşdum, öyrəndim, yar salamatdı. (Aşıq Ələsgər) [2, 93]

Həsərət qoyma gözü-gözə amandı,
Yandı bağrım, döndü közə amandı.
Keçən sözü çəkmə üzə amandı,
Hədyan danışmışam, laf eyləmişəm. (Aşıq Ələsgər) [2, 94]

Axtarma motalın, yağın, qaymağın,
Zənbur çiçəyindən bal alı dağlar. (Aşıq Ələsgər) [2, 95]
Həsən dədə, Həsən baba qoşadı,
Xaçbulaq yaylağı bir tamaşadı.
Aşıq eldən ayrı niyə yaşadı?
Ölsün Ələsgər tək qulların dağlar. [2, 97]

İndi də nümunələrdə işlənmiş arxaizmlərin leksik-semantik mənalarna diqqət yetirək:

Sayrı-xəstə

Zimistan-qış

Siyah-qara

Zülf-saç

Teylə (mək)-xəncərb, bıçaqla yaralamaq, deşmək, param-parça etmək

Təvəlladır-qurbandır

Pəyəndar-üzüm ayağının altına ifadəsidir, farsca-pa-ayaq və s.

Matah-qiymətli şey

Ləb-dodaq

Busə-öpüş

Xoca-savadlı tacir

Hicran-ayrılıq

Xiridar-bir sənətin bilicisi-məsələn, söz xiridarı

Cuğul-sözündən qaçan, ara vuran

Niqab-üz örtüyü

Sər- paş

Pərişan-bir sözdən, hadisədən vəziyyəti pisləşmək, dağınıq və s

Dava-həb, dərman, ilac

Bimürvət-insafsız

Pasiban- kömək etmək, kömək durmaq, himayədar

Hədyan-boş-boş danışan, cəfəng

Motal-çəpiş dərindən hazırlanmış əşya, qışda yemək üçün, şor, pendir, kərə yağın qarşığı ərzaq yığılan, saxlanılan əşya.

Zənbur-arı

Qul-alınıb-satılan, hədiyyə edilən adam (arxaik söz olsa da, əksər insanlar tərəfindən başa düşülür. Hətta müasir şairlər də bu sözü şeirlərində işlədir) məs:

Durmaz qabağında tufanın, yelin,
Ağzında yem olar hər coşqun selin.
Şil olmaq adamın, qul olmaq elin,
Kül olmaq ocağın faciəsidir. (Z.Yaqubi)

İndisə isə bayatılarda işlənmiş bir qrup arxaizmlərin işlənmə məqamlarına nəzər salaq:

Əzizinəm, dəydi yara,
Neştər vur, dəydi yara.
Xoryad, dilin qurusun,
Nə dedin, dəydi yara. [4,11]

Əzizinəm, yad əli,
Ya divanə, ya dəli.
Məhşərim o gün qopar,
Yara döysə, yad əli. [4,12]

Mən aşiq o da giryan,
Mən giryan o da giryan,
Dedim: könlü o gün al,
Demədim: o da giryan. [4,14]

Əzizinəm, nərgizlər,
Bənövşələr, nərgizlər.
Ərsəmiş maya gördüm,
Daldasın da nərgizlər. [4,15]
Düldülü əli mindi,

Atlandı, əli mindi.
Könlüm yarı arzular,
Yetişmir əlim indi. [4,16]

Sən mənim bir dinarım,
Bir axçam, bir dinarım.
Amandı, əsmə külək,
Salarsan, birdi narım. [4,17]

Əzizim, özgə şana,
Zülf üzdü özgə şana.
Ləblərin zənburiyəm,
Getməzəm özgə şana.
Əzizinəm, üz qan adı,
Sonalar üz qanadı.
Bad əsdi, zülf dağıldı,
Tel dəydi, üz qanadı. [4,28]

Zülfün suda mar kimi,
Oynar suda mar kimi.
Sızıldadar aşiqi,
Yağa su damar kimi. [4,29]

Aşiqin yaxası var,
Təşnəyəm, yaxa suvar.
Fələk, əlin dəyməmiş,
De kimin yaxası var? [4,30]

Əzizim, arxa haray,
Dəhnədən arxa haray.
Qərrib igid, yad ölkə,
Çağırır, arxa haray! [4,36]

Yuxarıdakı bayatılarda işlənmiş bəzi arxaizmlərin leksik anlamına diqqət verək:

Neştər - təzyiqli olan adamdan qan almaq üçün bucağa oxşar, sivri alət

Xoryad - danışanı istəməyən ara vuran, mənfi xislətli fərd, əsasən, iki sevən arasını vuran

Divanə - dəlidən betər, eşqdən divanə olan məcnunsayağı aşiq

Məhşər - dini məlumata görə dünyanın dağılacağı vaxtı sorğu suala çəkilən gün məhşər günü

Giryan - əsasən, sevgidən, yaxud nahaqdan sıxışdırılan, gic halına salınan şəxs

Ərsəmiş - (feili sifət, ərsimək-neçə illər doğmamış kökəlməmiş dişi dəvə, "ər" sirləmiş)

Maya - dişi dəvə

Nər - (burada) erkək dəvə

Axça - pul vahidi

Dinar - kiçik az pul vahidi (qəpik)

Şana - daraq

Zülf - saç

Ləb - dodaq

Bad - külək, yel

Mar - ilan

Təşnə - əsasən, bir neçə gün susuz qalan şəxs, məcazi mənada digər maddi və mənəvi lazımlərə ciddi ehtiyacı olan

Fələk - islamda ağılı olan, nəfsi tamahı olmayan mələklər (Müşərrər-yüksək vəzifəli mələklər (Cəbrayıl, Əzrayıl, Mikayıl, Rizvan) fələk də mələklərdən biridir, onun vəzifəsi dünyanın çarxını fırlatmaqdır. Biri qarğış edəndə “Çarxın çevrilsin, fələk”) deyir.

Dəhnə - su dəyirmanına tökülən gur suyun açılıb-bağlandığı yer. Drupanın, novun yuxarı hissəsində, ona bəzən savacaq da deyirlər.

Nümunələrin sayını daha da artırmaq olar, lakin buna ehtiyac duymadıq, çünki şifahi xalq ədəbiyyatı materialları o qədər zəngindir ki, o qədər dil materialları vardır ki, onları dil baxımından, ayrıca olaraq arxaizmləri tədqiqata, təhlilə cəlb etmək özü bir dissertasiya mövzudur.

Yekun olaraq qeyd etmək istəyirik ki, arxaizmlər dilin passiv lüğət fondunda qalmaqla bərabər, həm də bədii ədəbiyyatı nümunələrində işlənməkdədir. Xüsusən şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarının hər birinin ayrıca olaraq, arxaizmlərin tədqiq olunmasına ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. H.Həsənov. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1987
2. Aşıqlar. (S.Axundovun tərtibatçılığı ilə redaktor, prof. H.Araslı) Bakı. 1957.
3. Bayatılar. Bakı, 1979
4. Cinaslar. Bakı, 1985 (Tərtibçilər: M.Aslan, E.Məmmədov).
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1960

SUMMARY

Nicat Yaqubov

LEXICAL SIGNIFICANCE OF ARCHAISMS USED IN FOLKLORE SAMPLES

When we consider the lexicology of the Azerbaijani language, we see that all the events that occurred in different periods of history had a direct impact on the language. We witnessed the fact that as the vocabulary of the language is enriched with new words as a result of the requirements of the time, at the same time some words go out of use. From this point of view, the process of obsolescence occurs in each language in its own way. The Azerbaijani language is one of the main sources of history, culture and national thinking of our people. Folklore samples retained these parameters in the best possible way and carried them to the present day. We will be able to observe in a clear form the lexical and semantic features of archaisms, as well as their styles in graphic examples taken from oral literature.

Key words: oral, folk literature, lexicology, lexico-semantic, archaisms, poet

РЕЗЮМЕ

Ниджат Якубов

ЛЕКСИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ АРХАИЗМОВ ИСПОЛЬЗОВАННЫХ В ФОЛЬКЛЕРНЫХ ОБРАЗЦАХ

Когда мы рассматриваем лексикологию азербайджанского языка, мы видим, что все события, которые происходили в разные периоды истории, оказали непосредственное влияние на язык. Мы становимся свидетелями того, что по мере обогащения словарного запаса языка новыми словами одновременно в результате требований времени некоторые слова выходят из использования. С этой точки зрения процесс устарения происходит на каждом языке по-своему. Азербайджанский язык является одним из основных источников истории, культуры и национального мышления нашего народа. Фольклерные образцы сохранили в себе эти параметры в самом наилучшем виде и донесли их до сегодняшних дней. Мы сможем наблюдать в ясном виде лексико-семантические особенности архаизмов, а также их стили в наглядных примерах взятых из устной литературы.

Ключевые слова: устная, народная литература, лексикология, лексико-семантический, архаизмы, поэт

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 17 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

НУРИДА ГАНБАРОВА
nurideqenberova@mail.ru

UOT: 811.161.1

ПРАКТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО В ВУЗАХ

В статье исследуются эффективные методы и пути обучения русскому языку как иностранного. Особенно значительное место уделяется обучению грамматике. В обучение языка вторым основным моментом является сформирования разговорной речи. При обучении языка параллельно должно изучаться и культура изучаемого языка. В статье также акцентируется внимание на незаменимую роль мотивации. Преподаватель должен знать какой учебник и материал он будет использовать на занятиях..

Интерактивный метод оказывает огромную помощь в освоение иностранного языка, выработке у студентов навыков построения устной речи и передачи её собеседнику, а также правильному восприятию услышанной речи. Этот процесс должен мотивировать студентов на изучение языка и проходить для них в очень удобных условиях.

Ключевые слова: интерактив, методы, основные принципы, общение, мотивация, диалог, взаимное взаимодействие.

Каждый период предъявляет свои требования и подход к проблемам преподавания иностранных языков.

В настоящее время с развитием технологии доступ к изучению иностранных языков стал более упрощенным и доступным при наличии различных учебников, книг, словарей, пособий и интернетсайтов. Но несмотря на все доступные варианты изучения языка, роль педагога, его правильный подход к освоению данного языка, незаменима.

Когда мы приступаем к обучению любого языка, педагог должен понимать и ответить на такой вопрос: чему мы учим, когда мы говорим : « мы учим русскому языку». Каждый преподаватель, когда идет на урок, он должен знать зачем он берет эту картину, этот учебник, этот материал, почему он выбирает эти упражнения и задания. То есть, вопрос о цели- это самый главный вопрос методики, потому что он определяет абсолютно все : набор материала, организацию работы с этим материалом и конечно, конечный результат.

И так, прежде надо начать с обучения языковой системы, без чего обучение языку быть не может. Это прежде всего обучение грамматике, потому что она определяет образ мира в голове, т. к языки различаются по своим грамматическим строям. Это основа изучения языка.

Вторым основным материалом является формирование речевой деятельности. Это то, что делает нашу методику коммуникативной.

«Для успешного обучения языку в его устном и письменном употреблении, преподаватель кроме обычного знания учебного предмета, должен иметь ясное представление о составе ассоциативного агрегата мысли – речи, т.е. всестороннее развитие этого последнего у студентов, и является настоящей целью при преподавании языка». (1)

1. Богородицкий. В.А. Лекция по общему языкознанию. Казань, 1911, с. 179, 203

Весь исторический этап России, знаменательные события, произошедшие в его жизни, разбудили интерес к русскому языку, что сделало его коммуникативной.

Теория речевой деятельности А.Н.Леонтьева во многом помогает в достижении нашей цели.

Значит, первое – это обучение языковой системе;
Второе- формирование языковой деятельности;
Третье- изучение культуры изучаемого языка в процессе обучения;
Четвертое- воспитание.

Вот четыре основных задач, который каждый преподаватель должен ставить перед собой перед входом в аудиторию.

Все эти задачи служат для одной цели, обучению речевому общению. А что такое речевое общение? Это обмен текстами. Это обучение порождению и восприятию текстов. Это практическая цель практического курса современного русского языка как иностранного. Все, что делается на уроках практического русского языка, должно приближать учащихся к двуединой цели. Во-первых, он должен уметь создавать устные и письменные тексты, корректные с точки зрения всех норм русского языка (знать падежи, разбираться кому можно говорить «привет», а кому «здравствуй» и т.д). Активноролевая (игровая) деятельность учащихся. Сейчас этот принцип распространяется на другие предметы. Все эти три принципа направлены и на развитии личности учащихся. Во вторых – это умение адекватно понимать устные и письменные тексты в условиях естественного речевого общения. Для понимания нам нужны навыки аудирования и чтения.

Какие же тексты используются в языковом учебном процессе?

Учебные тексты – это тексты, созданные преподавателями или авторами учебников для решения конкретных задач обучения. Они бывают: 1. Учебные, 2. аудированные, 3.аудинтичные.

Учебные тексты не достаточны для обучения коммуникации. Они предназначены для выполнения определенной учебной функции, например для закрепления определенной какой то темы. Поэтому для развития речи берутся тексты адаптированные.

Адаптация – это упрощение текста в соответствии с целями языкового учебного процесса. Даже в повседневной речи, когда мы о чем то рассказываем, стараемся выбирать те слова, которые точно и ясно будут передавать наши мысли. И при подборе художественного текста учитель-практик может сократить и заменить незнакомые слова на более простые знакомые учащимися. Т. е., сложные слова упрощать до уровня аудитории. Но это приводит к тому, что скрытый смысл текста теряется и читать такой текст становится не очень то интересным.

Аудинтичные тексты – это тексты, созданные носителем языка, в условиях естественного речевого общения для коммуникации.

Особое место в обучении иностранного языка занимает интерактивный метод обучения.

Принципы интерактивного метода обучения:

1.Диалоговое взаимодействие учащихся.

Преподавателем русского языка как иностранного этот принцип знаком уже давно. Здесь часто используется диалог учителя учащийся, учащиеся между собой. Это самые разные виды диалогового взаимодействия.

«Стремление обучать второму языку посредством пользования им в процессе реального или учебного говорени, аудирования, чтения и письма, когда учащиеся удовлетворяют свою потребность в общении, стало сейчас ведущей тенденцией обучения». (2)

2. Работа в малых группах на основе сотрудничества.

Второй принцип обучения тоже очень распространенная форма. Для обучения любого иностранного языка группы должны разделяться на подгруппы. Оптимальное число в группах составляет 12 человек. Это дает возможность индивидуальному подходу к каждому обучающемуся.

2.Кн. Современное состояние и основные проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы. М. 1982, с.3

3. Сейчас этот принцип распространяется и на другие предметы. Все эти принципы направлены и на развитии личности учащихся, на развитии познавательных, созидательных, творческих фантазий и способностей.

Это умение общаться с другими людьми, понять их, умение передавать мысли ясно и точно. Эти методы повышают мотивацию учащихся. Мотивация – это самый главный фактор и самая актуальная проблема, т.к в современном мире мало кто хочет учиться, и в этом вопросе интерактивное обучение играет важную роль. Настоящий интерактивный метод предполагает живое общение педагога с учащимися, учащихся друг с другом на различные темы.

Исходя из вышесказанной нами суждений, приходим к выводу, что для быстрого и эффективного обучения языка, необходимо на практике содействовать все перечисленные методы обучения. Одним словом, студенты должны быть мотивированы к обучению и процесс этот должен проходить легко и непринужденно.

XÜLASƏ

Nüridə Qənbərova

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ RUS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİSİNİN PRAKTİK METODLARI

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi öyrədilməsinin effektiv yolları və metodlarından bəhs olunur. Xüsusi olaraq qrammatikaya geniş və əsas yer verilir. Dilin öyrədilməsində ikinci vacib məsələ danışıqın formalaşdırılmasıdır. Paralel olaraq öyrənilən dilin mədəniyyəti də tanıtılmalıdır. Məqalədə dil öyrənilməsində motivasiyanın əvəzsiz rolunun olduğu vurğulanır. Pedaqoqlar dəqiq bilməlidirlər ki, keçirilən dərisdə hansı materialdan və nə məqsədlə istifadə etməlidirlər.

İnteraktiv metod dil öyrənməkdə böyük köməklik göstərir. Bu metod tələbələrdə yazılı və şifahi mətn qurmaq, onu qarşı tərəfə çatdırmaq və eşidilən mətni düzgün anlamaqdır. Bu proses tələbələri dil öyrənməyə motivasiya etməli və onlar üçün rahat keçməlidir.

Açar sözlər: interaktiv, əsas prinsiplər, ünsiyyət, motivasiya, dialoq, qarşılıqlı ünsiyyət

SUMMARY

Nurida Ganbarova

PRACTICAL METHODS IN THE TEACHING OF THE RUSSIAN LANGUAGE AS A FOREIGN LANGUAGE IN HIGH SCHOOLS

Taking all these criteria as a main factor, teaching a foreign language should be pedagogues major aims. A particular and key role of motivation in language learning is mentioned in the article. This factor is the chief criterion in language learning. Interactive method has a great contribution in language learning. Its purpose is to teach students to make up a text? To explain it and to be heard.

Key words interactive, methods key principles, communication, motivation, dialogue, mutual interaction

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent H.Adıgözəlov

Məqalə daxil olmuşdur: 28 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

MƏTVUAT TARİXİ VƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR

ГУСЕЙН АДЫГЕЗАЛОВ

Нахчыванский Государственный Университет

УДК 821.161.1

ИСТОРИЯ ПЕРЕВОДА ПОЭЗИИ НАСИМИ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

В статье исследуется проблема переложения на русский язык поэтики всемирно известного азербайджанского поэта Насими, имеющего богатое и вечно живущее наследие, многочисленными русскими поэтами и переводчиками разных периодов.

Обосновывается мысль, что творчество Насими, зовущее человечество совершенствованию, как в количественном, так и в качественном отношении была переведена на многие языки мира, в том числе и на русский.

Автор, привлекая к исследованию переводы произведений Насими на русский язык, оценивает работу отдельных переводчиков и представляет статистику по их переводам.

В исследовании рассматриваются литературно-художественные, языковые-стилистические особенности поэмы русского поэта Сергея Иванова «Имадеддин Насими», подчеркивается, что яркий и смелый образ Насими был создан на фоне исторических событий.

Ключевые слова: *Насими, газель, поэтическая мощь, философская лирика, принципы перевода, художественный перевод, русские поэты-переводчики, русскоязычный читатель, морально-нравственная поэзия*

Среди выдающихся мастеров художественного слова нашего народа, творчество которых принадлежит мировой культуре, Имадеддин Насими (1369-1417) занимает особое место и значение. Как отмечается в предисловии к сборнику статей о жизненном и творческом пути поэта, «Литературное наследие Насими, его прогрессивные общественно-философские идеи явились новым плодотворным этапом в истории азербайджанской литературы и оказали значительное влияние на развитие литератур других тюркоязычных народов» (1, с. 3).

Эта заслуженная оценка обусловлена тем, что Насими оставил богатейшее поэтическое наследие на трех языках, дошедшее до нас без потерь, переведенное и изданное на многих языках мира, в том числе и на русском языке.

В 2019-ом году вся культурная общественность не только нашей независимой страны отмечает 650-летний юбилей со дня рождения великого поэта-гуманиста Насими, вся поэтическая мощь которого нацелена на морально-нравственное и духовное совершенствование человека и его внутренне очищение.

Началом юбилейного веха является распоряжение Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева «Об организации и проведении 650-летнего юбилея великого азербайджанского поэта Имадеддина Насими», изданное 15 ноября 2018 года, где заслуженно высоко оценивается мировое значение творчество азербайджанского классика: «Имадеддин Насими является одним из могучих мастеров слова, подаренных азербайджанским народом общечеловеческой культуре. Он возвысился на основе богатого культурно-духовного достояния Востока и создал ценнейшие жемчужины искусства художественного слова (2).

Действительно, Насими в своих произведениях, занимающих заслуживающее внимание место среди самых совершенных образцов мировой поэзии, всегда воспевал величие человека, человеческую любовь и свободу личности.

Именно поэтому в президентском распоряжении перед научной и культурной общественностью страны ставится широкомасштабная цель всемерно отметить на государственном уровне славный юбилей великого поэта и мыслителя, оно обязывает исследователей заново и глубже рассмотреть проблемные аспекты творчества Насими, открывает широкие просторы и возможности в области изучения и исследования его богатого наследия и мировоззрения.

2019-й год еще объявлен годом Насими, что означает, что в этом году и в последующих периодах литературоведам и переводчикам также предстоит с новых позиций осветить и оценить отдельные аспекты такой сложной, многоплановой и актуальной в наши дни проблемы переложения богатого творческого наследия Насими на русский язык, анализировать и состояние качества перевода насиминских шедевров на мировые языки, осуществленного поныне разными поколениями переводчиков на разные языки, в общей системе литературных связей азербайджанской литературы с литературами других народов.

Настоящая статья призвана охарактеризовать переводческую деятельность русских переводчиков творений Насими на русский язык. Попытаемся проследить процесс издания насиминских творений на русском языке. Почти все произведения Насими, начиная с тридцатых годов XX столетия, переведены на русский язык лучшими литературными силами России и становились достоянием русскоязычных народов.

Следует учесть, что перевод выдающихся художественных произведений становится событием и в национальной, и в инациональной литературе только тогда, когда воссоздается средствами воспринимающего языка всей совокупности содержания, формы, национального и индивидуального своеобразия оригинала. В этом смысле в процессе литературных взаимоотношений понятие художественный перевод воспринимается не только как художественный эквивалент того или иного произведения, а как новое воссоздание художественного явления, благодаря чему оно становится достоянием иной национальной культуры, что применительно и в отношении наследия Насими.

И от того, насколько верно, точно осуществлен перевод, зависит художественное восприятие переведенного произведения в воспринимающей культурной среде, где оно получает возможность выделиться своими национальными стилевыми особенностями.

Известно, что в первом издании «Антологии азербайджанской поэзии» 1939 года (3, с. 114-119) под редакцией В.Луговского и С.Вургуня поэтика Насими представлена 9 произведениями: «Бахария» и газелями – «В меня вместится оба мира...», «Шербет разлуки...», «Что за прекрасный образ...», «Взглянули розы...», «Все ярким солнцем...», «Мир не стоит...», «Свечою лика твоего...», «Где ты...».

Позже в своих воспоминаниях об этом народный поэт Азербайджана Р.Рза писал: «Луговской неустанно занимался переводами произведений поэтов-классиков, а также современных поэтов. Особенно привлек его в те годы один из переводов К.Симонова. Это было знаменитое стихотворение великого Насими, начинавшейся со строк: «В меня вместятся оба мира, но в этот мир я не вмещусь». Когда работа над антологией завершилась, радости Луговского не было предела» (4).

Симоновские переводы вошли и в другие антологии азербайджанской поэзии (5). Газели Насими в переводе разных русских переводчиков в различные годы также вошли в разные поэтические сборники, изданные в Москве и Ленинграде (6).

Основными переводчиками поэзии Насими на русский явились русские поэты-переводчики С.Иванов, Н.Гребнев, К.Симонов, Т.Стрешнева, А.Старостин О.Ивинская, А.Плавник, Л.Озеров, И.Савельев, В.Федоров, Н.Глазков, Я.Часовая, В.Давиденкова, Д.Виноградов, М.Тарасова и др., благодаря благотворным усилиям которых русские и

русскоязычные читатели получили возможность ознакомиться с поэзией великого азербайджанского поэта по изданным в Москве и Баку стихотворным сборникам.

В первом поэтическом сборнике, изданном в Москве в 1973 году и приуроченном к 600-летию юбилею, лирика Насими с азербайджанского и фарси представлена в переводах Н.Гребнева и К.Симонова с предисловием Мирзы Ибрагимова, 25 тысячным тиражом.

В 1973 году азербайджанское государственное издательство отдельной книжкой выпустило 176 четверостиший (рубаи) в переводе Н.Гребнева 20 тысячным тиражом.

В том же юбилейном году государственное издательство «Азернешр» представил читателям I том избранной лирики Насими в двух томах в исполнении многих вышеназванных русских переводчиков с предисловием народного писателя Мирзы Ибрагимова 10 тысячным тиражом. II том сборника, составителем, редактором и автором примечаний которого был профессор Рустам Алиев, вышел в 1976 году, также 10 тысячным тиражом (7). В двух-томнике русскоязычным читателям также были представлены месневи (в переводе А.Плавника, И.Савельева и В.Федорова); тержибенды (в переводе С.Иванова); четверостишия (в переводе Н.Гребнева) и касыды Насими (в переводе А.Старостина).

В 1981 году в азербайджанском государственном издательстве «Язычы» на основе прежних изданий увидел свет новые избранные Насими. Очередной выпуск сборника произведений Насими в переводах Н.Гребнева, К.Симонова, С.Иванова был издан в 2001 году в Москве, в издательстве «Диля Пабблишинг», 5 тысячным тиражом. В аннотации к книге составители отметили, что творчество Насими – азербайджанского поэта и философа – одна из особых страниц поэзии и истории народов Востока.

Жизнелюбивое содержание, воплощенное в совершенную художественную форму, обеспечило поэзии Насими поистине вечную жизнь. Отметим, что сборник произведений поэта из серии «Литературное наследие Востока» способствовал более широкому ознакомлению русскоязычных читателей не только с лирическими произведениями Насими, но и основными этапами его жизненного пути, а также позволил прикоснуться к творческому процессу великого азербайджанского поэта, постигнуть его философского мировоззрения.

В вышеуказанные издания вошли переводы на русский язык всех газелей и других стихотворных жанров из поэтики Насими, поэтому целенаправленно отметить и их авторов, т.е. показать в количественном отношении работ каждого переводчика, а качественное состояние переложения творений Насими на русский язык станет предметом нашего отдельного исследования, так как деятельность многих русских поэтов-переводчиков наследия поэта по сей день продолжает оставаться неисследованной.

Так, по нашему расчету, кроме девяти симоновских переводов, А.Старостину принадлежит перевод 119, С.Иванову – 87, Т.Стрешневой – 69, Н.Гребневу – 120, О.Ивинской – 32, Н.Глазковой – 21, А.Плавнику – 24, Л.Озереву – 4, Д.Виноградаовой – 16 газелей азербайджанского поэта-мыслителя.

Конечно, в рамках статьи вовсе не представляется возможным оценивать все параметры этих переводов поэтики Насими на русский язык по всем современным принципам художественного переложения, для этой цели требуется специальное диссертационное исследование, если еще учесть, что переводческая деятельность многих указанных русских поэтов-переводчиков насиминских творений пока еще остается недооцененной литературоведческой наукой.

Поэтому, анализируя отдельные переводы в исполнении того или другого переводчика, можно вынести обобщенную оценку состоянию качества русского звучания насиминских газелей и других его стихов.

Как уже убедились, из азербайджанских классических поэтов русским переводчикам больше всего полубилась поэзия Насими, широко известного прежде всего своими газелями, отличающимися одновременно своей глубокой лиричностью и философичностью, тонким психологизмом. Значимость

Насими с точки зрения эстетической и общеполитической заключается в том, что в русле закономерностей восточного стихосложения поэту удавалось воплотить мысли невиданной доселе концептуальности. По сути вся философия хуруфизма нашла свое адекватное выражение в поэтических строках Насими.

Постараемся ответить на вопрос, чем зачаровывает поэт читателей? Причиной такой любви и широкого распространения и во многих странах Востока его поэтики является сугубая философичность и необычайная экспрессивность, страстность, пафос делают поэзию Насими одной из вершин мировой философской лирики. Художественность и интеллектуальность в его творчестве уравновешиваются и возникает осязаемая необычайная гармония, где содержание стиха естественно переходит в его форму.

Начнем с переводов К.Симонова – рассматривая отдельные его переложения, еще раз убеждаешься в том, что ему удалось сохранить и передать насиминскую гармонию в русском звучании. Благодаря классическим переводам К.Симонова Насими стал широко известен русскому читателю, прежде всего как автор философской газели «В меня вместится оба мира...», которая особенно удалась переводчику и вполне, в оптимальной степени адекватна великому подлиннику.

Иными словами, при переводе возникала необходимость осмыслить, прочувствовать поэзию Насими в ее целостности как с точки зрения содержания, так и его формы. Известно, что данная газель строится на основе поэтических контрастов: часть и целое, человек и вселенная, невместимость человеческого духа в мир.

Являясь философскими антитезами, эти противопоставления обладают в оригинале яркой поэтичностью. Переводчику удалось сохранить как глубокую смысловую суть произведения, так и его художественную выразительность. При этом, как отмечалось выше, особенно важно, что поэт-переводчик смог перенести особенности поэтической ритмики аруз на русский язык. Известно, что русское стихосложение отлично от восточной метрики, но несмотря на это стихотворение звучит на русском языке органично, естественно.

Как утверждает исследователь творчества русского поэта М.Искандерзаде, «Перевод К.Симонова текстуально так близко, что нет необходимости сравнивать его с оригиналом и подстрочником детально, выделяя отдельные места. Достаточно только прочесть текст и станет просто визуально ясно, что перевод сделан если не слово в слово, то строка в строку» (8, с. 64).

К.Симонову удалось передать самое главное: диалектическую картину мира, как его представлял себе Насими. Все эти переживания смыслов (я просто человек, Адам, Насими – и я божественная субстанция; я тело, я данность, я «этот», я «здесь» - и я вся вселенная, я больше вселенной, я везде и нигде; я точное знание, наука, слово – и я непознаваемая сущность, вневременная, заведомая универсальная истина) – все эти диалектические переходы от конкретного к общему переводчик передает с несравненной свободой и непосредственностью, нигде не впадая ни я преувеличенно философскую тяжеловесность, ни в упрощенность и облегченность.

Одним из русских поэтов-переводчиков, кто сумел осмыслить восточную поэзию, проникнуть во философский поэтический мир переводимого им поэта, является С.Иванов, который наряду с переводами из лирики Насими, в историю литературы вошел также как автор поэмы «Имадеддин Насими» (9), высоко оцененной и русскими, и азербайджанскими литературоведами (10).

С.Иванов хорошо изучил азербайджанскую классическую поэзию, особенно творчество Насими, которого он успешно перевел на русский язык. С.Иванова от других русских поэтов-переводчиков Насими отличает не только освоение им своеобразной формы насиминского стиха, умение воспроизвести ее на русском языке, максимально передать естественную насиминскую интонацию, но и написание поэмы об азербайджанском литературном классике. Он обратился к истокам героического прошлого нашего народа, образу Насими, имя которого стало гордостью нации, символом неподкупности, преданности к Родине, идее, народу.

В героике-драматической поэме «Имадеддин Насими» С.Иванов создал литературно-художественный портрет Насими, жившего в период господства в Азербайджане ти-муридов. Авторское повествование перекликается с речами, монологами героя поэмы.

Речь самого Насими, переданная устами русского поэта, звучит мудро, веско, мужественно, человечно. Автор поэмы стремится к воссозданию не только облика поэта Насими, но и его эпохи, отмеченной изуверством фанатиков-ортодоксов, произволом и жестокостями властителей.

С.Иванов показал через конкретную человеческую судьбу мракобесие, гнет иностранных захватчиков и реакционных государственных, религиозных деятелей, что вполне соответствовало и канонам идеологии времени, предьявленным литературе и искусству:

Там недосеяны поля,
Пусты дома, селенья голы –
Родная, скорбная земля, -
Опустошенная монголом.

(9, с. 8)

Трагическая жизнь азербайджанского народа и его славного сына Насими близка русскому поэту. Ему дороги дерзание и стойкость Насими, его отважное «вероотступничество», его боль:

На сердце гордость родной земли,
Тоска и ненависть к тиранам,
Возьмите песню, журавли,
Несите песню до Ширвана.

Опять без крова и семьи,
В любви и славе разуверен.
Ступай по миру, Насими,
Броди, стучи в сердца и двери.

(9, с. 28)

Здесь, избегая будущего повтора данного отрывка из поэмы, сознательно прервем анализ ивановской поэмы о Насими и отметим интересный литературный факт, связанный с этими строками из поэмы.

В 1944 году в Москве вышел сборник стихов известных поэтов под названием «О родине», где составители перепутали отрывок поэмы о Насими С.Иванова со стихами самого Насими; литературоведы приняли стихи русского поэта, посвященные Насими, за перевод стихов Насими. Это тот случай, когда переводчик «перевоплащается» в любимого поэта (11, с. 108).

А анализ поэмы показывает, что С.Иванов имел возможность ярко воплотить мир Насими, строй и традиции восточной поэзии и органично преломить их в своем поэтическом творчестве. Как явствует из поэмы, русский поэт творчески использовал формы азербайджанского стиха, лад и строй восточной поэзии.

Вторая глава ивановской поэмы приводит героя поэмы Насими в среду пьяниц и воров, где «гремят кувшины, полные вина, шибаются надтреснутые кубки». Здесь встречаются два лагеря: на одном – нищий, сирый, обездоленный люд; служители культа, владыки, хозяева – на другом.

Исходя из своего понимания характера Насими, автор стремится всем интонационно-ритмическим строем стиха подчеркнуть мужественность, собранность, энергию и даже некоторую строгость его духовного облика:

Прощайте горы, песни и вино,
Косое журавлиное звено,
Весенние клокочущие реки.
Нет, мой удел – борьба...

– Азербайджан, родимая страна,
Неистовым врагом покорена,
Поругана, нища, разорена...
Народ, внимай: и Баку казнен аллах,

Мой властелин, великий Фазлуллах.
Рай в небесах – один обман и прах.
Рай на земле – в горах, лесах, лугах.
Я – ваш пророк. Имадеддин мне имя.

(9, с. 33)

Автор поэмы воодушевляет перед глазами читателей средневековый Азербайджан с его противоречивым состоянием. В поэме подробно описываются отдельные страницы жизни народа, его жизнь показывается под двойным гнетом – местных властелин и иностранных захватчиков. Все эти подробности служат для полного раскрытия сути творчества Насими и как поэта, и как мыслителя.

С.Иванов лаконично и эмоционально передает сложную сущность учения хуруфатов и их философию. Особенно это ярко раскрыто во главе «Всевышний – это я»:

Народ, на бой! Пусть жестоки враги,
Я ваш пророк. Народ, ступай за мной!
Я человек, я сущность бытия,
Народ, внимай: всевышний – это я!

(9, с. 38)

Таким образом С.Иванов создал правдивую картину жизни и борьбы народа и впечатляющий образ азербайджанского поэта, бичевавшего тиранов. Истекая кровью, Насими бросает в лицо правителю гневные слова:

– Ты раб, султан, – а я – пророк могучий,
Я из веревки локоны плету,
Я изумруды делаю из тучи
Я богатею, если я дарю.
А ты народы грабишь и – нищаешь.
Я вечен потому, что я творю,
Ты смертен потому, что разрушаешь...
Я солнце незакатное. Я – бог.
Я возвышаю новую зарю...
Я вечен потому, что я творю.
Я даже умирая, побеждаю.

(9, с. 39)

Одна из примечательных особенностей поэмы о Насими русского поэта С.Иванова заключается в том, что он, черпая материал в исторической жизни прошлого нашей страны, сумел создать яркий образ мужественного Насими в тесной связи с важнейшими истори-

ческими событиями, все это представил русской публике в национальном азербайджанском колорите, широко использовал восточные жизненные пейзажи.

Все эти факторы выводят поэму «Имадеддин Насими» С.Иванова на первые места среди других посвящений поэту. Рисуя Насими как борца против невежества и религиозного фанатизма, говоря о его самоотверженном служении своему народу, русский поэт особо подчеркивает его верность своим идеалам и взглядам.

Данное посвящение Насими С.Иванова доказывает, что русские мастера художественного слова писали и пишут об Азербайджане, о его исторических и литературных личностях не как любители экзотики, безучастные созерцатели чужого горя и страданий, а как любители нашей страны, ее поклонники, всем сердцем понимающие мечты и чаяния нашего народа, всемерно одобряющие его путь развития в прошлом и настоящем.

Подобно многим известным русским поэтам и писателям, писавшим о нашей стране, С.Иванов открыл для себя и для других удивительный мир богатой азербайджанской поэзии, постиг многовековую культуру азербайджанского стиха, его самобытность, которые стали плодотворной почвой для его собственного творчества.

При этом он хорошо понимал, что постижение сути азербайджанской поэзии, секретов азербайджанского стиха, его неповторимых особенностей является лишь средством для глубокого освоения духовной жизни нашего народа, его богатой истории и культуры, творчество замечательных людей, создававших эту культуру.

Известно, что Насими создал первый образец философской газели на азербайджанском языке. Широко и умело использовавший в своих творениях особенности азербайджанского литературного языка, живой народной речи, поэт-философ сыграл значительную роль в художественном совершенствовании по форме и содержанию и обогащении азербайджанской поэзии.

Творчество Насими оказало огромное воздействие на развитие поэзии Востока, именно в силу этих гуманистических традиций, созвучных прогрессивным идеям, выраженным лучшими представителями мировой культуры.

Идеи и поэзия Насими получили достойное признание: в 1973 году 600 летний юбилей поэта широко отмечался по решению ЮНЕСКО во всем мире, а проведение в мае 2017 года в штаб-квартире ЮНЕСКО в Париже 600-летия со дня смерти Насими и торжественное проведение в сентябре 2018 года в нашей стране фестиваля поэзии, искусства и духовности Насими, объявление 2019 года годом поэта и проводимые мероприятия поистине могут считаться выражением глубокого почтения к памяти незабвенного и вечно живого поэта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Насими Имадеддин. Сборник статей / Предисловие. Составитель Б.А.Набиев. Баку: 1973, «Элм», 224 с.
2. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики «О проведении 650-летнего юбилея великого азербайджанского поэта Имадеддина Насими» от 15 ноября 2018 года / газ. «Бакинский рабочий», 15 ноября 2018 года.
3. Первая «Антология азербайджанской поэзии». Под редакцией В. Луговского и С. Вургуна. Москва: 1939 год, 428 с.
4. R.Rza. Yaddaşımın səhifələrindən / Ədəbiyyat və incəsənət, 1975, 1 oktyabr.
5. Антология азербайджанской поэзии в 3-х томах. Т.1. – М. – Л.: 1960. – 383 с. Т.11. М. – Л.: 1960. – 327 с. Т. 111. – М. – Л.: 1960. – 279 с.
6. Газели / Перевел К. Симонов., А.Старостин // Антология Азербайджанской поэзии. В 3-х томах. Т. 2. – М.: Гослитиздат, 1960. – С. 7-22. ; Газели // Поэты Азербайджана. – Л.: Сов. Писатель, 1970. – С. 163-186. ; Газели // Поэты Азербайджана. – М.: Сов. Писатель, 1962. – С. 99-130.
7. Насими Имадеддин. Избранная лирика в II т-х. I том, Баку: 1973, 362 с; II том, Баку: 1976, с.
8. Искандерзаде М. Мастерство художественного перевода. Баку: 2013, 128 с.

9. Иванов Сергей. Имадеддин Насими. Поэма. Баку: 1973, 42 с.
10. Адыгезалов Г.В. Азербайджанский поэт-мыслитель мирового масштаба // «Литературный Азербайджан», 2019, № 4, с. 7-15.
11. Турабов С. Переводчик должен творить // «Литературный Азербайджан», 1984, №1, с. 104-108.

XÜLASƏ

Hüseyn Adıgözəlov

NƏSİMİ POEZİYASININ RUS DİLİNƏ TƏRCÜMƏ TARİXİ

Məqalədə Azərbaycanın dünya miqyaslı, zəngin və əbədiyaşar irsə malik olan filosof şairi Nəsimi poetikasının çoxsaylı rus şair-tərcümanları tərəfindən müxtəlif dövrlərdə rus dilində səsləndirilməsi problemi araşdırılır. Bəşəriyyəti kamilliyə səsləyən Nəsimi yaradıcılığının həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından ən çox dünya dillərinə, o cümlədən rus dilinə tərcümə olunduğu əsaslandırılır.

Müəllif Nəsiminin rus dilində nəşr olunmuş əsərlərini tədqiqata cəlb edərək ayrı-ayrı mütərcimlərin fəaliyyətini qiymətləndirmiş, onların tərcümələrinin statistikasını vermişdir.

Tədqiqatda rus şairi Sergey İvanovun “İmadəddin Nəsimi” poemasının ədəbi-bədii, dil-üslub xüsusiyyətləri araşdırılmış, Nəsiminin parlaq və cəsur obrazının tarixi hadisələr fonunda yaradıldığı vurğulanmışdır.

Açar sözlər: Nəsimi, qəzəl, poetik düha, fəlsəfi lirika, tərcümə prinsipləri, bədii tərcümə, rus şair-tərcüməçilər, rusdilli oxucu, mənəvi-əxlaqi poeziya

SUMMARY

Huseyn Adigozalov

HISTORY OF TRANSLATION OF NASIMI POETRYS INTO RUSSIAN

The article deals with the problem of translation of poetry of Nasimi, a philosopher-poet of Azerbaijan with world-wide, rich, and eternal heritage, in Russian at various times by numerous Russian poets and translators. In the article it is substantiated that Nasimi's creativity, which calls for human perfection, has been translated into many world languages, including Russian, in terms of quantity and quality.

The author has studied the works by Nasimi published in Russian, evaluated activities of individual translators, and provided statistics of their translations.

The study has examined literary-artistic, linguistic-stylistic features of the poem “Imadaddin Nasimi” by the Russian poet Sergey Ivanov emphasizing that Nasimi's vivid and brave image was created in the background of historical events.

Key words: Nasimi, ghazal, poetic power, philosophical lyrics, principles of translation, literary translation, Russian poets-translators, Russian-speaking reader, moral poetry

Məqalə daxil olmuşdur: 23 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

SHAHLA SHIRALIYEVA

Nakhchivan State University

shshahla36@gmail.com

UOT:654.197

PHOTO FOR NEWS

The article emphasizes the importance of photographs in newspaper news.

It's almost impossible to think about a newspaper without a photo in modern conditions. The reader also wants to see a photograph of a news article published in a newspaper. Photography is more important to newspapers than the news itself. Photography adds a new meaning to the text of the news. The reader looks at the picture before reading the message, creating the meaning of the picture in the reader's brain in front of the text. Photos can also overcome the literacy barrier in order to effectively convey a message. Because it does not require special literacy to understand the picture. The language of photographs is a universal language. Typically, photographs can evoke emotions faster than written words.

Key words: newspapers, news, photos, journalism, news photography

In journalism, photography plays a key role in representing the situation that is being reported. A situation can be depicted by several photographers in a different way. Some will try to focus more on how to represent it as a political issue, some will try to show the real story and some will try to exaggerate the situation, etc.

Thinking of a newspaper without a photo is almost impossible in today's environment. The reader also wants to see a photo of the news story published in the newspaper. Photography is more important to newspapers than news itself. The photo adds new meaning to the news text. The reader looks at the picture before reading the message, creating the picture meaning in the reader's brain before the text.

The use of photographs in the news has become increasingly important with the film being shot by photographer Mathew Brady against Abraham Lincoln. This photo is also an important document. Brady Lincoln also published photos in the press, creating a positive image in the community. Brady has started using portraits in newspapers as well as using photographs for propaganda purposes. Political researchers point out that these photographs play a major role in Lincoln's victory in the election. Lincoln also admitted in his memoirs that these photographs played a major role in his election. Journalism is based on news photography. But the magazine's news story is mostly about the photo. The news photo is a visual representation of the information the reader needs to know about the news. The photo should support the news and provide a summary. The photo should serve the reader to read the message easily. The photo should eliminate the reader's suspicions about the news. The three features — the presentation, the persuasion, and the emphasis on newspapers — reveal the reasons why newspapers use photographs.

Photography is the second tool that a person can rely on after their eyes. For this reason, newspapers seeking to spread the truth are using photography to prove the truth of the events. In addition, newspapers use photography as an attractive element. The photograph also visually beautifies the newspaper, and also attracts the reader's attention.

The documentary photo is separated from the news photo at several points. The main feature of documentary photography is that it must carry a message and reflect a public event. We need to create a different world view of the world we live in. Documentary photography creates longer and more public messages.

The point of the news photography and documentary is the same, the purpose of which is to present the truth with no change. The purpose of both types of images is to present, disclose, teach,

influence, preserve, archive, and witness the history. Some news stories are forgotten after a time and are never mentioned. Some of them gain document quality. The longevity of the news photography is a testament to its history and the richness of its meanings.

Features of news photography:

1. Photography must answer 5w & h, the basic form of journalism;
2. The photograph should provide information about the incident;
3. The photograph must be relevant to the event;
4. Photograph must witness the event;
5. There should be interesting facts about the incident in the photo;
6. The photo should support the event;
7. Photographs should be drawn at different angles to gain greater interest;
8. The photograph should be taken at the scene;
9. The photograph must be natural;
10. The photo must contain at least 5 people. But the photos shown by the masses are also important.

News photography is not only technical but also a product of ideas. In particular, the invention of new digital cameras shows that the technique used is a very small part of the work. Photography is also an aesthetic product. An opinion created by a reporter with a pen a photojournalist creates with camera. News photo has the power of persuasion. Photography is a news window for the reader. The reality of news photography is greater than any other visual element on a newspaper page. The source of this power is the truthful and direct demonstration of truth without distortion.

News photo shows history. News photos are visual pieces of history. Because in every event that occurs the photography is always taken before, during and after each event. Archiving these photos is a visual recording of history.

The news photo is supported by the caption. Using photography with writing is the basic principle of photojournalism.

News photography has certain criteria:

1. Effectiveness: The importance of a photograph determines how many people are affected by an event or fact.
2. Neighborhood: events in nearby geography attract the reader's attention more.
3. Emotions: Photography should appeal to the reader's feelings. A photo missing from this is very unlikely to attract attention.

The saying "one picture is worth a thousand words" demonstrates the importance of pictures and the information that they can convey. Written and spoken words are essential for communication, but sometimes, pictures can make a point even more powerfully. Newspapers and television stations that are trying to report news can make good use of pictures to show what is going on in the world.

Pictures of the World Trade Center collapsing in 2001, for example, showed the world what had happened on September 11 more powerfully than words ever could. The many pictures that television and newspapers showed their vast audiences helped to raise sympathy for the victims of terrorism. The world was shocked and angered, realized what a threat terrorists are to the world, and rallied its forces to combat this new threat to world peace.

There is also the saying "I'll believe it if I see it." Studies prove that people tend to trust their eyes more than their other senses. One of the duties of newspapers and television news stations is to report the truth. Pictures can be used to back up statements of fact that people may doubt.

Images attract attention. A news article with a photo or graphic element is much more likely to be read, both in print and online. Images invite people to look at the story. If there are five stories on a page, the story most people gravitate to is going to be the one with an image.

Images often also tell the story in ways that words cannot. Images show relationships, show emotion, clarify points in a story. They're an integral part of the storytelling process in journalism.

A photograph in Newspaper speaks more than a thousand words. No formal education is required to understand a picture. Photographs are therefore able break through literacy barrier to effectively communicate a message. It is a universal language. Photographs can also arouse emotion much more quickly than the written word.

For one thing, a photograph of a crucial or significant moment can "say" more than a long article and, also, convey much more emotion.

The world relies on photojournalists to shoot compelling photos that enhance news stories. Images taken by photojournalists should summarize what has been written in an article. By doing so, newspaper reading and news watching becomes more effective as one can better relate the news to real-life situations and understand fully what it must be like to be in that actual place at that actual time. This is especially true for people who don't have time to read a magazine from cover to cover. For hurried or slightly disinterested individuals, photos speak louder than words.

BIBLIOGRAPHY

1. Con Petter Evensen, İbrahimpaşa Babayev, Aynur Bəşirli, Ələkbər Muradov/ Fotojurnalistika, Avropa Şurası, 2017
2. Şirməmməd Nəzərli. Foto və söz. Bakı, 2018
3. Beryozin V.M. Fotojurnalistika. M., 2006
4. Butet-Roch, L., 2013. (August 2013). Meta-narrative: Fred Ritchin on the future of photojournalism. Retrieved from <http://www.bjp-online.com/british-journal-of-photography/interview/2286634/metanarrativefred-ritchins-on-the-future-of-photojournalism>
5. <https://dilanova.wordpress.com>
6. <https://feilmagnet.com/photography/Tips-for-taking-great-newspaper-photos>

XÜLASƏ

Şəhla Şirəliyeva

XƏBƏR FOTOŞƏKLİNİN ÇƏKİLMƏSİ

Məqalədə qəzet xəbərlərində fotoşəkillərin verilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edilir. Qəzeti fotoşəkilsiz düşünmək günümüz şərtlərində hardasa qeyri-mümkündür. Oxucu qəzətdə dərc olunan xəbərin fotoşəklini də görmək istəyir. Fotoşəkil qəzetlər üçün artıq xəbərin özündən daha əhəmiyyətli bir ünsürdür. Fotoşəkil xəbər mətninə yeni məna yükləyir. Oxucu xəbəri oxumadan əvvəl şəklə nəzər salır, şəkil mənanı oxucunun beynində mətndən əvvəl yaradır. Fotoşəkillər bir mesajı effektiv şəkildə çatdırmaq üçün savadlılıq maneəsini də aşmağa bilir. Çünki şəkli anlamağa xüsusi savadlılıq tələb olunmur. Foto dili universal bir dildir. Adətən, fotoşəkillər yazılı sözdən daha tez emosiya oyada bilir.

Açar sözlər: qəzet, xəbər, fotoşəkil, jurnalistika, xəbər fotoşəkli

РЕЗЮМЕ

Шахла Ширалиева

ФОТО ДЛЯ НОВОСТЕЙ

Думать о газете без фото практически невозможно в современных условиях. Читатель также хочет увидеть фотографию новостной статьи, опубликованной в газете. Фотография важнее для газет, чем сама новость. Фотография добавляет новое значение в текст новости. Читатель смотрит на картинку перед прочтением сообщения, создавая смысл картинки в мозгу читателя перед текстом. Фотографии могут также преодолеть барьер грамотности, чтобы эффективно передать сообщение. Потому что это не требует особой грамотности, чтобы понять картину. Язык фотографий - это универсальный язык. Обычно фотографии могут вызывать эмоции быстрее, чем написанные слова.

Ключевые слова: газеты, новости, фотографии, журналистика, новостная фотография

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Cəfərov
Məqalə daxil olmuşdur: 24 aprel 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

KHUMAR MAMMADOVA

Nakhchivan State University

xrmemmedova@mail.ru

UOT:821

JAPANESE WRITER KENZABURO OE

The article is about the life and creativity of Kenzaburo Oe, an outstanding figure in Japanese literature and a Nobel Prize laureate. The work of the Japanese writer Kenzaburo Oen directly influenced his life. The article discusses the factors affecting his work, considers his works from the point of view, and emphasizes that the writer's work was also influenced by the socio-political environment. In the article also noted that, Kenzaburo Oe's works have been translated into world languages and deeply influenced to the readers. His literary works are also being studied in Azerbaijan.

Key words: Azerbaijan, Japan, literary relation, Japanese literature, writer

Kenzaburo Oe is one of the prominent writers of Japanese literature. In latest years his novels has translated into Azerbaijani. It has a positive impact on the development of Azerbaijani-Japanese literary relations. The research on Kenzaburo Oe is a valuable contribution to our scientific literature. Researches about Kenzaburo Oe's life and creativity is the first steps in our scientific literature. He was born in 1935, in a village hemmed in by the forests of Shikoku, one of the four main islands of Japan. His family had lived in the village tradition for several hundred years, and no one in the Oe clan had ever left the village in the valley. Even after Japan embarked on modernization soon after the Meiji Restoration, and it became customary for young people in the provinces to leave their native place for Tokyo or the other large cities, the Oes remained in Osemura.

The Second World War broke out when Oe was six. Militaristic education extended to every nook and cranny of the country, the Emperor as both monarch and deity reigning over its politics and its culture (1). Young Oe, therefore, experienced the nation's myth and history as well as those of the village tradition, and these dual experiences were often in conflict. Oe's grandmother was a critical storyteller who defended the culture of the village, narrating to him humorously, but ever defiantly, anti-national stories. After his father's death during the war, his mother took over his father's role as educator. The books she bought him "The Adventures of Huckleberry Finn" and "The Strange Adventures of Nils Holgersson" have left him with an impression he says 'he will carry to the grave'. Japan's defeat in the war in 1945 brought enormous change, even to the remote forest village. In schools, children were taught democratic principles, replacing those of the absolutist Emperor system, and this education was all the more thorough, for the nation was then under the administration of American and other forces. Young Oe took democracy straight to his heart. So strong was his desire for democracy that he decided to leave for Tokyo; leave the village of his forefathers, the life they had lived and preserved, out of sheer belief that the city offered him an opportunity to knock on the door of democracy, the door that would lead him to a future of freedom on paths that stretched out to the world. Had it not been for the drastic change the nation underwent at this time, Oe, whose love of trees is one of his innate qualities, would have remained in his village as his forefathers had done, and tended to the forest as one of its guardians.

Watanabe's thoughts on humanism, which he arrived at from his study of the French Renaissance, helped shape Oe's fundamental view of society and the human condition. An avid reader of contemporary French and American literature, Oe viewed the social condition of the metropolis in

light of the works he read. Yet, he also endeavored to reorganize, under the light of Rabelais and humanism, his thoughts on what the women of the village had handed down to him, those stories that constituted his background. In this sense, he was again living another duality (3).

Japanese writer Kenzaburo Oe started writing in 1957, while still a French literature student at the university. His works from 1957 through 1958 from the short story, "The Catch", which won him the Akutagawa Award, to his first novel, "Bud-Nipping", "Lamb Shooting"(1958) depict the tragedy of war tearing asunder the idyllic life of a rural youth. In "Lavish are the Dead" (1957), a short story, and in "The Youth Who Came Late" (1961), a novel, Oe portrayed student life in Tokyo, a city where the dark shadows of the U.S. occupation still remained (2). Apparent in these works are strong influences of Jean-Paul Sartre and other modern French writers.

Crisis struck Oe's life and literature with the birth of his first son, Hikari. Hikari was born with a cranial deformity resulting in his becoming a mentally- handicapped person. Traumatic as the experience was for Oe, the crisis granted him a new lease on both his life and his literature. Overcoming the agony and determined to coexist with the child, Oe wrote "A Personal Matter"(1964), his penning of his pain in accepting the brain-damaged child into his life, and of how he arrived at his resolve to live with him. Through the catalytic medium of humanism, he conjoined his own fate of having to accept a handicapped child into the family with that of the stance one ought to take in contemporary society, and wrote "Hiroshima Notes"(1965), a long essay which describes the realities and thoughts of the A-bomb victims (3).

Following this, Oe deepened his interest in Okinawa, the southernmost group of islands in Japan. Before the Meiji Restoration, Okinawa was an independent country with its own culture. During World War II, the islands became the site of the only battle Japan fought on its own soil. After the war, the people of Okinawa were left to suffer a long U.S. military occupation. Oe's interest in Okinawa was oriented, politically, toward the lives of the Okinawans living on what became a U.S. military base, and, culturally, to what Okinawa meant to him in terms of its traditions. The latter opened out to a broadened interest in the culture of South Koreans, enabling him to further appreciate the importance of Japan's peripheral cultures, which differed from Tokyo-centered culture. This pursuit provided realistic substance to his study of Mikhail Bakhtin's theory regarding a people's culture which led him to write "The Silent Cry"(1967), a work that ties in the myths and history of the forest village with the contemporary age. After "The Silent Cry", two streams of thought, which at times flow as one, are apparent and consistent in Oe's literary world. Starting with "A Personal Matter" is one group of works that depicts his life of coexistence with his mentally-handicapped son, Hikari. "Teach Us to Outgrow our Madness"(1969), a two-volume work, painfully portrays both the agony-laden trials and errors he experiences in his life with his yet unspeaking infant child, and his pursuit of his father he lost during the war. "My Deluged Soul" (1973) depicts a father who relates to his infant child who, through the medium of the songs of the wild birds, has started to communicate with the family, and who empathizes with youths that belong to a belligerent and radical political party. "Rouse Up, O, Young Men of the New Age!"(1983), a work in which Oe draws upon images from William Blake's Prophecies, depicts his son Hikari's development from a child to a young man, and thus crowns the works he wrote about his handicapped child.

The second group are stories in which Oe relates characters who he establishes in the theater of the myths and history of his native forest village, but who interact closely with life in today's cities. This world of Oe's fiction, starting with "Bud- Nipping, Lamb-Shooting" and followed by "The Silent Cry", came to shape the core of his entire literature. Making full use of new ideas of cultural anthropology, these works represent the totality of Oe's world of fiction, as evidenced in "Letters to My Sweet Bygone Years"(1987), a work about a young man who, banking on his cosmology and world-view of Dante, strives but fails to establish a politico- cultural base in the forest. "Contemporary Games" is a story that alternates between myth and history, which Oe supports with the matriarch and trickster principles he draws from cultural anthropology. He rewrote this work in narrative form as "The Wonders of the Forest" (1986). With the of poetic metaphors, Oe embarked

on writing “The Flaming Green Tree”, a trilogy comprised of “Until the ‘Savior’ Gets Socked” (1993), “Vacillating”(1994), and “On The Great Day”(1995). Oe has announced that with the completion of this trilogy, he will enter into his life’s final stage of study, in which he will attempt a new form of literature. The implication of this project is that Oe deems his effort at presenting his cosmology, history and folk legend as having been brought to full circle, and that he has succeeded in creating, through his portrayal of that place in the valley and its people, a model for this contemporary age. It also implies that he considers Hikari’s becoming a composer, in actuality, surpasses the importance of his own literature about him (4).

Kenzaburo Oe’s winning the Nobel Prize for 1994 has thus encouraged him to embark on his pursuit of a new form of literature and a new life for himself. Regarded as a formidable intellectual whose books have not been read by many people, he is best known for his dark, depressing, soul-searching novels about postwar Japan. Those who have praised have said he has been a prodigiously inventive force in contemporary fiction, continuously experimenting with form and mode of presentation in such novels as “Kojinteki na taiken” (1964;“A Personal Matter”) and “Man-engannen no futtoboru”(1967; “The Silent Cry”) (-).

Henry Miller once said, “Oe, in the range of hope and despair he covers, seems to have in him a touch of Dostoevsky.” His writing have been described as passionate and lyrical but notoriously inaccessible” (2).

Kenzaburo Oe was briefly fashionable in Japan in the 1960s, but for the most part his readers have been dark, left-leaning Japanese undergraduates.

Kenzaburo Oe has traditionally been highly critical of the Emperor and the Imperial household which he has described as “an undemocratic relic” and a “reminder of the horrors of World War II.” Shortly after winning the Nobel prize, Oe caused a big a stir at home when he rejected the Imperial Order of Culture, Japan’s highest cultural honor. “The reason I declined the cultural award,” he said, “was that I would not recognize any authority, an value, higher than democracy. This is very simple but very important.” (3) Many Japanese believed that his ideals are worth standing up for but that his refusal take the cultural award was impolite and even quaint. Kenzaburo Oe’s novel “Echo of Heaven” (2001) is it is a depressing work about two boys who commit suicide. But “Under One’s Tree” (2001) is a collection of 16 essays about the author’s childhood.

The Changeling by Kenzaburo Oe (Grove, 2011), translated from the Japanese by Deborah Boliver Boehm, was released in 2010. According to a The New Yorker review: “Oe’s latest novel to be translated into English is an essayistic, and often frankly autobiographical, examination of the narrator’s relationship with his brother-in-law Goro, a filmmaker, and the emotional aftermath of Goro’s suicide. (Oe’s brother-in-law, the famous Japanese director Juzo Itami, jumped to his death in 1997.) Much of the novel is given over to the narrator’s obsession with recorded monologues made by Goro before his death (and perhaps, ambiguously, after his death as well). Oe, a Nobel laureate, employs a discursive technique light on narrative momentum but teeming with intimate and harrowing passages. References to incidents from Oe’s career, and the presence of his disabled son and his wife, who have featured prominently in his other works, give the book a ruminative, elegiac quality.”

The life and creativity of Kenzaburo Oe investigating in Azerbaijan in high level. And results are great contribution to our scientific literature.

LITERATURE

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Kenzaburo_Oe
2. <http://factsanddetails.com/japan/cat20/sub128/item2779.html>
3. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1994/oe/biographical/>
4. <https://www.bachelorsdegreeonline.com/blog/2011/20-essential-works-of-japanese-literature/>

XÜLASƏ

Xumar Məmmədova

YAPON YAZIÇISI KENZABURO OE

Məqalədə yapon ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Nobel Mükafatı laureatı Kenzaburo Oenin həyatı və yaradıcılığından söhbət açılır. Yaradıcılığının əsas qayəsini İkinci Dünya müharibəsinə olan nifrət, insan soyuqqanlılığından törəyən faciələrə münasibət təşkil edir. “Gecikmiş gənclik”, “Şəxsi təcrübə”, “Əziz keçmiş məktub”, “Suda ölüm” və b. romanları dünya oxucusunun sevdiyi əsərlər sırasındadır. Yaradıcılıq uğurlarına və “əsərlərində dünyanı gerçək şəkildə poetik boyalar və miflə reallığı əks etdirən bədii təsvir vasitələri ilə təqdim etdiyi üçün” Kenzaburo Oe 1994-cü ildə ədəbiyyat üzrə növbəti Nobel mükafatına layiq görülüb.

Yapon yazıçısı Kenzaburo Oenin yaradıcılığına bilavasitə onun həyatı da böyük təsir göstərmişdir. Məqalədə onun yaradıcılığına təsir edən amillər araşdırılmış, əsərlərinə mövzu baxımından nəzər salınmış, ədibin yaradıcılığına, həmçinin ictimai-siyasi mühitin də böyük təsiri olduğu vurğulanmışdır. Eyni zamanda qeyd olunmuşdur ki, Kenzaburo Oenin əsərləri dünya dillərinə tərcümə olunaraq oxucuların rəğbətini qazanmışdır. Ədib, həmçinin Azərbaycanda da tədqiq edilməkdədir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Yaponiya, ədəbi əlaqə, yapon ədəbiyyatı, yazıçı

РЕЗЮМЕ

Хумар Мамедова

ЯПОНСКИЙ ПИСАТЕЛЬ КЕНЗАБУРО ОЭ

В статье рассказывается о жизни и творчестве Kenzaburo Oэна, выдающегося деятеля японской литературы и лауреата Нобелевской премии. Его ненависть ко Второй мировой войне – главное в его работе над бедствиями, вызванными холодом.

Творчество японского писателя Kenzaburo Oэна напрямую повлияло на его жизнь. В статье рассматриваются факторы, влияющие на его творчество, рассматриваются его произведения с точки зрения, и подчеркивается, что на творчество писателя также оказала влияние социально-политическая среда.

В статье также было отмечено, что, работы Kenzaburo Oэна были переведены на мировые языки и привлекли внимание читателей. Его литературные творчества также исследуются в Азербайджане.

Ключевые слова: Азербайджан, Япония, литературная связь, Японская литература, писатель

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Cəfərov

Məqalə daxil olmuşdur: 28 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

SƏADƏT ƏLİYEVƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
eliyevaseadet@gmail.com

UOT:654.197

FOTOJURNALİSTİKA, FOTOQRAFİYANIN TARİXİ

Bir fotojurnalist kimi bizim qarşımızda duran başlıca problem bu şəkil və video bombardmanını yarıb keçərək oxucuların diqqətini cəlb etmək və özüünüzdə saxlamaqdır. Hadisə yerindən operativ xəbərlərdən tutmuş, sənədli materiallara qədər müxtəlif səpkili şəkilləri çəkərkən biz unutmamalıyıq ki, görüntülü xəbərləri yayan müxbir – fotojurnalist müasir media təşkilatında mühüm bir komanda üzvüdür. Çünki şəkillər oxucunu ayaq saxlamağa və diqqət kəsilməyə vadar edən ən mühüm elementlərdəndir.

Foto texnologiyasında, şübhəsiz ki, hər il yeniliklər olacaq və fotojurnalistin də işi asanlaşacaq, uğurları çoxalacaq. Dəyişməyən isə yalnız fotojurnalist sənətinə sədaqət və məhəbbət prinsipinin zəruriliyi olacaq.

Açar sözlər: *fotojurnalistika, fotoqrafiya, fotoaparət, fotosəkil, neqativ, multimedia, rəqəmsal kamera, stop-kadr, rəqəmsal texnologiyalar, optik təsvir*

“Fotoqrafiya” yunanca photos-ışığı, graphos-yazıram sözlərinin birləşməsindən ibarət bir termdir. Yəni “ışıqla yazan”- işıqla yazma texnikası mənasını verir. Divarda açılmış kiçik bir dəlikdən keçən işıq şüası əşyanın səthindən əks olunaraq həmin əşyanın təsvirini yaradır. Işıq şüasının qaranlıq otaqda əşyanın səthindən əks olunaraq onun baş-ayaq çevrilmiş təsvirini proyeksiya etməsi qabiliyyətindən hələ eramızdan əvvəl IV əsrdə yaşamış Çin filosofu Mo Dinin ardıcilları məlumat vermişdilər (Камера-обскура. Wikimedia Foundation. 2010). Bu fenomendən Aristotelin əsərlərində də yazılıb [1].

Miladi tarixlə 965-1039-cu illər arasında yaşamış məşhur müsəlman alim bəsrəli Əbu Əli əl-Həsən İbn əl-Heysəm ilk “ışıqla yazan” olub və dövrünün “optika atası” ləqəbini daşıyıb. Onun yazdığı 92 elmi işdən 89-u riyaziyyata, astronomiyaya, optika və mexanikaya həsr olunub. 7 cildən ibarət “Optika kitabı” məşhurdur. Hər hansı bir əşyanın optik təsvirini əldə etmək üçün istifadə olunan qaranlıq otaq və ya qurğu “kamera obskura” adlanırdı. Bu, latın dilindən tərcümədə “qaranlıq otaq” deməkdir [1]. Kiçik dəlikli kameraların (pinhol camera) iş prinsipi X əsrdə ərəb riyaziyyatçısı İbn əl-Haytəm əl-Bəsri tərəfindən təsvir edilmişdir. Orta əsrlərdə rəssamlar naturadan rəsmlər çəkərkən kamera obskurdan istifadə etməyə başladılar və Leonardo da Vinçi özünün “Rəngkarlıq haqqında traktat” əsərində kamera-obskuranı təsvir etdi. Kamera-obskuranın ən böyük çatışmazlığı çəkilən təsvirin fiksə edilə bilməməsi idi. Bunu yalnız 1826-cı ildə ilk dəfə fransız tədqiqatçısı Jozef Nisefor Nyeps edə bildi. O, üzəri asfalt məhlul təbəqəsi ilə örtülmüş şüşə lövhədən istifadə etmişdi. Amma fransız Jozef Nisefor Nyeps hələ 1826-cı ildə qaranlıq otaqda Suriya asfaltına çəkilmiş qalay lövhə üzərində yarada bildiyi əkslərlə insanları heyretləndirə bilmişdi. Təsvir kimyəvi məhlulla aydınlaşdırıldıqdan sonra bərkidilirdi. Lakin təsvirin bu cür həkk olunması üsulunun çatışmazlıqları çox idi. 1835-ci ildə Lui Jak Mande Daqer (Louis Jacques Mande Daguerre) təsvirin gümüş suyu ilə örtülmüş mis lövhənin üzərində həkk olunması üsulunu kəşf etdi. Bu, fotoqrafiya texnologiyasının inkişafına təkan vermiş çox əhəmiyyətli bir ixtira idi. 1834-cü ildə ingilis tədqiqatçısı Uilyam Henri Foks Talbot (William Henry Fox Talbot) işığa qarşı həssas kağızı və neqativləri yaratdı ki, bunun nəticəsində də fotosəkillərin surətinin çıxarılması mümkün oldu. Con Frederik Uilyam Herşel fotoqrafiyaya böyük töhfə vermişdir. Təsvirin natrium hiposulfit məhlulu ilə “bərkidilməsi” onun

ideyası idi. Hətta bu kəşflərin və ya ixtiraların heç biri olmasaydı belə, onun adını fotoqrafiyanın tarixindən silmək mümkün olmayacaqdı. “Fotoqrafiya”, “neqativ” və “fotoşəkil” kimi sözləri yaratmaqla o, fotoqrafiya sözlüyünü zənginləşdirmişdir.

Fotoqrafiya tarixi son iki əsrdən çox bir zaman kəsiyində formalaşmış və indiki yüksək rəqəmsal foto texnikası, kosmik fotoqrafiya səviyyəsinə gəlib çatıb.

Ümumiyyətlə, “ışıqla yazmaq” fotoaparatin daxilində yerləşdirilmiş işığa həssas material olan hücrə (matrisa, lent-plyonka) ilə mümkündür. Bu fotoqrafiya məfhumunun texniki baxımdan ifadəsidir. Foto işinə incəsənət yönündən yanaşanda isə təxminən belə deyə bilərik: fotoqrafiya müəllifin axtarış qurmaq istədiyi kompozisiya naminə yaradıcılıq prosesidir. Bu termin leksikona ilk dəfə 1839-cu ildə daxil olub.

1847-ci ildə fotoqrafiyanın inkişafında yeni mərhələ başlayır - şüşə neqativlərin meydana gəlməsi bu sahəyə marağı gücləndirir. Bu neqativlərin müəllifi Klod Feiliks əldə etdiyi nəticələrlə fəxr etməyə haqlı idi.

1851-ci ildə ingilis Frederik Skott Arçer nəm kollodion prosesini ixtira etdi. Bu prosesin hüquqi baxımdan müdafiəsizliyi onun tez yayılmasına və geniş tətbiqinə imkan yaratdı.

Bugünkü fotoqrafiya tarixinin inkişafında atılan addımlar 1861-ci ildə ingilis fiziki Ceyms Maksvelin rəngli foto almağı ilə nəticələnir. Alim eyni predmeti üç rəngdə olan filtrlə (qırmızı, göy və yaşıl) çəkmək sayəsində nail olur. Buna baxmayaraq rəngli fotoqrafiyanın geniş tətbiqi Adolf Mitin adı ilə bağlıdır.

Fotoqrafiyanın bundan sonrakı inkişaf addımları ingilis Riçard Liç Meddoksun, B. Driffildin, F. Harterin və 1879-cu ildə foto kağızının istehsalını qurmuş C. Svansın adı ilə bağlıdır.

Böyük ingilis fiziki Ceyms Maksvell 1861-ci il may ayının 17-də qırmızı, yaşıl və mavi rəngləri ekrana eyni zamanda proyeksiya etməklə ilk rəngli təsviri yaratdıqdan sonra fotoqrafiya sənayesi sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu, üç komponentdən ibarət rəngli görmə nəzəriyyəsinin sübutu və rəngli fotoqrafiyanın yaradılması istiqamətində atılan ilk addımlar idi.

Fotoqrafiyanın tarixi bir neçə müxtəlif istiqamətdə inkişaf edirdi. Birincisi, təsvirin ekspozisiya müddətini azaltmaq lazım idi. Bunun üçün ftohəssas materialın yaradılması tələb olunurdu. Belə bir materialı Frederik Skott Arçer icad etdi. Bu ixtiradan sonra ekspozisiya müddəti saniyənin hissələrinə qədər azaldıla bildi. Bundan sonra fotoqrafiyanın rahat əldə edilə bilən və ucuz olmasını təmin etmək lazım idi. Buna nail olmaq üçün fotoqrafik lövhələrin əvəz olunması ilə yanaşı, fotoaparatin da daha kiçik ölçülərdə olması lazım idi. Bu məqsədlərə ilk dəfə ABŞ-ın məşhur “Kodak” şirkəti nail ola bildi. XIX əsrin sonlarında “Kodak” şirkəti sellüloid neqativ fotolentlərin istehsalına başladı. 1888-ci ildə “Kodak” şirkətinin istehsalı olan qutu fotoaparatar bazara çıxarıldı. Bu fotoaparatar zavodda doldurulan 100 kadrlıq lentlə satılırdı. Fotoaparatin qiyməti 25 dollar idi.

Lentin aydınlaşdırılması cəmi 10 dollara başa gəlirdi. Ölkənin hər yerində çoxlu sayda “Kodak” mini laboratoriyaları yaradıldı və fotoqrafiya əvvəllər heç vaxt olmadığı kimi hamı üçün əlçatan oldu. XX əsrin 30-cu illərində “Kodak” rəngli fotoqrafiya üçün lent yaratdı. Rəngli fotolenti aydınlaşdırma prosesinin mürəkkəb olmasına baxmayaraq, fotoqrafiyaya həvəs göstərən insanların sayı durmadan artırdı. Amma elm və texnika da inkişaf etməkdə davam edirdi və 1975-ci ildə “Kodak” şirkətinin mühəndislərindən biri olan Stiv Sasson tərəfindən ilk rəqəmsal fotoaparat yaradıldı. O vaxtlar təsvirin ölçüsü cəmi 100x100 piksel idi. Bu gün rəqəmsal fotoqrafiya üstünlük təşkil edir və lentli fotoqrafiyanı xatırlayanlar yalnız köhnə peşəkarlardır. Buna baxmayaraq, indinin özündə də hər bir evdə lentlə çəkilmiş xeyli fotoşəkil var. Azərbaycanda fotoqrafiya XIX əsrin ikinci yarısında meydana çıxdı. O vaxt Bakıda olmuş səyyahlar və jurnalistlər sürətlə inkişaf edən neft şəhərinin çoxlu fotoşəkillərini çəkmiş və dərc etmişlər.

XX əsrin əvvəli Avropada fotoaparatarlarının sənaye üsulu ilə istehsalı, nəticədə fotoqrafiyanın qabaqcıl texnologiyaya əsaslanması ilə əlamətdardır. 1911-ci ildə “Lets” (“Leitz”) alman şirkətinə Oskar Barnak adlı bir şəxs işləmək üçün müraciət edir. Onun şirkətdə işləməyə başlaması ilə fotoqrafiya aləmində dönüş yaranır. Məhz onun tədqiqatları nəticəsində 1925-ci ildə satışa ilk dəfə

yeni tipli kiçik ölçülü standart foto plynokası ilə işləyən “Leica I” kameraları buraxılır. Bildirək ki, burada “Leica” adı “Leitz” və “Camera” sözlərinin birləşdirilmiş formasıdır.

1948-ci ildə “Polaroid” şirkəti “Polaroid” Land 95” fotoaparatu istehsal etməklə ani foto istehsalı dövrünə start verir. Amma fotoqrafiya dünyası təkmilləşməkdə maneə bilmir.

“Kodak” şirkətinin mühəndisi Stiven Sassun 1975-ci ildə rəqəmsal kamera icad edib ictimaiyyətin müzakirəsinə verdi. Bu fotoaparatu hücresi cəmi 0,1 meqapiksel gücündə idi. Dünyanın 10 ən bahalı fotoaparatu bunlardır:

X yer - Kodak DCS Pro SLR/c

IX yer - Nikon D3X

VIII yer - Canon EOS 1 D Mark II

VII yer - Sigma SD1 Wood Edition

VI yer – Mamiya ZD

V yer – Pentax LX Gold

IV yer – Leica M 9 Neiman Marcus Edition

III yer Canon Diamond IXUS

II yer – Hasselblad H4D-60

I yer – qədim Daguerreotype foto aparatu

Fotoqrafiya tarixindən bir neçə maraqlı faktı da söyləməyə ehtiyac var. Belə ki: 1838-ci ildə Lui Daqgerin çəkdiyi foto insan əksi olan ilk foto sayılır.

1839-cu ildə Robert Kornelius ilk avtoportret foto çəkib.

1858-ci ildə Qaspar Turnaş Parisin təsviri olan ilk aero fotoçəkilişi həyata keçirib.

1856-cı ildə Uilyam Tompson ilk sualtı foto çəkilişi edib. Onun kamerası şüvülə bərkidilibmiş.

1840-cı ildə professor Con Uilyam Dreyper ilk dəfə Ayın fotosəklini uğurla reallaşdırıb.

1972-ci ildə Yerin ilk dəfə rəngli fotosu çəkilib.

Azərbaycanda fotoqrafiyanın tarixinə gəldikdə isə, kiçik araşdırmalar istisna edilərsə, fotoqrafiya tarixi köklü tədqiq olunmayıb. Məlum olan budur ki, Bakıda fotoqrafiya sənətinin inkişafına təkan verən amillərdən biri neft olub. Xarici kapitalın Bakı neftinə yatırılması ilə bağlı dünyanın çox yerindən insanlar bura axışıblar.

Jurnalist-araşdırıcı Sara Nəzirova XIX əsrin ikinci yarısında Bakıda neft sənayesinin inkişafı sayəsində fotoqrafiya peşəsinin də irəli getməsi barədə maraqlı faktlar üzə çıxarıb.

S. Nəzirova yazırdı ki, XIX əsrin 60-cı illərində Xəzərdə də hidroqrafiya ölçüləri aparılarkən, ekspedisiya üzvlərindən biri-kapitan-leytenant A.F.Ulskinin çəkdiyi Bakının dənizdən görüntüləri Azərbaycan fotosunun dövrümüzə gəlib çatan ilk nümunələridir. 1858-1866-cı illərdə lentə alınmış həmin fotolarda Qız qalası, Şirvanşahlar sarayının məscidi, Qala divarları və. s öz əksini tapıb.

Sonralar Bakını bürüyən fotoatlyelər “Əksxana” adlandırılıb. Əksxana açmaq üçün qubernatorun xüsusi icazəsi olmalı idi.

1894-cü ildə Bakıda Fotoqraflar Dərnəyi yaradılıb. Dərnəyin 56 üzvü olub. Bu işin məsuliyyətini o zaman kino sənətini Azərbaycana gətirmiş Aleksandr Mişon öz üzərinə götürüb. İlk kino kamerasını da Azərbaycana Mişon gətirib. 1900-cü ildə o, Bakıda foto jurnalı təsis edib, onu 1908-ci ilədək nəşr etdirib.

Fotoqrafiyada milli imzalar əsasən, 1920-ci ildən sonra ortaya çıxıb. İlk fotoqraflar Əzizbala Hacıyev və Mircavad Axundov olub.

Fotojurnalistika - jurnalistikanın xüsusi bölməsidir. Fotojurnalistlər məlumatları söz vasitəsi ilə deyil görüntülərlə çatdırırlar. O sanki zamanın bir anını əbədləşdirir, real insanlar və hadisələr tamaşaçıların qarşısında fotoaparatu insanın gördüyü kimi canlanır. Hər bir fotosəkil epoxanın sənədinə çevrilir. Əbəs deyil ki, totalitar rejimlər məhz kinoxronika və fotosəkilləri xüsusi ciddi senzuraya məruz qoymuşlar. Fotojurnalistin sərəncamında müxtəlif janrlar: xülasələr, reportaj, şəkillər seriyası, xəbər-öçerklər vardı. Vacib hadisələri lentə almaqla onlar məqalə üçün vacib olan dinamikanı gücləndirmiş olurlar. Fotojurnalistikanın inkişafı ilə paralel olaraq fotosəkillər

jurnalistikada informasiya mübadiləsinin önəmli bir hissəsinə çevrilib. Fotojurnalistika artıq hər hansı bir adamın necə gördüyünü göstərmək məqsədilə çəkilən ənənəvi xəbər fotosəkilləri və ya portretlərlə məhdudlaşmır. Fotojurnalistika jurnalistikanın digər formaları ilə eyni səviyyədə istifadə olunmaq, müzakirə edilmək və qiymətləndirilmək statusuna malikdir. Fotojurnalistika, ənənəvi olaraq, çap olunan qəzetlər və jurnallar üçün fotoaparattan istifadə edərək yaradılan şəkillərin vasitəsilə vizual nəql etmənin bir formasıdır. Şəkilləri, video, mətn və səs materiallarını birləşdirən müasir dövrün fotojurnalistləri rəqəmsal güzgülü fotoaparata (DSLR) video çəkmə funksiyasından və videomontaj alətlərindən istifadə edərək multimedia və sənədli film yaradıcılarına çevriliblər. İndi İnternet və mobil qurğuların vasitəsilə vizual hekayələr auditoriyalara çox rahat bir şəkildə çatdırıla bilir ki, bunu əvvəllər heç təsəvvür etmək belə mümkün deyildi. Fotojurnalist xəbərlərin işıqlandırılmasından başlamış müasir sənədli hekayələrin yaradılmasına qədər müxtəlif səviyyələrdə işləyir. Fotoqrafiya zamanı elə bir şəkildə fiksə edib dondurur ki, çox az vasitələrlə bunu etmək mümkündür. Susan Sontaq bu xüsusiyyəti belə təsvir edir: “Xatırlatmaq üçün fotosəkil daha güclü qüvvəyə malikdir. Fotosəkil yaddaş stop-kadrlıdır. Onun əsas ölçü vahidi tək bir təsvirdir. İnformasiya yükünün həddən artıq olduğu dövrdə fotosəkil “nəyisə tez anlamaq üçün bir üsulu və onu yadda saxlamaq üçün yığcam bir formanı” təmin edir” (Sontaq, 2002). “VII Foto Agentliyi”nin fotoqrafı Ed Kaşi fotojurnalistikanın mahiyyətini belə izah edir: “Fotojurnalistika zəmanəmizin problemlərini digər vasitələrdən fərqli olaraq, qat-qat dərindən işıqlandırmaya və aydınlaşdırmağa kömək edir” (Kashi, 2011). Sənədli şəkil çəkən fotoqraflar lap əvvəldən dəyişikliklərin çarçılırları idilər. Buna misal olaraq, 30-cu illərdə Nyu-Yorkda ümumi sosial problemlərin işıqlandırılması ideyası ətrafında birləşmiş bir qrup həvəskar və peşəkar fotoqraftan ibarət olan “Photo League” təşkilatını (Rosenbaum, 1997) göstərmək olar. Günümüzdə də bu tendensiya davam etməkdədir – beynəlxalq peşəkar fotojurnalist təşkilatlarında çalışan fotoqraflar uzunmüddətli, ətraflı hekayə xarakteri daşıyan layihələri ilə oxucuya yaşadıkları cəmiyyət haqqında daha dərin bilgiler verirlər. Bu gün fotojurnalistlər fərqli bir mühitdə işləyirlər. Əgər yüz il bundan əvvəl biz fotosəkillərimizi gümüş qutuların üzərinə həkk edər, naxışlarla bəzəyər və zərli çərçivələrə qoyub, onu qiymətli xatirə, xəzinə kimi qoruyub saxlaydıqsa, indi fotosəkil çox efemer xarakter daşıyır. O, bir məlumat zərrəciyi, elektron piksel, bir an içində yox ola bilən bir şeydir. Məşhur fotoqraf, xeyriyyəçi Reza Deqati “Fotojurnalist kimdir?” sualına belə cavab verir: “Fotojurnalistika iki sözdən ibarətdir: foto və jurnalistika. Fotojurnalist ilk növbədə, yaxşı fotoqraf olmalıdır. Yaxşı fotoqraf rəssam kimi kompozisiya və qaydaları bilməklə yanaşı, həm də rənglərin, çalarların, dənəvərliyin, ağ və qaranın fərqi ni duymalıdır. Bir sözlə, o, çərçivəyə yerləşdirəcəyi şəkil barədə hər şeyi bilməlidir. Fotoqrafın bilməli olduğu növbəti məsələ alətlər və texnika, müxtəlif obyektivlər arasındakı fərqlərdir. Bu, məsələnin texniki tərəfidir, onu mənimsəmək daha asandır... “Fotojurnalistika” sözünün ikinci hissəsi jurnalistikadır. Jurnalistikanın öz qaydaları var. Bu qaydalar araşdırma, faktları yoxlama, hekayəni anlamaqdır. Jurnalistikanın təməl prinsiplərinə xələl gətirməmək üçün jurnalistika ilə kommunikasiya arasında fərqi bilmək lazımdır. Bilmək lazımdır ki, jurnalistika həqiqət və informasiya üçündür, kommunikasiya isə reklam və təbliğat üçün. İnformasiyanın və alətlərin nəzarətdə saxlanıldığı rejimlərdə jurnalist kommunikator kimi çıxış edir, yəni hökumətin təbliğat elementinə çevrilir. Elə buna görə də jurnalistika ilə kommunikasiya arasındakı fərqi bilmək önəmlidir. Tarixə nəzər salsaq, görərik ki, fotojurnalist gündəlik həyatı təsvir edən adamdır. Mənim fikrimcə, fotojurnalist geniş anlamda sosial məsələlər vasitəsilə gündəlik həyatı əks etdirəndir. 45 min il əvvəl Fransanın Cənubunda Şauve mağarasında yaşayan, divarlarda şəkil çəkən insanlar da eyni mentalitetin sahib idilər. Həmin insanlara – rəssamlara gündəlik həyatı, yaxud da böyük mərasimləri çəkən ilk fotojurnalistlər də demək olar. Tarixin sonrakı mərhələlərində biz bu cür rəsmlərə Azərbaycanda Qobustanda, Nigeriyada Saharada rast gəlirik.

Müasir dövrdə fotoqrafiyanın həm peşəkar, həm də vətəndaş jurnalistin əlində ölkənin və ya bütün regionun həyatında böyük dəyişikliklərə səbəb ola bilən bir vasitə olduğunu sübut edən çox misallar göstərmək olar. Fotojurnalistikanın mahiyyəti halları və hadisələri elə bir şəkildə “dondurmaq”dır ki, insanlar fotosəkillərə baxarkən yaşadıkları cəmiyyət haqqında daha dərin anlayış,

daha obyektiv və düzgün məlumat ala bilsinlər və bu da əhalinin geniş təbəqələri arasında azad və açıq müzakirələrə yol açsın. “Spesifik mədəniyyətlər haqqında dərin bilgiyə malik olan həm daxili, həm də kənar peşəkar foto-oçerkiçilərə indi həmişəkindən daha çox ehtiyac var. Onların gördükləri iş qeyri-peşəkar vətəndaş jurnalistlərin gördükləri operativ işlərlə birlikdə mövcud olacaq və müəyyən kontekstə uyğun olaraq uzlaşdırılacaqdır” (Heifermann, 2013). Fotojurnalist bu mühitdən zövq almaqla yanaşı, nə etdiyini, kimi və nəyi axtardığını, haradan və necə çəkdiyini, kimin üçün çəkdiyini dəqiq bilməlidir.

Azərbaycanın tanınmış fotojurnalistlərindən olan Fərid Xayrulın deyir: “Çox oxumaq, məlumatlı olmaq fotojurnalist üçün zəruridir. O, gedəcəyi, müraciət edəcəyi obyekt barədə, imkan daxilində, çox məlumatlı olmalıdır. Mən bir dəfə məşhur bir alimin jurnal üçün portretini çəkmək tapşırığını almışdım. Amma bilirdim ki, həmin şəxs KİV nümayəndələri ilə ünsiyyətə meylli deyil, foto çəkdirməkdən isə söhbət gedə bilməz. Görüşünə getməzdən əvvəl onun əsərləri ilə tanış oldum, kitablarında qaldırdığı bəzi məsələləri özüm üçün qeyd elədim. Alimlə görüşüb söhbət edəndə, öyrəndiklərimə qulaq asanda onun razılıqla təbəssüm etdiyi nəzərimdən qaçmadı və bir neçə variantda portretini rahatlıqla çəkdim”

Biz rəqəmsal dövrdə yaşayırıq. Rəqəmsal texnologiyalar fotoqrafıya öz təsirini göstərir. Hal-hazırda, hamı hər şeyin fotosəkilini çəkir. Fotoaparatu olmayan bir şəxsi təsəvvür etmək belə çətinidir. Heç vaxt fotoaparatu əldə etmək indiki qədər asan olmayıb. İndi hətta mobil telefonlar fotokameralarla təchiz olunub. İyirmi il bundan əvvəl isə bunu təsəvvür etmək belə çətin idi. İnternetin və sosial şəbəkələrin inkişafı fotosəkilləri dərc etmək üçün peşəkar olmağa lüzum qoymadı. Hər kəs onlayn rejimdə şəkil çəkib göndərə bilər. Əvvəllər çəkilən fotosəkilləri aydınlaşdırmaq üçün qaranlıq otaq və kimyəvi maddələr lazım idi, indi isə rəqəmsal fotoaparatu, videokamera ilə çəkilən şəkilləri birbaşa kompüterə və ya tableta köçürmək, anıdaca internet səhifəsində və ya sosial şəbəkələrdə yerləşdirmək mümkündür. Şübhəsiz ki, müasir texnologiyaların inkişafı fotojurnalistikaya da təsirsiz ötüşməyib. Bu, fotoqrafiya avadanlığından daha çox, ilk növbədə və ən əsası məlumatların ötürülmə sürətində özünü büruzə verir. Dünyanın istənilən nöqtəsindən fotosəkilləri, eləcə də istənilən növ informasiyanı saniyələr ərzində ötürmək mümkündür.

Biz vizual dövrdə yaşayırıq. Arzu edən hər kəs fotoaparatu əldə edə və özünü fotoqraf kimi hiss edə bilər. Bu gün dünyada 2,5 milyard insanın rəqəmsal fotoaparata sahib olduğu təxmin edilir (Castella, 2012). Buna 1 milyard fəal smartfon istifadəçilərini də əlavə etsək (Dover, 2012), dünya miqyasında ümumi hesabla təqribən 3,5 milyard ədəd fotosəkil çəkən cihazın yayıldığını görürük və bu, son dərəcə heyvətləndirici bir rəqəmdir. Başqa sözlə desək, potensial olaraq dünya əhalisinin yarısı əyləncə və ya iş məqsədləri üçün fotosəkil çəkən alətlərdən istifadə etmək imkanına malik ola bilər. “Sontag” şirkətinin fikrincə, “fotosəkilləri toplamaq dünyanı toplamaq deməkdir” (2002, s. 3). İnternet məkanında şəkil və video tipli məzmunlar saysız-hesabsızdır. “Vimeo”, “YouTube”, “Flickr”, “Facebook”, “Instagram” və s. bu kimi internet səhifələri müx-təlif insanların həyatından anları əks etdirən fotoaparatu və ya smartfonla çəkilmiş şəkillərlə doludur. Durmadan çoxalan bu şəkil axınına gündəlik kütləvi informasiya vasitələrini də əlavə etsək, görüntülü məlumat axınının həcmi daha da artacaqdır. İnternetdə və “ənənəvi” kütləvi informasiya vasitələri adlandırdığımız məkanda gündəlik dərc olunan şəkillərin və videoların sayını hesablamaq olduqca çətinidir. Nəşr olunan şəkillərin ümumi sayını təsvir etmək, demək olar ki, qeyri-mümkündür. 2011-ci ilin sonlarında aparılmış rəsmi hesablamalara görə, bizim hər saat çəkdiyimiz fotosəkillərin sayı 1800-cü illərdə bütün bəşəriyyətin çəkdiyi şəkillərin sayından on dəfə çox olub (Good, 2013). Təxmin edilir ki, o dövrdə, yəni 1826-cı ildə ilk fotosəkil çəkildiyi vaxtdan 1901-ci ildə ilk fotoaparatu – Kodak Brownie ixtira olunanadək ən azı bir neçə milyon fotosəkil çəkilmişdir. 2015-ci ilin iyununda Photoworld.com insanların sosial media şəbəkələrindən fotoları bölüşmək üçün necə istifadə etdiklərini göstərmək məqsədilə Snapchat, Whatsapp, Facebook, Instagram, və Flickr-i müqayisə edib. O həm də bu şirkətlərin hər biri üzərindən gün ərzində yayılan fotoların sayını, istifadəçilərin sayını və yaşını müqayisə edib. Müqayisə üçün ən son parametru kimi isə bir saniyədə yerləşdirilən fotoların sayı olub. 200 milyon istifadəçisi olan ən gənc Snapchat şirkətində bir saniyədə 8796 şəkil paylaşılıb. 700

milyon istifadəçisi olan Whatsapp foto paylaşımında ikinci yeri tutub, saniyədə 8102 şəkil. Whatsapp-ın şəbəkəsi Snapchat-la müqayisədə qat-qat genişdir. Whatsapp istifadəçilərinin sayı Snapchat-dan çox olsa da, Snapchat-in istifadəçiləri daha fəaldırlar. 1,39 milyard istifadəçisi olan Facebook bu siyahıda sonda gedir. Onun istifadəçiləri gündə 350 milyon, saniyədə 4,501 foto yerləşdirirlər. Facebook-un 2012-ci ildə aldığı Instagram populyarlığına baxmayaraq, sıranın sonunda dayanır. Onun 300 milyon istifadəçisi gündə 70 milyon, saniyədə isə 810 foto yerləşdirir. Bu az rəqəm olmasa da, Snapchat və Whatsapp-dan geridədir. 11 ildən çox fotoların onlayn məkanı olan Flickr də müqayisədə yaxşı nəticə göstərməyib. Bu şirkətin press-relizinə əsasən, onun istifadəçiləri bir saniyədə yalnız 41 foto bölüşürlər. Bundan əlavə, biz internet üzərindən istifadə olunan videoları da nəzərə almalıyıq. Məsəl üçün, insanlar hər gün öz mobil cihazlarından 1 milyard YouTube videosunu izləyirlər. 2015-ci ilin yanvarında bu saytın hər gün ən azından 4 milyard ziyarətçisi vardı. 2014-cü ilin məlumatına əsasən, YouTube-dan hər dəqiqədə 300 saatlıq video yüklənirdi. Bütün digər internet səhifələrini və paylaşım kanallarını, gündəlik nəşr edilən şəkillərin və videoların ümumi sayını və saatlarını da üst-üstə gəlsək, rəqəmləri saymaq artıq mümkünsüz olur. Onlayn şəkillərsə hesaba gəlmir (Butet-Roch, 2013).

ƏDƏBİYYAT

1. Con Petter Evensen, İbrahimpaşa Babayev, Aynur Bəşirli, Ələkbər Muradov. Fotojurnalistika.
2. Şirməmməd Nəzərli. Foto və söz.

SUMMARY

Saadet Aliyeva

HISTORY OF PHOTOJOURNALISM AND PHOTOS

The main task that you encounter as a photojournalist is to break through photo and video bombing and to attract the attention of readers. When shooting various photos, from action reports to documentaries, you should remember that a reporter - a photojournalist who distributes news - is an important member of the team in a modern media organization. Because photos are one of the most important elements that make a reader stop and focus. In photographic technology, of course, innovations will appear every year, and the work of a photojournalist will become easier and more successful. And only fidelity and love for the art of photojournalism will remain unchanged.

Key words: photojournalism, photography, camera, photo, negative, multimedia, digital camera, stop-frame, digital technologies, optical image

РЕЗЮМЕ

Саадет Алиева

ИСТОРИЯ ФОТОЖУРНАЛИСТИКИ И ФОТОГРАФИИ

Основная задача, с которой вы сталкиваетесь как фотожурналист, - это пробить эту фото и видео бомбардировку и привлечь внимание читателей придержать у себя. При съемке различных стильных фотографий, от репортажей о действиях до документальных материалов и документальных материалов, вы должны помнить, что репортер - фотожурналист, распространяющий новости - является важным членом команды в современной организации СМИ. Потому что фотографии являются одним из наиболее важных элементов, которые заставляют читателя остановиться и сосредоточиться. В фотографических технологиях, конечно же, инновации будут появляться каждый год, и работа фотожурналиста будет легче и успешнее. И неизменной останется только необходимость в верности и любви к искусству фотожурналистики.

Ключевые слова: фотожурналистика, фотография, камера, фото, негатив, мультимедиа, цифровая камера, стоп-кадр, цифровые технологии, оптическое изображение

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Cəfərov

Məqalə daxil olmuşdur: 27 aprel 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 11 may 2020-ci il

MÜNDƏRİCAT
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

1. Hüseyn Həşimli. Hüseyn Cavid və “Məktəb” jurnalı.....	3
2. İman Cəfərov. “Molla Nəsrəddin” jurnalı və İ.A.Krılov yaradıcılığı.....	11
3. Hikmət Mehdiyev. İmadəddin Nəsimi lirikasında mənzum dram janrının elementləri.....	17
4. Sədaqət Nemətova. Muxtariyyət illərində Naxçıvanda folklorşünaslığın inkişaf istiqamətləri..	22
5. İlhamə Məmmədova. Çingiz Abdullayevin sənətkar mövqeyi.....	25
6. Nadir İsmayılov. Hacı Kərim Sanılı poeziyasında təbiət.....	28
7. Bülbül Hacıyeva. Sərhəd tanımayan kəlamlar.....	35
8. Tehrənə Xudaverdiyeva. Azərbaycan nağıllarında məkan elementlərinin semantik təsviri.....	38
9. Aytəkin Qəhrəmanova. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda şəxsi kitabxanalar..	50
10. Kövsər Abbasova. Azərbaycan – Almaniya siyasi və ədəbi əlaqələri.....	56
11. Sitarə Əlizadə. Qabilin “Nəsimi” poemasında filosof-şairin bədii obrazı.....	59
12. Sahab Əliyeva. Məmməd Səid Ordubadinin yaradıcılığında Cənub mövzusu.....	67
13. Aysel Eminova, Cəmilə Məhərrəmovna. Gi de Mopassanın “Gonbul” əsərinin təhlili.....	73
14. Nərgiz Qəhrəmanova. Qara-Stalin repressiyalarının bədii simvolu kimi.....	78
15. Kamal Camalov. Rəşid Bəy Əfəndiyev yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafı məsələləri.....	85
16. Qumru Şəhriyar (Quliyeva). “Edigey” dastanının variantlarında köməkçi obrazların Tipologiyası.....	89
17. Mınayə Məmmədova. Hüseyn Cavid və Corc Qordon Bayron yaradıcılığında romantik qəhrəman konsepsiyası.....	97
18. Nəzrin Rzayeva. Söhrab tahir yaradıcılığında cənub mövzusu.....	100

DİLÇİLİK

19. Arzu Abbasova. Bəzi etnotoponimlər qədim türk qaynaqlarında.....	106
20. Aidə Cəlilzadə. Germanşünaslıqda abreviasiyanın tədqiqi tarixi.....	109
21. Dilbər Orucova. Müxtəlif tipli diskurslarda metafor və metonimiyalar.....	115
22. İradə Qasımova. Fransa-Azərbaycan dil əlaqələri.....	119
23. Leyla Zeynalova. Müasir rus dilçiliyində frazeologiyanın tədqiqi.....	123
24. Sərcan Sadiqova. Realilər və onların ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi üsulları.	127
25. Sərxan Əkbərov. Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin mənşə etibarilə lügət tərkibi haqqında.	131
26. Şəhla Fətəliyeva. Təsirli və təsirsiz feillərin tədqiqi tarixinin araşdırılması.....	136
27. Türkan İsmayilli. Koqnitiv dilçilik.....	140
28. Рамзия Аскерова. Развитие связной письменной речи.....	143
29. Малахат Байрамова. Соотношение простых, производных и сложных антропонимов в национальных антропонимиконах.....	147
30. Садагат Расулова. Микрополе «ау, луна//месяц» в ономастике азербайджанского и русского языков.....	152
31. Nuray Əliyeva. Dialekt və şivələrimizdə həftənin günlərinin adları ilə bağlı işlənən leksik vahidlər.....	160
32. Fəxrəddin Eylazov. Fars dilində keçmiş zaman xüsusiyyətli feil formaları.....	165
33. Nicat Yaqubov. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində arxaizmlərin leksik anlamı.....	168
34. Нурита Ганбарова. Практические методы преподавания русского языка как иностранного в вузах.....	173

MƏTVUAT TARİXİ VƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR

35. Гусейн Адыгезалов. История перевода поэтики Насими на русский язык.....	176
36. Shahla Shiraliyeva. Photo for news.....	184
37. Khumar Mammadova. Japanese writer Kenzaburo Oe.....	187
38. Səadət Əliyeva. Fotojurnalistika, fotoqrafiyanın tarixi.....	191

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası 30 aprel 2010-cu il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərlər” jurnalının aşağıdakı seriyalarını müstəqil jurnallar kimi tanımışdır:

1. Elmi əsərlər. *Humanitar elmlər seriyası*
2. Elmi əsərlər. *İctimai elmlər seriyası*
3. Elmi əsərlər. *Təbiət elmləri və tibb seriyası*
4. Elmi əsərlər. *Fizika-riyaziyyat və texnika elmləri seriyası*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubuna əsasən “Elmi əsərlər” jurnalına çap üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Məqalənin mətni – 17 sm x 25 sm formatında, sətirararası – 1 intervalla, Times New Roman-12 (Azərbaycan dilində - latın, rus dilində - kiril, ingilis dilində - ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı, elmi dərəcəsi tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə CD-lə (disklə) birlikdə təqdim edilməlidir, CD-lər geri qaytarılmır.

4. Ədəbiyyat siyahısı AAK-ın “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan Təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2-10.4.6 tələblərinə uyğun tərtib olunmalıdır.

5. Məqalənin xülasəsi və açar sözləri rus və ingilis dillərində olmalıdır (150-200 söz)

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir.

Məs.: *Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007, 696 s.*

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: *Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 300 s.*

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə, I cild, Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 440 s.*

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır: Məs.: *Hacıyev İ.M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları, bunun qarşısının alınması. // NDU-nun Elmi əsərləri. İctimai elmlər seriyası, 2011, №1, s.13-18*

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir: Məs.: *Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvan şəhərinin yaşı-beş min il./ “Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2007, s.20-27*

Dissertasiyaya aşağıdakı kimi istinad olmalıdır: Məs.: *Həsənli O.Q. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında diyarşünaslıq materiallarından istifadənin sistemi: Pedaqoji elm.dok. dis. Naxçıvan, 2005, 240 s.*

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız “avtoreferat” sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır: Məs.: *Şeremetyevski P.A. Naxçıvanın duz yataqları. “525-ci qəzet” qəz., Bakı, 28 iyul 2012*

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: *Naxçıvan MDTA: f.19, siy.3, iş 56 v.7-9*

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

**Elmi əsərlər jurnalında çap olunan məqalələrin elektron variantı ilə

www.ndu.edu.az saytında tanış olmaq olar.

P.S: Kənar müəssisələrdən NDU-nun “Elmi əsərlər”inə məqalə göndərən müəlliflər NDU rektorunun adına, təmsil olunduğu müəssisə rəhbərinin məktubunu da təqdim etməlidir. Növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcəkdir.

REDAKSIYA HEYƏTİ

TO THE AUTHORS!

By its 30 April, 2010 (minutes J\b 10-R) decision of the Higher Attestation Commission attached to the President of the Azerbaijan Republic has admitted the following series of the journal "**Scientific works**" of **Nakhchivan State University as independent journals**:

1. **Scientific works. Humanitarian sciences series**
2. **Scientific works. Social sciences series**
3. **Scientific works. Nature sciences and medicine series**
4. **Scientific works. Physics-mathematics and technical sciences series**

By the letter Ns 48-01947/16, 20 December, 2010 of the Chairman of the Higher Attestation Commission attached to the President of the Azerbaijan Republic the articles submitted for publication in the journal "**Scientific works**" of NSU should follow the following the rules:

1. **Papers should be typed in single space ,{4 size (17sm x 25sm) format, in l2pt Times New Roman (in Azerbaijani -in Latin alphabet, in Russian - in Cyrillic, in English –in the English alphabet).**

2. **Name(s) and surname(s) of the author(s) and affiliation(s), their scientific degree should be given in full, their e-mail address and complete address (university, organization) should be shown.**

3. **Each article should include UOT indexes or codes of PACS type and keywords (keywords should be in the language in which the article and abstracts have been written).**

The articles and abstracts (in three languages) should be submitted in computer typed form and electronic form (in CD disk); CDs ate not given back.

4. **List of literature (References) should meet the 10.2 -10.4. 6. requirements of the section "Used Literature" of the Instruction of the HAC "Rules for Dissertations" which is in power.**

5. **The abstract and key words of the article should be in Russian and English language (150-200 words) Sources in "References" are shown as follows:**

Books (monographies, text-books, etc.) **Habibbayli I.A. Literary-historioal memory and modernism. Baki, Nurlan, 2007,696 p.**

Multi-authored books (collective monographies and text-books) **Noah prophet, world's gale and Nakhchivan: Adjami, 2010, 300 p.**

Multi-volume publications **Encyclopedia of the Azerbaijan People's Republic. In 2 volumes, I volume, Baki, Lider Publishing house, 2004,440 p.**

Articles/ **Papers Hajiyev LM. Tenitorial claims of the Atmenians against Azerbaijan during the Azerbaijan People's Republic and its prevention. // Scientific works of NSU. Social sciences series, 2011, Nr 1, pp. 13-18.**

Series of articles and conference materials **Habibbayli I.A. Age of the city Nakhchivan- five thousand years. / Materials of the scientificpractical conference "Establishment of Nakhchivan Autonomous Republic: history and modernism". Baki, Nurlan, 2007, pp.20-27**

Thesis /Dissertation Hassanli O.G. Use system of regional ethnographic materials in the formation of student personality: Doctor of pedagogical sciences ... Disselt, Nakhchivan, 2005, 240 p.

The same is applied to the Synopsis of thesis, only the word "synopsis of thesis" is added. Newspaper materials **Sheremetyevski P. A. Salt deposits of Nakhchivan. Newspaper "Newspaper 525", Baki, 28 July,2012.**

Archive materials Nakhchivan MDTA: f. 19, list 3, work 56 v.7-9

The literature ofthe last 5-10 years in the references is specially prefened.

P.S: The authors from other enterprises should also submit the letter by his/her head to the rector of NSU for publication of their papers. the papers which do not meet these requirements will not be admitted.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ!

Высшая Аттестационная Комиссия при Президенте Азербайджанской Республики по решению (протокол № 10-Р) от 30 апреля 2010 года признал как самостоятельные журналы нижеследующие серии журнала «Научные труды» Нахчыванского Государственного Университета:

1. Научные труды. *Серия гуманитарных наук*
2. Научные труды. *Серия общественных наук*
3. Научные труды. *Серия естественных и медицинских наук*
4. Научные труды. *Серия физико-математических и технических наук*

На основании письма № 48-01-947/16 от 20 декабря 2010 года председателя Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики статьи, представленные для публикации в журнале «Научные труды», должны составляться на основе нижеследующих требований:

1. Текст статьи должен быть набран в формате 17 см x 25 см, межстрочный интервал 1 на компьютере в программе Times New Roman-12 (на азербайджанском языке латинским, на русском – на кириллице, на английском – на английском алфавите).
 2. Имя и фамилию автора (авторов), ученую степень следует написать полностью, указать адрес электронной почты, название предприятия (организации), где работает.
 3. В каждой статье следует дать индексы УДК или коды типа PACS (ключевые слова должны быть написаны на языке статьи и резюме).
 4. Ключевые слова статьи должны быть на русском и английском языках. (150-200 слов)
- Статьи и резюме должны быть набраны на компьютере (на трех языках) и представлены в электронной версии на диске СД (СД не возвращаются).
5. Список литературы должен составляться в соответствии с требованиями раздела 10.2-10.4.6 «Использованная литература» существующей Инструкции ВАК «О порядке составления Диссертаций».

Библиографическое описание книг (монографий, учебников и т.д.) составляется названием книги. *Напр.: Габиббейли И.А. Литературно-историческая память и современность. Баку, Нурлан, 2007, 696 с.*

Книги, в которых не указан автор, и которые имеют более четырех авторов (коллективные монографии или учебники), даются по названию книги. *Напр.: Пророк Ной, всемирный потоп и Нахчыван: Аджери, 2010, 300 с.*

На многотомное издание ссылка дается в нижеследующем порядке: *Напр.: Энциклопедия Азербайджанской Народной Республики. В 2-х томах, том I, Баку, издательство Лидер, 2004, 440 с.*

Ссылка на статьи должна быть в нижеследующем порядке: *Напр.: Гаджиев И.М. Территориальные притязания армян к Азербайджану в период Азербайджанской Народной Республики и их предотвращение. // Научные труды НГУ. Серия общественных наук, 2011, № 1, с. 13-18.*

На источники по сборникам статей и материалам конференций следует указать так: *Напр.: Габиббейли И.А. Городу Нахчыван – пять тысяч лет. / Материалы научно-практической конференции на тему: «Создание Нахчыванской Автономной Республики: история и современность». Баку: Нурлан, 2007, с. 20-27.*

На диссертацию следует ссылаться так: *Напр.: Гасанлы О.Г. Система использования краеведческих материалов в формировании личности ученика: Дис... доктора педагогических наук. Нахчыван, 2005, 240 с.*

На автореферат диссертации ссылка дается также, но следует добавить слово «автореферат».

Ссылка на газетные материалы производится так: *Напр.: Шереметевски Р.А. Сольные скважины Нахчывана. Газ. «525-я газета», Баку, 28 июля 2012*

Ссылка на архивные материалы дается так: *Напр.: НГИА Нахчывана: ф.19, оп.3, д. 56, лл.7-9.*

В списке использованной литературы следует предпочитать литературу последних 5-10 лет.

П.С.: Присылающие в «Научные труды» НГУ статьи из других организаций авторы, должны представить на имя ректора НГУ письмо руководителя организации, которую они представляют. Статьи, не отвечающие на эти требования, не будут в последующем приняты издательством.

РЕДКОЛЛЕГИЯ

DÜZƏLIŞLƏR ÜÇÜN SƏHİFƏ

PAGE FOR CORRECTION

СТРАНИЦА ДЛЯ КОРРЕКЦИЙ

Nəşriyyat direktoru:	Samir Tarverdiyev
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Aparıcı redaktor:	Günəl Məmmədova
Aparıcı redaktor:	Sitarə Əlizadə
Aparıcı korrektor:	Roza Abdullayeva

Yığılmağa verilib: 13. V. 2020
Çapa imzalanıb: 18. V. 2020
Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 20 ç/v
Sifariş № 37, sayı 110 nüsxə

NDU-nun «Qeyrət» nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

REDAKSİYANIN ÜNVANI: 7000. Naxçıvan şəhəri,
*Universitet şəhərciyi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Əsas bina, I mərtəbə,
“Qeyrət” nəşriyyatı*

TELEFON: (00994 036) 545-45-59
(00994 036) 544-08-61

E-mail: *elmi.hisse@mail.ru*